Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
Mr. Stanley Frolick

Digitized by the Internet Archive
in 2019 with funding from
John and Mary A. Yaremko Foundation

https://archive.org/details/narysistoriukran00iavo

[947.71 „...: 14“]

М. ЯВОРСЬКИЙ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЧАСТИНА ПЕРША – друга

ГОСПОДАРСТВО НАТУРАЛЬНЕ

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО.—КНЯЗІВСЬКО-ДРУЖИННИЙ ВІК.–ФЕОДАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНИ.–ФЕОДАЛІЗМ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ТА ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1923

LIBRARY
9
JUN
1978
UNIVERSITY OF TORONTO

DK
508
I38
ch. 1-2

Друковано 15000 пр. у 8-ій друкарні Держ. Тресту „Київ — Друк", вул. Л. Толстого (Караваївська, 5). Зам. 979.
Д.У.Д. 771. Київ—1923.

ВСТУП.

I.

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ.—ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.

Що таке історія. Придивімося до життя окремої людини або окремих груп населення якої-небудь країни, що з них складаються села, міста, повіти, губернії; погляньмо на життя окремих народів, що оселюють окремі країни, або на життя всього населення нашої землі—скрізь побачимо, що в цім житті немає нічого постійного, незмінного; все міняється, росте й зникає, так само як і життя окремих одиниць; все безупинно йде, поступає. Зветься це поступом—прогресом. На свої очі можемо переконатися в тому, бачучи, як ростуть тепер фабрики, заводи, залізниці, як удосконалюються способи й знаряддя праці, як міняються взаємовідносини людей в процесі громадської праці й розподілу здобутих продуктів, як міняються форми цих взаємовідносин, а з ними завмирають дотеперішні погляди, дотеперішнє розуміння життя, дотеперішні вірування—забобони, звичаї...

З того часу, як народи живуть на землі, відбувалися в них постійні зміни; споконвіку, часом швидче, часом повільніше, більш або менш бурхливо мінялися громадські порядки, виростав новий лад, нові взаємовідносини, нові вірування.

Але що-ж являють собою всі ці зміни в житті окремих народів або всього людства?

Уся сукупність цих економічних, громадських та ідеологічних змін, увесь цей процес утворювання й завмирання господарських відносин та суспільних порядків, людських поглядів і вірувань, це все є ніщо инше, як і с т о р і я народів, що переживали цей процес, переходячи з одного ступіня культури до другого, вищого, або ниділи, чверіли, бо йти вперед змоги не мали.

Історична наука. Приглядаючись, проте, до цього процесу утворювання та змінювання людських відносин, помічаємо, що процес цей не є щось випадкове; його викликають певні реальні, дійсні причини. Річ у тім, що всі зміни людського суспільства та порядків його залежать від порядків та відносин в процесі виробництва (продукції), так само мінливих. Коли суспільні порядки міняються, замінюються иншими, це свідчить про те, що в них щось не так, щось не гаразд, вони не задовольняють суспільства. Що-ж саме не гаразд? Те, що порядки ці не відповідають розвиненій техніці виробництва, продукційним силам, які вже переросли існуючі відносини, вимагають собі нового вільного розвитку й намагаються повалити існуючий суспільний лад, що кайданами для них тепер став.

Так повставали зміни в суспільстві й заводився новий суспільний лад; але поволі зростала потреба нової зміни, в міру того, як продукційні сили розвивалися далі, і їм знову ставало тісно в рямцях цього ладу. Отже ми бачимо, що продукційні сили ці є двигун прогресу, розвитку, що громадська техніка виробництва—це постійна сила, яка п о с у в а є вперед людське суспільство.

Попередня наука історії або не цікавилася зовсім з'ясуванням причини суспільних змін, тільки тим задовольняючись, що оповідала про ті чи инші порядки та про те, як міняються вони, або коли вже бралася з'ясовувати, через що був такий, а не инший лад, через що наставав новий, то приписувала його або природженій здібності народу, або мудрості правителя—короля чи князя. Звідсіль стає зрозумілим, через що буржуазна наука історії надто вже докладно описує ріжних правителів, придвірних, генералів та міністрів їхніх,— вона вважає їх за чинників історії. Але-ж, підходячи так до з'ясування історичних подій, історики буржуазні не вміли з'ясувати тих об'єктивних обставин, що керували вчинками та політикою так званих історичних діячів та героїв.

Сучасний розвиток науки не може, проте, задовольнитися такою відповіддю; сучасна історична наука таким з'ясуванням обмежитися не сміє.

Історія не тільки описує історичні події, не тільки зазначає правильність змін суспільних порядків. Вона дошукується закономірної причиновости чергування історичних подій, вбачаючи причиновість ту в продукційних силах суспільства. Вона зветься матеріялістичною, тому що не пояснює подій ані природженою здібністю народів, ані розумом князів та царів, а шукає матеріяльних причин історичного процесу, вбачаючи їх у громадській техніці та в тому, як відбивається вона на громадському способові виробництва; цим спо-

собом виробництва історія пояснює форми суспільних порядків та зміст і спосіб суспільного мислення—ідеології. В матеріялістичній історії нема місця ні несподіваним випадкам, ні спритним володарям, ані вищій силі,—в ній все закономірне й може бути з'ясоване.

Історія ця учить, що не розум керує прогресом людства, не воля одиниць спричинюється тим чи иншим змінам і встановлює той-чи инший суспільний лад, а розвиток продукційних сил, ц. т. засобів праці та робочої сили—так фізичної, як і духовної.

На цій суто-господарській основі складаються маєткові суспільні відносини, що з них далі виростають соціяльно-політичний лад та спосіб і зміст людського мислення, ц. т. ідеологія. Доведено, що господарський розвиток, господарські відносини суспільства визначають людське мислення, а не навпаки.

Межі історичної науки. Людство не од віку живе на землі. Були часи, коли людей не було зовсім. Згодом вони стали вилучатися споміж тварин та випереджувати їх завдяки вживанню та поліпшенню знаряддя праці. Але це ще не було людське суспільство—не було ще в ньому правильних трудових відносин. Це було співробітництво, більш зоологічне, ніж громадське, Згодом тільки трудові відносини почали вкладатися в правильні рямці, почав з'являтися громадський поділ праці, почало складатись те, що нині звемо ми суспільством. Первісною формою суспільства був рід і плем'я, де окремі члени були звязані кревним спорідненням, потребою спільної боротьби за життя.

Згодом приватна власність на засоби виробництва та сусідські звязки співробітництва поволі поклали грунт організації суспільства, що спіралося на виробничі відносини, утворені громадським поділом праці та приватною власністю на засоби виробництва.

Тут починається і с т о р і я, я к о н а у к а, що дошукується закономірної причиновости в суспільних відносинах та змінах цих відносин. Наука, що досліджує тільки зародки людського суспільства й зародження громадських відносин—це ще не є історія людства. Вона зветься а р х е о л о г і є ю,—коли досліджує пам'ятники первісної матеріяльної культури, що збереглися до наших часів; г е н е т и ч н о ю с о ц і о л о г і є ю,—коли досліджує складання організаційних форм первісного людства; п е р в і с н о ю і д е о л о г і є ю,—коли досліджує психіку первісної людини та вироблення суспільної свідомости (ідеології). Вона не використовує писаних пам'ятників минулого, що допомагають вивченню пізнішого класового, історичного суспільства, а спіраючись на археологію, перевіряючи

відомості про матеріяльну культуру первісної людини—за допомогою етнографії та етнології (народознавства) сучасних відсталих племен, вивчаючи розвиток людської мови шляхом лінгвістики (язикознавства), приходить до певних висновків про первісне людство.

Що таке суспільство. Історична наука досліджує, як сказано, не окрему первісну людину, а людське суспільство. Що-ж таке суспільство, як ми розуміємо його? Були такі вчені, що не відділяли первісного людства від суспільства; по-їхньому і те, й друге—це сума чоловіків, жінок, дітей. Але коли-б суспільство справді було тільки сумою окремих людей, то легко було-б розвязати загадку, як відбувався розвиток суспільних відносин. Досліджуючи фізіологічну та психологічну природу одиниць, що складають суспільство, ми спізнали-б природу всього суспільства. Але-ж розуміти суспільство за просту суму одиниць, а це й тепер ще трапляється, є помилка, бо це не пояснює, звідки береться сама одиниця з своїм способом мислення. Ідеологія не родиться разом з людиною, людина засвоює її з свого оточення, з суспільства, серед якого живе.

Уже французькі історики на початку XIX стол. під назвою суспільства розуміли сукупність трудових відносин, так само, як і сучасник їхній, німецький філософ Гегель. Але Маркс перший виразно визначив поняття суспільства, коли назвав його «сукупністю продукційних відносин, яка утворює т. зв. суспільні відносини—суспільство, що утворилося на певнім історичнім ступіні розвитку й має певний характер». Це означає, що суспільство—це не сума індивідуумів, не сума прикмет та психіки їхньої, а сукупність всіх суспільних трудових відносин, що в'яжуть одиниць-громадян в одне ціле, незалежне від кожної одиниці зокрема; инакше кажучи—це суспільний організм, що дає напрямок способові мислення окремих одиниць.

Суспільство—це ціла система продукційних сил та спертих на них громадсько-виробничих відносин (економіки), вкладених у форми суспільних (соціяльно-політичних) порядків; ці всі чинники, з свого боку, впливають на суспільну ідеологію та психологію; у сукупності цій ми завжди спостерігаємо взаємний вплив складових елементів суспільства в процесі виробництва.

Будова суспільства. Отже, коротко кажучи, суспільство—це є сукупність громадської техніки, економіки та політики, де ідеологія є засобом порозуміння в процесі виробництва; все це суспільство

спірається на класові взаємовідносини громадян. Процес виробництва, що в'яже громадян в одну реальну систему—суспільство, це є процес розподілу поміж ріжнорідними продукціями окремих членів суспільства, які обмінюються продуктами свого виробництва; разом з тим—це розподіл засобів виробництва між тими-ж таки людьми. В чому полягає цей подвійний розподіл у процесі продукції? Він виявляється ріжним становищем людей у виробництві й ріжними їх взаємовідносинами що до розподілених засобів праці; ця ріжниця, з свого боку, викликає ріжницю в їхніх відносинах що до розподілу здобутих в процесі виробництва продуктів та розподілу громадського доходу, здобутого з додаткової праці. А через те, що розподіл цей залежить від розподілу засобів праці, від існування приватної власности на засоби виробництва, ясно, що в суспільстві неминуче повстають маєткові нерівности, нерівність приватної власности, нерівність у присвоюванні громадського доходу.

Таким чином, бачимо, що кожне розвинене суспільство—класове; складові частини суспільства, об'єднані однаковим становищем у процесі виробництва що до розподілу засобів виробництва та розподілу-присвоювання громадського доходу,—це й є суспільні класи.

Класові відносини суспільства—це та основа, на якій держиться суспільно-політична надбудова суспільства, цеб-то форма, устрій держави й сім'ї, організація класів, партій та ин.; від неї так само залежить вся ідеологічна надбудова суспільства. Історія не може поминути цієї класової структури суспільства, вона не може науково з'ясувати всі явища суспільного життя, з'ясувати всякі зміни, реформи й революції, як-що байдуже поставиться до цього основного питання в житті людства, до його класової структури.

Мені, проте, скаже де-хто: до чого тут класи, на що історії цікавитися ще й питанням класових відносин—досить вивчити техніку виробництва, організаційну форму громадсько-трудових відносин, спосіб мислення суспільства—і все минуле буде як на долоні. Аж воно не так!—Спробуємо показати це.

Класові суперечності й класова боротьба.

Суспільство, як знаємо, це реальна система виробничих відносин, що звязує громадян в одне ціле. Але в цілому цьому немає рівноваги між суспільними класами, в ньому не погоджено не тільки інтереси виробничих груп, а навіть окремих одиниць. У цьому, наче-б-то мирному, співробітництві громадян на кожному ступіні ми бачимо суперечности, що

виникають через існування приватної власности на засоби виробництва та через присвоювання громадського доходу; ми бачимо в ньому вічний антагонізм, що походить з експлоатації, з присвоювання одною класою додаткової праці другої. Індивідуальні інтереси двох власників погоджуються спільним їхнім класовим інтересом; але антагонізм класовий, що-далі загострюючись, приводить, нарешті, до класової боротьби.

Що-ж це за класова боротьба? Коли пролетаріят ставиться вороже до буржуазії, коли він намагається скасувати приватну власність на засоби виробництва, хоче знищити експлоатацію,—ми говоримо, що робітництво веде класову боротьбу. Коли в кріпацькому суспільстві буржуазія виступала проти кріпацько-феодальної системи, а селянство бунтувалося проти своїх панів, то це була так само класова боротьба. Отже, класова боротьба—це боротьба, що йде за-для зміни延 пануючого способу продукції, за-для зміни виробничих відносин та скасування існуючого соціяльно-політичного ладу. Класові інтереси й суперечности завжди призводять до цієї боротьби, і вона йде без упину, то потай, то одверто, то спокійно, а то вибухають повстання та гвалтовні перевороти—революції. Буржуазія боролася з феодаламит за право експлоатації, що колись було монополією дворян; селянство повставало проти гніту панщини. Пролетаріят бореться тепер за усуспільнення засобів продукції та за знищення класового поділу суспільства.

Класова боротьба, таким чином, виявляє суперечність між продукційними силами та виробничими відносинами; вона показує, що цим силам тісно вже в сучасних рямцях економіки й політики, і вони шукають виходу для того, щоб розвинутися.

Як що класова боротьба є покажчик відносин продукційних сил до суспільних відносин, то очевидно, що наука історії не може поминути класового питання. Не виявивши його, мы не змогли-б з'ясувати й того, чому велися війни між сусідами, звідкіля бралися повстання й бунти, для чого переводилися всякі реформи. Лишилося-б тільки думати, що ось знайшовся мудрий володар і дав народові такі й такі закони,—за це його покоління згадують та величають пам'ятниками! Ми тоді ніколи не знали-б, що цей уславлений реформатор не з доброї волі вигадав реформу, а примусила його неминучість обставин, неминучість історичної закономірности; що сама особа реформатора з'явилася цілком випадково, але з'явлення це було неминучим наслідком існуючих відносин, основних суперечностей суспільства.

Умови й значіння класової боротьби в історії. Ми вже знаємо, що класова боротьба—це виявлення існуючих класових суперечностей. А як що це так, то класова боротьба завжди була, коли тільки існували класи, і йти буде доти, доки існуватимуть класи та приватна власність на засоби виробництва, з якої походять класові суперечності та антагонізм. Класова боротьба—це виявлення класової ворожнечі, яка не дасться нічим себе припинити.

Як-же суспільство при такій ворожнечі могло існувати до-нині,—спитають мене?

Ясно, що, як-би дати волю класам, вони давно вже розвалили-б суспільство; тому й стала потрібна така сила, яка-б дужою рукою примушувала підлеглі класи бути покірливими. Такою озброєною силою стає держава; вона поволі виростає в суспільстві й стає над ним, яко знаряддя насильства в руках пануючої класи, що за допомогою армії, суду, школи, церкви намагається ослабити класові суперечности, охоронити приватну власність та законний лад.

Очевидно, що супротивні класи намагалися перш за все захопити до своїх рук державну владу, щоб за допомогою її перевести в життя свої домагання. Державна влада давала можливість не тільки фізичного насильства; вона давала також до послуг пануючої класи школу, пресу, церкву, літературу; за допомогою її класа ця могла прищеплювати громадянам відповідний до інтересів її спосіб мислення, поширювати класовий свій світогляд, свою класову мораль та розуміння класової справедливости. І коли стара класа міцно державалася за владу, нова класа, яко виразник продукційних сил, виступала з гаслом прогресу, нової справедливости, нової моралі, нових порядків. Тому класова боротьба завжди була політичною боротьбою, завжди була рухом уперед. Кінчалася вона звичайно гвалтовним переворотом-революцією, яко єдиним способом здійснення нових суспільних тенденцій. Так бувало у всіх народів, що дійшли до класового суспільства.

Але довгий час класова боротьба не була свідомою боротьбою визискуваних мас, вона була в них скоріше стихійною реакцією; через те в цій боротьбі перемагала не поневолена маса, а буржуазія—та проміжно-посередня класа феодального суспільства, що намагалася усунути феодалів від влади для того, щоб самій визискувати трудящих; французька, а за нею середньо-європейська революція на початку XIX ст. ясно це доводять. Робітнича класа, вихована в умовах капіталістичного ладу, перша усвідомила собі задачі класової боротьби й необхідність переходу від класового до безкласового суспільства—цього остаточного наслідку дотеперішнього розвитку про-

дукційних сил. Вона виставила нове гасло класової боротьби—боротьби проти основи класового суспільства, боротьби за знищення класового поділу суспільности. У цьому й полягає вся ріжниця класової боротьби старого, феодального, й нового, буржуазного, суспільства. Там одна меншість валила другу, використовуючи революційну стихію поневоленої більшости й заманювала до помочі цю більшість гаслами свободи, братерства, щоб, здобувши перевагу в суспільстві, поневолити її; тут поневолена більшість свідомо бореться за волю не однієї тільки класи, а всього суспільства, намагаючись через класову диктатуру пролетаріяту цілком знищити класи, знищити всяке насильство.

Завдання історичної науки. Розглянувши зміст і значіння історії й розібравши суспільство, яко предмет історичної науки, приходимо до такого висновку: історія, яко наука, не може обмежитися самим описуванням історичних подій та історичного побуту, не може задовольнитися самим реєструванням історичних фактів, не може розглядати суспільство, як щось непорушне, зрівноважене. Вона повинна розглядати суспільство в процесі безупинного витворення, безупинного закономірного руху, що йде, правда, до зрівноваження, але ніколи до нього не доходить, в самому бо суспільстві рівновагу завжди порушують класові суперечності, а рівновага у відносинах суспільства до природи завжди порушується споживанням здобутих продуктів та вживанням присвоєної енергії. Рівновага в суспільстві стане можливою після знищення класових суперечностей; суперечності між природою та суспільством ніколи не будуть ліквідовані, бо тоді суспільство засуджене було-б на загибель. Вся енергія, що йшла на класову боротьбу, після знищення класів зміцнить боротьбу з природою; процес продукції, яко процес безупинного обміну енергії між природою та суспільством, буде єдиною суперечністю в житті людини.

Історична наука мусить спіратися на аналіз обох цих родів суперечностей—теперішньої класової та безупинної з природою, цеб-то на аналіз класових відносин суспільства та процесу громадської продукції, що лежить в основі цих відносин. Тільки вияснивши ці основні моменти в процесі розвитку—продукцію та устрій суспільства, цеб-то економіку й політику, в їх постійнім витворенні та обопільній залежності, історія може дати ясну, зрозумілу картину розвитку людства або окремого народу; тільки тоді стане зрозумілою неминучість революційної перебудови суспільства для життя на нових основах, неминучість закономірного переходу до нової історії людства.

II.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.—ОСОБЛИВОСТІ ЦІЄЇ ІСТОРІЇ.

Значіння природніх умов для історії. Ми вже сказали, що в основі розвитку суспільства лежить розвиток його економіки, що продукційні сили, ці двигуни економіки, розвиваються, коли безупинно порушується й відновлюється рівновагу між людиною й природою, цеб-то коли людина безупинно бореться з природою за своє існування. Цілком зрозуміло, що боротьба ця залежить від природніх умов, серед яких живе людина. В процесі праці між людиною та природою лежать її знаряддя праці, що їх людина використовує в своїй життьовій боротьбі, добуваючи їх з околишньої природи. Природні умови цієї боротьби не скрізь однакові; в одному місці чорноземля, в другому пісок; в одному велика суша, в другому мочарі, багно; тут гори, ліси, там рівний чистий степ; тут уміркуване підсоння (клімат), там надто вже холодне або гаряче; на одній території ріжні мінеральні скарби, на другій ні вугілля, ні заліза; один нарід має доступ до берегів моря, до сплавних рік, другий не має не то що моря, а й річок.

Ця ріжноманітність або, як зве це К. Маркс, диференціяція клімату й грунту, рослинного та тваринного світу, географічних прикмет то-що приводить до ріжноманітности культурного розвитку в окремих народів.

Знаряддя праці, яких вживають люде, матеріял праці—все це частина природи, що оточує людину; але-ж природа ріжних країн неоднакова. Як-же умови людської продукції неоднакові, як-же матеріял, що з нього виготовляє людина своє знаряддя і його цим знаряддям обробляє, неоднаковий, то й господарство окремих країн повинно відріжнятися не тільки ступінем свого розвитку, але й своїм характером. Навіть і при однаковій культурі господарство в ріжних країнах буває не однакове: в одній країні переважає рільництво, в другій гірництво, в третій фабрична продукція. Порівняймо Данію, Швейцарію та Англію—які ріжні типи господарства вони являють, а все через ріжні природні умови. Чому греки мали високу культуру вже тоді, як наші предки були ще в стадії розвитку первісної людини? Чому Єгипет так далеко пішов у своєму розвиткові вже тоді, коли європейцям і не снилася ще бронзова культура? Чому підупали месопотамська та єгипетська культура, чому кафри та ескимоси не пішли далі за кам'яний період? Тому, що природа, серед якої живе людина, допомагає їй розвиватися, розвиває способи праці її й мислення своєю ріжноманітністю. Не через що инше, як через цю ріжноманітність

природніх умов праці розвинулися ріжні ступіні культури, ріжні її типи, окремі раси людства, ріжні його звички, ріжні здібності народів. Ні один нарід не має природжених прикмет, як це де-хто думає; помилка була-б думати, що природа скривдила чорну расу, а білу щедро нагородила всякими талантами; навпаки, ми знаємо, що чорні племена инколи стояли далеко вище од білих що до культури. Отже, здібності окремих рас, окремих народів зменшилися в процесі їхньої продукції в певних природніх умовах, в яких вони жили; людина, борючись з природою, змінює її, але й сама при цьому змінюється. Де нині Голландія, там були колись непроходимі болота, серед яких жило первісне плем'я; нині болота ці перетворилися на один город з високою культурою. Завдяки знаряддям праці та природі, що постачала людині матеріял до оброблювання, людина ця виросла над тварину й набула своїх специфічних фізичних та психічних прикмет.

Ріжноманітність цих прикмет і поділила людство на окремі раси та нації, давши їм те, що зветься расовою та національною вдачею.

Сусідські взаємовідносини та значіння їхнє. Історія кожного народу твориться, як бачимо, не абстрактно, а в тісному звязку з реальними умовами природи, що його оточує. Суспільство творить—продукує й розвивається не тільки саме в собі, замкнене від світу на своїй території, обмежуючись тільки тим, що саме здобуває. Воно зав'язує зносини з сусідніми суспільствами, обмінюється з ними своїми продуктами, своєю культурою—чи то з насильством, чи мирним шляхом. Життьовий досвід народів не заховується в їхній скрині, його засвоюють сусідні народи, беручи від них за те наслідки їхнього досвіду. Таким чином народи постійно обмінюються своєю культурою; цей обмін є тим більший, чим краще природні умови допомагають взаємовідносинам між народами, чим ближчі ці народи територіяльно, чим кращі засоби комунікації (звязку), чим потрібніший обмін своїх продуктів на чужі. Великі сплавні річки й середземні моря відограли в цих взаємовідносинах величезну ролю, об'єднуючи розділені народи та допомагаючи поширюванню культури з одного краю на другий.

Через ці взаємовідносини ми ніде в історії не бачимо цілком самостійного, незалежного од чужих впливів, народу—навіть китайців не охоронила від взаємовідносин величезна їхня стіна, якою вони одгородилися від татар. Кожен нарід розвивається по-своєму й має свої питимі риси, яко наслідок географічної особливости його території; але ці властивості не є щось цілком одмінне од прикмет сусідів; ширші або вужчі взаємовідносини зближують ці властивості, роб-

лять їх більш або менш подібними одна до одної. Незалежно навіть від сусідських взаємовідносин схожий спосіб продукції, що виробився у схожих умовах, робить властиву одному племені культуру дуже подібною до культури другого. Порівняймо матеріяльну культуру та світогляд американських червоношкірих і африканських чорношкірих племен; у них знайдемо стільки схожого, наче вони одне від одного тільки-но відділилися.

Своєрідність української історії. Як бачимо, в історії народів немає цілковитої своєрідности, немає й цілковитої подібности розвитку, а більша або менша є схожість прикмет. Історія, досліджуючи життя окремих народів, не мала-б певних наслідків, коли-б обмежилася виключно загальним разглядом економіки та політики якого-небудь народу, не беручи на увагу його питимих рис, природніх умов його життя та сусідських взаємовідносин. Спіраючися тільки на принціп своєрідности, вона не могла-б пояснити остатсчно, чому схожі зародки залізної культури в ріжних народів, як почалося християнство у східніх слав'ян, пояснити значіння козацтва на Україні, або нечуваний зріст капіталізму в Америці.

Все сказане стосується й до України та її історії. Вже саме географічне місце її вказує на те, що історія її не могла розвиватися сама, окремо; природні границі між Україною та її сусідами, за винятком Чорного моря на півдні, Карпат на заході та пинських болот на північнім заході, намічено дуже не виразно; отже, вони не відгорожували Україну від сусідів; навпаки, разом з численними сплавними ріками ці границі дуже сприяли широким взаємовідносинам зі сходом, заходом, піднем та північчю. Правда, природні умови України инші, ніж сусідньої Росії або Польщі: українська степова черноземля та горбовина західньої території України не зовсім схожі на горбуватий пісковий грунт Польші або лісисту й не таку врожайну землю давньої Московії, проте, особливості ці тільки де в чому відмінили вдачу та минуле українця, не зробили його минуле чимсь цілком одмінним од минулого сусіднього поляка, литвина, білорусина, чеха або росіянина.

Є, проте, чимало таких поглядів, що або відгорожують українське минуле китайською стіною від сусідів, головним чином, росіян, або цілком зтотожнюють українську історію з російською, московською. Буржуазним ученим-українцям за всяку ціну хотілося бачити таку історію України, яка ніби-то ніколи не мала нічого спільного з Москвою; від Москви вони відбивалися руками й ногами, хоча тисячу років тому не було ще ніяких ознак окремішности обох цих народів;

вдачу українця вважали вони за споконвічну, цілком протилежну московській, підсовували йому інстинктивний нахил до християнської релігії, до лагідности й людяности; навіть відносини до рабів змальовували ідилічно-ніжними.

З другого боку, насичені російським імперіялістическим духом, російські вчені доходили до того, що відкидали зовсім окремішність українського народу, закриваючи очі на питимі риси його минулого, що склалися протягом століттів в українську вдачу. Підтягаючи історію України під одну мірку з російською,—Україна, мов, не жила самостійним політичним життям,—вони здебільшого цілком ігнорували господарські та соціяльно-політичні одміни, що складалися в особливих географічних умовах, в особливих продукційних відносинах. Очевидно, що це погляди не матеріялістичні й не наукові, а тенденційно-фальшиві: в них одні факти, відповідно до поставленої мети, висувається на перший план і їм надається значіння основних явищ, тоді як на инші не звертається уваги, на яку вони заслуговують, або й зовсім про них не згадується.

Завдання української історичної науки.

Історична наука України дуже слабувала на однобокість. Не кажу вже про те, що історію України розуміли яко історію князів, гетьманів, коротко—верхів українського народу; описуючи до найменших подробиць їхнє життя, звичаї, примхи, походи й договори (умови), про життя самої маси, господарські її відносини, класову боротьбу — мовчали. Історію України обмежували тільки часами її державного існування, часами боротьби за політичну незалежність в XVI—XVII ст. та часами поневолення її в XVIII ст. Далі історія України в старій науці не йшла; вона кінчалася на XVIII віці. Цілі томи писалося про Київську Русь, про Галицьке королівство, про Литовсько-Руську державу, про козаків (головним чином про Хмельницького), а далі вже все менще цікавилися українською історією: в XIX ст. її навіть не визнавали або задовольнялися замітками про літературне відродження. Про кого-ж мала буржуазна історія говорити? Князів, королів, гетьманів не стало—урвалася й історія України, а про громадянство України без князів та гетьманів не цікаво було буржуазним ученим писати.

Наука історичного матеріялізму не так дивиться на минуле України. Князі та гетьмани цікавлять її остільки, оскільки вони характеризують сучасне їм суспільне життя. Вона вважає часи феодалізму й кріпацтва за стадію історичної підготовки до капіталістичного, буржуазного суспільства. Для матеріялістичної школи історія України не кінчається разом з кінцем її державного життя та поне-

воленням; навпаки, вона стає тим цікавіша й грунтовніша, чим ближча до наших днів, чим виразніше виступає підготовлення пролетарської революції в її історичних передумовах.

Матеріялістична школа ставить собі таке завдання: виявити на історичних фактах матеріялістичну закономірність розвитку української історії, наростання що-раз нових суперечностей та антагонізму, поширювання й поглиблювання класової боротьби, що остаточно вилилася у велику соціялістичну революцію, цей неминучий наслідок прогресу суспільства. Тому-то матеріялістична історія не починається з князів і не кінчається гетьманами. Вона вивчає природні умови історичного розвитку, господарську систему й суспільні відносини, соціяльно-політичну надбудову та суспільну ідеологію; вона розглядає суспільні суперечності, що спричинялися до зміни суспільного ладу й стежить за сусідськими взаємовідносинами. Покладаючи за основу економіку України, історія її має довести, що політичну долю України визначалося не свавільством князів та не природженими особливостями українського народу; вона має вияснити, що колесо політичної історії України так, а не инакше, повернулося в неминучий наслідок цілого ряду географічних умов та господарських і класових відносин українського народу.

Значіння української історичної науки.

Але де-хто спитає мене: «Для чого вигрібати з попелу минуле, коли ми живемо сучасним; на що морочити собі голову тим, як жили, працювали та боролися наші діди; яку користь матимемо зараз, викопуючи те, що минуло, що вже не вернеться?»

Помилковість такого погляду стане ясною відразу, коли взяти на увагу, що в історичному розвиткові немає нічого випадкового, що все, що діється, є наслідок існуючих сучасних і попередніх відносин.

Революція 1917 р. не впала з неба, вона неминуче повинна була розвязати загострені класові суперечності, а ці суперечності самі були неминучим наслідком капіталістичного способу продукції. Характер української революції, що своїм національним елементом, Центральною Радою, Гетьманщиною та Директорією так ріжниться від революції Російської, також не був випадковий, видуманий; він був неминучим наслідком українсько-російських відносин, що склалися протягом XIX й початку XX століття.

Отже, треба добре знати минуле, щоб зрозуміти сучасне; не знаючи минулого України, ми не зможемо ясно зрозуміти й характеру української революції; не знаючи передумов, у яких виросла україн-

ська революція, не можна братися її судити, не можна провіщати майбутнє,—і присуд, і віщування будуть неправдиві; не думаючи про майбутнє України або думаючи про нього помилково, помилково ми поставимося й до участи її в сучасній революції. Тільки вивчення українського минулого та зрозуміння українських особливостей дасть нам змогу правильно розуміти сучасне й робити правильні висновки про майбутнє. Хто орієнтується в сучасному, хто розуміє закони й шляхи всяких змін у суспільстві, хто затямив особливості, що характеризують ці зміни на Україні, той може намітити основні шляхи дальшого історичного її розвитку.

От для чого нам треба знати українське минуле. Історія народів—це не готовий шаблон, в який можна втиснути кожен нарід,—це дуже й дуже складний процес, що ніяк не дається підвести себе під одну мірку. Про це казав вже Енгельс, це зазначав не раз Маркс. Коли-б тотожність історичного розвитку у всіх народів була неминучим законом цього розвитку, то людство було-б забавкою, підлеглою механічному розвиткові, а від матеріялістичного методу лишилася-б гола форма, готовий шаблон, до якого прикроювалося-б історичні факти та історичні процеси. Україна жила в російській господарській системі більш як півтори сотні літ, економічна її основа в головних своїх рисах та сама, що й економічна основа Росії; проте, через ріжні емпіричні обставини, ріжні природні умови, ріжні расові відносини та історичні впливи єдина ця основа економіки, - як каже Маркс,—виявляється в несчислених змінах і відмінах; її можна зрозуміти тільки шляхом аналізування цих емпірично даних обставин.

III.

МЕТОДОЛОГІЧНІ УВАГИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

Метод в історії. Історична наука користується з двох основних методів досліджування й пояснення історичних фактів—індуктивного та дедуктивного. Індукція—це метод узагальнення, що йде від часткового до загального; дедукція—це метод виведення, що робить висновки від загального до часткового.

Індукція або наведення виявляється перш за все в т. зв. методі описування. Метод цей полягає в тому, що описується поодинокі явища, вишукується в них спільні риси й узагальнюється їх в одне поняття, яке обхоплює собою ці схожі явища. Так, описуючи вірування наших племен за давніх часів окремо в полян, окремо в дере-

влян, окремо в сіверян, приходимо до висновку, що наші предки перед тим, як познайомилися з християнством, вшановували природу. Приглядаючись до життя одного робітника, другого, третього, знаходимо в них спільні риси, що вказують на їхнє становище у виробництві,—з цього робимо висновок, утворюючи одне спільне поняття пролетарської класи. Проте, одного методу описування инколи буває не досить, особливо в історії, де явища надзвичайно скоро міняються на дуже складні. Тому, крім описового узагальнення, ми вживаємо ще й статистичного вирахування; за допомогою цього вирахування ми доходимо до певного висновку, що дає поняття про продукційні відносини або про зріст продукційних сил. Коли бачимо, що в XVI ст. на Україні одного й того самого року в одній окрузі робили панщину 3 дні, в двох других по два дні, в инших п'яти знов по 3 дні, то кажемо, що панщина на Україні забірала тоді пересічно 3 дні. Коли наприкінці 80-их років XIX ст. на Україні працювали тільки дві рудні, Юза та Пастухова, а при кінці 90-их років було вже 17 великих чавунових заводів з 29 готовими гутами та 12 ще недобудованими; коли статистика показує, що заліза в Росії в 80 роках вироблювалось на міліярд триста мілійонів карб., а в кінці 90-их років вже на три міліярди двісті мілійонів довоєнних карбованців, то ми кажемо, що залізна промисловість в Росії за цей час зросла втроє, на Україні майже вдесятеро за десять років. Крім цього статистично-індуктивного методу, що дуже допомагає вивчати відносини на Україні в першому періоді, в історичній науці ми використовуємо ще третій спосіб індукції, аналітично-абстрактний, встановляючи за його допомогою закони суспільного розвитку. При цьому методі вживаємо не тільки описового та статистичного узагальнення, а ще й, аналізуючи поодинокі узагальнення, відкидаючи з них все другорядне, додаткове, приходимо до висновків про основну тенденцію розвитку, про закон, що керує цим розвитком. Так, описуючи й підраховуючи, прийшли ми до узагальнення, що на початку XIX ст. Англія була капіталістичною країною, а Росія й Україна кріпацько-феодальним суспільством, яким Англія була в середні віки. Порівнюючи тепер шляхом аналогії феодальну Україну з феодальною Англією або Францією, розглядаючи причини, що привели Англію та Францію до промислового капіталізму, порівнюючи їх з колишніми феодальними відносинами Росії або України, приходимо до таких висновків: у феодально-кріпацькому суспільстві існує тенденція розвиватися в капіталістичне суспільство; отже, капіталізм є дальша форма суспільного розвитку після феодального способу продукції. Аналізуючи, далі, капіталістичний спосіб продукції, приходимо до висновку, що після

нього неминуче настає соціялістичне суспільство. Таким шляхом ми й відкриваємо закони суспільного розвитку.

Дедуктивний метод, що зветься також методом виведення, полягає в тому, що з готових висновків, з готових узагальнень ми робимо висновок про часткове явище. Коли Маркс казав про Росію, що, вступивши в стадію розвитку промисловости, вона піде шляхом західньої капіталістичної Європи,—то це був дедуктивний висновок, до якого прийшов Маркс, придивляючись до господарських відносин Європи й Росії. Коли шляхом спостережень ми прийшли до загального висновку, що після кожного господарського під'єму в капіталістичному господарстві настає неминуча криза, то, переживаючи в певній країні економічний під'єм з гарною кон'юнктурою, можна думати, що скоро на ринкові настане зниження цін, криза підприємств, брак збуту товарів через перепродукцію, спричинену гарною кон'юнктурою. Коли на підставі зібраного матеріялу приходимо до висновку, що на Україні у XVII ст. стався занепад економічного добробуту міст, то з цього можемо зробити дедуктивний висновок, що й ті міста, про які ми відомостей не маємо, занепали через панування в господарських відносинах панських економій. Так користується історична наука з методу дедукції.

Джерела української історії та критика їх. Виникає тепер питання про те, звідки ми беремо наше знання минулого? Очевидно, не з безпосередніх спостережень, а з пам'ятників, з історичних джерел. Джерела нашого знання минулого це перш за все ріжного роду юридичні акти чи то міжнароднього характеру, напр. політичні або торговельні договори (угоди), чи то внутрішнього державного значіння, напр. всякі закони та розпорядження, видані світською, духовною центральною чи місцевою владою; нарешті, приватні юридичні акти, складені між громадянами у формі умов, описів та контрактів.

З другого боку за історичні джерела нам є усякого роду літописи, мемуари, хроніки, оповідання про життя визначних людей, про подорожі та ріжні події, приватні збірники судових присудів, законів і розпоряджень влади, приватні списки існуючого звичаєвого права, збірники звичаїв, всякого роду листування, твори письменства, археологічні знахідки та переживання минулого в народній словесності, напр., історичні думи, обрядові пісні, звичаї, перекази та вірування. Всі ці джерела, хоч і не мають офіційного характеру, але дають багато матеріялів та вказівок для з'ясування суспільних відносин в певну добу.

Як же використовують історики ці джерела? Може, просто

списують з них те, що їм потрібно? Здавалося-б, що, принаймні, джерела офіційного, юридичного характеру настільки певні, що все, що в них написано, можна вважати за правду. Але-ж це не так! До всякого джерела треба ставитися критично, ц. т. перевіряти автентичність його походження та правдивість змісту. За давніх часів не було друкарень для розповсюдження документів і творів, їх переписували рукою, і кожен переписувач робив це по-своєму, викидаючи незрозумілі або ті, що не подобалися йому, слова, імення, дати й цілі навіть речення та вставляючи натомісць слова й описи, що були йому більше до вподоби. Через це не раз маємо, напр., кілька списків якого-небудь юридичного акту, і всі вони відріжняються один від одного. Коли так бувало з офіційними актами, то що-ж казати про неофіційні джерела, напр., літописи, мемуари, то-що: тут уже фантазія зовсім не мала впину! До того-ж немало, очевидно, є й підроблених, навмисне фальшованих документів.

Для того, щоб зрозуміти зміст і встановити правдивість джерела, є критика їх, що поділяється на вищу й нижчу. Нижча критика шляхом порівнювання ріжних джерел встановляє, чи дійсно таке-то джерело походить від такого-то часу, чи такої-то особи. ц. т чи є воно автентичне. Напр. «Руську Правду» вважали раніш, та ще й зараз де-хто вважає, за офіційний збірник законів, тим часом як критика доводить, що це був собі тільки приватний список існуючих звичаїв, що не мав жадного обов'язкового характеру. Найстарший київський літопис приписували Несторові,—тим часом виявляється, що ім'я Нестора ніяк не звязане з цим літописом, а це є компіляція ріжних збірок. Більшу ще вагу в історії має критика вища, ц. т. критика змісту. Вона пильно перевіряє, чи все те, що написано в пам'ятникові, відповідає тогочасній дійсності, чи, може, в ньому є довільні вставки пізніших переписувачів. Так, найстарший київський літопис мав аж три головні редакції, майже одночасні: т. зв. Несторівську, Сильвестрівську та Київо-печерську, усі з початку XII ст. Ці редакції дійшли до нас в списках, далеко пізніших: Іпатіївський список зроблено либонь у Пскові в середині XV ст. з українського оригіналу, Лаврентіївський в кінці XIV ст. (для суздальського князя). Не кажучи вже про инші, пізніші списки давнього літопису, згадані списки мають стільки неясностей, суперечностей, що треба було довгої праці, щоб встановити справжній текст давнього літопису.

Обидва ці роди критики стосуються не тільки до писаних джерел; з них користуються так само, вивчаючи й археологічні розкопки, народні перекази, обрядові переживання минулого, то-що; критика

встановляє тут час, коли повстали досліджувані явища, й відділяє в них елементи первісні від пізніших. Велику ролю при такій критиці відограє аналогія, доповнюючи те, що загубилося, й відкидаючи те, що додано було пізніше.

Метод викладання. Історичний процес розвитку громадських відносин відбувається завжди ступнево, повільно й не має в собі різких границь та переходів; проте, в історії України так само, як і у всякій иншій історії, можна помітити на певних ступінях розвитку спільні основні риси, що звязують окремі етапи розвитку в одне ціле, в один тип громадських та соціяльно-політичних порядків, в один період.

До цього часу в методі викладання історії майже виключно панував момент державно-політичний. Історію України поділяли на окремі періоди, що відповідали певному політично-державному становищу. Тому викладали окремо київський період, яко часи державної київської Русі, окремо галицький, коли Україна існувала вже окремо від півночі, окремо литовський, козацько-польський та московський, а на XVIII ст. історію України звичайно кінчали.

Матеріялістичний метод, що кладе в основу економіку суспільства, цікавиться класовими відносинами, одсуває державно-політичні моменти на другий план, менше описує давнину, більшу звертає увагу на етапи, ближчі до нас, а найголовнішу на найновіші етапи капіталістичного суспільства.

Виходячи з того, що економіка лежить в основі політики, ми поділяємо історію України на такі періоди: період натурального господарства, період торговельно-кріпацький, період промислового капіталізму й період соціяльної революції.

I. Період натурального господарства починається з найдавніших часів, переходить через патріархальну родоплемінну організацію, дружинно-князівсьу добу київської Русі, феодалізацію київської Русі, розвиток феодальних порядків в галицько-волинську та литовську добу й кінчається з кінцем XV ст., коли починається розпад натурального господарства. Ознаки його такі: продукція задовольняє власні потреби виробника й спірається на рільництво та скотарство; ремество не має виразних рис продукції на ринок, незначний обмін не втворив ще окремих торговельних відносин; суспільство не виробило ще готових, складних суспільних організацій, окремих торговельних відносин; окремі етапи в розвиткові суспільства настають поволі й непомітно.

II. Торговельно-кріпацький період—це період грошевого господарства й приватної власности на землю, що виросла після розпаду давнього колективу на індивідуальні господарства; період покріпачення селян, розвитку ремества, мануфактурної промисловости й торгівлі; період різкого поділу суспільства. Починається він розпадом натурального й початками грошевого господарства та покріпаченням селян, переходить часи утворення козацтва, часи його повстання проти шляхти, часи розпаду козацтва за гетьманщини, занепаду його та ліквідації; в цей період увіходить, далі, боротьба гайдамаччини з шляхтою на Правобережжі, єднання українських земель з Москвою та покріпачення України; впливи західніх ідеологій, народження слав'янофільства й українського націоналізму; повстання декабристів і утопичний соціялізм Кирило-Методієвського братства; кінчається цей період Шевченком та скасуванням кріпацтва.

III. Період промислового капіталізму—це період розвитку машинової промисловости та аграрного капіталізму на Україні; період суперечностей буржуазно-дворянського суспільства; період боротьби революційної інтелігенції з самодержавством, українського націоналізму з російським імперіялізмом, пролетаріяту з дворянщиною та буржуазією.

Період цей починається розкріпаченням селян та иншими буржуазними реформами 60 років, переходить часи переслідування української культури, часи народницького соціялізму й терору 70-их років; часи, коли зароджувалися революційні організації й поширювалися марксівські теорії; часи заснування на Україні й за кордоном марксистських гуртків та їхньої боротьби з народництвом 80-их років; часи розцвіту промисловости й зародків робітничого руху, що привів до заснування, в 90-их роках, Р. С. Д. Р. П. та до економічних (згодом політичних) страйків робітництва та аграрних бунтів селянських. В XX стол. він обхоплював заснування й розкол Р. С. Д. Р. П. на більшовиків та меншовиків, боротьбу з марксизмом, селянські розрухи та робітничі страйки; події 1905—6 р. і дальшу реакцію дворянщини; організацію українських демократичних і соціялістичних партій; зріст національних тенденцій на Україні й боротьбу з обрусінням; кінчається цей період великою імперіялістичною війною 1914 р.

IV. Період соціяльної революції, що вибухла в 1917 р. в наслідок попередніх суспільних суперечностей в звязку з світовою війною. Це—період революції 1917 р., громадянської війни

пролетаріяту з російською та українською буржуазією й будування радянської влади на Україні. Цей період, що доходить до наших днів, належить швидче до сучасности, ніж до історії України, але не вмістити його в історію України не можна, бо він є завершенням розвитку суспільних відносин в попередніх періодах.

ВІДДІЛ ПЕРШИЙ.

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО.

І.

ТЕРИТОРІЯ ТА ЇЇ МИНУЛЕ.

Загальний вигляд території.

В розумінні етнографічному Україною ми звемо не тільки територію, що увіходить у склад нашої У. С. Р. Р., але й ті землі, що зараз перебувають під румунською, чеською та польською окупацією: південно-східню Бесарабію, північну частину Буковини, Підкарпаття, Східню Галичину, Західню Волинь, Холмщину й Полісся. Всю територію цю оселює здебільшого людність, що вживає однієї української мови й належить до слав'янського племени, а саме до його східньої групи; слав'янське-ж плем'я складає частину великої арійської раси. Крім українського населення живуть на цій території групи инших народів, що належать не тільки до слав'янського, а й до инших племен тієї-ж таки арійської раси, напр. германське й романське плем'я; на цій таки території живуть і народи инших рас, а саме семітської та монгольської.

На південнім заході українську територію перерізують Карпати, що розкинулися на обидва боки цілою системою лісистих кряжів та верховин; кряжі ці на півночі переходять в галицько-волинську високу рівнину, дуже розмиту водами, через що місцями має вона майже гірський вигляд.

На схід-південь височінь ця тягнеться гранітним кряжем до Дністра, переходить, далі до Дніпра, перегорожуючи його порогами, за Дніпром підноситься знову, утворюючи донецьку височінь, і, нарешті, губиться за Доном в надкаспійській низині. На південь від цієї висо-

чіні по чорноморському побережжю розляглися трав'яні степи, висока рівнина, перерізана річними долинами та ярами-балками, вкрита грубим шаром чорноземлі. Степова ця смуга, що продовжує західньоазіятські степи, досягає через нижнє Наддніпров'я нижнього Наддністров'я; гострі східні вітри обвівають цю смугу.

Невелика північна частина України увіходить в лісову смугу з піскуватим, малородючим грунтом. Вона йде з північного сходу долиною Десни, водозбіром Ірпеня й Тетерева, середньою частиною Горині й Случа, Побужжям та багнистою низиною Прип'яти. Найбільша частина української території лежить поміж степовою й лісовою смугами й являє собою хвилясту, дуже розмиту річками рівнину, з лагідними вітрами, з родючим грунтом, багату колись на ліси, що тепер, на протязі трьох століттів, дуже поріддшали, а подекуди й зовсім щезли; це знищення лісів спричинилося до осушення грунтів, зменшення води й загострення клімату.

Територія України має надзвичайно багато річок; найбільша з них це Дніпро з багатими його притоками, з яких найбільше значіння мають Прип'ять на заході та Десна на сході, з окремими притоками. Система Дніпра тісно звязується з річками наших сусідів, напр., з північною Волгою, Двиною, Німаном, західнім Бугом та Вислою; через це вона в історії України мала величезне комунікаційне значіння не тільки для Київщини, де вливаються в Дніпро найбільші його притоки, але й для всієї України.

З инших значніших річок можна-б згадати східній Буг, Дністер західній Буг та на сході Донець.

Минуле території. Наш нарід живе на цій території не споконвіку. Були часи, коли людей ще не було не то що на Україні, а й на всій землі. Людство так само не вічне, як і земля, що втворилася багато сот мілійонів років тому з газоподібної матерії, поволі остигаючи та вкриваючися шкаралупою й відкладаючи все нові шари земної кори. Тепер по цих шарах, як по велетенських книгах, учені читають про минуле життя землі. Наука, що вивчає історію землі, зветься г е о л о г і я, а наука, що досліджує, коли й як на застиглих шарах земної кори одбивалося органічне життя, зветься п а л е о н т о л о г і я. Що-ж каже геологія про історію землі? Вона доводить, що наша земля стара бабуся, бо рахується по-над 100 мілійонів літ від того часу, коли почали втворюватися на ній перші шари земної кори, не рахуючи в це число часу зміни гозоподібної матерії на рідину; деякі вчені нараховують їй віку ще більше.

Першу добу життя землі геологія зве прастарою, археозойсь-

кою; доба ця тяглася по-над 50, а може й більше мілійонів років, і палеонтологія не знайшла ще у відкладених у цю добу шарах землі ніяких слідів і останків тварин; на цій підставі вона доводить, що коли й були тоді на землі тварини, то вони ще були безхребетними. Вперше в дальшу добу, яку геологія зве первічною, палеозойською, й зазначає їй по-над 30 мілійонів років, земля склала в своїх шарах багаті поклади кам'яного вугілля, в яких палеонтологія знаходить сліди риб, жаб та водяних ящірок. Людини ще не було, не було ще навіть плазунів, що з'явилися аж в наступну добу, вторичну—мезозойську, що тривала всього біля 10 мілійонів років. У крейдяних шарах цієї доби маємо ще фауну (тваринний світ) з холодною, як у риб, кров'ю, не поділену виразно на птахів і звірів; немає ще ссавців, в яких були-б хоча зародки могутньої чоловіко-подібної мавпи.

Врешті настає третична доба, кенозойська, в яку переважають між тваринами вже теплокровні й ссавці; у цю добу протягом мілійонів років, з теплокровних тварин утворився рід на-пів мавпи, на-пів собаки, з якого пізніше поступовно виросли подібні до чоловіка мавпи. Ще пізніше, в середині третичної доби, з'явилися тварини, які почали розвиватися далі в людей, з ними історія нашої землі вступила в наступну добу свого існування—в четвертичну, Ця доба найкоротша—вона триває всього по-над 500.000 років, тоді як третична тяглася біля 3 мілійонів років, Числа ці не точні, а приблизні, а до того ще й у ріжних учених ріжні.

Початки людського життя. Так доходимо ми до Адама та Єви—на превелике розчарування побожніх бабів та дідів, що вважали себе за родичів богам. Погляньмо тепер на той рай, де жили наші перші предки на землі; розгляньмо ближче біблійне їхнє створіння, з яким ніяк не хоче погодитися ані палеонтологія, ані перед'історична археологія, що не визнають ні раю, ні Адама, ні Єви з яблуком, ані навіть уславленого потопу, від якого зостався один тільки побожній Ной.

Земля в третичну добу була не така, як тепер. Перш за все велика частина сучасного європейського та азіятського суходолу була тоді морським дном. Де нині Україна, там тоді бушували морські хвилі, гралися морські велетні. Згодом вода поступовно відходила на південь, творилися наші Карпати та східній їх гранітний кряж, виступав суходіл—отже, з кінцем третичної доби море доходило до границі сучасної нам степової смуги, а ще пізніше, в четвертичну добу, одійшло і з неї, зібравшися у водяних сточищах Каспійського, Азовського та Чорного моря. Клімат у третичну добу був гарячий, тропіч-

ний, як тепер на екваторі. Повітря, море й суходіл заселяли тоді сотні тисяч видів тварин, від дрібноти до величезних риб, гадів та ящірів. В середині третичної доби з'явилися, як уже зазначено було, особливі тварини, подібні до людини, що складали одну галузь із породи мавп.

Чоловікоподібні тварини, годувалися рослинами, слимаками та иншими м'якунами, а рідше м'ясом звірят, протягом якого мілійону років на ріжних частинах земного суходолу, завдяки способові здобування собі їжі, в третичну добу перетворилися шляхом довгої еволюції з чоловікоподібних тварин на людей, що ходили на ногах і збірали їжу руками, але ще не говорили. Жили ці люде гуртами, як тепер мавпи. Сліди цієї першої породи людей третичної доби вдалося вченим відкрити наприкінці XIX ст. Відкриття це мало величезне значіння для науки, бо до того часу всі були переконані в тім, що людини в таку далеку добу ще не було. Дальші знахідки показали, що найдавніша ця людина мала вже знаряддя примітивної своєї праці, напр., для збірання овочів, забивання дрібних звірят вона підбірала придатне для цього каміння, згодом звязуючи його з ломакою, з чого виробилася поступовно примітивна сокира-кийок; людина вже вміла використовувати вогонь, навчившись цього під час пожеж на степах та в лісах, що блискавка запалила.

Дилювіяльний період. До початку XIX ст., та навіть і пізніше не тільки в отців церкви, як зараз, але й у вчених панував такий погляд, що ніби-то людина, з'явилася на землі завершена, але потім уже здичавіла; з цього первісного стану людина почала знову підноситися, поступовно удосконалюючись. Вважалося, що біла раса развивалась швидче за инші, за нею йшла жовта, а вже далі червона й чорна; останню довго не хотіли навіть залічувати до людства,— так само як жінок, що їх церква наділила душею вперше тільки в XIV ст. Що до людини, яку створив бог, то її ніби-то знищив потоп, залишивши одного тільки Ноя,

Проти цієї теорії виступили в половині XIX ст. деякі вчені. Вони говорили, що людина поступовно вирстала з тварини, удосконалюючись на знаряддях праці, що ніякого потопу з божого гніву не було, а були тільки геологічні процеси та кліматичні зміни, які почалися при переході з третичної доби до четвертичної. Геологічні досліди ствердили це, а відкриття перед'історичної археології на початку XX століття наочно показали, що людина жила й до того «потопу» й під час його. Знайдені кістяки людини переходової від третичної до четвертичної доби й численні сліди людини першої половини четверо-

тичної доби недвозначно показали, що в цей далекий період як у нас, так і в Західній Європі, Африці, Америці та Азії жили люде, що мали навіть розвинену кам'яну культуру.

Чим власне був цей потоп, про який вперто говорять всі перекази? Геологія, читаючи по шарах земної кори, стверджує, що при кінці третичної доби наша земля дуже прохолола; після цього з'явилися спершу на північній, а потім на південній половині землі товстенні шари льодів, що втворилися зі змерзлого снігу. Половина Європи та Азії тричі вкривалася льодовиками, що на Україні доходили мало не до лінії Полтави. Майже півмілійона років тяглося одне після одного замерзання й танення снігів, і мало не вся четвертична доба припадає на ці перемінні льодовикові періоди, що звуться в цілому дилювієм. Тільки коротесенький дальший період другої половини четвертичної епохи, той період, в якому ми зараз живемо, не знає ані льодовиків, ані їхнього холоду в давніх границях. Де-які вчені говорять, що цей наш післяльодовиковий період, який зветься алювієм і триває біля 40 тисяч років, є одна з тих промежних епох, що колись відділяли одну льодовикову добу від другої.

У цьому періоді (дилювіяльному) відбувалися дальші зміни в будові земної кори. На льодовиках нанесено було багато піску, граніту, дрібного каміння, що товстим шаром вкрили вапняні шари землі, утворені в третичну добу. Сніги й льоди, танучи, давали багато води, вона витікала з льодовиків і розмивала шари землі, утворюючи з них наші горбовини та яри-балки, даючи початок річищам наших річок. Але не тільки мінялася поверхня землі, мінялося й життя на ній. Багато створінь не могли принатуритися до нових умов життя, загинули зовсім, залишилися тільки деякі дужчі породи, що змогли принатуритися до нового клімату; але й вони грунтовно змінили свою природу. Змінилася цілком і флора (рослинність), і земля з своїм населенням мала вже цілком новий вигляд. Разом зі зміною природи змінилася й людина, змінилася її дотогочасна, дуже вже нескладна культура, що знала тільки відшукувати на знаряддя готові камінці, а не вміла ще оброблювати їх.

Палеолітична культура.

Що являла собою людина дилювіяльного періоду, чи далеко вона уперед пішла від попередньої доби? Розкопки, які роблено було і в нас, на Україні, знайшли в дилювіяльних шарах у Київі, біля Канева, на Полтавщині, Чернигівщині, Катеринославщині, на Волині та біля Кам'янця чимало слідів первісної людини; сліди ці показують, що тодішня людина вміла вже робити нескладне знаряддя з кременя та кісток риб і тварин. Правда,

виріб має ще дуже грубі форми, звичайно це просте оббивання кременя й кістки; але знаряддя вже ріжноманітне, напр., сокира, скрібачка, лук і стріли, кам'яні ножі, молоток, кістяні шила, голки до шиття, гарпуни, щоб ловити рибу. Дилювіяльна людина не живе вже в лісах, а ховається од холоду в печерах і полює на таких грізних звірюк дилювіяльного періоду як мамут, носорог, печерний лев та печерний ведмідь; м'ясом цих звірів вона годується, їхніми шкурами захищає себе від холоду. Вона вміє не тільки зберігати вогонь у печері, а й здобувати його; для цього вона била кременем об кремінь, або терла сухе дерево об дерево. Ця невисока кам'яна культура, що зветься в науці давньокам'яною або палеолітичною, була не єдиним досягненням тогочасної дилювіяльної людини; людина перед тим уміла вже розуміти людину, давати окремі звуки, з яких згодом утворилися слова-поняття, напр., назви для певних дій, певних трудових актів, певного знаряддя, чи предметів з тієї природи, яка людину оточувала. За допомогою цих слів-понятттів людина починала мислити, ц. т. говорити до себе без слів, починала творити первісний свій світогляд, розуміти, що все навкруги неї живе, так само як і вона, разом з нею ходить. Поняття про душу та про богів людина ще не мала й не знала, що кожній людині доведеться вмерти, бо смерти звичайної вона не бачила, а бачила тільки загибель від пазурів звірюки. Крім запасання їжі, одягу та ловецького знаряддя, що постачало їй їжу, дилювіяльна людина навчилася ще малювати на стінах своїх печер та вирізувати на своїх знаряддях тварин, на яких полювала, та навіть цілі ловецькі сцени.

Держави дилювіяльна людина не знала, як не знала ніякої влади над собою; не розуміла вона так само, що таке «моє» й «твоє». Всі були рівні, всі працювали й споживали здобуте. Роботу поділяли між собою несвідомо: жіноцтво пильнувало в печері вогню, збірало їстивні рослини, дерево для вогню, мох на підстілку та виготовляло шкури на одежу; молодь гралася, помагала жінкам в роботі або вчилася кидати сокиру й спис та стріляти з лука; чоловіки ходили на лови, якими керував випадковий ватажок—найсильніший, найспритніший, найвідважніший за всіх. Сім'ї в нашому розумінні тоді ще не було, й чоловіки сходилися з жінками всієї громади, що складалася з родичів, звязаних одні з одними спільним походженням від однієї матері.

Не було ще й правильних сусідських взаємвідносин,—кожен, що походив з чужої громади, був разом з тим і ворогом. Тяжке життя виробило тісний звязок між членами однієї громади та гостро протиставляло її другій, коли та випадково зачіпала ловецьку територію її.

Алювіяльний період. Минули сотні тисяч років існування дилювіяльної людини, й льодовики потанули, залишивши свої сліди тільки на високих горах та на обох полюсах, де вдержались все-таки на досить великих смугах землі. Землю вкрили численні ріки, річки та озера, що вбрали в себе воду льодовиків, які потанули, виросла нова рослинність, змінилася дилювіяльна фауна. Чим ближче на південь, тим швидче віджибала земля, виростали листяні та шпилькові ліси, з'являлися нові роди тварин,—ті, що живуть і в наші часи. З старих родів до недавніх днів залишився тільки зубр і тур, якого за останні століття дуже винищено. Земля вкрилася новим шаром, родючою чорноземлею, яка в науці зветься алювієм; у цій чорноземлі нова рослинність знайшла собі багато споживи. Коротко, земля вже має більш-менш такий вигляд, як і тепер, і вступила в новий період свого життя, що зветься алювіяльним і тягнеться аж до наших днів, на протязі яких 40.000 років.

Ця зміна землі сталася не відразу, а поступовно, поволі, непомітно: десятки тисяч років танули льодовики, мінялася флора, з'являлися нові тварини. Разом зі зміною природніх умов життя мінялася й людина, що через свою кволість та злиденне вміння й знання залежала од природи далеко більше, ніж тепер. Потроху, ступнево призвичаювалася вона до нового, теплішого клімату, до нового життя в нових природніх умовах і разом з тим розвивала свою породу в окремі раси й племена.

Вже за часів дилювіума, здається, втворилися були расові ріжниці між населенням екваторіяльних смуг, на які не так дуже впливав холод дилювіяльного періоду, та жителями Європи чи середньої Азії, що були під безпосереднім впливом дилювіяльної природи. Вони стали дуже відріжнятися одні від одних як життям, так і будовою тіла та коліром своєї шкури, даючи початок з одного боку темним расам тропічних країн, ц. т. чорній і мідяно-чорній, та світлим, ясним расам жителів Європи й середньої Азії, ц. т. білій і жовтій.

В алювіяльному періоді расові ці ріжниці завдяки ріжним природнім умовам життя розвивалися далі, а разом з тим в межах кожної раси утворювалися свої особливості,—відмінні прикмети окремих груп тієї самої раси. Пристосовуння алювіяльної людини до нових умов життя, що на ріжних територіях були неоднакові, привело до виникнення нових, не схожих одна з одною людських говірок та вдачі, і цим дало початок утворенню ріжних нових племен. В окремих гуртах, що мали спільні знаки-слова та спільний спосіб праці й думання, намножувалися й зростали нові групи; групи ці, як молоді рої бджіл, що вилітають з старого вулика, розселювалися на нових територіях

і, таким чином, попадали в нові умови природи й праці, і на кожній території під впливом нових умов виростали поступовно ріжні мови, ріжні способи мислення, ріжні племена й народи. Хто-б сказав, що нинішні слав'яне, німці, греки, італійці, іранці та індійці складали колись одну групу-гурт, що блукала по Європі ще в середині алювіюма, говорила одною мовою та однаково думала? Проте, перед'-історія учить нас, що воно було так.

Ріжноманітний цей розвиток алювіяльної людини, що довів згодом до такої великої кількости народів та культур, які ми бачимо зараз, у своїм історічнім процесі поділяється на три головні періоди: переходовий, що де-які вчені вважають за продовження палеолітичної культури—він тривав яких 15—20000 років; період новокам'яний, або неолітичний, що тягся у нас в Європі стільки-ж, як і переходовий, а на півдні скінчився раніш; нарешті, металева культура, що почалася біля 8000 років тому на півдні й перейшла до нас в Європу з Азії потім, десь біля 4.000 років,—ця доба триває й до наших днів під назвою історичної доби людства.

Правда, не всі народи враз переходили ці етапи розвитку: ще й зараз є племена, що не пішли навіть далі за кам'яну культуру, напр., північні ескимоси та чорношкірі племена середньої Африки й Австралії; але ми встановлюємо ці етапи не для окремих племен, а для всього людства, незалежно від того, що одна група його пішла у своїм розвиткові далі, а друга відстала.

Переходова доба палеоліту. Ми вже знаємо, до яких наслідків культури дійшла печерна людина дилювіяльного періоду; подивимося тепер, як розвивалася вона в нових обставинах свого злиденного життя

Зміна клімату й флори, що йшла в міру танення льодовиків, дозволила людині живитися не тільки ловецькою здобиччю, а ще й їстивними рослинами. Зацікавившись тим, що рослини можуть заспокоювати голод, людина поступовно дійшла до примітивного рільництва, ц. т. штучного виховування таких їстивних рослин, як просо, жито та ячмінь. Техніка вже остільки розвинулася, що людина не тільки палила шматки лісу або степу та сіяла в попелище зерно, але й пробувала вже зрушувати землю дерев'яним кілком, щоб кинути туди зерна й зібрати їх в п'ятдесят разів більше. Людина приручила собаку, а далі й козу, з якої мала м'ясо й молоко. Людина впорядкувала краще свої природні житла-печери, навчилася з тих-таки кременя й кісток робити вже краще ловецьке та бойове знаряддя, навчилася з волокнистих рослин та з мнякої кори плести всякий посуд для хатньої потреби, випалювала з глини горшки, щоб варити їжу, навчи-

лася розтирати камінням зерно, робила вже кращі визерунки на стінах печери та на свойому знаряддї.

Мінялося життя, мінялися й попередні порядки та звичаї печерної людини. Перш за все змінилися трудові відносини між обома полами. Рівновага в поділові праці між жінками й чоловіками, якої додержувалися в дилювіяльному періоді, коли з'явилося рільництво, порушилася; тепер робітницею-годувальницею гурту стає перш за все жінка: на її плечі лягає тягар—все хатнє господарство й діти, вона грає ролю в'ючака, що під час мандрівок тягне на своїх плечах увесь капітал гурту, вона-ж таки повинна сама впоратися з роботою на полі. Чоловіки тільки виготовляли площу під засів, а далі знову або йшли на лови або в похід на сусідні гурти, або байдикували вдома, вигріваючись на сонці та вправляючись у військову та ловецьку штуку; жінки мусили їх і годувати та ще й дбати про те, щоб виготовити й поле під засів, посіяти зерно, прополоти його й зібрати; зриваючи колос руками.

Таке значіння жінки в гурті заохочувало чоловіків здобувати собі жінок—ще й з чужих гуртів. Починаються напади на сусідів, щоб здобути жінок, ц. т. власне здобути нові робочі руки. Згодом звідци повстає звичай брати жінок взагалі з чужих гуртів, а не з своїх; ще далі звичай цей переходить у заборону чоловікам жити з жінками, що походять від спільної матері чи баби. Таким чином непомітно давній кровосумішний гурт-сім'я перемінилася в екзогамний гурт-рід, що звязував своїх членів не тільки співробітництвом та спорідненням, а ще й забороною жити з жінками свого роду. Це вже була виразна організація «своїх», що протиставляла себе «чужим»; на чолі її стояв уже обраний ватажок—голова роду; цей ватажок вів перед на нарадах членів роду, де брали участь і жінки, й водив чоловіків у походи на сусідів або на лови. Спорідненння звичайно вели по матері, а не по батькові, бо того не можна було знати там, де всі чоловіки спільно жили з придбаними жінками; тим-то ця форма родового спорідненння й зветься в науці матріархатом.

Деякі вчені гадають, що така форма спорідненння була разом з тим і основою матріархальної родової організації, в якій жинка стояла, мовляв, на чолі роду й мала в своїх руках навіть владу над членами роду; але думку цю нині дуже заперечується; вона виникла зо змішування в одне двох понаттів: визнавати по матері родичів та мати привід в гурті-роді, мати владу в роді, ц. т. поняття форми спорідненння в роді й форми родового громадського укладу.

Людський світогляд так само дуже змінився в цю добу палеоліту. Природня смерть членів роду, часті хвороби, сни—все вимагало

від людей певних пояснень, а мислення людське настільки тепер розвинулося, що вперто вже дошукувалося причини цих явищ. І от людина починає пояснювати собі хворобу чи природню смерть вселенням у людське тіло зовнішньоі надприродньої сили; силу цю називають бісом чи духом. Уже раніш люде думали, що навкруги їх все живе й має рух так само, як і вони, навіть манесенький камінчик, або дрібна травичка; тепер люде й такі явища, як хворобу та смерть, почали уявляти собі як живі створіння, що увіходять, вселюються в людей. Далі стали дошукуватися, через що, як людина вмірає, то з неї виходить видих, витікає кров і стають очі, через що у-ві-сні ввижається всячина, як на яві. Поступовно люде прийшли до висновку, що щось живе в їхньому тілі, щось таке манесеньке, як той дух, що робить хворобу та смерть; воно сидить десь або в очах, або в голові, або в грудях, або в крові, бо людина гине, коли бити по голові, коли пробити груди або випустити кров. Так зародилася невмируща віра в духів і душу, так з'явився анімізм, ц. т. віра в те, що все в природі не тільки живе, а ще й має душу, що кожна річ, навіть сокира чи спис, і ті мають свою душу.

Зародившись, така віра мусила виявлятися в певних обрядах, що мали завдання реагувати на впливи духів та боронити людину від них; як-що одні духи шкодять, то инші помагають, як-що камінь ранить ногу, то листок травиці чи зілля, затамуючи кров, може загоїти рану. Та сама практика, що породила віру в духів-шкідників, дала й духів-помішників; їх треба завжди носити з собою, щоб запобігти лихові. Таке надавання річам природи цілющої сили дало початок фетишізмові, а вміння лікувати хворобу й рани за допомогою фетишів, ц. т. особливих чудодійних річей та заклинання, що відганяло злих духів, породило чарування, знахарство, ворожбитство, ц. т. магію. Ця-ж таки віра в духів навчила людей ховати мерців у землю. Для того, щоб духи, що вселилися в тіло мерця, не верталися назад, треба оддати це тіло звірям, або ще краще закопати його в землю, звязати руки й ноги та пригнітити важким камінням. Ще й тепер по глухих селах можна побачити звичай проколювати померлим лихим людям осиковим кілком серце, бо померлий встане й буде вночі пити з родичів кров.

Неолітична культура. Промайнули знову тисячі років. Людина призвичаїлася до нових умов життя та нової природи й знову зробила великий крок наперед у свойому розвиткові. Перш за все шляхом грудової практики на протязі яких двох десятків тисяч років витворилося багато ріжноманітних знаряддів праці, що визнача-

ються гарною різьбою та малюнком; знаряддя робиться вже не тільки з кременя й кістки, а й з инших м'якших горотворів; при цьому їх не тільки оббивають, як раніше, а й свердлять та роблять гладеньке.— Кращає й рільництво, що переводиться вже кам'яною мотикою-сапою; доспіле зерно не зривають вже руками, а зрізують кам'яним серпом, а потім мелють його на кам'яній зернотертці. Гончарство пішло також далеко вперед, збагатилося на всякі форми й рисунки.

Людина приручила вже не тільки собаку й козу, в неі вже є цілі череди рогатої худоби, овець, ослів, а згодом коней; вона починає скотарювати, заводити свійську птицю. З'явився вже й простенький ткацький варстат, що тче полотно з волокон льону, з'явилися житла не в природніх печерах, а збудовані з дерева; житла ці або роблять в копаних ямах, або ставлять на вбитих у дно озера палях, або роблять шатро з звірячих шкір та галуззя. Людина починає думати не тільки про те, щоб наїстися, але щоб попоїсти смачно та ще й попити. Вона навчається варити та приправляти всяку їжу й готувати з молока та рослин ріжні напитки; вона дбає про зручну одежу, прикрашає всякими оздобами своє тіло та ще й розмалює його ріжними фарбами.

Людина неолітичної доби вміє не тільки нападати на сусідів; вона зав'язує з ними сусідські мирні зносини, обмінюючи вироби своїх ремесників на чужі. Техніка оброблювання каменю, дерева, глини, кісток та звирячих шкір пішла так далеко, що давала вже лишки; лишки ці люде міняли в сусідів на таки вироби, яких у самих не було.

Зародження примітивного обміну з сусідами поступовно утворює поняття родової власности, яко виключного права володіння тим добром, що має рід. При обміні протиставилися двоє понять: «наше» і «ваше», яко поняття покладеної праці одного роду у вимінювані речі другого роду. Ці поняття власности вкладалися заразом і в поняття «моє» і «твоє» при внутрішньому обміні між окремими членами того самого роду. Правда, в самому роді існувала власність тільки на речі, оздоби та зброю. Житла, стада худоби, рільницьке знаряддя й територія були спільними для всіх членів роду, але ріжні инші речі індивідуального вжитку були приватною власністю, ц. т. ними виключно володіла людина, що їх придбала.

Згодом поняття родової власности починає вужчати. Окремі групи—сем'ї виділяються з роду зо своїми житлами, з окремим хатнім господарством, з окремими знаряддями праці, з окремими жінками, навіть з окремими стадами худоби. Почин дав ватажок роду, за ним його прибічники, старші в роді чоловіки, а далі—рід поділився на

ряд малих груп (семей) з окремою сімейною власністю. Правда, на лови і в походи, та на оброблення поля йдуть всі разом, здобуте чи зібране зерно поділяють уже між окремими сем'ями. Таким чином, в роді тепер є вже три зародки власности: родової, якою порядкує увесь рід, сімейної, де власником є окрема сім'я в роді, і приватно-особистої, куди увіходять оздоби та зброя, ловецькі та військові трофеї.

Зародки родо-племінної організації. Патріархальна сім'я.

При таких відносинах будова давнього роду мусила бути вже иншою.

Перш за все впадає нам у вічі поділ на вільних та невільників—рабів, що з'являється в другій половині неолітичної культури. Люде пійшли так далеко у своїй трудовій техніці, що вже перестали вбивати переможених сусідів, забіраючи тільки молодих жінок, як робили раніше, перестали забитих ворогів поїдати; тепер переможених ворогів використовують на всяку роботу в свойому господарстві, примушують їх пильнувати худоби, робити на полі то-що. Раб що далі визволяє жінку з її незавидного становища й ще далеко не є великою робочою силою в неолітичній громаді, а в де-яких племен і зовсім ще немає рабства; проте, його існування в роді свідчить про зародки класового поневолення вже в цю далеку добу.

Жінка, таким чином, все ще є головною робочою силою в роді, але подружні її відносини тепер зовсім инші. Вона тепер власність свого чоловіка, що ні з ким уже не ділиться своїми жінками, маючи їх—по кілька, та навіть по кільканадцять. Він заволодів жінкою остаточно, як своєю власністю, яку може обміняти й купити на-рівні з своєю зброєю чи оздобами, і виключив инших чоловіків від співжиття з нею. Так виросла нова форма подружжя, так звана полігамія (многоженство), а з неї став заводитися звичай вести споріднення не по матері, а по батькові вже. Виділ в давнім роді окремих семей з окремою власністю, певність походження від одного батька—голови сім'ї, конча потреба вдержати в сім'ї хоча-б злиденне батьківське майно—все це склалося так, що споріднення по матері почало відступати перед патріархатом, ц. т. спорідненням по батькові.

Ще значну рису помічаємо в тодішньому суспільстві. Раніш ми бачили, як на чоло роду поступовно висувався випадковий ватажок на ловах чи в військових походах, як згодом біля нього стали з'являтися помішники, так само обрані, як і він, як стали з'являтися ворожбити та знахарі, що жили з додаткової праці членів свого роду. Вони перші почали виділятися з своїми сем'ями в окремі госпо-

дарства, заводити багато жінок та використовувати, потім, на роботу невільників. Це були перші чужоїди (паразити), що жили з праці других, завдяки особливому свойому становищу в роді та виконанню в ньому організаторських функцій. Завдяки цим як раз функціям організаторського характеру вони стали економічно сильнішими в роді й виділилися з родового колективу в окремі групи-сем'ї; згодом це призвело до того, що вони стали владою в роді, яка порядкувала родовою власністю, спершу за згодою всіх дорослих членів роду, а далі вже й без них, цілком самовладно.

Такі зміни розвалили давній родовий порядок, що зараз його ми розглянули. Родовий господарський колектив уже не існує; в основі громадської організації лежить родовий звязок окремих великих родин, ц. т. малих родів, складених з кількох поколінь; на чолі цих родин стоять їхні батьки, яких иноді звуть патріархами. В родовому звязку розпоряджаються тепер не загальні збори дорослих чоловіків, як було раніш; збори ці сходяться, щоб инколи вирішити тільки важливіші справи; по-за цим порядкує рада родинних батьків-старшин, вона вибірає ватажків для військових походів, розбірає суперечки між окремими сем'ями й керує родовим господарством. У своїй родині, у свойому роді такий батько здобуває згодом необмежену владу й порядкує, як хоче, родинною власністю, не питаючись своїх родичів. Давній суцільний рід став тепер спілкою чи звязком окремих патріархальних родин, до того ще спілкою авторитарною, де є вже верховоди й залежні від них члени, визискувачі й визискувані. Це був перший ступінь нової родо-племінної організації з владою зверху; ця організація почала вже об'єднувати не тільки окремі сем'ї в родові групи, а ще й родові ці групи у вищі спілки, так звані племена. Але це вже увіходить в царину дальшої доби розвитку, в культуру мідяно-бронзову.

Тотемізм і культ предків. Така зміна родової організації викликала за собою й зміну вірувань. Зо вшанування ворожих людині духів розвивається вшанування де-яких тварин, та навіть рослин, від яких ніби-то має свій початок рід чи сім'я; тварини ці охороняють рід від усякого нещастя й дбають про нього. Кожен рід, кожна патріархальна сім'я має свого предка-тотема, що є символом сили, зручности, витривалости й відваги; у одних це вовк, у других ведмідь, у третіх орел, у четвертих гадюка або собака. Тотем треба берегти, його не вільно ні вбивати, ні їсти, він є табу, ц. т. заборонений, освячений. Члени кожного роду, кожної сім'ї—нащадки свого тотема. Це єдина тотемна спілка, і належність до неї повинна освятитися власною

кров'ю. Тому-то молодь родова мусила піддаватися обрізанню або иншому каліцтву, засвідчуючи цим звязок з тотемом. Тепер уже вмерлих родичів не кидають звірям; не закопують їх і в землю, щоб позбутися їхньої душі, а ховають у могилах, приносять їм час від часу їсти й справляють на їхніх могилах родові тотемні учти, щоб зазначити звязок з душею вмерлого й тотемом.

Ми вже знаємо, як розпадалася на групи давня родова організація, як на чолі роду-сім'ї став батько—його голова, привідця й суддя; у ці-то часи практика щоденного життя робиться звичаєм, що зобов'язує виконувати заповіт померлих предків, а вшанування тотема переходить у вшанування предка—батька, що від нього бере свій початок уся родова спілка. Тепер уже предок чи-то всієї спілки, чи окремої сім'ї, є чудодійною тією силою, що породила рід і оберігає його від нещасних випадків, вимагаючи за це від своїх нащадків данини. Предок створив і землю з усім, що на ній, а сам живе тепер вкупі з помершими членами родової спілки десь у далекій, багатій стороні, де панує, гарно їсть, живе з багатьма жінками та веде боротьбу з злими духами, що хтять шкодити йому та його родичам на землі.

Так розвинулася віра в тогосвітнє життя предків, так з'явилося поняття неба-раю; згодом утворилася віра і в пекло, де живуть по смерті невільники, викинені з родового звязку злочинці, боягузи, инколи й жінки. Так приготовлявся помалу грунт для віри в бога, але віра ця мусила перейти ще одну стадію.

Тепер придивимося до того, що діялося в ці часи на території нинішньої України, як там розвивалося життя в своїх особливих умовах. Досі ми бачили, як взагалі зароджувалося людське життя на землі, як взагалі людина робила свої перші кроки в культурі та вчилася класти перші основи суспільного ладу. Тепер дослідимо ближче територію України та її населення, але в звязку з поступом культури всього людства.

II.

КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННО-СХІДНЬОЇ ЄВРОПИ.

Сліди кам'яної культури на території України. Ми вже згадували, що на території теперішньої України в найдавніші часи існування людини ключем било людське життя. Багаті на пам'ятники розкопки показують, що в часи дилювіюма людина не заходила на північ далі від нинішньої Чернигівщині; зате на Поділлі, Над-

дніпров'ї та Наддністров'ї людей було надзвичайно багато через те, що льодовики ніколи не заходили за лінію Київ—Полтава. Найстарша з цих знахідок—це київське становище, що досягає часів середини дилювіюма; відкрив його Хвойко; молодша трохи від нього—мізинське становище на Чернигівщині (біля села Мізиня на Десні), яке відкрив Ф. Вовк, а ще молодша—становище над Удою біля с. Гінців, на Полтавщині. Ці знахідки, разом з одкритими в инших сторонах України палеолітичними становищами, виразно говорять, що наша дилювіяльна людина не дуже-то відріжнялася від західніх своїх сучасників. Хоч культура її стояла трохи нижче від культури теперішніх найменш розвинених племен Австралії або Африки, проте, вона не тільки вміла робити з кременя, кісток чи дерева невибагливе своє знаряддя, а ще й оздоблювала його ріжними визерунками й вирізувала на ньому такі фігурки, що де-які теперішні дикуни, може, й не зуміли-б.

З неолітичної культури знаходимо на Україні ще більше слідів, що вказують на розповсюдження людини вже по всій території нинішньої України. Археологія знайшла не тільки окремі становища—житла неолітичної людини, але й цілі групи таких становищ, відкрила добре заховані робітні, де вироблявся всякий струмент та посуд, знайшла в становищах і робітнях немало струментів, що добре збереглися, знайшла городища, де ховалася тодішня людина од ворогів, викопала цілі, що добре збереглися, кладовища з похованими мерцями.

Особливо багато знайдено в самому Київі. Неолітична людина жила ще тут у печерах, копаних її рукою.;в цих печерах знайдено останки їжі, посуд та зброю, що належать до початкової неолітичної культури. Є вже тут і кістки рогатої худоби, коней, свиней і черепки глиняного посуду. У Київі-ж (на Кирилівській вулиці) у верхніх шарах землі, над цими старшого походження житлами, знайдено становища-землянки, де житла не тільки робили у викопаній ямі, а ще й добудовували їх зверху частоколом та хмизом. У цих землянках трапляється орнаментований глиняний посуд і струменти справдітаки мистецької роботи.

Особливо багато становищ, що добре збереглися, знайдено в околиці Трипілля, трохи нижче од Київа. Людина жила тут в житлах, викопаних в землі, добудованих над землею частоколом або тином і вимащених глиною всуміш з половою. Крім цих жител, глиняних мазанок, знайдено там-таки глиняні площі (майданчики), ц. т. становища, де долівка вимощена паленою глиною, і глиною-ж помащено стіни; ці становища де-хто вважає за житла, але швидче це повинні бути гробовища, бо в них не знайдено слідів огнища, як у инших

мазанках. Таких мазанок знаходять часто навіть по 50 вкупі, а площі— гробовища розкидано скрізь по Україні. У них повно всякого струменту з мистецькою різьбою та посуду з ріжним орнаментом і малюнками, що свідчать про існування свійських тварин та рільництва. Що рільництво на Україні знали вже від початку неоліту, видко з великого числа знайдених зернотерток кам'яних, якими мололи зерно, трапляються навіть цілі зерна пшениці, ячменю та проса, заховані в глиняних мазанках, не кажемо вже про пшеничну, ячмінну та просяну полову, яку мішали з глиною, щоб мастити житла та стіни.

Багато гробовищ, як площ (майданчиків), так і пізніших могил, що їх знаходимо в Наддніпров'ї та Наддністров'ї, свідчать про те, що неолітична людина на Україні вірувала в тогосвітнє життя. Старіші сліди показують, що мерців перше палили; пізніші—що їх або просто ховали в землю, або перед тим палили, в землю ховали вже самий попіл, насипаючи потім над ним могилу. Ще пізніше голову покійника обсипали або обмазували червоною вохрою, звідки й з'явився звичай ховати мерця з червоною китайкою.

Нарешті, слід ще згадати, що неолітична людина мала в нас розвинене ремество; ремесникували окремі сем'ї—роди; на це вказує велика кількість становищ-робітень, де робили всякий струмент, особливо пряслиці, глиняний посуд, серпи, ножі, сокири, пилки та стрілки, усе, очевидно,з каміння. Неолітична людина вміла будувати не тільки становища та майданчики, а також і городища, ц. т. укріплені місця, иноді більші за десятину, як показують знахідки в південній Волині; ставила вона їх над річкою та обводила земляним валом. Отже, люде жили тоді вже великими громадами, бо поставити таке городище, знаючи тодішнє недосконале знаряддя, могла тільки велика кількість людських рук.

Початки металевої культури. Мідяно-бронзова доба.

Метал люде навчилися обробляти вперше не в нас, а на півдні, в Єгипті та Месопотамії; це сталося яких 8.000 років тому. Спершу вживали до виробів деякого знаряддя міди, а згодом, коли навчилися витоплювати з міди й цинку бронзу, стали робити струмент з цього нового матеріялу. Майстрами в цьому ділі стали згодом фінікійці, що жили на азіятському побережжі Середземного моря; вони-то, яко перші купці на землі, рознесли цю бронзову культуру по Азії та Європі, навчивши й инші народи уживати металу замісць каменя та кісток.

Винахід металу зробив велику зміну у виробництві та громадській організації людини, що вміла досі обробляти тільки камінь. Розвинулося дуже ремество й рільництво, почався ширший обмін

з більш далекими народами, навчилися люде письмом передавати свій досвід. З родо-сімейної організації неолітичної доби виросла родо-племінна, що не тільки об'єднувала в одній спільці кілька семей-родів, а ще й сполучала ці спілки у вищий звязок—плем'я; на чолі племени стає найвизначніша сім'я з своїм батьком, що поступовно захоплює до рук верховну владу в цілому племені, стаючи инколи його всесільним володарем, паном своїх підданців. Ця, так звана родо-племінна, організація змінялася иноді на родо-племінну монархію; так було, напр., у червоношкірих ацтеків в Америці та в стародавніх єгиптян, де за яких 4.000 літ до нашої ери існувала така родо-племінна монархія з фараоном на чолі, з начальниками окремих номів (родових спілок) та з батьками окремих семей, що складали номи.

В Європі, а зокрема у нас на Україні, тоді ще не знали ані міди, ані бронзи. Метали ці занесли в Європу вперше, яких 4.000 років тому, фінікійці; спершу вони з'явилися в Греції та Італії, а потім ті-ж таки фінікійці почали заносити їх і до нас на Україну, засновуючи свої колонії по берегах Чорного моря. Трипільське й инші становища, що виникли в кінці неолітичної культури, ц. т. за яких 20 століттів до нашої ери, мають у своїх скарбах немало таких мідяних та бронзових ножів, мечів, серпів та сокирок, часто з мистецькими визерунками.

Спершу фінікійці привозили на Україїну готові вироби, а далі стали вчити тодішніх жителів Чорноморського побережжя, як добувати мідь і виробляти з неї знаряддя. У Донецькому районі ще й тепер инколи трапляються старовинні мідяні шахти, а в нижньому Наддніпров'ї та в Галичині форми для виливання місцевих бронзових виробів; це наче-б-то показує, що на Україні не було окремих мідяного та бронзового періодів, а була одночасно мідяно-бронзова культура.

Передслав'янська колонізація України. Яка порода людей жила на нашій території за часів неолітичної культури, ми не знаємо; знаємо тільки, що це була раса довгоголових, з білим коліром тіла, людей, на що вказують черепи тогочасних гробовищ. Виразніші трохи сліди маємо з часів, коли на території України починалася металева мідяно-бронзова культура. Від цих часів маємо короткоголовий тип людини, що належала, очевидно, до індо-європейської раси.

Індо-європейською расою ми звемо нині племена слав'ян, германців, греків, литовців, італійців, кельтів, іранців та індійців.

Всі вони на початку металевої культури складали, мабуть, одне плем'я з однією мовою; воно жило в середній Європі; звідци воно почало потім розходитися по Європі й зайшло навіть до Індії, де підбило під себе тамтешніх чорних жителів і запанувало над ними *). Цей поділ індо-європейського племени, спершу на західню та східню групи, потім на менші групи-племена, дав почин виділові з нього слав'янського племени, що спершу оселилося було, мабуть, на території між Вислою, верхнім Дністром та верхнім Дніпром. На великій частині території України, перш за все, на середнім і нижнім—Подніпров'ї слав'ян тоді ще не було; немає певних слідів, хто там жив, чи кімерійці чи инший який нарід. З VII ст. до Хр. маємо перші певні відомості, що на цій території сиділи кочовники іранського племени, скити, переважно скотарі та хлібороби; після них оселили цю територію нові виходці з Азії—сармати, так само іранського походження—було це 2.500 років тому. Сармати були переважно скотарі, так само як і дальші наступники їхні на Україні, алани, що не знали осілого життя, не будували постійного житла, а переходили з отарами худоби з місця на місце. Всі ці кочові племена, після яких залишилося до наших часів багато старовинних пам'ятників культури, жили родо-племінними організаціями, маючи на чолі всього племени володаря, начальників окремих родових спілок та голів окремих семей.

Одмітна риса цих племен—це розцвіт невільництва; вславилися вони також, особливо скити, побратимством, ц. т. такими парубоцькими товариствами або братствами, що в кожній родовій спільці всю молодь парубоцьку звязували в тісний гурток; у цих гуртках молодь, осв'ятивши побратимство спільно випитою власною кров'ю, готувалася на майбутніх вояків, ловців та мужів. Відомі були також своєю великою обрядовістю похоронні звичаї цих кочовників. Просту людину ховали звичайно в землю, зате умерлого володаря племени або начальника родової спілки возили спершу по цілому племені, родовій спільці; при цьому родичі помершого або його підданці калічили себе до крови, на знак жалоби по ньому; потім мерця палили, а з ним вбивали й палили його улюблену жінку, одного з невільників та улюбленого коня, насипали на гробовищі високу могилу. Ці могили, звані царськими, залишилися й до наших часів, здебільшого в степовій смузі, яко свідки давнього дослав'янського буття в Наддніпров'ї.

---

*) Є ще й друга теорія, яка говорить, що індо-європейські племена жили спочатку в Середній Азії, а звідти перейшли на захід—в Європу й на південь—в Індію. *Ред.*

Початки залізної культури. В той час, як у нас на Україні тільки-но заводилася мідяно-бронзова культура, й почали, як свідчать розкопки могил, виробляти золоті, а згодом і срібні окраси; в той час, коли племена, що жили на Україні, не пішли далі за кочовництво, примітивне рільництво та родо-племінну організацію, де власністю все ще було рухоме майно та худоба, зброя, невільники та жінки,—в той час в деяких инших краях, як-от Єгипті, Месопотамії, пізніше в Греції, Римі, Індії та Китаю відбувалася нова зміна в історії завдяки вживанню заліза.

Люде знали залізо вже яких 6.000 років тому. Знайшли його вперше в Африці, в метеорах, але воно довго не давалося до оброблення; 5.000 років тому фінікійці перші додумалися здобувати залізо з руди, після цього воно почало розповсюджуватися в Месопотамії й зайшло в Індію, Китай, Грецію та Рим, біля 3.000 років тому; звідци залізо попало й до нас на Україну в VII-V ст. до Хр. через грецьких колоністів, що оселилися на північних берегах Чорного моря. Таким чинсм мідяно-бронзову культуру, що не встигла ще в нас як слід розвинутися, витиснула швидко культура залізна, якої багаті сліди знаходимо разом з золотими та срібними виробами в околицях Львова, Київа, в Криму біля Керчи, біля Дніпрових порогів (Чортомлицька могила), біля Ромна та Харкова.

Початок уживання заліза розвинув обмін і ремество ще дужче, продукцію став грунтувати, головним чином, на рільництві, тісніше звязав кочові племена з оброблюваною землею, зробивши їх осілими, дав початок приватній земельній власності та новим громадським порядкам і новим віруванням. Родо-племінна організація, що грунтувалася на кревному спорідненні ловців та вояків що-далі поступає своє місце сусідським інтересам хліборобів та ремесників і перетворюється на феодальну державу з землевласниками - феодалами, з писаними законами, з ріжними станами, з професіями в суспільстві. В новій територіяльній організації змінився й людський світогляд. На місце вшанування предків з'являється культ таких природніх сил, як сонце, блискавка, вітер, земля та дощ, від яких дуже так залежало тодішнє рільництво; виробляється остаточно віра в тогосвітнє життя, в пекло й небо, розвивається мітологія, ц. т. вшанування предків вже не яко богів, бо ними стали сили природи, а яко надлюдських героїв, споріднених з богами. Далі, з розвитком монархічної влади в державі, на місце многобожства (політеїзму) з'являється—віра в одного бога—монотеїзм; всі инші боги стають тепер тільки прибічниками головного бога, його янголами або святими.

Погляньмо тепер на ті шляхи, якими в другій половині останнього тисячоліття до нашої ери приходила на Україну залізна культура.

Грецька колонізація Черноморських берегів.

Ми вже чули, що мідяно-бронзову культуру на українські береги Чорного моря занесли були фінікійці, яких 4.000 років тому, засновуючи там свої торговельні заклади та робітні з копальнями міди. Після фінікійців ролю світових купців мандрівників взяли на себе греки, що приїздили на береги Середземного моря, заходили глибоко в Азію, і скрізь засновували свої колонії ще навіть тоді, коли стали підданцями Риму. Вони то й познайомили нашу землю з здобутками своєї культури, привозячи з своєї країни на обмін ріжні вироби свого ремества; деяка частина грецьких купців осіла навіть на-завжди на побережжі Чорного моря, закладаючи на ньому міста; тут греки торгували ріжним крамом та обмінювали його на сировину. У греків продукція й торгівля стояли високо, вони мали вже гроші для визначування ціни, вони були вже торговельно-капіталістичним суспільством, як перед ними фінікійці—отже й не дивно, що ці греки шукали зиску не тільки в своїй країні, а ще й по-за межами її.

Так з'явилися грецькі колонії: Тіра, на Дністровому лимані, що була незалежною республікою; Ольвія, на правому березі Буга, що так само була незалежною республікою; на Кримському півстрові, де нині Севастополь, стояло велике місто-республіка Херсонес; на східньому березі Кримського півстрова була велика республіка з містом Пентикапеєю (нині Керч), що згодом перетворилася на монархічну державу з підлеглими колоніями Теодосією, Фанагорією (в куті Таманської затоки), Горгінією (де нині Анапа) та багатим містом Танаїсом, у Донському гирлі. Ці колоністи греки, а разом з ними й євреї, розвозили по Наддніпров'ю та Надністров'ю грецькі вина, матерії й ріжні вбрання золоті та срібні оздоби, грецький посуд то-що, міняли їх на невільників, на шкіру й хутро, рибу й збіжжя, розносячи таким чином грецьку культуру серед тих іранських племен, що жили тоді на Україні. Завдяки грецьким цим колоністам ми й маємо досить ясні відомості про те, хто жив на Україні від початку останнього тисячоліття до нашої ери.

Грецький мандрівник Геродот, якого звуть батьком історії, сам навіть був у Ольвії в половині V віку до Хр.; він дав нам докладні, хоча де в чому перебільшені, відомості про тогочасне населення України та про його звичаї й порядки; знахідки з могил цього скитсько-сарматсько-аланського періоду доповнюють ці відомості, які подає Геродот та инші тогочасні джерела.

Грецькі колонії на Україні держалися довго, навіть тоді ще, коли Грецію захопив Рим; навала гуннів з Азії в VI ст. перша похитнула їхнє значіння. Остаточно звели на нівець це значіння тюркські племена, що після гуннів стали одне по одному з'являтися в Чорноморських степах з Азії.

Тіра, Ольвія, Танаїс підупали ще до навали гуннів; в XI ст. занепали грецько-єврейська колонія Пентікапея та Фанагорія (Тмуторакань), нарешті, в XII ст. занепав славний Херсонес (Корсунь) з Теодосією, що відограли в поширенні грецької культури величезну ролю, особливо серед східніх слав'ян, які в IV ст. з своїх північчозахідніх селищ вирушили на південь і доходили до Чорного моря.

Розселення слав'ян. Від римських письменників I і II ст. нашої ери знаємо, що слав'янські селища до IV ст. були між Вислою, Балтиком, верхнім Дніпром та Дністром. На захід від слав'ян, які тоді звалися венедами, жили германські племена готів, на північнім сході литовці, а ще далі на схід, на Волзі, ріжні фінські народи.

Згодом слав'янам стало тісно на своїй батьківщині, і вони почали натискувати на племена готів, що сиділи за Вислою; тоді готи посунулися на південь, шукаючи собі нових земель. Велика їх частина зайшла була аж у степи Чорного моря, вигнавши в Азію аланів. Але не довго довелося їм спокійно жити у цій країні. Р. 370 з Азії покотилася в Європу величезна хвиля, що геть чисто переплутала європейські народи і повиганяла їх з їхніх селищ. Це вчинило тюркське племя гуннів; розбивши над Каспійським морем аланів, гунни рушили в Чорноморські степи, розбили готів і, погнавши їх перед собою, сунули далі на захід, ширячи навкруги нечуваний жах.

Гуннський цей вихор відкрив слав'янам широкі безлюдні простори на півдні, залишені попереднім населенням. Користуючись з цього, славя'не рушили з своїх давніх селищ, і під час загального мандрування народів по Європі, почали широко розходитися на південь, південний схід та південний захід. Західні племена слав'ян оселилися на поморських та полабських землях і в давніх германських селищах по Віслі та Одеру; від них походять теперішні поляки, чехи та словаки.

Племена південні вирушили за Карпати й далі за Дунай у Балканські землі—від них теперішні болгари, серби й словенці. Третя група, східня, з своїх попередніх селищ посунулася на південний схід, на Наддніпров'я й землі на захід від нього, до Карпат і Дунаю, шукаючи нових селищ навіть на Закарпатті.

Такий погляд на прабатьківщину слав'ян, на їхню колонізацію

на південь деякі вчені ще й тепер заперечують, повторюючи за «Повістю временних літ», що прабатьківщиною слав'ян була середня й нижня Наддунайська рівнина; деякі говорять знов, що праслав'яне сиділи на Прикарпатті та в Галичині, звідки почали розходитися на північ і північний схід. Вихідною точкою для такої теорії був, як сказано, літописний переказ, що сіли були слав'яне по Дунаю, де нині земля Угорська і Болгарська, звітки слав'яне розійшлися по землі та прозвалися іменами своїми; на користь цієї теорії говорять ніби-то й спомини про Дунай у народніх піснях. Але археологічні досліди показують більшу правдоподібність переселення з півночи на південь, а слово «Дунай» у піснях, очевидно, зайшло на північ пізніше, в IX—X віці, яко назва для великої ріки взагалі.

З третьої групи слав'ян, східньої, виросли згодом троє східньослав'янських племен,—українці, великоруси та білоруси. В часи загального мандрування слав'ян вони ще складали одне плем'я, яке грецькі письменники з Візантії звуть,—усі однаково,—антами, протиставляючи їх слав'янам. Слав'яне, що сиділи на тім боці Дунаю, на Балканських землях, не раз воювали з антами, що сиділи над Дністром і далі на схід, в Наддніпров'ї, а так само й на Чорноморському побережжі аж до Азовського моря. Деякі вчені хочуть бачити в антах, яких докладно описує тогочасний грецький історик Прокопій та історик готів—Йордан, виключно предків наших українців, відокремлюючи їх від північної групи, що стала мішатися з фінськими племенами, даючи почин майбутнім великоросам. Але це вже є занадто сміливий домисел, не доведений на-стільки, щоб прийняти його за історичний факт, тим більше, що нігде в сучасників немає окремої назви для північної групи східніх слав'ян; навпаки, словом «анти» всі сучасники означають цілу східню слав'янську групу, яка після приходу гуннів осіла на схід від нижнього Дунаю, проти Дністра.

Переселення слав'ян з давньої прабатьківщини майже припинилося наприкінці VII століття, і вони сидять уже на нових землях аж до нині. Тільки на сході, де оселилися анти, ще довгі віки не вгавало через навалу що-раз нових тюркських племен з Азії. Племена ці хмарою сунули одні за одними в Чорноморські степи мало не до кінця XIII ст., не дозволяючи східнім слав'янам осісти більш-менш кріпко в Наддніпров'ї та безперестанку відсовуючи їх від Чорноморських берегів. Уже в VI віці з'являється з Азії болгарська орда, фінського чи тюркського походження, що почасти оселюється над Волгою, а почасти переходить за Дунай, де зливається з Придунайськими слав'янами в одне слав'янське плем'я теперішніх болгар. За болгарами пізніше з'явилися авари або обри, що довго воювали

з антами, потім перейшли в нинішню Угорщину, накоївши багато лиха не тільки антам, а ще й Візантії. Разом з обрами з'явилися на Каспійському побережжі хозари, заснувавши сильну Прикаспійську державу, що мала на меті захопити й Закавказзя та Крим. Хозари розвинули були велику торгівлю, заклавши на гирлі Волги столицю Ітіль (звідки йшли жваві торговельні зносини з Кримом), але в X ст. хозар роздавили турецькі орди печенігів.

Назва антів після VII ст. не трапляється більше в джерелах, як означення всієї східньої групи слав'ян; натомісць з'являються в IX столітті окремі назви для окремих племен, що втворилися були з антської групи, зосереджуючись, головним чином, в середньому та верхньому Наддніпров'ї

Розселення й колонізація антів. Загальне розселення слав'ян скінчилося вже наприкінці VII ст., але їхня східня група, що звалася антами, довго ще не заспокоювалася на своїх південних та східніх окраїнах, закінчивши своє розселення тільки в X ст. і продовжуючи ще й далі свою колонізацію. Я не зупинятимусь над ходом цього розселення, а про колонізацію згадуватиму при нагоді; але спробую виявснити місце східніх слав'ян (антів) в X ст., ц. т. тоді, коли вони вже кріпко сиділи на своїх землях.

Перше, про що нам цікаво знати, це сусіди антів. Ми вже чули про литовців, що сиділи на обох берегах Німану, недалеко від берегів Балтійського моря. Вони й були тепер північно-західніми сусідами слав'ян; а далі на південний захід, на Віслі й Сану, потомки антів межували з поляками. На Закарпатті з східніми слав'янами межували з одного боку словаки, з другого угри, волохи та наддунайські болгари. На півдні товклися по Чорноморських степах тюркські кочовники, за Доном сиділи хозари та печеніги, в Надволжжі фінські племена: чудь, меря, черемиси, муром, весь, мещер та мордва, по всій північно-східній смузі, що прилягала до Фінської затоки.

Тепер розглянемо, де оселилися окремі племена, що виділилися з східньо-слав'янської групи. На півночі, в басейні Двини й верховин Дніпра, осіли кривичі, колонізуючи околиці на північ від них, над Ільменем, і даючи цим початок окремому Новгородському племені, що в «Повісті временних літ» зветься словенами. Вкупі з новгородськими словенами кривичі в XI ст. поширювали свою колонізацію на схід в басейні Волги, між фінські племена, даючи початок Ростовській та Суздальській землі, де потім почалася Московська держава. На південь від кривичів, між верхнім Дніпром та Прип'яттю, сиділи дреговичі, межуючи на заході з литовцями. Ліворуч від верхнього

Дніпра, в басейні Сожу, мали свої селища радимичі, що вкупі з північними дреговичами дали потім початок білоруському народові. Далі на схід, в басейні Оки, сиділи в'ятичі, які дуже колонізували сусідні фінські племена муром, мордву й мещер; тут потім почалася великоруська Муромо-Рязанська земля.

Перейдем тепер на південь. В центрі південної групи антів бачимо в середнім Наддніпров'ї полян, невеличке плем'я між Ірпенем та Россю, праворуч від Дніпра. Ліворуч від Дніпра, в ниніщній Чернигівській та Полтавській губернії, жило велике плем'я сіверян що намагалося колонізувати землі й далі на південь та схід—Донщину та нинішню Кубань; вони сиділи де-який час в Тмутораканській землі (давня грецька колонія Фанагорія), але напади печенігів примусили їх повернутися назад на північ. Можливо, як це де-хто думає, що цими колоністами на Донщині і в Тмуторакані були не сіверяне, а якесь, невідомої назви, инше плем'я південних антів. Попліч з полянами сиділи, на захід від них, деревляне—між Прип'яттю, верхів'ям східнього Бугу та Случем. Ще далі на захід, в межах Волині, Холмщини та північної Галичини, жили дуліби, межуючи на Сану з поляками. Між Дністром та Карпатами знаходимо тиверців, а в басейні східнього Бугу уличів. У IX ст. те й друге плем'я під тиском фінського племени угрів, очевидно, кидають свої селища і йдуть на північний захід, в Галичину, Карпати, Закарпаття, хоча сліди їхнього побуту на старих селищах знаходимо ще в XI ст.

Отак відбувся процес колонізації південно-східньої Європи, зокрема українськсї території. Познайомившись з нашими безпосередніми предками, познайомимось тепер і з їхньою первісною, так мовити, доїсторичною культурою, з якою вони виступили на арену історії.

III.

КУЛЬТУРА СХІДНІХ СЛАВ'ЯН В ЧАСИ ЇХНЬОГО РОЗСЕЛЕННЯ.

Характер виробництва. Ми вже бачили, що зародків металевої культури в Наддніпров'ї треба шукати десь біля 2.000 років до Хр. Взагалі в Європі починається вона приблизно в той час, коли індо, европейська сім'я тільки почала розкладатися на окремі племена-коли з неї виділялася слав'янська група. У слав'ян металева культура не встигла ще добре розвинутися в окрему мідяно-бронзову культуру, як на зміну міді й бронзі з'явилося, через яких 1000 років, за-

лізо, що занесли слав'янам фінікійські та грецькі купці. Проте, не зважаючи на це знайомство з металом, давня первісна культура держалася на прабатьківщині слав'ян ще довго, майже до розселення східньо-слав'янських племен, через те, що в них не було матеріялу для вироблювання металів. Правда, в Донецькому басейні збереглися сліди, що вказують на існування мідяних копалень та на плавлення бронзи, але це сліди тих часів, коли слав'ян у Донщині ще не було. Зате на давній території слав'ян немає жодних слідів здобування міди або бронзи—їх привозили в готових уже виробах з чужих країн і тільки инколи оброблювали на місці привезену сировину. Через це металева культура поширювалася дуже поволі навіть тоді, коли виявилося, що залізо можна було добувати і в себе в багнистих околицях Прип'яти, хоч правда, в дуже обмеженій кількості та ще й не дуже-то добре.

Головним матеріялом, з якого робили господарське знаряддя, залишилося через те дерево, а не метал; отже, слідам тодішньої культури ледве чи можна було зберегтися до наших днів. Досить скупі сліди стародавньої слав'янської культури, що дають нам розкопки в північно-західній смузі України, Білорусії й Польщі, доводиться доповняти иншими джерелами й, перш за все, лінгвістичними дослідами. Багатші зате сліди маємо з періоду розселення східніх слав'ян, коли вони на Чорноморськім побережжі безпосередньо зіткнулися з культурою грецьких колоній. Тільки тепер у східніх слав'ян почалося жваве життя: сусідство з що-раз новими племенами, що приходили з Азії та приносили з собою здобутки своєї культури, прискорювало обмін трудового досвіду й спричинялося до жвавішого поступу.

Археологічні та лінгвістичні досліди слав'янської та індоєвропейської старовини вказують, що в наших предків ще до їхнього оселення на нових місцях головною працею було рільництво та ловецтво; починало заводитися також скотарство та ремество, що оброблювало дерево, камінь, глину, шкіру, а инколи й метали.

Рільництво. Рільництво наші прадіди знали вже в неолітичну добу, а дужче розцвіло воно за часів металевої культури; на це вказують спільного походження назви збіжжя та його виготовлення. Той факт, що слова—«ячмінь», «просо», «льон», «пшениця», «овес», «орати», «сіяти», «молотити»—мають у всіх індоєвропейців ті самі пні, показує, що індо-європейці знали їх уже тоді, коли жили однією громадою, що вже тоді рільництво було в них важливим життєвим засобом.

Ще більше розвивається рільництво в пізнішу слав'янську добу,

в перших віках після Хр. У ці часи з'явилося слово «жито» не тільки як означення взагалі продукту рільництва, а яко назва окремого роду збіжжя; з'явилися слова: «ратай», «нива», «сіно», «коса», «борозна», «ярина», «озімина», «переліг», «серп», «жати», «граблі», «соха», «молотити» й цілий ряд инших. Той факт, що у стародавній слав'янській мові є вже окремі технічні назви для засобів рільницької праці та її способу, вказує на досить великий розвиток техніки рільництва.

Як виготовляли тоді ріллю, чи власне землю під засів? Спершу це робили дуже примітивно, т. зв. підсічним способом, який ще у XVIII ст. зберігався на північному сході Росії: просто палили шматок лісу і в попіл сіяли зерно. В ці-ж таки часи був ще другий спосіб,—мотичний, ц. т. такий, коли землю під засів зрушували дерев'яною або кам'яною мотикою; згодом почали орати очищене поле дерев'яною сохою, ц. т. закривленим дрючком; з сохи розвинулися через де-який час плуг, з окремим лемішем, рало та борона. Сіяли ярину й озімину, жито, пшеницю, сочевицю, овес, мак і просо, садили біб, ріпу, часник та цибулю. Достигле збіжжя жали серпом, який знали вже в кам'яну добу, косили косою, громадили граблями. Зібране збіжжя молотили й мололи спершу на зернотертках, потім на ручних жорнах, просіваючи борошно решетом.

Крім рільництва було також садівництво та згадуване вже городництво. Наші слова: «садок», «овочі», «ягоди»—вживалися для означення як городини, так і садовини. Яблуня, груша, черешня, слива та оріх були відомі стародавнім слав'янам так само, як і нам.

Правда, за часів переселення-мандрування на де-який час рільництво припинилося; грецькі письменники VI ст. згадують навіть, що слав'яне не люблять праці на ріллі, що вони байдикують, переходячи з місця на місце й воліють навіть голодувати, аби тільки не працювати. Але, коли слав'яне осіли на нових землях, рільництво знову стало в них одним з головних засобів здобування їжі, і в X ст. східні слав'яне славилися вже тим, що дуже цікавляться рільництвом та в роботі витривалі.

Скотарство. Ловецтво

Де-хто ще й тепер думає, що, мовляв, первісна людина спочатку була ловцем, а потім, як уже винищено було багато звірів, стали люде скотарювати, коли-ж не вистарчало пасовиськ для кочовників, вони перейшли до рільництва. Таке шаблонове пояснювання розвитку людини не відповідає, проте, дійсності. Слідкуючи хоча-б за розвитком культури наших прадідів, знаходимо, що рільництвом людина стала цікавитися ще перед тим, як почала заводити в себе приручену тварину та свійську птицю; рільництво було най-

давнішим родом правильного, систематичного господарства. Скотарювання виникло вперше, яко наслідок рільництва, що давало змогу держати й годувати приручену худобу, і в нас воно ніколи не було головною працею та життєвим засобом, а тільки побічним.

Це, однак, не суперечить, тому, що скотарство наші предки знали вже в часи неолітичної культури, на що вказують останки кісток свійських тварин, що їх знаходимо в розкопках. На початку металевої культури знали вже в нас бика, корову, овець, баранів, кіз; надто розвинене було свинарство, і свиней паслися цілі стада; як згадують арабські мандрівники, вже в IX ст. були в нас коні, їх доглядали невільники—конюхи, подібно до того, як овець вівчарі. Але скотарство не було дуже поширене; предки наші не вміли розводити стільки свійської тварини, як инші народи, напр., азіятські. Рогата худоба завжди була рідким явищем, означала майно-багатство, і ще в X ст. була мірилом вимінної вартости; доводилося її не раз і купувати у степових кочовників. З другого боку, не можна довіряти думці деяких вчених, що ніби-то скотарство уперше з'явилось у нас в пізні часи, що тільки в часи розселення слав'яне навчилися від тюркських племен вживати до праці волів та коней, споживати молоко, робити масло та сир—в дійсності все це вони знали за багато сот років до того часу.

Крім свійської тварини наші предки здавна знали ходити біля птиці—курей, гусей, качок та голубів, про що свідчать сліди жертвування їх, особливо курей, богам. Дуже поширене було й бджільництвобортництво. Слав'яне не тільки збірали мед з диких роїв, а ще й робили в лісах борті, ц. т. видовбані в деревах вулики. Не занехаювали наші предки-слав'яне й ловецтва, ані рибальства. Бобри, соболі, лиси та білки були улюбленим звірем; так само полювали й на ведмедів, вепрів, турів, лосів, оленів, на яких ходили з плетеними сітками та собаками.

Ремество. Оселя. Іжа. Одяг. Ми згадували, що у східніх слав'ян до їхнього переселення металеве виробництво було розвинене мало; це пояснюється відсутністю матеріялу для цього виробництва на старій слав'янській батьківщині; зате досить гарно развивалсся оброблювання шкір, вовни, льону й конопель, дерева та глини. Шкіри обробляли руками, шиючи з них одяг—кожухи, черевики, шапки; через це слово «швець» в старовину означало заразом і кравця. Згодом розвинулося й ткацтво, що краще від оброблювання шкір задовольняло потреби населення в одягові. Ще й тепер знаходимо в розкопках чернигівських і волинських могил останки вовняних виробів, шматки

льняного та конопляного полотна, прясла, на яких ткали вовну, льон та коноплі. Ткання вийшло з плетення волокон, які слав'яне стали звивати, даючи цим початок прядінню, пряслам, веретену й нитці.

Дуже старим ремеством було гончарство. Спершу, до металевої культури, вироблювали з глини посуд руками, не вживаючи гончарського кругу; тільки згодом почали його вживати. Але вже в перші віки до нашої ери гончарство перестає розвиватися далі, поступаючи місце дерев'яному посуду, що в ті часи почав увіходити в широкий вжиток.

Дерев'яне виробництво взагалі було надзвичайно поширене в давніх слав'ян.

Струментом для оброблювання дерева були тоді сокира, пилка, струг, кліщі (лещата), долото та свердло. Цим струментом робили дерев'яні волові вози з колесами та ярмом, видовбували човни, вистругували миски, жбани (коновки), корита, відра, діжі, бочки, бодні, то-що. Тим-таки струментом будували дерев'яні житла—хижки й кучі з відтулинами для світла, дверима та стріхою; инколи двір обгорожували плотом. Всередині житла ставили дошку—стіл, що був заразом і столом, і лавою, у дворі згодом почали ставити хліви для худоби й клуню для зібраного збіжжя й сіна.

Що до їжі, то стародавні слав'яне так само далеко пішли вперед від примітивного способу приготовлювання її: з борошна—робили хліб, який пекли на вогні, робили тісто, яке варили в горшках або пекли; смажили м'ясо, варили кашу, додаючи в неї соли. З напитків виробляли мед та хлібну брагу; вина навчилися вживати на нових селищах, познайомившись з ним у грецьких колоністів.

Отаке більш-менш було в наших предків виробництво і спосіб життя. Для повної картини цієї початкової, як мідяно-бронзової, так і залізної культури, слід згадати ще про зброю у слав'ян, що була або чужого виробу—як от сокири та мечі, або свого,—як от списи, щити, луки з стрілами, та пращі, з якими ходили й на звіря, й на ворога. Заграничну зброю, як і инші заграничні вироби, одержували або зі сходу від тюркських та іранських племен,—або з півдня,—спершу від скитів та сарматів, що жили в Наддніпров'ї, пізніше від греків та готів—в обмін на шкіри, мед та невільників. Знайдені в могильних скарбах сліди грецького посуду, зброї та монет, останки виробництва азіятських кочовників, багато римської монети—виразно показують, що східні слав'яне, ще до свого розселення, мали досить тісні стосунки з культурнішими од них народами; взаємовідносинам цим перешкодила вперше колонізація IV—VII ст.

Тепер перейдемо до громадської організації східніх слав'ян, до

їхнього родо-племінного устрою, що виробився на руїнах давньої родової комуністичної спілки.

Родо-племінний устрій. Патріархальна сім'я.

У весільних піснях і звичаях нашого народу часто помічаємо натяки на родові звязки побратимства, крадіжку та купівлю жінок, де ближчими родичами дівчини виступають усе родичі по матері. Це давало привід до здогадок, стверджуваних пам'ятниками перших збірників законів на Україні, що, мов, матріархальна родова організація існувала в наших предків довгі часи, навіть після слав'янського переселення; з неї розвинулася згодом патріархальна родова організація, що перейшла у племінну, територіяльно-сусідську, а далі в князівсько-дружинну. Але це було зовсім не так.

Я вже говорив, що матріархат—це не форми організації роду і влади в нім, а форми спорідненя, цеб-то просто звичай вести спорідненя або по матері, або по батькові; матріархальний спосіб вести спорідненя по матері зовсім не суперечить існуванню поруч з ним влади чоловіка в т. зв. роді. Я зазначив уже, що патріархального родового громадського устрою взагалі не було, а існувала тільки патріархальна сім'я та звязок таких семей, родова спілка, з якої згодом утворилися вищі, ширші спілки, союзи, племена

Вже раніш де-які вчені вказували на те, що літописний та весільний рід треба розуміти не так, як давній рід палеолітичної доби, а як велику сім'ю, що на неї розколовся в неоліт давній родовий колектив. Розвиток техніки та новий спосіб життя не вимагав зусилля великих груп-колективів для здобування їжі, тепер для цього досить було меншої кількости людей, ближче споріднених одно з одним. Це й була та загадкова сім'я, новий колектив, з окремим житлом та окремим власним рухомим майном, яку вважали за одне з родом. Така-то велика сім'я й була ячейкою громадського будівництва в наших предків до початків історично-класового їхнього життя. Це про неї співають в обрядових піснях, прозиваючи її родом, про неї-ж згадують і перші пам'ятники київського письменства. Але в цій сім'ї матріархат уже до розселення слав'ян був тільки пережитком, як указує історик Грушевський; так само пережитком було в ній і давнє «умикання» жінок

Ще раніш, ніж скінчився матріархат, ще до індо-европейського переселення, в такій великій сім'ї вся влада належала старшому в ній чоловікові, що став батьком сім'ї. Він був власник і господар усього сімейного майна, жінок, куплених у сусідніх родів або племен, невільників, дітей і худоби; він порядкував цим усім, не питаючись,

пізніше, навіть членів сім'ї, а коли вмірає, за ним ішли на смерть перша жінка, кращий невільник та кращий кінь,—так само, як це було у скито-сарматських племен.

З дальшим розвитком рільництва, коли воно стало працею не тільки жінок, а й чоловіків, абсолютна ця влада батька сім'ї трохи поменшала, особливо після переселення слав'ян, коли з'являється громадсько-сімейна власність на землю-займанщину; у ці часи й жінка потрохи виходить з тяжкої підлеглости батькові сім'ї. Але про це ще говоритимемо далі, а поки-що будемо досліджувати тодішній устрій.

Родові звязки й племінні спілки. Окремі патріархальні сем'ї, що повстали на руїнах родового колективу, були, як бачимо, основною економічною та політичною організаційною одиницею доісторичного нашого суспільства. Але давній родовий звязок не поривався; він з родового колективу перетворився на спілку-звязок окремих родин, на родовий звязок, де на чолі стояла рада, що складалася з батьків окремих родин та управляла усім звязком. Це не був патріархальний рід, в ньому не було ще одного начальника всевладного, як у сім'ї, патріарха роду, не було вже загального зібрання усіх дорослих чоловіків, як в давнім роді. Була тільки рада батьків, що усім в родовій спільці порядкувала та була в ній верховним трибуналом; тільки де-коли вона закликала на загальну раду всіх дорослих чоловіків спілки.

Але розвиток виробництва надзвичайно сприяє зростові населення в сем'ях та родових спілках. Коли давній сім'ї стає через розмноження затісно в одному колективі, вона виділяє з себе нові сем'ї; таким самим порядком з давніх родових спілок з'являються нові спілки, що пізніше й самі знову діляться. Усі вони не поривають господарських взаємовідносин одна з одною, купують одна в одної жінок, вимінюють ріжний крам і обороняються спільно від инших спілок. Так з родової спілки виростає спілка племінна, що об'єднує собою родові спілки. В племені влада так само належить загальним зборам батьків окремих родин—племінній раді (вічу), що вирішує питання, які торкаються до всього племени.

Хто-ж верховодить на цих вічах, як в родовій, так і в племінній спілці? Звичайно привід належить колишнім ватажкам роду, тепер батькам перших семей в родовій чи племінній спільці. Вони перші виділилися з родового колективу, вони й тепер перші на вічу, завдяки свому багатству й пишноті. Спершу виборні, потім спадкові провідники народу й начальники у військових походах—вони згодом, завдяки своїй економічній перевазі в родовій чи племінній спільці, чимраз більше вибиваються на верх, присвоюють собі часто права віча,

а инколи об'єднують навіть в собі всю владу, стаючи такими самими володарями в племені, як батьки у своїх сем'ях. Перехід до осілого способу життя після розселення слав'ян хоча й зліквідував був родові та племінні спілки в нових територіяльно-сусідських відносинах, але зате ще дужче висунув наперед перші сем'ї в племенах, поставивши їх на чоло або цілого племени, або частини його. Так з'явилися князі в Наддніпров'ї, жупани та кралі в болгар і сербів.

Такий був дальший розвиток влади, що розвинулася потім у феодальну державу; така була еволюція давнього родового колективу в зарідок майбутнього зорганізованого класового суспільства. Але в той час класів ще не було. Вони тільки-но зароджувалися, коли з'явилася власність,—коли первісне суспільство поділялося на групи, на вільних членів племени й невільників. Доки східні слав'яне не осіли кріпко на нових землях, в господарстві їхньому невільники ще не є основною силою, експлоатованою з боку пануючої верстви населення. Раби—це явище поки-що напівгосподарське й не загальне; здебільшого раби розкидані в окремих сем'ях по-одинці. Більше знаходимо їх тільки в сем'ях, що стоять на чолі племінних спілок, та й там їх використовують майже виключно на хатні послуги, або вони доглядають коней та свиней. Найчастіш рабів обмінюють на всякі оздоби та зброю. І пізніше вони не стали в наших дідів такою значною робочою силою, як, напр., у римлян, греків та східніх народів.

Вірування й культ. Познайомившись з характером виробництва східніх слав'ян та з їхньою громадською організацією, легко з'ясувати собі зміст і форму їхнього світогляду, ц. т. їхні вірування й культ. Родо-племінному суспільству з патріархальною сім'єю в загальнім розвиткові людини відповідає культ предків, а в дальшій його стадії, в міру розвитку рільництва,—культ природи. Те саме бачимо і в наших прадідів—східніх слав'ян.

Культ духів і культ тотема в них належали вже минулому. З культу тотема в новому авторитарному, так мовити, способі мислення, що походить з влади-підлеглости людей у патріархальній сім'ї, залишилися тільки такі пережитки, як віра в чудодійну силу де-яких тварин та рослин. Ці пережитки залишилися й до нас у переказах білорусів про тотемів-собак, українців—про ведмедя, калину, тополю, осику, дуб та у росіян—про березу. Зокрема вшанування дерев-тотемів мусило в нас переважити вшанування тотемів-тварин, як і взагалі в індо-европейців; грецький письменник Констянтин Порфирородний ще в X ст. підкреслює це, кажучи про наших предків, що вони моляться старезному дубові, приносячи йому в жертву курей, хліб

та пиво. Самі тільки пережитки залишилися й від давніх тотемних парубоцьких гуртків, де в старовину молодь жила вкупі, доки не посвячували її каліцтвом в тотемне товариство мужів-воїнів, в якому ця молодь готувалася постами й празниками та науками військового й ловецького хисту до почесного звання родича свого тотему. З цих парубоцьких товариств у слав'ян залишилися побратимства або братства, про які ми вже згадували, оповідаючи про скитів.

Братства розвинулися потім в княжі дружини, в цехові та церковні братства, у козацькі січові курені; яко наслідок цих братств маємо теперішні вечорниці. Про це скажемо ще окремо.

Минався вже в ці часи й культ предків, поступаючи місце вшануванню сил природи; цей новий культ був виразом залежности рільництва від впливу природи, з якою рільництво так тісно звязується. Культ природи, перемішавшися з культом предків, став основою вірування східніх слав'ян в добу їхнього розділення. Давні духи предків стали тепер звичайними бісами, лісовиками, водяниками та русалками, що ніби-то жили в болотах і лісах, в полях та горах, в річках та джерелах. Наперед все більше висовуються божества вогню, сонця, блискавки, дощу, води та землі, що опікували рільництво й скотарство. Їх персоніфікують, ц. т. уявляють в чоловічому образі й приносять їм жертви, як звичайним своїм начальникам данину,—хліб, м'ясо, курей, волів, коней, мед, пиво, а инколи навіть людей Ще в IX ст. арабські мандрівники оповідають, як наші предки поклонялися Дніпру-Словутичеві та приносили йому жертви, топлячи в його хвилях дітей та півнів, а перші пам'ятники київського письменства з XI ст. завжди нарікають, що далі від Київа люде моляться все ще коло джерел та болот, у гаях та біля скель, поклоняючись поганським богам.

Храмів для своїх богів східні слав'яне не ставили, а приносили жертви в чистому полі, передаючи їх цим богам через батьків семей, старшин або самих начальників племени. Спеціяльних жерців не знали, їхню ролю виконували батьки сім'ї. Правда існувала професія волхвів-чародіїв чи знахарів-ворожбитів, але це був пережиток давньої лікарської та військової магії; ці ворожбити вирятовували ніби-то людей від вовкулаків, відьом та русалок-утоплениць. Тогосвітнє життя наші предки уявляли собі таким самим, як і тутешнє, з такими самими порядками та матеріяльними потребами—звідци походить і звичай ховати мерців з жінками, кіньми та рабами, зброєю та їжою; звідци-ж звичай тризни—поминків на могилах: в тризні ніби-то беруть участь і ті, що вмерли. Вмерлих звичайно палили разом з жінками та невільниками для того, щоб їм лекше було йти на той світ. Иноді мерців ховали, й не паливши, а тільки розкладали малий вогонь, потім клали

мерця в землю, обсипавши инколи лице червоною вохрою, й насипали над ним могилу: на могилі що-року справляли поминки (тризну), насипаючи при цьому на могилу свіжої землі.

Так приблизно можна характеризувати первісне становище східніх слав'ян в часи з'явлення їх в історії, розселення та початкової колонізації до моменту, коли в них почало складатися класове суспільство й на руїнах родо-племінного ладу стала виростати держава. Переходовим етапом до першої форми класового суспільства з приватною власністю на землю—до феодального суспільства є в нас князівсько-дружинна доба. До неї тепер і перейдемо.

ВІДДІЛ ДРУГИЙ.

КНЯЗІВСЬКО-ДРУЖИННА ДОБА.

I.

ПЕРЕХІД РОДО-ПЛЕМІННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В ТЕРИТОРІЯЛЬНО-ГОРОДСЬКУ.

Загальні ознаки територіяльного укладу. Попередня організація східніх слав'ян, що грунтувалася на патріархальних сем'ях, родових спілках та племенах, була у своїй суті етнографічною; основною ознакою її було ближче або дальше споріднення крови, звичаїв, мови та світогляду, спертого на традиції предків. Київський літописець, згадуючи про давні племена, що з них виросла Київська держава, вказує виразно на те, що вони відріжнялися одне від одного етнографічними рисами, що кожне з них мало свої звичаї, закони батьків своїх, свої предківські перекази, свою вдачу.

Инакше не могло й бути. Рухливе, напівкочовниче, напів-осіле життя не знало ще сусідських інтересів, що звязували-б певну групу людей в одне; тому за своїх уважалося родичів, що походили від одного предка говорили одною говіркою, шанували одне божество, мали одні традиції. Економічний та політичний інтереси були майже однакові з кревним спорідненням,—відсутність приватної власности на землю та неясне поняття про власність взагалі—не протиставляли ще їх одне одному так різко, як потім, коли люде осіли на місці, коли відбувся поділ землі й засобів праці. Тільки в цей час виявляється яскрава протилежність між власниками засобів виробництва та дійсними виробниками, що складають тепер підлеглу експлоатовану класу.

Справді, коли людина вже осіла на землі, коли вона на цій землі завела господарство, побудувала житла, клуні, хліви, очистила землю під засів, підвищила її культуру, інтерес кревного походження, спільність традиції та світогляду мусив одійти на задній план. Наперед висовується тепер сусідський, територіяльний інтерес господарських стосунків між ближчими сусідами та організації праці на певній території. Ці інтереси часто навіть суперечні кревному інтересові. Тепер «своїм» стає не так родич, як близький сусід, з яким можна спільно оборонятися од дальших сусідів, що намагаються відняти загосподарену землю й забрати зібраний достаток. Громадський поділ праці між населенням певної території та спеціялізація виробництва розвиваються тепер незалежно від кревних звязків, об'єднують виробничими стосунками та сусідськими взаємовідносинами все осіле населення в одне ціле суспільство.

Тільки тепер виявляються дужче привілеї окремих груп суспільства, що насильством вимагають від инших суспільних груп покірливости й слухняности, називаючи це охороною законного порядку. Тільки тепер починають з'являтися класи, і зароджується панування однієї класи над иншими. Чинники племінно-родової солідарности стають тепер чинниками насильства. Вони виходять з своєї ролі, виконавців волі племени та родової спілки і стають самоціллю; вони підпорядковують собі суспільне життя й, розвиваючись на рахунок тих завдань, які перед тим ставила собі племінно-родова організація і яким спочатку вони служили, робляться потім державною владою, що стала над суспільством і проти нього.

В таких обставинах родо-племінна організація, де в центрі стояли батьки семей, зникає, а на її місце виростає територіяльне об'єднання, що не залежить уже від споріднення, а грунтується на господарських взаємовідносинах та на визискуванні одних одними. Старий поділ на сем'ї, родові спілки та племена зникає, змінюючись поступовно на нову систему земельних господарств-дворищ, їхніх звязків—земельних громад (вервей) та цілого територіяльного звязку—землі (волости). Нова ця система розвивається далі в систему індивідуальних господарств, які господарськими відносинами тісно сплітаються в одне ціле—нарід або націю.

Розглянемо тепер причини розпаду родо-племінної організації, яка ще в часи розселення східніх слав'ян стояла кріпко, але після нього стала поступати місце організації територіяльно-сусідській.

Територіяльно-сусідська ця організація спершу має форму організації територіяльно-городської, що, групуючи населення біля окре-

мих городів (иноді незалежно від попереднього племінного групування), творить з нього нове ціле—землю (волость).

Розвиток виробництва й розподіну. Східньо-слав'янскі племена на нових селищах осіли назавжди, і рільництво почало вже розвиватися швидчим темпом, бо його, особливо на півдні, покладалося в основу тодішнього виробництва. Глибока чорноземля нинішньої України та сприятливий клімат її дозволяли широко вживати дерев'яного плуга, инколи з залізним лемішем; через це на Україні потроху перестають оброблювати землю сохою та мотикою, і вони задержуються тільки в лісисто-піскуватих країнах північної смуги, де вживати плуга не можна було тому, що плуг викидав-би неродючий пісок. У північній смузі східньо-слав'янської території, в деревлян, кривичів, дреговичів, в'ятичів та почасти в сіверян, ручне оброблення землі держалося через це ще довго, в той час, коли на півдні стали вже орати плугом, запрягаючи в нього волів і коней, боронити ріллю бороною, а чистити ралом. Таким чином на довгі часи соха стає типом рільницької техніки великоросійської, а плуг—української.

Розвиток рільницької техніки привів до широкого городництва та садівництва, що в південній чорноземлі знаходили собі надзвичайно сприятливі умови. Городина й садовина дають багато їстивних річей, і через те на них вчасно звернено було пильну увагу. Численними садками й городами Україна й тепер відріжняється від центральної Росії, де села, здебільшого, вбогі на садовину.

Наслідком осілого способу життя було не тільки удосконалення рільництва та поширення садівництва й городництва. Населення дбало й про те, щоб кращі й вигідніші збудувати житла, поставити клуні й хліви та щоб придбати рогатої худоби, коней, овець, свиней, птиці. Господарство просто на очах росте, удосконалюється спосіб приготовлювання їжі, напитки увіходять у все ширший ужиток. Не дурно-ж арабські та грецькі мандрівники, що були на Україні у IX ст., оповідають, що населення її любить добре попоїсти, а ще краще попити. Пили пиво, мед, а пізніше вино, але вино пили тільки князі та дружина, привозячи його від греків. Піяцтвом своїм наші предки вславилися далеко: арабський купець Ібн-Фадлан каже, що вони дуже охочі до піяцтва—«п'ють удень і вночі та й умирають з кухлем у руках».

Цьому добробутові наших предків дуже допомагав розвиток ремества, що постачало потрібне для рільництва, садівництва та городництва знаряддя й задовольняло населення всяким одягом, тканинами, посудом то-що; хоч, правда, свого металу й не було, крім злиденного заліза в деревлян, хоч не багато й привозили його з півдня та

заходу, проте, процвітало бондарство, столярство, кушнірство й лимарство, ткацтво і шевство; пішло знов уперед і гончарство. Коли зав'язано було сусідські зносини з заходом, сходом та греками, коли стали частіш привозити на Україну сировий метал, стало розвиватися ковальство й слюсарство, обрсблювання инших матеріялів—дерева та глини; на це вказують вбогі археологічні сліди заліза та свідчення Київського літопису, що в X ст. Володимир перший наказав поробити срібні ложки для свого двору, і це всіх здивувало.

Разом з розвитком рільництва та споріднених з ним городництва садівництва, скотарювання та бджільництра, з розвитком ремества, з початком спеціялізації праці, відживає обмін, як унутрішній, так і зовнішній. У внутрішньому обміні немає ще посередника між виробником і споживачем, як наш купець. Обмін відбувається безпосередньо між двома виробниками, що разом є й споживачами. До цього часу обмін взагалі відбувався рідко, бо кожен дбав про те, щоб самому зробити й добути все, що треба, але ріжноманітність потреб та поділ праці в суспільстві все більше розвивали спеціялізацію праці й примушували населення до обміну лишками своєї продукції.

Тоді, як у внутрішньому обміні немає ще купця-посередчика, у зовнішньому, міжтериторіяльному, він починає з'являтися відразу. Це чужоземний «гість», що привозить на обмін ріжний крам. До цього часу плем'я обмінювалося з иншими племенами через своїх представників, тепер то тут, то там з'являються професіонали міняйли, що річками та валками по сухопуттю привозять усячину з далеких та близьких країн. Ці міняйли поки що не свої, а чужинці—греки, араби, євреї, хозари та німці; одвідують вони Україну ради її продуктів—меду, шкір та невільників. Особливо часто відвідували Наддніпров'я грецькі колоністи, що в цей час жили на Чорноморському побережжі Криму.

Організація виробництва. Дворище. Верв.

З розвитком виробництва й розподілу мусили змінитися й попередні організаційні форми виробництва й розподілу, ц. т. попередня родо-племінна організація, що не відповідала вже новому способові життя. Попередня велика сім'я, ця ячейка родо-племінної спілки, тепер назавжди осіла на землі, завела собі спільне господарство, почала спільним інвентарем спільно обробляти придбану землю,—займанщину,—й спільно споживати здобуті з неї продукти. Тепер у цій сім'ї працюють нарівні чоловіки й жінки, влада батька сім'ї трохи меншає, а жінка инколи вже є рівноправний з чоловіком член земельної спілки,—так званого дворища. Після смерти батька сім'ї вона сама головує в дворищі не згірш од чоловіка.

Так із звязку найближчих родичів повстав новий земельний колектив—дворище, сільська громада. Але ця сільська громада ні в якому разі не була подібна до великоруської передільної «общини» пізніших часів. Колективізм «общини» був колективізмом юридично-фінансовим: селяне, громадяне цього колективу, спільно володіли землею й спільно відбували належні з неї податки й повинности, але господарство вони вели кожен окремо. У дворищу-ж не було окремих господарств, а було одне тільки господарство, якого члени навіть жили вкупі, на одному подвір'ї. Голова дворища—батько, був не тільки представником громади та її впорядником, він разом з тим був і жерцем, і суддею цієї громади-сім'ї, і військовим її керовником. Инколи на чолі дворища стояла жінка—тоді військовим ватажком бував хто-небудь з її родичів.

Така земельна громада дворища була основою нової організації. Її сліди задержалися ще до недавнього часу в сербо-кроатів у формі «задруги» або «великої кучі», у великоросів під назвою «печища», на Поліссі під назвою «дворища», у Карпатських гуцулів яко «газдівство». Це гуцульське «газдівство» складається з кількох поколінь, кільканадцяти душ, що неподільно володіють спільним майном під проводом «газди» або «завідці», яким буває найстарший в сім'ї чоловік.

Дворища-громади складалися незалежно одне від одного посередині своєї займанщини, на зразок наче-б-то наших хуторів або гуцульських «хат», де село буває розкинуте часто на десятки верстов. Таких сел, як наші, з густо одна до одної поставленими будівлями, тоді ще не знали; вони з'явилися в далеко пізнішу добу, коли вільна займанщина стала, через брак землі, виходити з звичаю.

Але одне дворище не могло довго держатися вкупі, як один колектив. Сім'я розросталася, її членам ставало затісно на одному подвір'ї, хоч і жили вони по окремих житлах. Через це окремим групам доводилося виходити з колективу, займати під оселю нову землю, будувати нове дворище й вести окреме господарство, хоч лісами, вигонами, сіножатями та водою володіли спільно й надалі, Нові оселі-дворища не поривають, таким чином, економічних звязків з старими дворищами-матками, з яких вийшли, а складають з ними одне ціле; таким чином утворюється територіяльно-сусідський звязок, схожий трохи на родову спілку. Ця форма ширшої земельної громади звалася «верв». Вона не була таким тісним об'єднанням, як дворище, бо обмежувалася лише спільним володінням лісами, вигонами, пасовиськами та сіножатями; по-за цим земля належала окремим дворищам, що були у верві самостійними економічно господарствами, самі порядкували своєю займанщиною та інвентарем, і самі за себе відповідали.

Але все-таки верв була земельною спілкою—громадою, що спільно володіла й спільно порядкувала землею, правда, не всею, а тільки землею, не зайнятою під засів, яку використовувалося на инші господарські потреби.

Верв була організаціэю територіяльно-сусідською, в якій інтереси спорідненя все більше відступають на задній план перед економічними й губляться, залишаючи слід в одних назвах для цього звязку—дворищах. Правда, інтерес спорідненя довго відогравав ще важливу ролю, поки цілком уже не втеряв свого значіння; члени верви ще довго почували себе родичами, помагали один одному, повинні були спільно мститися за кривду, що вчинив кому-небудь з них член чужої верви, і спільно відповідали за переступки кожного з своїх членів; але інтерес спорідненя далеко вже не був такий сильний, як у родовій спільці. У громаді все більше з'являється приймаків, ц. т. чужих, а не кревних, і вони за згодою верви оселюються на її території; суспільні відносини все більше пригнічують патріархальне почуття спорідненя, змінюючи сусідський звязок на громаду.

На чолі верви стоїть не одна людина, як у дворищі, а загальні збори батьків дворищ; вони складають «віче». Це віче вирішує суперечки між окремими дворищами та инколи ділить між окремими дворищами спільні ліси, пасовиська й сіножаті. Верховодить на ньому звичайно представник дворища економічно-найсильнішого та найстаршого часом свого оселения. Цьому представникові віче инколи передає постійні функції керовника верви, проте, ці функції він виконує ще іменем громади, іменем віча; громада все таки залишається поки-що джерелом влади й суду. Про це виразно говорить грецький письменник VI ст. Прокопій у своїй характеристиці антів: «ними управляє не одна особа, вони живуть громадським правлінням; в них всякі справи, чи добрі, чи злі, рішає громада». Це, правда, трохи перебільшено, бо цілком громадське правління було тільки у верві, цьому посередньому ступіні територіяльної організації; вище, в племені, були вже начальники-володарі, князі, чи кагани, з якими племінне віче ділило свою владу, обмежуючи себе що далі, то все більше. Але про це скажемо далі.

Город і пригороди. Земля—волость. Дворище та верв були ліквідацією попереднього родо-сімейного укладу, попереднього родо-племінного і початком нового територіяльного укладу й нових суспільних відносин. В цьому новому територіяльному укладі вихідною точкою до витворення ширшої суспільної організації, якою стала потім Київська феодальна Русь, був г о р о д з й о г о п р и-

городами, що поволі розвивався на руїнах племінної спілки східніх слав'ян пісня їхнього розселення.

Що привело до городського укладу на Україні?

Ми вже знаємо, що наші предки вміли будувати укріплені місця, городища, ще до свого розселення. Сама назва городища вказує, що мета його—це захист, де в часи небезпеки можна заховати своє майно й себе самого. А захисту треба було не тільки від чужих ворогів: поміж окремими групами населення так само бували часто завзяті бійки за кращу займанщину, за кращі вигони й пасовиська, за ловецькі та бортницькі лісові райони. Тоді тільки зароджувалося поняття громадської земельної власности, ідентичне з поняттям праці, покладеної на розчистку під житло; панувала ще всевладна вільна займанщина. Кожне дворище брало землі стільки, скільки могло обробити—аби тільки хто-небудь инший не випередив та не оселився на ній, або не прогнав з неї. Для охорони цієї займанщини сил одного дворища не вистачало,—тут виступала відома вже верв, а потім з'являлися спілки таких вервей.

Ясно, що центром такого об'єднання було городище. Для кожної верви конче потрібно було його мати, і кожна група дворищ, що оселювалася на новій землі, неминуче ставила в першу чергу городок, вдержуючи його спільними заходами найближчих сусідів, незалежно від того, чи були вони родичі, чи ні. Отже, не дивно, що територію України вкрито численними останками таких городищ; на Київщині, напр., рахують їх більш як чотирі сотні, не менше знаходимо їх і на Волині та Чернигівщині.

Раз з'явившися, такі городки все більше розвиваються, стають центрами територіяльних громад. У них не тільки ховаються в часи війни та нападу; в них живуть постійно,—звичайно сім'я найзначнішого дворища, якого представник головує на зборах верви,—в них збіраються засоби для спільних потреб громади, в них сходяться батьки дворищ на віче,—коротко, городок стає серцем земельної громади-верви.

Але одна верв так само не в силі дати одсіч ворожому нападові. Доводиться кільком вервам об'єднуватись у спілки, щоб спільними силами відбити ворога. Такі спілки складаються часто незалежно від давньої племінної належности й об'єднують сусідні земельні громади двох чи трьох племен. Племінний звязок остаточно розпадався, таким чином, на територіяльний, і хоч давня назва племен задержувалася ще, як це бачимо в київському літопису, але це була вже сама тільки назва, фактично-ж нею прикривався новий уклад—територіяльний. Так, серед дулібів, напр., з'явилися бужане, волиняне, червняне,

серед кривичів—полочане, смольняне та псковичі, у сіверян—чернигівці та переяславці, у дреговичів—турівці й пинчуки.

Ці спілки громад та їх городків, спершу дрібні, а потім усе більші, групувалися біля одного центрального городка, що визначався з-поміж них кращим своїм укріпленням чи стратегічним місцем, або лежав на території найсильнішої верви. Де-хто з учених вбачає ніби-то ще одну важливу причину перетворення центрального городка в город—торгівлю, яку від VII ст. вели наші предки з східніми азіятськими народами: з арабами, хозарами та з греками, а на заході—з німцями, з Ригою та Готландом. Але тодішня торгівля з чужими землями мала більше розбійницький, ніж мирний, характер; вона не могла в часи після переселення спричинитися до виникнення городів инакше, як тільки через потребу мати захист від грабіжок та злочинів тодішніх купців.

Розвиток городської системи на Україні, як і взагалі у східніх слав'ян, був виразом тієї, що починалася, залежности дворищ від городка, а менших городків від центрального города. Дворища однієї верви, розкидані навкруги свого городка, ставали його пригородами, зазначаючи тим тісний свій звязок з центральним дворищем. Такими пригородами до центрального города в спільці громад стали пізніше всі її городки.

Як же це сталося?

А так, що в центральному городі почали оселюватися нові все поселенці, особливо значніші, почуваючи себе тут безпечніше; городок розроставсь, таким чином, в окрему громаду цих поселенців, а їхній голос на спільних радах усієї спілки набірав де-далі все більшого значіння, подібно до того, як у верві перед вело найвпливовіше дворище. Громада центрального города поступовно починає переважати инші, керує справами всієї спілки громад і веде їх у певному напрямкові. Ще далі центральна громада вирішує вже не тільки справи виключно свого, місцевого характеру, а й спільні справи, забіраючи їх з компетенції инших громад, що увіходять у спілку, але підлягають впливові центральної громади та є її пригородами. Спільне віче цілої спілки збірається де-далі все рідше, натомісць віче центрального города бере на себе всі його функції.

Так виросла ще одна територіяльна форма організації—спілка громад або земля—волость, що зовсім не була тотожньою з племінною організацією, хоч инколи межі її й межі давньої племінної спілки були ті самі. Ми вже бачили, що в дулібів або сіверян було кілька таких територіяльних спілок, нічим не звязаних одна з одною, а иноді навіть ворожих. Про ці як раз спілки-землі й говорить київський літо-

пис, що «новгородці і смольняни, і полочани, і київляни і всі волості ізначала на віче, як на думу, сходяться, і на чим старішії здумають, на тім же пригороди стануть», ц. т. що скаже віче старшин-батьків городської центральної громади, те є обов'язковим для всіх инших громад і городів, що підлягають впливові центрального города. Таким чином, центральний город з своєю землею складає одне нерозривне ціле.

А тепер подивимося, як серед цього територіяльного укладу, що був початковим у східніх слав'ян після їхнього розселення, формувалася князівська влада, як вироблювався князівсько-дружинний уклад, з якого пізніше виросла київська держава.

II.

КНЯЗІВСЬКО-ДРУЖИННИЙ УКЛАД.

Джерела князівської влади в землях-волостях.

Уже в родо-племінному укладі східніх слав'ян ми бачили, як на чоло родових спілок чи племінного звязку висувалися окремі сем'і, як їхні голови-батьки забірали инколи до своїх рук всю владу в племені. Але в них та влада, що в деяких народів, як у ацтеків, єгиптян, або в сучасних кафрів доходила навіть до самовладної племінної монархії, обмежувалася в такому випадкові завданнями племінно-родового об'єднання. Тепер маємо иншу картину. Родо-племінна спілка розкладалася або закінчувала свій розклад; елементи племінно-родового об'єднання втратили своє давнє призначення організаторів, ставали суспільними чужоїдами (паразитами), що жили з громади та утворювали помалу пануючу класу в суспільстві, ведучи його таким чином до класової держави. Зароджувався новий тип влади, що вже не служила громадським інтересам, як раніш, а ставала що-раз виразнішим засобом насильства привілейованих кол—пізніше пануючої класи—над рештою населення.

Звідки бралися в територіяльно-городськім укладі ці привілейовані кола, звідки мала свої життєві соки та територіяльна князівська влада, що згодом виросла в державу?

Грецький письменник Маврикій в кінці VI ст., ц. т. тільки трохи пізніше від Прокопія, що описував антів, яко нарід, що живе городським вічевим укладом, про тих самих антів каже так: «Вони мають багато начальників, які не живуть у згоді; отже, добре перетягати деяких з них на наш бік, щоб спільна війна не з'єднала їх до купи та не звела під одну владу». Подібно до цього характеризує наших предків

і київський літопис; описуючи давні відносини в Наддніпров'ї, він зазначає, що боротьба між окремими громадами чи родами, як зве їх літописець, не припиняється.

Дуже цінні замітки Маврикія зразу відкривають нам всю таємницю зародження князівської влади у наших предків. Та сама безупинна боротьба за займанщину між громадами - вервами, що утворила організації громадських спілок-земель та привела до будування городків і городів, ця сама боротьба й висунула наперед, як колись у роді, окремі сем'ї, що керували чи то обороною, чи то наступом племени. Та сама боротьба, що розвинула гегемонію одних городів над другими, разом з тим була причиною того, що колишні начальники племен чи родових спілок знайшли такі умови, які сприяли поширюванню їхньої влади, що зменшувала значіння віча. Окремі спілки громад-земель через те й звалися в о л о с т я м и, що в них є вже володарі, є вже територіяльна влада князів.

Але не тільки безупинна боротьба за кращу землю, ліси й пасовиська закріпляла значіння і владу військових ватажків племен; багато тут важило мати перевагу економичну, давню традицію першенства в роді та досвід в магичних і релігійних церемоніях; це робило людину «віщою», ц. т. такою, яка має надприродню чародійну силу. Ми й до цього часу не маємо ще звісток про те, що у наших предків були спеціяльні жерці та начальники війська. Навпаки, ці два роди громадських функцій були у східніх слав'ян, очевидно, нероздільні. Батьки родин (згодом голови дворищ) та начальники війська були разом з тим і суддями, або, принаймні, головували, коли розглядало судові справи плем'я, а потім віче громади або спілки.

Особливо велике значіння мало багатство окремих значніших семей дворищ. Те з дворищ, що мало кращу землю та кращі житла або закладало городок, що став центром громади, набірало в громаді більшого значіння; авторитет тієї з родин, що могла краще шанувати гостей на святах, краще впоряджувати на честь богів учти та роздавати більші подарунки, надзвичайно зростав серед земляків; поступовно збільшувалася її влада, росли покірливість і слухняність до неї земляків. Не даремно київський літопис так хвалить Володимира, першого збірача руських земель в одну державу, за те, що він дає багаті вседюдні пири та розсилає скрізь подарунки. Цей факт характерний не тільки для тих часів. Подібний засіб здобування собі авторитету та популярности має де-яке значіння й тепер, а тоді мав ще більше, а иноді був навіть конче потрібним, щоб здобути владу.

Отже, економична сила й військові функції були основними елементами, з яких виросла князівська влада в землях—волостях. Але,

щоб краще зрозуміти цей процес формування князівської влади, треба вияснити собі, яка в землях-волостях була влада громадська, і як у землях організовано було військову справу. З економичного боку ми вже бачили ці землі в попередньому розділі, тепер скажемо де-кілька слів про військову та громадську організацію їхню.

Військово-політична організація земель.

Ми вже бачили схему територіяльної городської організації: внизу дворище, вище земельна громада-верв, або центральний город з вічем старшин громади, ще вище територіяльна спілка громад, земля-волость з центральним вічем, що згодом стало вічем самих «старців градських», ц.т. батьків семей, що жили в центральному городі. Нагадаю ще раз, що ця схема не завжди вміщалася в межах одного племени, що волость не завжди мала межі, однакові з племенем; часто в одному племені було їх по кілька, як це я показав на дулібах та сіверянах.

В тогочасних тяжких умовах життя серед безупинної боротьби з тими, що йшли з Азії, ордами та серед унутрішніх заколотів землі-волості являли собою постійний військовий табор, де все населення, крім рабів, було озброєне, всі дорослі чоловіки були повсякчас вояками, хоч разом з тим і сіяли пшеницю, пасли худобу, ремесникували. Спеціяльної постійної армії до послуг пануючої класи ще не було. Та й сама пануюча ця класа була ще в пелюшках,—не така, як згодом при феодальному укладі, коли привілеєм цієї класи було, між иншим, озброєння.

Але і в ті часи, коли вся громада в особі своїх батьків собою сама порядкувала, коли вся вона була армією, все-таки в ній були військові ватажки. З них і виросли пануючі кола, що стали згодом першою пануючою класою й дали населенню князів.

Вся територіяльно-господарська спілка, вся земля поділялася, на основі десятинної системи, на бойові одиниці, вищі чи нижчі, Найнижчою був десяток, що більш-менш рівний був одному дворищу; командував ним десятський—голова дворища або його родич. Кілька десятків разом складали сотню, що рівнялася верві; инколи громада-верв мала більше сотень—дві або три, особливо там, де верв була велика, мала багато людей, та де громада центрального города також розрослася до значних розмірів; так було в Київі й Новгороді. На чолі сотні стояв сотський, обраний з перших семей—у верві громадським вічем, а в городі-столиці вічем самого города. Ще вища—була тисяча; вона об'єднувала всю територію волости-землі під командою тисяцького, яко головного військового керовника всіх сотень—округ; призначали його «градські старці», віче центрального города.

Військова організація відповідала, таким чином, територіяльно-громадській; військовими ватажками були батьки найзначніших в землі семей, що разом з тим головували на вічі. Це була знать не тільки давня, родова, так мовити, історично-традиційна, але вона перш за все була й економічною знаттю, що мала багато невільників, жінок та худоби й жила з своєю сім'єю в окремих укріплених городках. Про неї як раз і думав Маврикій, коли описував ворожнечу між начальниками антів; про них писали й инші письменники і звали їх рексами, конунгами, каганами. Це й були як раз ті тисяцькі, військові керовники земель та голови на вічах, що поступовно забірали до своїх рук всю владу в землі, гуртуючи біля себе дрібнішу місцеву знать, а згодом робилися князями.

Військові дружини. Розвиток рільництва, господарства взагалі, не міг, проте, довго погоджуватися з постійною військовою службою. Бути у війську могла тільки молодь, парубоцтво, що жило споминами давніх парубоцьких товариств, які зберігалися ще почасти в т. зв. побратимствах. З них-то тепер виростає бойова дружина, яка стоїть біля правителя землі завжди готовою до походу, в той час коли батьки працюють з жінками в господарстві й тільки у випадкові війни кидають свою роботу, міняючи плуг чи варстат на зброю. Спершу вся молодь служить у дружині, потім тільки діти знати, що невільницькими руками може замінити робочу силу.

Утримують цю молодь звичайно її сем'ї, та й правитель обдаровує її часто, щоб мати собі від неї вірність, пошану та послух. Ці дарунки стають згодом правилом і переходять в постійне «кормлення» дружини, ц. т. утримання її з коштів правителя. Правитель, знов-таки, не забуває повернути свої витрати із землі, збіраючи з неї данину, що була ніби-то платнею за виконування влади на волості.

Ці військові дружини правителів ми знаємо не тільки в наших предків; про них багато писав римський історик Таціт, що описував подібні дружини в Німеччині. У час на Україні стали вони тією новою силою, на яку спіраються правителі, відбіраючи від віча не тільки військові функції, але й судово-адміністраційні. Дружина в цей час виключно служить їм і стає засобом їхнього панування в землі-волості. За її допомогою правителі стають «добрими князями, що випасли землю свою», стають спадковими володарями своїх уже, а не громадських волостей, стають «господами» княжих дружин—«своїх вірних слуг», що звалися «княжими отроками», «княжими мужами» або «княжими людьми». Територіяльна вічева влада городських спілок увійшла в дальшу стадію розвитку—князівсько-дружинну і з громадської пере-

творилася на особисту. Особиста ця влада спочатку допускала де-яку участь віча, але потім, одсуваючи поволі віче з його правами, стала необмеженою, самовладною.

Перші форми князівсько-дружинного укладу. Цей процес початкового формування князівської влади на території України, та і взагалі на території східніх слав'ян, являв собою певного роду дуалізм територіяльної влади. Цей дуалізм полягав у тому, що князівська влада не стала ще обома ногами на твердий грунт та багато в чому залежала ще від територіяльної аристократії. До цієї аристократії й належали знатніші сем'ї-дворища, що головували на вічах земельних громад і жили в центральних городах, де виступали під назвою «старців градських». З другого боку, в землях-волостях територіяльна влада віча та його права через традицію стояли все ще кріпко; і досі в громадських справах багато важив голос старшин та «градських старців», і досі ще сильні бували верховність і авторитет громади, як-що не сільської, пригородньої, то, принаймні, городської, центральної.

Це стверджує нам київський літопис, який розказує, що в деревлян, в Коростені, жив князь Мал, і тут-таки додає, що владу мають у них «лучшії мужі, іже держать деревськую землю», що вони думають вкупі з князем. Так само, розказуючи про инші племена,—сіверян, уличів та дулібів,—і описуючи їхню боротьбу з Київом, літопис ані словечком не згадує про їхніх князів. Виходить, що в VIII—IX ст., коли починав зміцнятись князівсько-дружинний уклад, князі хоч і були, але, здебільшого, ще ділили владу з місцевою аристократією, територіяльною знаттю.

Далі, з тодішніх джерел можна зробити висновок, що в кожного племени було иноді по кілька князів, відповідно до того, скільки складалося в ньому земель-волостей. Так, прим., у полян було спершу, здається, троє князів: у Київі, Білгороді та Вишгороді, де надовго ще задержалися були окремі тисяцькі округи. З ними, здається мені, і звязав літописець переказ про те, що Київ заснували три брати: Кий, Щек і Хорив, що прийшли сюди з своїми родами; звідци, очевидно, походить і звістка про їхніх наступників, Аскольда й Діра, що пробували були поширити свої волості на південь. Князі, проте, мусили стояти вже зовсім міцно у своїй волості, щоб іти підбивати під свою владу инші волості: спершу сусідні з свого племени, а потім дальші, поки, нарешті, в руках одного не зібралася, в X ст., вся територія східніх слав'ян від Балтику до Чорного моря. Але перш за все треба було впоратися, за допомогою дружини, з вічем. Це й почалося в Наддніпров'ї у полян у IX віці. Їхні князьки, свої чи захожі, протягом

століття зробилися володарями цілої східньої Європи, а дружина їхня—першими феодалами на завойованих землях.

Так з'явилися на території України володарі—князі. Територіяльно-військова організація населення, що була неминучим наслідком осілого способу життя серед безупинної боротьби з азіятськими зайдами, утворила сприятливий грунт для зміцнення й поширення князівської влади. Вона, ц. т. територіяльно-війскова організація, разом з тим була добрим грунтом до утворення в землях місцевої аристократії, військової та маєткової знати та до зформування князівських дружин, що одночасно стали зародком пануючої класи феодалів. З цього часу почалася диференціяція земель-волостей на суспільні класи й почала виростати класова держава Київської Русі.

Світогляд князівсько-дружинного укладу.

Осілий рільницький спосіб життя та розвиток авторитарних відносин, ц. т. відносин влади-підлеглости, були причиною тому, що замісць культа предків починає розвиватися вшанування сил природи. Ця зміна вірування стане зрозумілою, коли взяти під увагу зміну в способі здобування їжі. Рільництво стало головною працею, поруч з ним почало розвиватися скотарство; залежність добробуту людини від явищ природи стала більш наочною; отже не дивно, що людина почала шукати джерела життя не в своїх предках, а в силах природи, що однаково впливали на землю і скотину, як на звичайних спільчан, так і на аристократію та князів. Ці сили природи стають тепер богами, що ніби-то дають людині й тварині життя, дають урожай, пеклуються про життя сім'ї й карають грішників.

Найпершим богом, що з'явився у наших предків, був Сварог, бог неба й світла—сонця. Потім витворилося дальше усоблення природніх сил, що дало Дажбога, бога сонця, якого иноді звали Хорсом, Сварожича, Сварогового онука, і він став божеством вогню, що пеклувався про скотину,—Стрибога, що був божеством негоди та з своїми онуками—вітрами робив немало шкоди хліборобам, Ладу, богиню сімейного життя, Купала, божество любови, й нарешті Перуна, бога грому та блискавки, що пеклувався про дружину князів.

Усоблюється та обожується не тільки сили природи, а й внутрішні переживання, як Лихо, Злидні, Кривду, Сон та Смерть, яких уявляли собі в образі старих богів, що кидаються на людину; усоблюються і джерела, болота, неприступні скелі та річки, де живуть окремі боги. Держиться ще віра в предків, в Рода—діда та Рожаницю—бабуню, в русалок та мавок, що живуть у воді, та у всяків бісів,—але це вже боги другорядні, нижчі.

З розвитком культу природи віра в тогосвітнє життя мерців похоронні обряди й весільні звичаї стають надзвичайно ріжнобарвні, звязуються з ворожінням та заклинанням. Життя на тому світі уявляли собі точнісінько таке, яке воно було на землі, з такими самими потребами,—тому мерців випровожали в дорогу на той світ з належною увагою, робили на їхніх могилах празники—тризни та приносили їм ріжні дарунки. Ось як описує арабський купець Ібн-Фодлан похорон одного аристократа з Наддніпров'я, що довелося йому бачити в столиці болгар Ітилі, р. 922: «Його пишно вбрали в найкращий одяг, посадовили в човен, що лежав на купі дерева, розіп'яли над ним шатро, поклали біля нього зброю, іжу й напитки. Вбили одну найкращу невільницю, що захотіла піти з ним до зеленого садка—раю, й положили біля вмерлого, поруч з двома кіньми, двома коровами, собакою, півнем і куркою; потім все те, голосячи, спалили. Насипавши високу могилу, почали над нею пирувати—справлять тризну».

Подібну картину погребу дає нам грек Лев Диякон з часів походу київського князя Святослава на болгар в X в., описуючи, як дружина його під Доростолом, на Дунаю, ховала забитих товаришів: їх спалили з бранцями й жінками на вогнищах, а потім на жертву богам потопили в Дунаї малих дітей та півнів.

III.

РУСЬ НАДДНІПРЯНСЬКА.—БУДУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Натуральне господарство.

Господарські відносини всього того періоду, який зараз вивчаємо,—ц. т. часів первісного суспільства, князівсько-дружинної доби й доби феодалізму, що наставав на Україні разом з формуванням класової держави, позначені однією спільною рисою. Річ у тому, що вся продукція громади в ці часи має завданням не вироблення продуктів на ринок, на продаж невідомому споживачеві, а задоволення перш за все власних потреб виробника; тогочасне господарство має, таким чином, характер господарства натурального. Через це й розподіл громадського доходу простий, натуральний: звичайно кожен виробник є разом і споживач виробленого продукту.

Правда, деякі лишки здобутого виробу віддавалося знаті, що або виконувала потрібні громадські функції, як от в родоплемінній організації правителі родових і племінних спілок, або мала територіяльну

владу над населенням, як-от в часи князівсько-дружинного віку князі та їхня дружина. Пізніше в добу феодалізму лишки ці йшли боярам та князям з прислужниками їхніми. Але це присвоювання додаткової праці виробників було так саме натуральне, бо пануюча класа не збірала цеї додаткової праці для створення за її допомогою нових цінностей, а просто споживала її.

Правда, унутрішній та міжплемінний чи міжтериторіяльний обмін продуктами власного виробу, що був ще й до того, як племена осіли назавжди, дозволяв користуватися з виробів чужої праці. Дуже часто не виробник був споживачем свого виробу, а хтось инший, з ким він обмінювався цим виробом своєї праці на продукт чужої.

Але й обмін цей так само був натуральний; між обома виробниками, що обмінювалися своєю працею,—або між цілими громадами чи між окремими їх членами—не було ще посередника-професіонала, не було ще купця, так само, як не було ще й грошей, що сприяли-б цьому обмінові. Лишки міняли на инші потрібні речі, а не продавали за гроші і для грошей; не складалися в одних капітали, зібрані з прибутків, що їх повинно давати посередництво.

І хоч місцями й трапляються одиниці, що стають посередниками-купцями, що в своїх руках мають уже грошевий капітал, зібраний з спеціяльно торговельних прибутків, хоч тут і там з'являються вже гроші, яко мірило вартости при обміні та посередник при обмінному обороті продуктів, але це все не порушує ще загального порядку натурального господарства. Гроші не стають ще загальним засобом обороту, громадська продукція не йде на ринок, на продаж, суспільство не бере ще участи в торговельних та лихварських спекуляціях одиниць.

Правда, і верхи територіяльної знати, напр., у Київській державі, князі та «княжі мужі» беруть участь у спекуляції чужих звичайно торговців та лихварів і торгують з сусідами; але й це також не суперечить натуральному характерові тодішнього господарства. Їхня ця торгівля відбувалася без витрати капіталу, вони торгували продуктами, присвоєними даремно, без торговельної експлоатації виробників, без наміру зібрати капітал, а майже виключно для роскішного, пишного життя, для споживання набутих цінностей.

Натуральне таке господарство панувало в нас майже до кінця XV ст. Лише поволі розвалював його грошевий оборот, що вперше з'явився після того, як почався обмін з народами, що знали вже грошеве господарство й торговельно-лихварську спекуляцію. Від них навчилися цього й наші предки.

Зародки торгівлі на Україні. Ще до разселення в Наддніпров'ї прадідів наших, край цей завдяки дніпровому шляху дуже приваблював тодішні торговельні народи: фінікійців, карійців та греків, що шукали в ньому за безцінь всякої сировини, а перш за все шкір та невільників. Ми вже чули про фінікійські та грецькі колонії, що, заснувавшися на Чорноморському побережжі, стали торговельними станціями між своїми країнами та дуже охочими до їхніх виробів степовими кочовниками.

Коли в Наддніпров'ї остаточно оселилися східні слав'яне, грецькі чорноморські колонії негайно зав'язали з ними торговельно-обмінні зносини, вивозячи з Наддніпров'я й Наддністров'я,—як однаково свідчать всі джерела,—хутро, мед, віск, рибу та невільників, а инколи й збіжжя. Зносини ці що далі, то все поширювалися, і в X столітті Візантія майже виключно жила з баришів, що мала з Наддніпровь'я через свої кримські колонії.

Але не одні тільки візантійські валки йшли на територію східніх слав'ян за легкими баришами. З початку VIII ст., а може ще й раніш, тут з далекого півдня бувають спритні араби, про що свідчать знайдені скарби з срібними арабськими монетами, так званими диргемами, яких найбільше знаходимо в Наддніпров'ї з IX та X ст. За арабами стали заглядати на Наддніпров'я хозари, що сиділи над Волгою та заснували при її гирлі торговельне місто Ітиль, що було й хозарською столицею. Оскільки значна повинна була бути ця торгівля з арабами та хозарами, про це свідчить нам арабський письменник IX ст. Ібн-Фодлан, розказуючи, як наддніпрянським крамом торгують в Ітилі хозари, і як його на верблюдах везуть вони аж у далеку Арабію, до Багдаду.

На півдні й сході слав'янских земель одбувався обмін не тільки з хозарами, арабами, греками та євреями; в ньому брали участь і чорноморські кочовники, що постачали східнім слав'янам коней та овець, міняючи їх на дорогі шкіри та мед. Були також торговельні зносини і з заходом: через Балтійське море та через землі дулібів з Чехами, Польщею, Італією, Францією й Німеччиною; про це оповідає докладно єврейський мандрівник X ст. Ібрагим Якуб. Були жваві зносини також і з Скандинавією; звідти на територію східніх слав'ян Балтійським морем, річками Ільменем та Ладогою що-року йшли купецько-вояцькі ватаги варягів, що охоче блукали тоді по всій східній Європі, доходячи до берегів Чорного та Каспійського моря.

Виникає питання: як же могло тоді бути натуральне господарство на Україні, чи взагалі у східній Європі, коли так процвітала торгівля? Відповідь, проте, стане цілком зрозуміла, коли порівняємо

тодішнє господарство східніх слав'ян з теперішніми багатими азіятськими або африканськими колоніями, з яких так само вивозиться багато всякого добра в Європу. Адже-ж ніхто не скаже, що чорношкірі племена в Африці являють собою торговельно-купецьке суспільство, хоч і стільки є в них чужого краму, хоч і дуже багато всякої всячини від них вивозиться. Кожен скаже, що чужинці їх просто експлоатують, вимінюючи за безцінь всяку сировину або просто таки сбавільно забіраючи її, навіть і не питаючись тубільців.

Приблизно так було і з східніми слав'янами. В них не було ні своїх купців, ни грошевого господарства; вони не торгували своїм крамом на чужих, хоча-б навіть візантійських базарах,—все це робили чужоземні гості-купці—араби, євреї, хозари, греки та варяги. Ці чужоземні гості чинили у нас приблизно те, що на початку нових віків чинили в Америці іспанці, португальці та голандці. Вони приїздили на територію східніх слав'ян, привозячи сюди всяку всячину—зброю, шовк, вина, овочі та окраси, «всяко узорочье», між иншим і гроші, а вивозили звідци шкіри, мед, віск і невільників. Вони переїздили з сходу далеко на захід, вивозячи туди невільників, шкіри тощо; з своїм та «руським крамом» приїздили вони аж у Прагу, Відень. Рим, Мадрид та Швецію, Гроші, що привозили вони з ріжних країн в землі східніх слав'ян, не були ще для слав'ян грішми: предки наші не вміли визначати ними вартість обмінюваних продуктів, а просто вважали їх за окраси, як всяке инше «узорочье,»; за окраси вони віддавали чужинцям всяке своє добро так само, як колись червоношкірі, що платили португальцям та іспанцям золотом за скляні блискітки.

Згодом східні слав'яне навчилися від гостей торгувати й самі вже стали їздити в далекі краї за чужоземними виробами. Правда, не всі навчилися, а тільки найвищі верхи—князі та ближчі їхні дружинники, але-ж навчилися і внесли цим в суспільний лад великі зміни, прискорюючи на деякий час нормальний розвиток суспільства.

Наддніпрянська Русь. Головними мандрівниками-гостями на території східніх-слав'ян були варяги. Вони цілими дружинами припливали із Скандинавії у східню Європу та безперестанку товклися в районі водяного шляху, що йшов з Балтійського моря спершу річкою Двиною та Волховом, а далі Дніпром у Чорне море. Вони й були перш за все тими посередниками між заходом та сходом і півднем, що торгували руським крамом в Італії й Візантії й їздили з ним до Багдаду, а на заході до Праги, Кракова, Відня, Гамбурга, Мадриду й Риму.

Хто-ж такі були ці варязькі гості-купці?

Це не були мирні, спритні купці, що вміли вихваляти свій крам, щоб збільшити його ціну, та гудити чужий. Це не були спеціяльні торговельні валки хозарів, арабів, євреїв та греків, що приходили на Наддніпров'я дійсно-таки торгувати. Це були озброєні купецькі ватаги, що вешталися вздовж водяного шляху з Балтику до Чорного моря й заходили далеко вглиб країни, далі від головного шляху, міняючи в населення шкіри й мед, але часто й грабуючи це саме населення, щоб набрати собі челяди. Грабіжництво було в них на першому плані; грабіжництвом власне здобували вони здебільшого всяке добро, яке возили потім по всіх усюдах, продаючи його за добрі гроші, а головним чином у Візантію, або міняли тут таки, на Наддніпрянщині, иншим гостям, що наїздили сюди від хозар, арабів та з Візантії. Таким чином здобували вони новий крам, який знов везли міняти, силою чи з доброї згоди, місцевому населенню. Грабували вони звичайно так: користуючись з ворожнечі між двома землями, вони приставали до однієї з них і вкупі з князьком цієї землі йшли в похід на другу. Побивши її, вони грабували населення й награбованим добром ділилися з князьком, або просто-таки забірали собі всю здобич, яко винагороду за допомогу. Таке явище було, очевидно, цілком звичайне, коли взяти на увагу слова Маврикія, що землі-волості з своїми рексами-князями вели між собою неугавну боротьбу.

Особливо часті гості з кінця VIII століття були варяги, переважно в Новгородській та Київській землі. Ім удалося навіть зовсім заволодіти Новгородом і зробити його головною своєю станцією в торгівлі з заходом. Правда, не довго вони там хазяйнували: на початку IX стол. Новгородська земля їх прогнала; але через кілька десятків літ варяги знову силою сіли в Новгороді.

Київський літопис зробив з цього факту мальовничий переказ про те, як Новгородці закликали до себе заморських варягів.

Полянська земля ще більше приваблювала до себе варязькі дружини та їхніх ватажків. У Київі сходилися важливі тогочасні торговельні шляхи: на південь до Чорного моря та далі—до Констянтинополю ішов так званий «путь в греки»; на схід до хозарської столиці Ітиль, і далі на південь в Арабію—«залозний шлях», названий так через те, що спочатку йшов на низ Дніпром, а далі за дніпровськими лозами повертав на схід. З Київа-ж ішов шлях на захід «в Ляхи», звався він також соляним шляхом; цим шляхом пізніше возили з Галичини коломийську сіль, яку через печенігів та половців не можна вже було возити кримським шляхом. У Київ приїздили звідусюди греки, євреї, араби, німці та болгари, щоб торгувати тут з варягами. У X стол. Київ навіть захопили були на де-який час хозари, користуючись

з боротьби полянських князів з деревлянами; але варязькі дружини вкупі з полянами прогнали хозарську залогу з Київа й сіли самі в ньому.

Варяги були не нові гості на полянській землі. Вже на кінці VIII стол. варязькі дружини під проводом свого конунга Бравліна спустошували Чорноморські береги греків; те саме вчинили вони на початку IX стол. На де-який час їх виперли були звідци хозари, але в кінці другої половини IX стол. вони знову сіли в Київі, об'єднавши з ним Новгородську волость. Скрізь вони виступають у ці часи під назвою «Русь», у всіх джерелах дружини й валки їхні звуться однаково «руськими»; а коли, після хозар, вони заволоділи Київом остаточно, то й полянська земля від них приймає також назву «Руської землі».

Таким чином, наприкінці IX стол, київська волость володіла вже мало не всім водяним шляхом від Балтику до Чорного моря. Київ для торговельних операцій варязьких дружин був-бо кращий центр, ніж Новгород, тому вони й зробили з нього головне своє гніздо, що лежало посередині Наддніпров'я, а разом з тим було й посередині всього водяного шляху варягів з Балтику в Чорне море, який прозвали тепер «путь з варяг в греки».

Таким чином Київ став центром усієї Наддніпрянської Русі; її арабський письменник X стол. Ібн-Даст характеризує так: «Русь не має ані нерухомого майна, ані сел, ані пашні; єдиний промисел її— торгівля соболями. Вона нападає на землі слав'ян і захоплює там невільників, яких потім продає в Ітилі й Болгарі; добичництво в землі слав'ян—це єдина її праця. Коли у русича родиться син, батько кладе перед дитиною меч і каже: я не залишаю тобі ніякого майна; ти матимеш тільки те, що цим мечем собі здобудеш».

Правда, де-яким ученим, навіть більшості з них, здавалося ніяково якось вести початок Руської держави й самої назви «Русь» від чужих зайдів. Вони заперечували походження слова «Русь» від варязських дружин—ця назва, мов, була давно серед полян, ще до того, як з'явилися варяги, вона тутешня; учені ці думають, що початок київської держави—Русі навряд-чи має який-небудь звязок з варязькими работорговцями.

Будування Київської держави. Нам цілком байдуже, чи київські князі були тубільцями, які за допомогою варязьких дружин виросли в таку силу, що в кінці X стол. заволоділи мало не всією східньою Європою, чи вони були зайдами з далекої Скандинавії й підбили собі Наддніпров'я (т. зв. норманська теорія). Нам байдуже так само, чи назва «Русь»—свого чи чужого походження. Для нас має вагу те, що за по-

помогою князівських дружин, складених перш за все з варягів, на грабіжницькій торгівлі своїх чи чужих князів виросла сила Київа; що поняття «Русь» довго ще не було назвою для території київської держави в її цілому, а тільки назвою для влади, що сиділа в Київі та звідци за допомогою варязьких дружинників підбивала одну за одною слав'янські землі та грабувала сусідні племена і з цього грабіжництва жила.

Першим з київської Русі, як збірач земель-волостей, виступає Олег, що на початку X стол. володів уже всім торговельним шляхом з Балтику в Чорне море й воював з греками за торговельні привілеї для своєї Русі. Вже тоді київська Русь намагалася забрати до своїх рук на сході Європи всю торгівлю невільниками та шкірами й захопити ринки їхнього збуту. В народніх піснях ще й до цього часу зберігся переказ про похід Вольги «за получкою», ц. т. за даниною в індійське царство. Ця старовинна пісня, що застерігає Вольгу від «мужичків», які підрубують калинові мости та загрожують загибеллю Вользі з його дружиною, нагадує нам дійсний похід Олега в 913 р. на береги Каспійського моря й невдачу цього грабіжницького походу.

Уже тоді, спіраючися на силу своєї дружини, київська влада цілком усунула в київській волості віче з його правами, поставивши на його місце «княжу думу», що складалася з старших дружинників та правителів об'єднаних під київською Руссю земель.

Торговельні інтереси київських князів примусили їх повиганяти з цих земель місцевих князьків, що не ділилися з ними даниною, яку збірали «від рала й диму», і на їх місце настановити своїх мужів— тисяцьких, що іменем князя мали збірати цю данину на вивіз в греки.

За Олегового наступника, Ігоря, право князя збірати данину шкірами й «челяддю» поширилося й на инші землі, що лежали на захід від Дніпра: на уличів, тиверців, деревлян та дреговичів. Правда, київська Русь, підбивши їх під себе, не касувала одразу територіяльної місцевої влади князів і віча на цих землях, а задовольнялася тільки даниною; про це свідчить торговельний договір Ігоревої Русі з греками 944 р., що підписав його не тільки представник Ігоря, але й посли инших «світлих і великих князів і великих бояр».

Але незабаром Русь обмежила територіяльну цю автономію підлеглих волостей, що перешкоджала її верховному управлінню. Яке було це управління, яскраво нам малює оповідання грека Констянтина Порфирородного з половини X ст.: «Князь з усією Руссю виходить на зіму на полюддя в підвладні слав'янські землі, де зостається цілу зіму, збіраючи данину; весною Русь стягається до Київа й звідти

виряжає торговельні валки». Не дивно, що місцеве населення бунтувалося проти цього «полюддя» не раз. Літопис оповідає нам про повстання уличів, що три роки відбивалися від нападів Русі, доки Ігор не «примучив» їх та не поставив над ними свого воєводу Свинельда. Проти цього полюддя збунтувалися й деревляне, яким надокучило давати «по чорній куні з дому» та ще й «по челяді з дворища». Вони вбили Ігоря, але свободи собі цим не вибороли, бо Русь люто їх «примучила» на втіху ображеній жінці Ігоря, Ользі, відомій тоді купчисі, що торгувала «челяддю» з греками.

Ці два приклади виразно показують, як київська Русь не тільки поширювала свої впливи на сусідні волості, а й нищила в них попередню територіяльно-вічеву організацію та місцеву князівську владу. Таким чином вона з волостей робила звичайні провінції, що були під доглядом її залог і правителів; правителі ці звалися воєводами або тисяцькими—так само, як звалися колись при вічовій системі військові ватажки земель, що з них згодом виросли князьки. Київський володар за допомогою варягів став тепер необмеженим правителем великої київської держави й правив нею цілком самовладно; иноді тільки радився він з думою, що ніколи йому не перечила.

Цей процес об'єднання всіх земель під однією владою тягнувся через усе X ст., прямуючи до утворення для київської Русі неподільного терену експлоатації на сході Європи. Влада стала тепер ідентичною з грабіжем та купецькою спекуляцією; на них вона й держалася, не маючи вже нічого спільного з підвладними землями. Типовим представником такої влади є Ігорів син, Святослав, що не задовольнявся збіраною з земель Наддніпров'я даниною й ходив «ополонятися челяддю» до хозар, на Волгу й на Кавказ. Він підбив собі в'ятичів, а згодом захотів заволодіти землею придунайських болгар, де, мовляв, найкращі можна було мати бариші: «не любо мі есть в Киеві быти, хощю жити в Переяславци на Дунаю, яко то есть среда земли моей, яко ту вся блага сходяться: от грек паволоки, золото, вино и овощи разноличнии, ис Чехов и ис Угор серебро и комони, из Русі же скора, воск, мед и челядь». Увесь зміст княжої влади в Наддніпров'ї видко тут, як на долоні.

Довершив «збірання руських земель» Володимир, що в кінці X ст., позбувшись мечем навіть рідних своїх братів, став єдиним самовладцем величезної території, яка від Волги на сході протяглася до Кракова та Прусії на заході, від Балтику на півночі до Чорного або Руського моря на півдні. Від нього, власне, величезна ця територія починає зватися Руською державою, ц. т. землею, над якою панує київська Русь.

Християнство на Русі. Таким чином Русь підбила під свою владу волості східніх слав'ян і за допомогою своєї дружини одібрала в «ляхів» червенські городи дулібів (тепер Галичину), що вони захопили були. Але їй не досить було найманих варязьких дружин, щоб удержати ці безмежні простори в слухняності й підданстві. Правда, з Скандинавії приходили що-раз нові дружини варягів і охоче ставали до київських князів на службу, за яку платилося постійними походами Русі на сусідів за челяддю, що стала головним вивізним крамом з Надніпров'я; правда, по волостях сиділи залогами наймані дружини, правили там сильною рукою князівські тисяцькі-воєводи або сини Володимирові,—але всього цього не було досить для того, щоб вдержати владу; меча було досить для того, щоб підбити під себе волості, але для того, щоб панувати над ними, треба було крім меча ще ідеологічного звязку, а таким звязком могла бути перш за все єдина для всього населення віра, що виправдувала-б єдину владу.

Досі кожна волость чи плем'я мали окремих своїх богів, старших та молодших, що являли собою сили природи. Назви їх до наших часів в літературних пам'ятниках не збереглися, крім богів полянських, про яких говорено раніш. Але здається, що такими самими, як у полян, були вони й у всіх инших волостях, особливо Дажбог та Перун-грім; на це вказують пережитки старих вірувань у сучасних селян. Культ предків оджививав уже зовсім, виділяючи з себе, поруч з віруванням у другорядні сили природи (бісів), ще старовинки-билини; в цих піснях-билинах оспівували славних героїв-предків та їхні великі діла. Дружинний вік давав багато колориту та змісту для цих старовинок, які складалися цілими поколіннями, при чому попав до них і сам Володимир—«красне-сонечко». Довше задержались ці билини тільки у великоросів.

Отже, як сказано вже, в певні часи з'явилася потреба однієї віри, що об'єднувала-б собою все населення в одне ідеологічне ціле. З ріжних релігій найбільше підходило для княжо-дружинних кол Русі візантійське християнство, яко вираз торговельних взаємовідносин між Руссю та Візантією. Воно було вигідне також грекам, бо могло-б закріпити панування царгородського ринку над грабіжницькою владою Русі. А початок цьому пануванню був уже покладений. Що між чужоземними ринками йшла боротьба за впливи в Наддніпров'ї, видко з літопису, де розказується, що до Володимира присилали своїх послів та попів греки, німці, хозари та євреї. Всі вони вихвалювали свою віру, але перемогли остаточно греки. Спричинилася до цього по-перше економічно-політична величність нового Риму—Візантії, що своїм союзом могла дати Русі реальну користь в боротьбі її з кочовниками;

по-друге, Візантія була найвигідніший ринок для руського вивозу шкіри та челяди.

Християнство не було новиною в Наддніпров'ї. Стосунки з греками заносили його сюди ще на початку IX ст., а грунт для віри в одного бога був уже в ті часи готовий. Влада князя, що все збільшувалася (головним чином, у полянській землі), та нові авторитарні відносини, які виростали в об'єднаних волостях, змінювали й думку, й світогляд, висуваючи наперед верховне божество, яко символ єдиної влади. Ми наочно бачимо це в полян, де бог Перун, опікун дружини, поволі ставав виключным божеством, що відсувало инших богів на другий план. Поруч з єдиним Перуном з'являється й віра в єдиного християнського бога. У Києві та Тмуторокані в половині IX ст. були вже християнські церкви й громади; жінка Ігоря, Ольга, стала також християнкою, щоб використати союз з греками; але коли цей союз суперечив її купецьким інтресам, вона, яко «мудріша із людей», шукала союзу з німецьким імператором, заявляючи про бажання прийняти від нього нове християнство,—латинське замісць грецького.

З цього видно, що християнство не було заведено в Наддніпров'ї одним наказом Володимира, як це оповідає літопис. Воно ширилося поступовно й було виразом того економічного та політичного звязку, що об'єднував Русь з Візантією, а ніяк не наслідком того, що Володимир та його дружина переконалися в правдивості Христової віри.

Оповідання про те, шо християнство почалося на Русі з того часу, як хрестили р. 988 у Дніпрі киян, є скорше легенда, що виробилася потім у церковних колах. Вона мала своє джерело хіба тільки в тому, що Володимир міг оголосити в підлеглих волостях християнську віру державною насильно, стверджуючи цим свій звязок з Царгородским ринком. Він це й робив, усуваючи насильно культ місцевих богів. Не даром літописець з задоволенням записує, що Володимир, хрестивши киян у Дніпрі, «всю землю руськую крести от конца до конца». Оголошення це довершувало будову руської держави й було офіційним визнанням русько-візантійського союзу, і разом з тим воно було ствердженням того, що князівська влада прийшла до свого розцвіту, було виправданням її необмежености і внутрішнім суспільним та ідеологічним знютуванням ріжних наддніпрянських земель.

Початок християнства на Русі був разом з тим і початком поширення письма, що його занесли сюди болгарські місіонери від греків, які їх прислали. До того часу в Наддніпров'ї вживали замісць письма літерами особливих значків-карбів, яких навчилися слав'яне від готів. Тепер поширюється на Русі азбука, що в половині IX ст. склали моравські місіонери Кирило та Методій з грецьких та єврейських лі-

тер. Разом з тим поширюється й книжна мова, якою писано було церковні книги, що привозилися на Русь. Книжну мову, що грунтувалася на говірці болгарських слав'ян, що поширювали в Наддніпров'ї болгарські книжники; вона відріжнялася від мови, якою говорило населення руської держави, й дала в нас початок тій штучній книжній мові, що її вживається в церковних книгах ще й досі, хоч правда, з деякими змінами. За старих часів цією мовою писали усякі книги,—не тільки церковні, а й світські; вживали її у всяких громадських та приватних актах і договорах, і на нею таки навчали по школах, які закладали на Русі християнські місіонери-проповідники.

ВІДДІЛ ТРЕТІЙ.

I.

ФЕОДАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ.

Суперечності дружинної держави. Руська держава, як знаємо, виросла на двох основах: на дружинному укладі та грабіжницькій торгівлі київської Русі. Існування дружини висунуло у волостях-землях на передній план князів, порушуючи тим вічевий, городський громадський уклад; грабіжницька торгівля наддніпрянських работорговців, що на неї спіралися варязькі дружини, поставила київського князя самовладцем над підбитими землями східніх слав'ян, що стали тепер руськими землями, ц. т. належали вже київській Русі.

Але ця, здавалося-б, сильна у своїм грунті, київська монархія, що знютувала підлегле населення крім меча ще й вірою в одного християнського бога, була в дійсності велетнем на глиняних ногах. Цей велетень довго встояти не міг і мусив розвалитися, бо не мав у населенні міцної підпори для свого здоровенного тулуба, що являв собою сполучення більш механічне, ніж суспільно-органічне. Це й була основна суперечність велетенської держави, що розпалася, не діждавшися наслідків свого політичного розцвіту.

Перш за все повстала суперечність між замкненою земельно-ремесницькою продукцією в землях та центральною експлоатацією з боку київських работорговців. Окремі волості, які настільки вже розвинули свої продукційні сили, що могли прогодувати свою аристократію з князьком та його малою дружиною, стали задихатися під тягарем київського полюддя. А Київ вимагав що раз нової данини—шкір, меду, воску та челяди—та ще й годувати підчас полюддя всю наволоч київську. Правда, київські князі швидко зрозуміли, що полюддя не надовго вистачить і незабаром не буде чого грабувати; тому

то вони стали ходити «ополонюватися челяддю», ц. т. брати невільників, вже не на підлеглі волості, а на сусідів—на Ляхи, Литву, Чудь та фінські надволзькі племена. В себе по волостях вони понастановляли воєвод і тисяцьких, які за допомогою своїх залог збірали инші коштовні предмети вивозу, як-от шкіри та мед, примушуючи вже саме населення «возити повози», ц. т. привозити данину в город. Але й це не дуже помагало, бо хоч змінився спосіб експлоатації, зате зросла вдвоє кількість збіраних данин, потрібних для прогодування центральної й місцевої збройної сили, що не знала впину своїй зажерливості.

Отже, безодня, що відділяла населення від центральної влади, через грабіжництво цієї останньої ставала де-далі все глибша й доводила до постійних вибухів на провінції. Цих вибухів не зупиняла діяльність порозсиланих скрізь місіонерів, що проповідували покірливість великому каганові київському.

Кінчалося це звичайно суворою збройною розправою з «безбожниками-язичниками», як це було наприкінці X ст. в землях дулібів та в'ятичів, куди сам Володимир ходив з великою дружиною проповідувати мечем боже слово, або в Новгородській землі, де, як каже літопис, тисяцький Путята хрестив населення мечем, а дядько Володимирів, воєвода Добриня, вогнем. Тим часом у самій пануючій верстві, ц. т. у князівській дружині почав рости на тлі грабіжів розкол, що ослаблював центральну владу. Річ у тому, що князівська дружина складалася не з самих тільки найманих варягів, а ще й з синків та батьків місцевої територіяльної знати. Цим місцевим дружинникам дуже не до вподоби було першенство варягів, і ось між обома таборами починається боротьба за перевагу; боротьба йде у двох напрямках: в центрі вона намагається збити варягів з їхнього упривілейованого становища та обмежити князівську владу на користь «княжої думи», очищеної від чужинців, на місцях—повернути автономію волостей, щоб не ділитися з Київом збіраною даниною.

Ці змагання місцевих і зайшлих чужоїдів за право грабунку зараз по смерті Володимира привели до кривавих сутичок між обома таборами й до розпаду монархії на окремі «области»—землі.

В Київі обидві партії стали одна проти одної під проводом двох синів Володимирових—Ярослава, прихильника варягів, і Святополка, голови місцевої знати. Ярославу після недовгої боротьби вдалося побити Святополка та його союзників—печенігів, завдяки тому, що він здобув собі на допомогу велику силу варягів з Скандинавії. Що до киян, то вони погодилися з Ярославом, боячись повстанського руху на провінції (що загрожував їм утратою багатих доходів з підлеглих земель). А на волостях справді-таки стало грізно: тмутораканці, перея-

славці та чернигівці, закликавши на допомогу хозар і косогів, під проводом теж Ярославового брата Мстислава, розбили варягів і Ярослава. Варязькій партії довелося миритися з відокремленням цих земель, щоб удержати хоч-би инші волості під своєю владою. Це був, проте, тільки початок сепаратизму окремих земель,—далі відділятися почали й инші волості-землі, почалося утворення нових центрів політичних та економічних. Ярославові вдалося ще вдержати половину батьківщини з Новгородом, але після нього й ця половина розпалася на окремі князівства-землі. Так із великої монархії Володимирової через століття виросло багато нових земель-держав: київська, переяславська, чернигівська, галицька, волинська, турово-пинська, рязансько-муромська, полоцька, сіверська, смоленська, ростово-суздальська та новгородська.

В цьому розкладі руської монархії, крім суперечностей між натуральним господарством та грабіжницькою експлоатацією, між чужими работорговцями та своїми, що навчилися від варягів цієї торгівлі, відограла ролю ще одна важлива причина. Річ у тому, що руська монархія не являла собою однієї господарської системи—в межах натурального господарства: при дрібних, замкнених в собі округах, бути її ще не могло. Таким чином, ця монархія являла собою, механічний звязок окремих земель, що ріжнилися одна від одної і розвитком продукційних сил, і етнографічними особливостями—з'єднано їх було тільки голим насильством, яке вичерпалося вже при збіранні земель в одну монархію. Що-далі, то все зростала суперечність між територією та владою, яка не в силі була володіти велетенським простором (так само, як було колись в Римі); разом з тим зростали суперечності між окремими землями, що домагалися окремої влади, яка більше відповідала-б їхнім продукційним громадським особливостям та була-б по силі кожній території з'окрема, а тим самим була-б місцевою, а не чужою.

Всі ці суперечності й виявилися в розпаді київської монархії на цілу низку земель-князівств з окремою владою та в повільній ліквідації дружинного укладу. На зміну йому приходять феодальні порядки.

Що таке феодалізм. Феодалізмом звемо ми форму такого устрою суспільства, що, спіраючися на натуральне господарство, ставить на чоло суспільних відносин існування приватної земельної власности верхів суспільства, з якою завжди з'єднується право виконування громадської влади над підлеглою людністю під верховним керовництвом князя чи короля.

В цьому визначенні висовується чотирі головні риси, що своєю

сукупністю складають поняття феодалізму. Перш за все неодмінно потрібна ознака феодалізму це існування приватної земельної власности пануючих феодальних верхів. Це не та приватна власність громади, яку ми бачили перед тим на волості; там, правда, існувала вже давно приватна власність на рухоме майно, але не було ще приватного володіння землею. Там воно було спільне, громадське. Отже, не така громадська, а виділена з громади окрема приватна власність на землю окремих одиниць з їх вужчою, безпосередньою сім'єю, складеною з батька, матері, дітей та инколи й унуків,—це перша вимога для виникнення феодальних порядків.

Друга вимога—це те, щоб виділена з громадського володіння землею приватна ця власність феодалів-землевласників була звязана з громадським чи навіть індивідуальним сільським господарством селян територіяльною владою феодалів над підлеглою людністю. Ця влада, що полягає у виконуванні через посередництво феодала громадсько-адміністраційних та судових функцій серед підлеглого населення та в збіранні з нього всяких данин (на підставі виконування цієї влади), нерозцільно звязується не з особою феодала, а з його приватною власністю на землю. Як упривілейована влада над населенням села, повіту чи округи не існує окремо від упривілейованої земельної власности, так і упривілейована земельна власність неодмінно сполучається з упривілейованою владою над підлеглим їй населенням.

Третя вимога феодалізму,—це ієрархічна підлеглість нижчого феодала вищому, а цього ще вищому, князеві або королеві. Князь є верховний власник усієї землі; це дідич, що з своєї дідизни роздає на володіння найближчим і найвищим феодалам окремі волості-округи або затверджує за ними їхне землеволодіння. Найвищі феодали чинять те саме з нижчими; отже, в цілому маємо немов-би малу драбинку феодальних відносин, де приватну земельну власність феодала обмежено вищим правом власности князя чи иншого феодала. Феодал, дістаючи володіння землею, сполучене з владою, чи затверження на його, ставав самовладним государем на своїй території. Феодальна підлеглість його виявляється в тому, що він з своєю дружиною або зо всією підлеглою людністю несе військову службу у князя та инколи виплачує феодальну данину цьому сюзеренові.

Четверта ознака феодальних відносин—це натуральний характер виробництва та розподілу. Правда, виробник не є тут виключний споживач усього свойого продукту, він стоїть окремо від ще одного споживача його праці, феодала. Сільські та городські громади або дрібні індивідуальні господарства виробляють, а лишки споживає феодал з своєю тісною сім'єю, з своєю дружиною та своїми слугами.

Але лишки ці він споживає сам, а на обмін пускає тільки инколи, і то в заміну на инші речі споживання; отже, його земельна власність разом з підлеглою їй громадською чи дрібно-індивідуальною власністю селян та ремесників творить одне замкнене в собі продукційне ціле, що саме продукує й саме споживає вироблене, а продає й купує хіба тільки в разі кончої потреби.

Такі найвищі форми натурального господарства найкраще втворилися були на початку середніх віків у Франції та Німеччині й розвинулися були й у нас, яко перша форма класового суспільства. Правда, прихильники самостійного розвитку Русі це заперечують: у нас, мов, не було ніколи феодальних порядків, а була своєрідна вотчинно-удільна система, що не мала з феодальними порядками нічого спільного. Оскільки це правда, побачимо далі.

Поділ суспільства на класи. Дружинно-князівський уклад навіть у свойому найвищому розвиткові в Х ст. ще не являв собою класового суспільства; він був тільки переходом від родо-племінної організації до організації класово-суспільної на феодальних основах. Та знать, що виступає в городсько-територіяльному та князівсько-дружинному укладі, не була ще готовою пануючою класою, що мала-б у продукції відокремлене від поневолених класів становище. Не мала виразного класового характеру й київська монархія, що більше нагадувала монархію родо-племінного укладу: її населення не являло ще собою виразно класового суспільства й стогнало під тягарем не продукційної, а звичайної грабіжницької експлоатації.

Поділ суспільства на класи залежить од існування приватної власности на засоби виробництва, а ця знову від розвитку продукційних сил. І от у часи, до яких ми підійшли, продукційні сили остільки вже пішли наперед, що приватна власність, яка досі була тільки на рухомі засоби виробництва, могла вже поширитися й на землю.

А раз з попереднього громадського землеволодіння стала відокремлюватися приватна земельна власність, то з нею стали з'являтися й класи феодального суспільства, що мали ріжне становище у виробництві, яке грунтувалося на цій приватній власності.

В чім же виявився дальший зріст продукційних сил?

Перш за все в техніці рільництва. На території київської монархії починають тепер обробляти ріллю удосконаленим плугом, бороною та ралом. Підсічне й мотижне рільництво що-раз більше переходить у переліжне; виснаженої ріллі вже не кидають, шукаючи нової, а зоставляють її перелогом, щоб вона відпочила й по двох-трьох роках знов стала придатною до засіву. Поруч з рільництвом розвивається

далі скотарство, бджільництво, процвітає городництво. Розвивається також техніка ремества, постачаючи ріжне знаряддя для господарства; що далі все йде наперед спеціялізація праці та обмін виробами між хліборобом та ремесником, що осідає в городах і працює виключно в своїй професії. Невільництво, що перед тим мало значіння тільки в закордонному вивозі та місцями бувало на послугах у хатньому господарстві, стає тепер значною робочою силою на землі, хоч ніколи й не набірає основного значіння у виробництві.

Через ці обставини стародавня громада не могла зберегти попередньої організації. Населення все густіше заселювало землю, з дворища стали виростати нові громадські спілки-села, а попередня верв з земельної громади, що мала спільні ліси, пасовиська та сіножаті, перетворювалася на адміністраційно-громадську одиницю, яка не мала вже нічого спільного з громадським володінням. Верв розбилася тепер на селян, що спільно, дворищами та селами, володіють землею, та землевласників, що господарюють в окремих господарствах з окремими луками, орними землями, вигонами, а инколи навіть лісами.

Як це воно так сталося?

Бояри. Ми знаємо, що верв була спілкою дворищ, яка мала вже свою знать, старшин. Старшини ці відріжнялися від инших дворищан тим, що мали більше худоби, рухомого майна, мали невільників, яких використовували до послуг, мали кращі житла, що звичайно були в городку-центрі верви.

Завдяки цій своїй економічно-соціяльній перевазі знать відокремлювала себе від громадського землеволодіння верви, перетворюючись на приватних землевласників. Найперше виділилися з окремою землею князі волости, центральна, так мовити, знать, що жила в центральному городі землі-волості й, маючи багато худоби та невільників, не потрібувала для оброблювання землі допомоги від сусідів, а могла сама своїми силами обробити її. Літописець згадує вже про Ольгу, як вона в полян засновувала свої «міста» й «села», ц. т. осаджувала на займанщині своїх невільників, що обробляли поле та робили потрібне знаряддя, як вона впорядковувала свої «ловища і перевісища» й сама в них полювала. Так було і з иншими князьками по инших землях. За князями пішла їхня дружина та й уся та волосна знать, що теж мала силу вести цілком окреме господарство. Спершу виділялася місцева знать, або закладаючи свої окремі оселі, або, коли не вистачало своїх невільників, щоб осадити окреме своє село, то тільки виділяючи свою оброблювану землю з спільної, громадської.

За нею йде князівська, звичайно наймана дружина, що діста-

вала від князя право закладати на його землі свої селища, а потім манастирі, що їх князі обдаровували готовими орними землями.

Так з спільного землеволодіння стала виділятися приватна власність на землю, власність ця виявлялася в окремому володінні та оброблюванні землі. Раз на землі сиділи й обробляли її мої люде-раби, то, значить, і земля моя,—такий послідовний висновок робили князі, дружинники та місцева знать, аналогічно до того висновку громад, що земля, оброблена їхніми спільними силами—їхня земля, їхня спільна власність.

Ця приватна землевласність в тодішнім її розумінні й дала початок виникненню в громаді окремої класи бояр-феодалів. Спершу, проте, боярами звали саму тільки старшу, звичайно, чужинецьку, дружину князя, тоді як ті, що виділилися з громади, приватні землевласники звалися просто старшинами («старійшинами»). Тільки згодом, протягом XI ст., обидві групи почали зливатися в одну пануючу класу бояр: дружинники стали частіше осідати на землях, а старшини одержувати нарівні з дружиною всякі придвірні та військові уряди, на яких до цього часу сиділа переважно дружина, складена в Київській державі, головним чином, з варягів.

Але це ще не були феодали: щоб ними бути, треба було також мати територіяльну владу у своїй окрузі чи верві. Цю владу землевласники здобували двома шляхами: шляхом традиційного виконування громадських функцій в земельній громаді та шляхом затвердження чи надання їм цього виконування від князя. Князь, хоч і був приватний власник своїх особистих міст та сел, але разом був і «господином» усієї території, якою володів. Він доручав виконування своєї влади на місцях боярам, ц. т., власне, доручав їм збірати своїм іменем данину з населення, бо володіти—означало тоді стягати з підлеглого населення всякі данини. Шляхом традиції земельна знать брала з населення таку данину ще раніш наче-б то за провід у війні та за головування на зборах і судах; тепер князь тільки затверджував за нею це право своїм іменем, зобов'язуючи її віддавати частину йому та служити йому під час війни з озброєною на свій кошт дружиною. Таким чином приватна власність і територіяльна місцева влада зливалися в одне нероздільне ціле; це й є зміст поняття феодальної класи.

Стаючи пануючою землевласницькою класою, бояри набувають ще й юридичних привілеїв і ними відзначаються від иншого населення. За кривду бояринові чи огнищанинові, як звали инколи бояр-рабовласників, платиться князеві иншу пеню, ніж за кривду звичайній людині; боярські діти служать на князівському дворі й дістають після батьків право повної дідизни на свої землі з затвердження князя. Ці

привілеї приводять до розділення самого боярства на ріжні уприві-лейовані групи: старших бояр, «княжих мужів», що «думають» з кня-зем та сидять на посадах тисяцьких і воєвод, та «молодших бояр», «дітских», що сидять на нижчих посадах при дворі князя, виконують іменем його менші функції в громаді та мають менші земельні воло-діння.

Сільська громада. Літопис, разом з найстаршим пам'ятником руського права т. зв. «Руською Правдою», протиставляє княжому та боярсько-манастирському володінню землею громадську власність смердів. Звідки взялися ці смерди?

Ми пам'ятаємо, що в територіяльно-городській системі основою організації виробництва були дворища та їхні земельні звязки, верви. Згодом, коли з верви почали виділятися приватні землевласники, що ставали боярами, коли населення розросталося, а дворища ділилися на нові, між дворищем та верв'ю виростає ще одна громадська форма — село. Це село звязує в одне ціле найближчі дворища, коли верв посту-повно втрачує давній характер громадського землеволодіння, зали-шаючись лише адміністраційно-судовою одиницею.

Тепер уже спільними лісами, пасовиськами та вигонами (крім земель, що під ріллею) порядкує не віче верви, а сільський сход бать-ків дворищ. Віче верви порядкує вже не господарськими, а громад-ськими, адміністраційно-судовими справами населення, об'єднаного у верв. Боярин, як-що й виступає на ньому, то вже не яко перший у громаді, не яко уповноважений її, а яко «княжий чоловік», яко представ-ник князівської влади. Теперь члени верви—це не вільні громадяне, а підданці князя чи боярина, що платять йому данину, слухаються його наказів та підлягають його судові на вічі, або в де-яких справах і без віча.

Члени таких сільських громад, що складають верв, це «смерди», це друга класа, що виросла на руїнах давнього громадського земле-володіння. Після того, як з нього виділилися феодали, класа ця поки-що продовжувала громадське землекористування в сільській громаді. Смерди—це вільні городяне, що самі порядкують своїм майном, пла-тять бояринові натурою данину на підставі його територіяльної влади й під час війни, під проводом свого боярина, йдуть в похід («княжі вої»). Юридичне їхнє становище инше, ніж становище бояр: по «Ру-ській Правді», за кривду або вбивство смерда платиться князю менчшу пеню, ніж за вбивство боярина або дружинника. Далі, після смерти смерда, заміжні дочки його не мали права на спадщину після батька— вона переходила князеві; коли-ж дочки були незаміжні, то князь за-

бірав тільки половину. По-за цим смерди тільки економічно ріжнилися від бояр.

Станової ознаки ще не було в тодішнім суспільстві. Обидві тогочасні класи складалися з повноправних громадян, що звалися «людіє». Тоді як бояри були «княжими людьми», звичайні жителі-смерди звалися просто «людіє». Перехід з одного стану до другого був вільний— між боярами часто зустрічаємо людей «із смердя рода».

Городська громада. Процес класового поділу суспільства, що в сільській громаді дав смердів і бояр, почався був на волості з центрального города й села. В городі, проте, він пішов далі, ніж у сільській громаді. Він не тільки виділив тут з землевласників «старців градских», цю аристократію часів городського укладу, що вирішувала всякі справи не тільки за себе, а й за пригороди, він розвалював і далі всю городську громаду на окремі індивідуальні підприємства з найменшими громадськими обов'язками.

Це через те, що в городі часто оселювалися на постійне життя гості й свої та чужі ремесники. Вони виходили при цьому з тієї думки, що вигідніше переводити обмін в «торговім місті», куди з усієї волости сходилися охочі до чужих виробів, —не тільки знать, а й звичайні громадяне. Через цих приходців город зростав, по-перше, кількісно, а по-друге, втрачував свій громадсько-земельний характер і свою попередню ролю городища. Він перетворювався тепер у город-місто з торговельним ринком, складений з індивідуальних підприємств гостей-купців та ремесників, суміш з індивідуальними господарствами «гражан»—хліборобів, що не кидали рільництва та городництва.

Цей процес розкладу городської громади на індивідуальні підприємства відбувався перш за все в тих городах, що лежали на торговельних шляхах, як-от: Київ, Новгород, Полоцьк, Любеч, Чернигів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Володимир Волинський, Перемишль та Галич. Поступовно разом з дальшим розвитком обміну став він захоплювати й инші городи (в міру того, як вони ставали на ноги, яко політично-економічні центри з власною князівською владою). Ця влада після Ярослава, що вмер р. 1051, стала, як уже ми знаємо, дробитися на все менші князівські уділи—землі та волості.

Таким чином, поступовно всі городські громади зазнали розкладу на індивідуальні рільницькі, торговельні, а перш за все ремесницькі підприємства, що стали об'єднуватися в цехові братства для охорони монополії свого права на виробництво. Розклад цей вів за собою й класову диференціяцію міського (городського) населення. Приватна власність тут процвітала, в одних руках збіралися великі багатства,

значіння колишніх «старців градських» росло. Це й привело до того, що економічні ріжниці росли тут ще швидче, ніж у сільській громаді, і спричинювалися до класової ріжниці серед жителів міста. Поруч найвишої верстви, бояр, з'явилася торговельна й ремесницька знать, звана «житиє людіє», «нарочитиє людіє»; згодом з'являється міська голота, що робить чорну поденну роботу—зветься вона «чорниє» або «подлиє людіє».

Цьому помітному дуже класовому розкладові міської громади сприяло, як сказано, скупчення обміну та розвиток ремества по містах. Поруч з тим грабіжницьким вивозом, що провадили князі та княжі мужі, починає зростати внутрішній обмін; поруч з чужими гостями починають з'являтись і свої купці,—їхня діяльність обмежується, головним чином, місцевим городським ринком. В їхніх руках починає зосереджуватися обмін місцевих виробів на чужоземні; вони, крім того, обмінюють один з одним місцеві вироби, від них починає розвиватися на Русі кредит. Торговельні операції місцевих купців звали «купівлею», відріжняючи їх від «гостьби», ц. т. купівлі-продажу, яку переводили чужоземні гості. Була ця купівля надзвичайно примітивна. Монети, що полекшувала-б торгівлю місцевого ринку, ще не було. За гроші до самого XI ст. ставали худоба й шкірки кун та білок, якими й цінували вартість обмінюваних продуктів. У XII ст., поруч з шкірками, що задержалися, як гроші, ще до XV ст., инколи з'являється у вжитку, яко монетна одиниця, гривна—срібна й золота; її звичайно рахували на вагу (нашого 1—2 фунта), як і візантійський фунт. Гривна йшла за 50 кун або 450 куниць; срібна гривна варта була наших 100 карб., золота—1,150 карб.

Правда, ще здавну на Русь часто заходили чужоземні гроші, а за Володимира й Ярослава були на Русі навіть і свої монети,—але їх не було прийнято в загальний ужиток з функцією теперішніх наших грошей. Арабські чи візантійські монети цінували, як усякий инший крам; инколи предки наші вживали їх, яко окрасу, але грішми в нашому розумінні монети ці ніколи для них не були. Так само золота та срібна монета Володимира й Ярослава: бито її, здається, не так для обороту купців, як для подарунків боярам та бояриням на окраси, або яко пам'ятки від князя з нагоди врочистих подій.

Отже бачимо, як у місті скупчувався внутрішній і зовнішній обмін; помалу розвивалося в ньому й ремество, що набуло свого окремого значіння в XII ст. Особливо славилося бондарство, гончарство, ткацтво та кушнірство; це показують сліди ремесницьких корпорацій або цехових братств у Києві та Новгороді, з яких надто визначалися київські братства теслів (дереворобів). Ремесникували не тільки об'єд-

нані в братства ремесники під проводом братських старшин, а й манастирі, що мали з цього великі доходи. Печерський манастир у Києві славився тоді на всю Київщину своїм ткацтвом та кравецтвом.

Ясно, що ремество повинно було стояти вже високо й давати немалі бариші, коли в XII ст. знаходимо вже у визначніших містах великі ремесницькі корпорації тієї чи иншої професії. Через те, що розвивалося індивідуально-міське ремество та росли його професії, повинен був зростати й міський ринок, повинні були утворитися окремі професії купців, що стали-б посередниками в обміні, повинні були в руках окремих торговельних чи ремесницьких закладів збіратися багатства з баришів. Це знову, з одного боку, диференціювало міську громаду на маєткові класи, утворюючи багачів та бідноту, великих купців і дрібних крамарів, майстрів і їхніх учнів та чорноробочих, а з другого боку, тягнуло в город що-раз більшу силу людей, охочих до баришу. Не дурно-ж Київ уже в XI ст. мав більш як 100.000 жителів.

Так ішов процес класового розкладу городської громади, процес зміни города на торговельно-ремесницьке місто.

Холопи. Сільська громада, з її смердами й пануючими над нею боярами, та місто, з його боярами-нарочитими людьми, звичайними жителями та чорними людьми, складали разом вільне населення Русі. Йому протиставлять джерела невільну людність, що звалася «холопами».

Холопи або челядь—це такі самі раби, яких раніш мали для послуг у хатньому господарстві огнищане-землевласники; це їх вивозили на царгородські ринки та вимінювали на паволоки, вина, окраси та зброю; це за ними князі ходили на полюддя та походи («ополонитися челяддю»). Але раніш це був тільки принадний для грецьких та арабських гостей крам, тепер це став не тільки крам, а ще й значна робоча сила по приватних маєтках землевласників.

Господарство бояр, єпіскопів та манастирів у ці часи настільки вже розвинулося, що могло дати роботу багатьом рукам, які не мали можливости робити на себе. Але такі руки були поки-що тільки в місті, тому невільники на князівських, боярських та манастирських землях складають єдину робочу силу. Вони стережуть табуни коней, часто з тисячі голів, пасуть стада свиней, овець, корів, та волів, яких лічили сотнями й тисячами. Холопи доглядають боярського бортництва, виготовляють мед, якого переховується по льохах часто сотні й тисячі пудів, ходять з боярами на лови в їхні «ловища й перевісища» та ловлять рибу, ремесникують на свого боярина.

Холопи працюють і на манастирських та боярських городах, ви-

ховуючи всяку городину й садовину, доглядають хатнього господарства, дбають про вигоди своїх володарів, а перш за все вони працюють на боярськійріллі, оруть кіньми та волами землю, засівають і жнуть збіжжя, молотять й мелють його для потреб боярського двору.

Холопи не мають жадних економічних та особистих прав; їх цілком позбавлено особистої свободи. Пізніше, проте, уже в кінці XI ст. між холопами помітні деякі ріжниці. Ті холопи, що були управителями у князя, у його чи в бояр приказчиками, конюхами, псарями, сокольничими та післанцями, набували згодом права мати своє рухоме майно та своїх власних рабів і право свідчити, в разі потреби, на суді. Цим вони відзначалися серед звичайної челяди, т. зв. «обельних холопів», що не мали ніяких прав. Їх бояри посвячували иноді навіть у попи, щоб і цим шляхом збірати собі бариші.

Так утворювалися на руських землях протягом X—XI ст. класи. Крім бояр та смердів, поруч з городською та торговельною й ремесницькою буржуазією, поруч з звичайними міськими жителями, ремесниками, купцями, садівниками, городниками та хліборобами, поруч з челядю-холопами, став з'являтися в городі найманий робітник—«чорний» чоловік. На селі з XI ст. рівночасно зі з'явленням в городі «подлих людей» стала виростати аналогічна їм верства людей, економічно покріпачена земельною знаттю, стала з'являтися класа «закупів», але про це ми скажемо окремо. Тепер подивимося, який встановлявся громадсько-політичний уклад серед класового населення на руських землях.

Краєвий уклад руських земель. Ми вже чули, як після Володимира, в XI ст., доспівали суперечності Київської монархії, що завела династичний принцип володіння, ц. т. зробила князівський престіл спадковим, а князя власником території, якою він володів. Ми вже знаємо, що суперечності між територією та владою спричинилися до розділу Київської монархії на окремі князівства-землі, на окремі «вотчини»,—на початку XII ст. було вже кільканадцять земель-князівств, що кожна зокрема являла собою більш-менш одноманітне етнографічне та продукційне ціле, один край.

Не будемо описувати етнографічно-продукційних особливостей кожної з цих земель—про це сказано буде при нагоді. Перейдемо до громадсько-політичного укладу, що зветься краєвою системою, який запанував на цих землях з половини XI ст. (хоча звичайно його рахують деякі з XIII ст., від занепаду Києва).

Перш за все територіяльне питання. Руські землі вже після Володимира не складали однієї держави. Навіть ці землі—князівства, про

які недавно ми говорили, не були, власне, кожне зокрема, одноцільними державами. В них ішов дальший розділ на ще менші князівства, що родилися, як гриби після дощу, та мали часто територію, не більшу од нашого повіту. Причиною цього що-раз більшого дроблення «вотчини Володимира» був звичай ділити землю після смерти князя між його синами, звичай, що виробився серед суперечок окремих земель, як одної з одною, так і з Київом, звичай, що був виразом боротьби князів за право грабунку, виразом домагання кожного своєї влади та свого власного кутка, звідки було-б можна брати данину й нею торгувати.

Звязку між цими князівствами, більшими й меншими, не було фактично ніякого. Формально старшим князем, так мовити, патріархом сім'ї мав бути для всіх земель Київський князь, але фактично ним не був. Переяслав, Чернигів, Галич та Тмуторокань не визнавали його вже на початку XI ст. У XII ст. перестали його визнавати й инші землі—Новгород, Ростов, Волинь, Турів, Муром. Та й ті, що ще визнавали його старшинство, не дуже-то слухалися його. Тоді-то вперше починає з'являтися назва «Україна», як означення південних ти західніх територій-князівств, що лежать на «окраїнах» Київської Русі (де хто звязує походження цього слова з словом «укроїти», поділити землю на частини)—такою Україною зве літопис, під 1187 р., Переяславську та Галицьку землю. Згодом стали звати Україною всю територію Наддніпров'я та Надністров'я.

Як що центральна, Київська влада, зійшла до мінімуму або й зовсім втратила своє верховенство над окремими землями чи князівствами, то на місцях влада князя була необмежена. Кожен князь був повним хазяїном у свойому князівстві й не дозволяв жодного втручання ні з боку Київа, ні з боку місцевої знати. Він був єдиний законодавець, єдиний суддя, єдиний військовий керовник землі й сам порядкував доходами з землі-князівства. При ньому стояла боярська дума, що складалася з найвищої земельної та військової аристократії; вона мала, проте, лише дорадчий голос в державних справах. Постійної армії князь не мав, а тільки прибічну гвардію, дружину, де служили синки аристократії. В разі війни скликав князь воїнів, ц. т. вільних громадян з сіл та міст. Варягів все менше було в дружині. Ярослав в-останнє, мабудь, зібрав їх багато, а в XII ст. ця практика перевелася зовсім.

Управляли князівською територією, ц. т. іменем князя збірали данину, судили й збірали воїнів бояри, в городах посадники, на провінції тисяцькі та сотські. Коли город був великий, як от Київ або Новгород, то для нього призначалося ще окремих городських тисяць-

ких та сотських. Крім цих основних урядів були, ще княжі тиуни, що судили; вірники, що збірали для князя «віру», ц. т. пеню за вчинене каліцтво або вбивство, та «продажу», ц. т. пеню за пошкодження майна; данники збірали з населення данину; «отроки» та «дітські» були тепер не так дружинниками, як князівськими уповноваженими в судовій та адміністраційній частині.

Який був тоді суд?

Спершу деякі суперечки між громадянами вирішував сход. Кривди та злочинства це була приватна справа покривдженого, він сам шукає справедливости самосудом над злочинцем. Верв була тією круговою порукою при всяких кривдах, що виконувала цей самосуд чи право помсти, або відповідала за злочинців. Пізніше сход чинить самосуд, виконує право помсти в присутності князівського боярина. В XII ст. еволюція права помсти пішла вже остільки вперед, що не громадський сход, а княж-муж, тиун—сам судить обидві сторони, сам вирікає присуд; але виконання присуду лежить виключно на покривдженому або його рідні: «Мьстити братоу брата, любо отцю, ли сину, любо брат-чадоу, ли братню сынови». За свою участь у суді тиун брав від покривдженої сторони віру або продажу на князя. Таку віру та продажу на князя брали й вірники при громадських судах, де судила сама громада, без тиуна. Ці громадські суди були ще довго у звичаї поруч з князівським судом, навіть тоді, коли виконання присуду перейшло до князівського суду. Не брали на князя віри й продажі тільки в церковних судах,—де єпіскопи судили громадян за переступки проти обрядів, проти моралі та за фальшування міри й ваги й самі брали судову пеню.

Поруч з князівським да боярським управлінням було на волостях і автономне самоврядування. На селі всякі маєткові справи, що не входили ані в церковний, ані в князівський, чи боярський присуд, вирішував сільський сход громади; в окрузі робило це віче верви, що виступала також яко помішник князівських та боярських судів. В городах инколи також виступає віче, але воно має переважно характер місцевий і не політичний. Ці автономні сходи, суди та віча не мали жадної ні законодавчої, ні самостійної політично-адміністраційної функції з необмеженої влади князя-дідича. Правда, в де-яких містах, що були руськими торговельними центрами, як-от Київ та Новгород, вічева система розвинулася до рівної з князем сили; але це були винятки з загального правила, винятки, що мали своє джерело в особливих економічних відносинах цих міст.

Не можна, проте, сказати взагалі, щоб на руських землях була вже тоді ясно вироблена система феодальних порядків і феодальної

влади. Вони тільки-но формувалися, складалися. Патріархальні форми сільської громади, абсолютна влада князя, вічевий порядок громад, дружинні пережитки в бояр та їхні феодальні права—все це мішалося поки-що в одне й клекотіло в князівських заколотах. Пізніше в цьому вихрі перші починають викришталізовуватися очищені від дружинних і вічевих пережитків феодальні порядки галицької та литовської доби.

II.

КЛАСОВІ СУПЕРЕЧНОСТІ ПІВДЕННО-РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ.

Причина класових суперечностей. Ми не будемо слідкувати далі за подіями на всіх землях давньої київської держави. Згадуватимемо про них лише принагідно, оскільки вони відбивалися на подіях, що розвивалися на українських землях—на Київщині, Переяславщині, Чернигівщині, Сіверщині, Волині, Турово-Пинській та Галицькій землі. І найперше будемо аналізувати класові відносини серед уже феодального майже суспільства земель пізнішої України.

Класовий антагонізм у південно-руських землях народився з часу зародження класів у громаді. Зародок цього антагонізму лежав уже в родо-племінній організації, що мала свою знать. Корінь став він пускати в князівсько-дружинному укладі, а виростати—спочатку разом з розкладом городської, а потім і сільської громади на економічні класи, на грунті приватної власности на засоби виробництва, перш за все землі. З того часу, як у земельній громаді став з'являтися відокремлений землевласник-виробник, що працював за допомогою холопів та здирав данину з смердів; коли в городській громаді з'явився купець, що присвоював собі частину додаткової вартости в процесі обміну; коли з'явився ремесник, що мав змогу закласти підприємство, де виснажував найманих робітників або инших ремесників, що брали в нього роботу та матеріял,—з того часу почався класовий антагонізм. Він повстав через те, що сильніший, багатий використовує у виробництві на себе слабшого виробника, або просто таки живе з праці безпосереднього виробника, не прикладаючи рук ні до чого.

Повстала відразу й класова ворожнеча експлоатованих до чужоїдів, рабів до своїх огнищан, смердів до своїх бояр, до князів та їхніх прикажчиків-тиунів; почалася боротьба між городською знаттю та звичайними жителями й міською голотою; почалися суперечки й між князями та городським патриціятом-аристократією, між боярами та

князями. І коли раби ненавиділи огнищан за їхнє поводження з рабами, коли смерди бунтувалися проти полюддя та повозів, проти судового та данин, коли дрібний ремесник або крамар добивався менших процентів за кредит та свободи ремества й торгівлі, в цей час ще й городський патриціят та више боярство бралися за князя, щоб обмежити його владу, завести свою олігархію.

Тут маємо всю загадку перших класових ворожнеч XI—XII ст., що доповняли собою невпинні князівські заколоти цієї доби, які виростали з боротьби за свою та чужу вотчину, за торговельний центр над Дніпром, за Київ, за поширення території для своєї експлоатації.

Боротьба за владу та вічевий уклад. Одне з характерних явищ класової боротьби на землях України в XI—XII ст. була боротьба деяких городів за демократизацію влади, ц. т. за допущення городських жителів до вічевого самоврядування. Вона йшла майже рівнобіжно з домаганнями земельної аристократії, що хотіла для себе коли не повної олігархії, ц. т. влади найвищої аристократії, то, принаймні, такого обмеження князівської самовлади, щоб вона вирішувала всякі справи з участю аристократів.

На Київській землі земельна аристократія настільки сильна, що могла-б посягати на права князівської влади, але цього не робила, бо боялася киян. Ми тільки раз бачимо її ворожою до свого князя,—а саме після смерти Володимира. Вона злигалася в цей час з Святополком, допомагаючи йому вбити його братів Бориса й Гліба та воювати з Ярославом, сподіваючись за його допомогою знищити підпору князівської самовлади—варягів. В цей як раз час вона вступила в згоду з київським сходом, ц. т. з крамарями, дрібними ремесниками, хліборобами, взагалі з міщанством, перетягаючи його всякими подарунками. Літописець оповідає, як Святополк, прозваний за вбивство Бориса і Гліба «окаянним», «скликав людей і почав давати їм, кому одежу, кому гроші й роздав множество». Але після своєї невдачі в цьому ділі Київська аристократія вернулася до князя й виступала вже увесь час вкупі з ним у боротьбі проти спільного ворога, київського міщанина та смерда, що почав бунтуватися проти князя та бояр.

Зате по инших землях, головним чином, на Волині, Переяславщині та Чернигівщині, а перш за все в Галичині, боярство ніяк не хотіло згодитися на необмежену владу князя. Позбувшися Київа та його князів, воно веде далі невпинну боротьбу з своїми князями й хоч не думає знищити відразу князівську владу, що потрібна була для охорони його інтересів, але намагається як найбільше її обмежити.

Через це тутешня аристократія береться инколи навіть міняти князів, проганяючи одних та закликаючи других. В Галичі сміливість бояр доходить, у половині XII ст., до того, що вони втручаються навіть у приватне життя Ярослава, прозваного за свої великі купецькі здібності «Осмомислом». Цей князь, якого сучасний автор «Слова о полку Ігоревім» малює такими пишними фарбами, що він, мов, сидить на золотокованому столі та підпирає угорські гори залізними полками, зачиняючи ворота Дунаю, цей князь, що відчиняє, ніби-то, ворота Київські та стріляє по далеких землях салтанів, цей князь мусив навіть стерпіти таку наругу, що його улюблену жінку Настасію бояри спалили вогнем, родичів повбивали, а самого Осмомисла присилували жити з другою.

В той час, коли на західній Україні боярство проганяло й настановляло князів, на Київській землі воно кріпко держиться князя, шукаючи в нього підмоги проти городського демократизму киян. Такий торговельний центр, як Київ, швидче, ніж инші міста України, зібрав у собі велику кількість ремесників та купців, що заздрим оком стали дивитися на торговельні бариші аристократії та ждали тільки нагоди, щоб її збутися. Щоб забезпечити собі економічні вигоди та права, треба було мати в руках владу, тому ця своєрідна Київська «буржуазія» намагається здобути для Київа самоврядування, знаючи, що цей здобуток у Київі буде разом ударом по князівській і аристократичній самовладі на волостях Київської землі.

Київська революція 1068 року була першим збройним виступом цієї буржуазії за вічевий порядок в городі. Після поразки, якої дістали князь і бояри від половців, «київські люде» вимагали на загальних своїх зборах, скликаних на Подолі, щоб князь Ізяслав видав їм зброю ніби-то для боротьби з половцями. Але Ізяслав і бояри знали, що озброїти київських людей, це—дати їм владу в місті, й тому відмовили. Тоді увесь, що зібрався на торговиці, люд рушив на «гору», де жила аристократія, порозбивав поруби-тюрми, випустив в'язнів, між ними князя Всеслава, що був ворогом Ізяславу й боярам, і кинувся грабувати та вбивати бояр. Ізяслав утік з боярами в Польщу. Всеслава «Київські люде» оголосили своїм князем, склавши з ним «ряд» (договір), що забезпечував демократичну автономію міста.

Правда, не довго кияне втішалися демократизмом Всеслава. Ізяслав став збірати в Польщі поміч проти бунтівників-киян і, зібравши її, рушив на Київ. Всеслав утік з Київа, кинувши міщан на призволяще, а Ізяслав, здобувши Київ, люто покарав привідців бунту, стинаючи голови або осліплюючи десятками, навіть, невинних, як каже літопис. Проте, йому не пощастило запанувати в Київі на довгий

час. Через три роки довелося йому знову тікати од киян, що закликали собі на допомогу Святослава з Чернигова, склавши з ним новий ряд, що знов-таки забезпечував їм голос у державних справах.

Київська революція була початком цілої низки таких договорів-рядів з князями, а разом і початком вічевого укладу в Київі, що не виріс, проте, в яку-небудь виразну систему й не виробив певного вічевого порядку. Зміст його кожного разу залежав від того, хто мав у Київі перевагу, чи князь з боярами, чи Київські міщане, ремесники та купці. Вічеві права здійснювалися лише остільки, що кожного разу, коли київській громаді занадто вже дошкуляв князь або його бояри, збіралися міщане на віче та приневолювали свою владу на поступки, або зовсім проганяли князя й закликали нового та складали з ним новий ряд. Потім, звичайно, знову починалася самовлада князя. Постійних автономних прав, що були в Новгороді, київським міщанам не вдалося здобути ніколи, а ті, більш як півсотні, київських віч, що відбулися до занепаду Київа, були лише кожночасним домаганням здобути або забезпечити собі ці права.

Такий вічевий порядок пробивався був у XII ст. й по инших містах України—в Галичі, Чернигові, Володимирі, Переяславі, але тут він завмер, не розвинувшись навіть до таких розмірів, як у Київі. Абсолютна перевага феодалів і хліборобського елементу, взагалі, та відсутність досить численної буржуазії по містах унеможливлювали одвертий виступ міщан-підприємців проти феодалів.

Боротьба сільської громади з феодалами.

Коли по всьому фронті розгоралися суперечки між феодалами й київськими «гражанами» та між тими-таки феодалами й галицькими князями, суперечки, що велися за права експлоатації, в ці часи на волостях зародки феодальних порядків почали гостро врізуватися в шкуру громадянам. На їхніх плечах лежав увесь тягар утримування дружинників нової, що зростала, феодальної влади. Село мусило годувати не тільки бояр і князів та їхніх прикажчиків і слуг; воно мусило витерплювати на своїй шкурі князівські заколоти, що відривали його від роботи, гнали в похід або просто таки в полон до ворога; а крім того всього воно мусило годувати ще й ту буржуазію в пелюшках, що, як ми бачили в Київі, починала вже ставати на власні ноги. Це спричиняло новий класовий антагонізм на землях, приводило до боротьби сільської громади з феодалом, до виступів проти князівських та боярських прикажчиків.

Найгірше дошкуляли тепер сільській громаді боярські та князівські данини, судові віри та продажі. Писаних законів, що визначали-б розмір цих данин та инших поборів, не було, і сваволя бояр-

ських і княжих тиунів та инших прикажчиків при стяганні їх не мала краю, тим більше, що, згідно з звичаєм, село мусило ще годувати та обдаровувати князівських слуг, коли вони їздили збірати данину. Князівський суд гнув громадян до землі, а суд громадський також не звільняв їх від ріжних оплат за присуди, що йшли на князя.

Це надзвичайно шкодило господарству смердів, його руйнували крім того наскоки кочовників; вони часто попадали в нужду, збувалися живого й мертвого інвентарю підчас походів і наїздів, або оплачуючи ним данини та податки. Доводилося брати на переднівок позичку в боярина або городського купця, як-що такий був уже під рукою, позичати зерно на засів, худобу чи знаряддя до роботи, або брати купу грошей-шкірок, щоб закупити в городі господарський інвентар. Але як віддати довг? Зоставалося одне: відробити його у свого боярина. Такі відробітки, що ще недавно були в звичаї на нашім селі, стали причиною поневолення смерда. Це поневолення з'являється вже в XI ст. під назвою «закупництва», а в XII ст. дуже поширюється й стає загальним явищем.

«Закуп»,—це спочатку людина особисто вільна, повноправний громадянин, але економічно поневолений; це несамостійний господар, що повинен працювати чи-то в наймах, чи своїм господарством на боярській землі. Становище його далі ще гіршає, і в XII ст. феодал мав право не тільки без суду карати закупа на тілі, а й переводити його в холопи, або продавати, як що закуп не в силах був своєчасно виплатити або відробити довгу. Закупи, таким чином, складали окрему класу суспільства XI—XIII ст., що, головним чином, обробляла боярські та князівські лани й стояла посередині між холопом та смердом. Вони наближалися до городських чорних людей, що працювали в наймах у городських ремесників,—цих чорних людей ми бачили вже в XI ст. в Київі.

На грунті цих відносин між селом та феодалом, що все більшої набірає сили, й виросла боротьба сільської громади проти феодальних порядків, проти бояр та князів. Вона виявлялася стихійно в часи боротьби феодалів з князями або київським міщанством. Так було в Галичині та Волині, де на початку XIII ст., князям пощастило було приборкати на який час бояр, користуючись з ворожнечі громади до феодалів, та в Київі, де сільське населення завжди брало участь у київських заколотах XII в.

Київські повстання. Такі класові відносини у XII ст. неминуче мусили приводити до постійних вибухів. Особливо багата на них Київська земля, де класові суперечності після революції 1068 р. були заго-

стрені найбільше. Але революція 1068 р. була політичною боротьбою київських «гражан», так само як боротьба бояр з галицькими князями; а київські повстання XII ст. мають перш за все характер боротьби соціяльної, де на перший план висовується питання звільнення поневолених класів від економічної експлоатації.

Таким повстанням з виразним соціяльно-економічним характером був великий заколот на Київщині р. 1113. Заколот цей був наслідком класового напруження в самому городі, з одного боку, а з другого,—тяжкого становища селян, яке що далі, то все гіршало. В Київі були вже великі багатства не тільки у місцевих феодалів, а й у купців та ремесників-майстрів. З одного боку йшла тут експлоатація торговельної та ремесницької дрібноти, а з другого, росла конкуренція між самими київськими спекулянтами, яким був і манастир Печерської Лаври, що торгував у Київі виробами своїх ченців та холопів і посилав навіть валки по чужий крам.

Особливо дошкуляла київським міщанам лихва київських багатирів-купців, що доходила до величезних розмірів. Лихва взагалі була тоді явищем звичайним. На селі боярин поневолював нею смерда, робив з нього закупа, а потім і холопа; в городі, де крім шкіряних грошей ходили ще й золоті гривни, боярин, укупі з купцем, покріпачував нею дрібного ремесника чи крамаря, здираючи з нього ввесь його заробіток. Через цю лихву й кипіло незадоволення серед городської сіроми.

Повстання вибухло за дрібницю. Печерська Лавра привезла сіль з Галичини й, здається, продавала її населенню дешево. За це київські багатії вкупі з князем Святополком сконфіскували цю сіль, щоб не знижалася ціна на сіль князя та инших купців, яка продавалася дорожче. Кияне кинулися вбивати та грабувати бояр і вирушили на Святополків двір. Святополк усім уївся своєю лихварською спекуляцією; були-б його за це і вбили, коли-б не втік. Це повстання киян було гаслом до загального повстання смердів Київської волости, що кинулися грабувати боярські двори та манастирські маєтки. Літопис каже, що «многу мятежю бившу й крамоли и молви не малі».

Бунт утишився тільки тоді, коли закликаний до Київа з Переяславу Володимир Мономах перед зібраним з Київа та околиці людом і представниками від Київських волостей заприсягнув у Берестові додержувати складений ряд. У цьому ряді визначено лихву за позички, не більшу як 50%; зазначено виразно, які й коли можна брати судові оплатки, заборонено самовільно переводити закупів у холопи й поширено спадкове право смердів.

Але спокою довго не було й не могло бути. Мономахові та його

наступникам і на думці не було додержуватися присяги. Бояри й далі грабували населення, росли нові зловживання князівських тиунів при виконуванні судівництва, лихварські відсотки брали не менші, як і перед тим. За Мономаха київська торгівля дуже збільшилася; в Київі було вже аж вісім торговельних майданів, збіралися ще більші багатства,—а через те виросли ще нові суперечності, дошкуляла ще дужча спекуляція, тиснула ще гірша експлоатація. Це привело в Київі до нового повстання 1146 року.

За Мономаха та його наступника про повстання не можна було й думати: Мономах зорганізував сильну дружину й жорстоко карав всяке незадоволення. «Потск і разграбленіє», ц. т. смерть і конфіскація майна сипалися щедрою рукою цього «доброго страдальця за руськую землю». Він, не вагаючись, вирізав у Минську за заколот поголовно все населення, не залишивши живими «ні челядини, ні скотини», як каже літопис. Отже, за Мономаха в Київі панував примусовий спокій. Але вже в 1145 р., в часи суперечок за Київский престіл, кияне спершу несміливо вимагали від князя Ігоря видати їм бояр та обмежити сваві́льство тиунів, а потім почали таку ворохобню, що Ігор мусив зректися престолу й піти в манастир. Але повстання не втихало, а поширювалося. Навколо Київа піднялися всі волості, вбиваючи князівських тиунів та грабуючи боярські маєтки. Серед цієї ворохобні розлютована київська юрба, пам'ятаючи злочинства предків Ігоря, не помилувала й його і, виволікши з манастиря, потягла його, б'ючи, на торговицю, де й кинула його трупом.

З того часу вже не було спокою на Київщичі. Що-року вибухали заколоти, як не в Київі, то на волостях. Досить згадати з них хоча-б 1157 р., коли Київські смерди й міщане вирізали до ноги суздальські полки, що прийшли на Київщину помагати наводити «порядок»; багато боярських і манастирських маєтків було тоді пограбовано. Заколоти ці тягнулися, з більшими чи меншими перервами, аж до навали татар, до 1240 р.

III.

ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ РУСІ.

Наїзди кочовників. Занепад торгівлі.

Ми знаємо вже, що Київ набув великої сили завдяки грабіжницькій торгівлі київських князів та варязьких дружинників. Його багатства й авторитет держалися на вивозі челяди, шкір і меду в Царгород та на береги Каспійського

моря, нижнім Дунаєм у південну Європу та Балтиком у західню Європу. Коли ця торгівля припинилася, коли не було куди вивозити награбоване з власного чи чужого населення добро, мусила підупасти й сила Києва, його економічне значіння, мусив скінчитися його політичний вплив.

Першим таким, хоч незначним, правда, ударом для Києва, була навала печенігів, що в IX ст. почали посовуватися з азіятських степів, натискуючи на надволзьких хозар. Хозари, яких Русь не то що не підтримала, а ще навіть била, не встояли і в X ст. впали; тоді печеніги починають ще дужче натискувати вже на Наддніпров'я зі сходу й заходу, від Дунаю, куди вони вже продерлися. Володимир боронився від їхнього нападу як міг тільки, він хрестив населення, щоб забезпечити собі допомогу християнської Візантії, й будував оборонну лінію з городищ на схід від Дніпра. Але дороги в Ітиль він уже не вернув.

За печенігами вдерлися ще гірші половці, а з ними боротися було ще тяжче. Слідом за Ітилем і Тмуторокань фактично втратила тепер для Києва всяке значіння, та й далі Дніпром не легко було пробитися до Чорного моря. Ярослав намагався забезпечити хоча-б шлях «у греки»: будував нові укріплення на Росі, нагнавши сюди десятки тисяч невільників, набраних у поході на Польщу; колонізував цими невільниками Поросся, осаджуючи там і ватаги печенігів, що шукали в нього захисту від половців. Але все це мало помогало—торгівля з півднем припинилася.

Половці або «кумани» дуже далися в знаки київським князям та землям. Користуючись з князівських заколотів, вони що-року їздили на Наддніпров'я, забіраючи скотину й челядь та спалюючи села й городи. Правда, Володимир Мономах, переяславський ще тоді князь, вигнав таки половців з Чорноморських степів, але після нього вони з'явилися знов. Князі, що ворогували один з одним, закликали їх собі на допомогу, і половці знов налітали на Наддніпров'я за здобиччю. Ось як описує літописець половецьке лихоліття: «Плач великий сотворився в нашій землі, і спустіли села та міста наші. Спустіли наші городи, луки, де паслася худоба, коні, вівці й бики, все тепер спустіло, лани наші стали за притулок звірю». Не хто, як кумани зчинили в 1185 р. той страшний погром, що його описав нам самовидець, автор «Слова о полку Ігоревім», жалкуючи разом з сіверськими жінками, що «золотом та сріблом уже нам більше не подзвонювати».

Він не помилявся. Київські князі тоді вже спорожнили кишені, які раніше товсто набивали золотом, продаючи тисячами челядь на царгородських та західньо-європейських ринках. А за руських бран-

ців дорого платили в чужих землях, попит на них був усюди, їх можна було тоді знайти скрізь, по всьому світі. Ще Мономах, цей найхижіший з работорговців, що чванився у своїм «поученні» перед дітьми своїми походами за челяддю й налічував їх аж 83, що-року виряжав валки з живим та неживим крамом на захід, братався так само, як і предок його, Ярослав, з європейськими дворами та складав торговельні договори навіть з половцями. Але після смерти Мономаха половці почали знову підсовуватися під Київ, припиняючи його торгівлю та грабуючи його валки, що йшли на південь, до Чорного моря.

Не можна вже було спокійно торгувати, й багатство та значіння Київа почали меншати. Раніш Київ притягав до себе стільки чужинців, що мав навіть окремі квартали для них, як-от грецький та єврейський. Він починав бити власну монету й мав уже свої мита та крам. Він посилав по крам і з крамом навіть ченців своїх, як про це читаємо в Патерику печерському; там оповідається, як Феодосій їздив з Курська з купецькою валкою та скільки баришів мав другий чернець Ісакій, що торгував торопецькою рибою. І от цей купецький Київ почав тепер занепадати.

До того ще не було вже йому кого грабувати. Свої сусіди відбивалися від його опіки, а чужі вже не давалися так легко грабувати, як за Мономаха. Тим часом у самому Київі всі джерела для грабунку вичерпувалися потроху від натиску кочовників. Гості все рідше заглядають на небезпечне Наддніпров'я, пустіють київські торговиці, меншають київські капітали, падає повага до «матері руських городів», що залицялася за Ярослава з французькими та німецькими дворами.

Головним, здається, ударом для Київа було те, що торгівля Європи зі сходом перестала базуватися на Царгород, а зосередилась у Венеції та Ганзі—спільці надрейнських міст. У 1203 р. французькі та італійські хрестоносці погромили були Царгород і знищили царгородський ринок, де живилася звичайно київська Русь. Занепад Царгорода був заразом і смертю Київа, що втратив тепер свій життєвий грунт. Напад татар, що зруйнували Київ, тільки ствердив, що Київ економічно й політично вмер. Поразка Русі вкупі з половцями на ріці Кальці в 1224 р. та зруйнування Київа через Батия в 1240 р. були для Наддніпрянської Русі ударами посмертними: вона вже не існувала, яко економічна та політична сила.

Князівська ворожнеча. Звичайно в підручниках за одну з найважливіших причин занепаду київської Русі вважають князівські заколоти. Але розібравши діло ближче, бачимо, що як-раз навпаки, занепад київської Русі спричинився до князівської ворожнечі. Ми вже

бачили, що призвело до розділу земель київської монархії на окремі князівства. Це—суперечності між територією та владою, ц. т. між величезним простором київської держави та можливістю управлять нею в той грабіжницький спосіб з Київа.

Розділ київської держави ще не був, проте, її занепадом—вона могла існувати, яко федеративне об'єднання під верховенством Київа, на що й заносилося в XI ст. Все залежало тепер від того, чи зможе Київ залишитися й надалі торговельним центром східньої або хоч південно-східньої Європи. Але Київ, як ми бачили, перестав бути таким центром, а тим самим утратив свій авторитет для инших земель або їхніх работорговців. За Ярослава, прозваного «Мудрим» за його звязки з заходом, з Францією, Італією, Скандинавією та Німеччиною, його значіння захиталося було трохи, але підчас нападу печенігів піднялося знову; Київ в ці часи об'єднував ще $^2/_3$ колишньої своєї землі. Але після Ярослава, коли звязок з Європою став рватися, Київ занепадає знову, і землі його роздріблюються. За Мономаха, що відігнав половців і наладив вивіз челяди в Царгород і на захід, Київ ще раз стає «матір'ю руських городів», не всіх, правда, а хоч більшости їх, щоб після Мономаха занепасти ще більше, в міру того, як дробилися далі його землі. Таке було це збірання та дроблення руських земель, в якому й був корінь ворожнечі князів.

З чого ця ворожнеча бралася? Через що князі закликали на допомогу один проти одного печенігів і половців, братаючись з ними, а своїх земляків з иншої волости палили та вбивали? На це дає яскраву відповідь сучасник найбільшого князівського заколоту кінця XII ст., автор «Слова о полку Ігоревім».

«І вже, браття, невесела настала година, уже пустиня нашу силу вкрила. Встала ураза між силами Дажбогового внука, минулися бої князів проти невірних; сказав бо брат до брата: це моє і то моє. І почали князі про мале—це велике, говорити й самі на себе незгоду кувати, а невірні з усіх боків почали з побідами набігати».

Тут виразно видко корінь зла. Жадоба набрати скарбів, ополонитися челяддю та награбувати воску, меду то-що, була тою силою, що гнала князів одного проти одного та примушувала їх не розбіратися в засобах, коли траплялася нагода набити кишені собі й своїй дружині чужим золотом та наповнити комори чужими виробами та напитками. Перше таку нагоду мали і вміли використовувати її київські князі; але навчаючись від греків та варягів тодішнього купецького промислу, вони разом з тим учили цього й инших земляків. І от, коли продати награбоване добро стало однаково можливим як у Київі, так і в Чернигові, Володимирі, Галичі чи Турові; коли в Київі можливісті

ця ставала вже навіть меншою; коли Київ утрачував свою перевагу в конкуренції, тоді кожен князь чи князик, бажав сісти на місце князя київського, кожен з них бажав виключно сам грабувати. Зчинилося таке, як на ринкові, коли на ньому касується торговельну монополію, й починають битися окремі купці. Але бійка йшла в цьому разі не за покупця, а за крам, що до цього часу здобував його тільки Київ.

Ясно, що це також мало вплив на хід подій. В історії немає однобічности, а є взаємність; князівська ворожнеча, коли вже почалася, з свого боку, впливала далі на ті відносини, які її породили, підкопувала ще більше значіння Київа, розвалювала єдність на Україні.

Правда, инколи купецький інтерес роздрібленої Русі пробував об'єднати князів федеративним договором, завести «краєвий мир» на Україні. Такою спробою був Любецький з'їзд князів 1097 р., де князі цілували хреста на тому, що житимуть у згоді та взаємно шануватимуть спадкові права. Але ще вони й не роз'їхалися, як знову почалася між ними боротьба за волості; жертвою її став Василько галицький, якого осліпив Святополк київський та Давид володимирський. Другою спробою був з'їзд р. 1100 у Витичеві, що так само, замісць згоди, приніс Мономахові нові завоювання. Яке, справді, могло мати значіння цілування хреста, цього, як сказав один з князів, «манесенького деревця», коли обставини не дозволяли додержуватися присяги й гнали на грабіж.

Після Мономаха, що міцно ще держав у своїх руках велику частину руських волостей (крім чернигівської, галицької та полоцької землі), князівський заколот поширився ще дужче й, дійшовши до свого верху після київського повстання 1146 р., тягнувся далі аж до занепаду Київа, в кінці XII ст., коли киянам свої князі остогідли до краю.

Щоб їх позбутися, кияне піддалися галицько-волинському князю Романові; здобувши, біля 1198 р., Київ, він посадив у ньому намісником свого родича.

У цім занепаді київської Русі, що зоставляла окремим князівствам на спомин свою давню назву «Русі», яко поняття влади, брав участь ще один важливий момент, який прискорив агонію Київа. Це були нові економічні центри, що виростали на території держави Володимира Великого та відбірали від Київа навіть той невеличкий дохід, що залишався ще його в нових обставинах.

Нові центри. Занепад торговельного значіння Київа та Наддніпров'я взагалі, був наслідком подій, що відрізували торговельні київські шляхи від їхніх ринків. Здобуття Царгорода хрестоносцями в 1203 р. звело, нарешті, на нівець великий водяний шлях «із варяг в

греки»; Київ зробився мертвим для чужинців городом, що стояв на самім краю східньої Європи й не мав далі виходу. Тепер шлях з Європи в Азію йшов не Дніпром у Чорне море, а Середземним морем просто через Малу Азію з головними центрами в Італійських містах—Генуї та Венеції; другий такий шлях вів з Ганзи через Балтик у новгородську та суздальську землю, Волгою й далі Каспійським морем на південь. В обох випадках Київ залишався збоку, тому нікому й не був потрібний.

Ці зміни в европейсько-азіятській торгівлі спричинилися до того, що на руїнах давньої руської держави, на новому шляху, Балтик—Каспійське море, виступили два конкуренти давньої слави Київа, що домагалися тепер перщенства в руських землях. Це були новгородська й ростово-суздальська землі.

Новгород здобув славу торговельного міста ще в X ст. Але тоді він був тільки торговельною станцією Київа, його торговельною коморою, з якої через Балтик розвозили челядь, шкіри й мед по західньо-північній Європі. Самостійну ролю став він грати вперше тоді, коли занепав Київ, коли на Наддніпров'є перестали приїздити чужоземні гості. Спочатку варязька, а потім німецька колонія, Новгород уславився своїми ремесницькими корпораціями, купецькими гільдіями та навіть банковими операціями, що вводили його в тісний звязок з надморською спілкою німецьких міст, Ганзою, де першу ролю грали Бремен, Гамбург та Любек. Доки ще ходили по Наддніпров'ю купецькі валки, новгородські купці держалися Київа, але потім, у XII ст., кинули його, виділившися в окреме незалежне князівство, що поступовно перетворилося на купецьку республіку з виборним посадником на чолі.

Новгород володів велетенською колоніяльною округою,—цілим південним побережжям Льодовитого океану до річки Обі. Округа ця була невичерпаним джерелом шкір, цього головного предмету новгородської торгівлі з Європою,—вона давала також багато дорогих металів. Через своє місце й торгівлю Новгород уже з початку XII ст. відограє ролю купця у всій східній Європі та західній Азії, ту ролю, якої намагався перед тим Київ. Але оскільки Київу на перешкоді стали кочовники та французькі хрестоносці, яких посилали італійські купці, остільки Новгородові згодом перешкоджала його близька сусідка Москва, що з XIII ст. стає поволі дуже значним торговельним центром. Р. 1494 Москва поклала кінець новгородській республіканській самостійності, заволодівши всією північно-східньою Європою.

Москва зародилася в лоні Ростово-Суздальської землі. Ще до того, як Москва пішла вгору через своє надзвичайно вигідне географичне місце, що дало їй велику силу конкурувати з Новгородом, ще

до того батько її, Суздаль, мусив подолати другого суперника—Київ, на якого заздрим оком почав дивитися вже з XII стол.

Ростово-суздальська земля—це й був другий, поруч з Київом, економічний або грабіжницько-торговельний центр, що набірався сили на руїнах держави Володимира, даючи початок майбутній московській державі. Володарі ростово-суздальської землі були купцями, не згірш од київських. Від київської Русі вони й присвоїли собі її ім'я, вважаючи свою державу за продовження руської держави Володимира, чим так пишалися історики самодержавних Романових. Але Московська Русь—це ніяк не продовження київської Русі, якої історія закінчилася в Наддніпров'ї й на північ не перенеслася.

Суперництво суздальських работорговців з київськими (Новгород не втручався, торгуючи шкірами) було в XII ст. однією з тих причин, що всі вкупі докінчили Київ. Щоб знищити свого суперника, суздальські бояри р. 1169 вирушили на Київ, пограбували його дощенту, радіючи з упадку великого міста. Цієї зажерливости й заздрости суздальців не стримало навіть велике повстання в Суздалі й Володимирі р. 1175. Тамтешній нарід заворушився був і, на київський зразок, забивши князя Андрія Боголюбського, повбивав сотні бояр і дощенту зруйнував їхні маєтки. Але це не перешкодило суздальським князям провадити й надалі політику, ворожу до Київа. Р. 1203 суздальський князь, щоб налякати чужоземних гостей, які бували в Наддніпров'ї, помагав половцям добувати Київ, грабувати його, брати в полон київських огнищан, купців та ремесників, грабувати церкви й забірати добро смердів, хоча сам безпосередньої участи в цьому не брав. Ці всі підступи суздальців дуже дошкулювали Київу, прискорювали конання його, вже навіть не яко політичного центру, а яко звичайного торговельного міста.

У ці як раз часи виростав ще третій центр, що відограв важливу ролю в історії східніх слав'ян. Це вже український центр, Галич. Але про нього скажемо окремо.

Инші землі-волости особливої ролі не відогравали: вони не виступали самостійно ні в економічному, ні в політичному житті, а групувалися звичайно біля галицького або московського центру. Тмуторокань, яку відрізали кочовники, занепала ще в XII ст., а Переяславщина під нападами половців ледве дихала. Найдовше держалися ще Чернигівщина та Волинь; але Волонь ще на початку XIII ст. об'єдналася з Галичем, а Чернигівщина, що на початку XIII ст. пробувала навіть заволодіти то Переяславом, то Київом, то Галичем, то Волинню, в боротьбі князів з боярами стала поступовно дробитися

на що-раз менші самостійні князівства, які в XIV ст. вкупі з иншими українськими землями підпадають, нарешті, Литві.

Групування земель навколо північного та південно-західнього центрів було остаточним розділом східньо-слав'янських племен на дві основні народності—великоросійську (московську) та українську, поруч з третьою—білоруською. Етнографічні ріжниці зародилися ще в IX ст., коли почалася колонізація кривичів і в'ятичів серед фінських племен. Колонізація ця дала основу великоруському народові, виявившися вже на початку XIII ст. в головних формах його побуту й мови. Далі східньо-слав'янські народності розвивалися вже незалежно одна від одної в ріжних економічних та суспільних обставинах, з ріжною ідеологією, з ріжним побутом.

Це був перший наслідок феодалізації руських земель. Тепер історія східньо-європейського півдня України стає на окремий шлях, де черговим етапом для неї було об'єднання українських земель під Галичем та величезний народній рух, що зветься татарщиною. До нього ми й переходимо.

ВІДДІЛ ЧЕТВЕРТЫЙ.

ФЕОДАЛІЗМ ГАЛИЦЬКОЇ ДОБИ.

I.

БОРОТЬБА ЗА ГЕГЕМОНІЮ ТА ВЛАДУ.

Характеристика галицької доби. Нова доба в історії феодалізації руських земель в об'ємі української території характерна перш за все своїми взаємовідносинами між сільською громадою та феодалами. Київська доба до кінця майже XII ст. здебільшого мала ще характер сировинно-городського виробництва, панування рабовласницької торговельної знати над землею та грабіжницької експлоатації населення. Галицька доба, особливо після татарщини, визначається цілковитою майже ліквідацією попередньої торгівлі челяддю та витонченішим способом визискування, за допомогою боярської адміністрації, краю та стягання данин і знаменитих вір та продажей. Так само характерні для неї перевага сільської вирібної продукції та своєрідні сільсько-господарські відносини, на яких саме й базується галицько-волинський феодальний уклад та громадсько-автономний устрій східніх земель Наддніпров'я.

На місце київських работорговців по данину з новим «полюддям» та «повозами» з'являються земельні власники та державці, що починають ще торгувати й продуктами сільського та ремесницького виробництва, визискуючи вже планомірніше, щоб і на завтра стало та щоб і діти мали з чого тягти. Вони живуть з своїм «сюзереном» уже виробленими феодальними відносинами та феодальним порядком, одержують від князя землі на «кормлення» або «держання», ц. т. на управлінчя й користування ними. Вони живуть уже у феодальних відносинах одні з одними: старші бояри держать цілі округи, мають свої дружини,

свої суди, «кормлять» своїх власних феодалів—бояр, з'обовязуючи їх служити собі дружиною й даниною, так само, як вони самі служать своїм князям.

На держаних землях феодал—повний хазяїн. Князь хоча й є верховний власник землі, проте, він не втручається у внутрішні справи свого феодала й не висилає більше своїх отроків, тиунів та вірників за поборами й даниною; все це робить феодал сам. Таким чином, феодал є господарем держаної землі й править нею через своїх прикажчиків.

Напівфеодальний характер територіяльної, з дружинним пофарбуванням, влади XI—XII ст., викришталізувавшись у землях західньої України, виступив у виразній формі феодалізму галицько-волинської доби. Дальша основна ознака галицької доби—це великий зріст матеріяльної культури при деякому занепаді в той самий час культури духовної. Київська доба, навіть у найвищому своєму розцвіті, власної матеріяльної культури витворити не встигла, а жила чужою, візантійською культурою, яку творили чужі майстрі; від цих майстрів наші предки тільки-но почали вчитися ремества. Київські часи не перейшли власне навіть зародків власного залізного ремества, не мали своїх будівничих, крім теслів. Повного розвитку в київську добу досягло тільки дерев'яне, шкіряне, ткацьке та керамічне ремество. Кількісно ремесницька професія складала великий відсоток населення; проте, всі делікатніші мистецькі вироби або привозилося з-за кордону, або хоч і вдома вироблялося, але чужими руками. Навіть славнозвісну Софійську церкву збудували, на початку XI ст., чужі, грецькі, майстрі, бо свої не вміли будувати церков та палаців з каміння або цегли. Хатнє ремество, хоча й широко розвинене, було грубе; тому й не дивно, що всі речі роскошів залюбки купувалося в чужоземних гостей.

Зате галицька доба була під впливом татарських майстрів-ювілерів, німецьких будівничих та італійських малярів, ткачів, що задовольчяли своїми виробами не тільки щоденні потреби виробництва й хатнього господарства, а ще й потреби комфорту й роскошів. Українські майстрі стають тепер найздібнішими учнями принатурених чужинців, головним чином, татар та німців, і підносять ремество України на художню височінь.

Ремество піднеслося своїм мистецьким й прикладним боком, зате духовна культура, вихована в київську добу на візантійських зразках, підупала. Київські часи—це з усього періоду натурального господарства найбагатший на духовну культуру вік. Манастирі були головними розсадниками візантійської культури в Наддніпров'ї;

вони завідували багатьма школами, давали своїх, хоч і не мудрих, малярів та постачали письменників—як авторів, так і перекладачів або переписувачів. З київської доби залишився до нас літопис, що зветься Несторовим або давнім і доходить до 1113 р., та літопис, що зветься Київським; він доходить до кінця XII ст. Обидва ці літописи дійшли до нас у ріжних редакціях Іпатіївського та Лаврентіївського списків. Збереглися до нас і списки звичаєвого права та князівських розпоряджень—уставів, що їх зібрали приватні люде протягом XI—XII ст. Списки ці дійшли до нас під назвою «Руської Правди» в трьох її редакціях; сюди увійшли, між иншим, і відомі реформи Мономаха 1113 р.

З тієї-ж таки київської доби ми маємо сліди лицарського епосу у відомому вже нам «Слові о полку Ігоревім», з кінця XII ст. Боротьба християнства з поганством дала багато проповідів, повчень, публіцистичних навіть творів (хоча й релігійного все-таки характеру), якими уславилися особливо Клим Смолятич та Кирило Турівський. Далі, маємо описи подорожів, прим., Данила Паломника, та багато анонімних памфлетів кінця XI ст., крім ріжної перекладної літератури, дуже численної.

Галицька доба своєю літературчою творчістю не відзначається. Маємо з неї Галицько-Волинський літопис, що описує XIII ст., до того-ж нескінчений; Київо-Печерський Патерик, що малює життя печерських чорноризців, нову, з політичним характером, редакцію Моління Данила Заточника та декілька анонімних памфлетів і проповідів (між ними ченця печерської лаври Серапіона). Нічого більше галицька доба через татарщину не змогла з себе добути.

Невдале збірання земель. Галицька земля з другої половини XI ст. відірвалася від Київського звязку й жила до кінця XII ст. майже осторонь від заколотів, що не вгавали в Наддінпров'ї після Мономаха. Маючи свій власний шлях на захід, межуючи з волохами, уграми та поляками, вона не дуже то турбувалася Київом, що не мав для неї жадного майже значіння. Від дніпровського шляху вона була далеко й тому здавна брала малу участь в його торгівлі челяддю, а вести таку торгівлю Дністром не зважалася; до того-ж гирло Дністрове мало не увесь час було перш у печенігів, потім у половців. Був ще суходолом шлях на захід, через Угорщину та Польщу; але цим шляхом більше ходили валки з медом та сіллю, а не з челяддю.

Це все разом склалося так, що «Червона Русь» з своїми містами в свойому розвиткові йшла повільніше, а зате й певніше. Вона не витворила, як Київщина, окремого городського типу, з його торговельно-

ремесницьким характером, а жила сімейним сільським господарством, на пів-патріярхальним ладом в тісному звязку села й міста, не знаючи ні страшних кочовників, ні лихвярської гарячки Наддніпров'я.

Подібним життям жила й Волинь, що на початку XII ст. також пішла на своє хазяйство.

Але, коли після Мономаха Київ почав занепадати, у галицьких володарів починає рости жадоба наживи. Ця жадоба з'являлася на Наддністров'ї разом з частими приїздами угорських та німецьких гостей за челяддю та иншим крамом, що його не вистачало на заході через завмирання київської торгівлі. Цієї ради наживи галицький володар Володимирко ламав свою присягу на вічний мир і поширював свої землі вниз Дністром до Дунаю й Чорного моря, пробиваючи собі шлях до Візантії.

Політику батькову провадив далі Ярослав, про якого ми вже згадували; з своєю політикою він був власне бездушним знаряддям у руках бояр. Але зміна в попередніх взаємовідносинах пануючої класи та смердів, що сталася ради випадкового до цього часу узороччя, викликала заворушення селянства проти бояр. На чолі незадоволених став брат Ярославів Берладник, збіраючи біля себе галицьких вигнанців чи втікачів, що рятувалися втеками від боярської зажерливости в південні степи. Ярославові з великими труднощами вдалося відігнати вигнанців з Берладником від Ушиці та втихомирити повстання за допомогою сусідів—«усіх князів руських, короля угорського та польських князів», як каже літопис.

Така була попередня історія Галича.

Протягом другої половини XII ст., головним чином, за Осмомисла, Галич стає важливим центром зносин всього Наддніпров'я з заходом; тому й не дивно, що на нього звернули увагу його сусіди, меткі волинські князі, що починали торгувати з Польщею. Вони намагаються об'єднати червенські городи з волинськими, щоб мати вихід і на південь. Р. 1198 Волинський з Володимира володар Роман, надзвичайно спритний купець, став, за згодою галицьких бояр, їхнім князем. Сівши в Галичі, він не хотів уже вертатися назад до Володимира, не находячи в ньому таких умов для закордонних звязків, які були в Галичі.

Це об'єднання Волині й Галичини було вихідною точкою завойовницьких мрій Романових. Він звязав себе торговельними інтересами з Італією та Німеччиною, ходив воювати половців, Польщу й Литву, щоб награбувати краму, а разом з тим підбивав собі українські землі, щоб поширити територію князівських доходів. Під його впливом була турово-пинська округа; він забрав собі Київщину й колонізував По-

ділля; здавалося, що Роман незабаром стане другим заснувателем руської держави; але мрії його швидко почали розвіюватися. На Київ заявила претензію Суздальщина; на її рішучість треба було добре вважати,—і через те Романові довелося залишити Київ, яко нейтральне між Галичем і Суздалем князівство, хоча фактично він розпоряджався в київській землі й надалі. Це й призвело до того, що в 1203 р. князь Рюрик, якого вигнав Роман з Київа,через інтриги суздальського боярства, страшенно руйнував з половцями колишню свою батьківщину, забіраючи в полон населення, вивозячи все, що попадало до рук, та грабуючи багаті манастирі й церкви. Цей погром, про який я вже згадував, так зруйнував Київ, що татари, прийшовши на Україну в 1223 р. навіть не пробували його й брати й тільки вже в 1240 р. вперше пограбували його.

Мрії Романа й галицьких бояр заволодіти Україною розвіялися швидко. Р. 1205 Роман затіяв похід на Польщу, щоб заволодіти люблинською землею, й підчас цього походу наложив у бою головою. Після його смерти розгорілася страшна боротьба за Галицький престіл, і тягнулася більш як тридцять років без перерви; одночасно в Галицькій землі не припинялися й боярські заколоти. Про об'єднання земель нічого було й думати.

Чернигівські домагання. У Наддніпров'ї була ще одна земля, що також піддалася сп'янілій спекуляції челяддю після того, як почало падати значіння Київа,—це Чернигівська земля.

В XII ст. вона відірвалася від київської й стала жити своїм окремим життям; вона завела навіть у себе свою монету-гривну та особливий порядок князівського наслідування.

Ще до занепаду Київа чернигівські князі з боярами почали топтати свою стежечку на Київ, намагаючись заволодіти ним за всяку ціну; иноді це вдавалося їм серед загальної князівської метушні. Але на перешкоді ставали їм Суздальські князі, що вже влізли були клином між чернигівські та новгородські землі; тепер вони дбали про те, щоб в Наддніпров'ї не зорганізувалася нова економічно-політична сила, яка могла-б стримати окупаційні заміри суздальських князів та бояр. Суздальські верхи дуже боялися за свою перевагу в Наддніпров'ї; через те вони завжди інтригували проти чернигівських впливів на Київщині, підсовуючи чернигівцям що-раз нового конкурента на Київ.

Таким чином, згодом, крім Суздальського суперника, з'явився несподівано ще й Галич, яко кандидат на київську землю, і хто знає, як-би була скінчилася Романова політика, коли-б він не загинув у бо-

ротьбі з Польщею. Романова смерть розвязала чернигівським князям руки. Киристуючись з унутрішньої боротьби, що виникла на галицькій землі між боярами та нащадками Романовими, вони захоплюють Київщину, Галичину та Волинь і протягом одного року стають володарями всієї України. Тріумф їхній був, проте, не довгий. З Київа їх вигнали суздальці, на Волині довелося одступати перед Романовим сином Данилом, в Галичні пихате боярство, що само закликало було на престіл князівських родичів з Чернигівщини, Ігоревичів, роздратоване дикою їх самовладою, узімку 1211 р. повісило цих Ігоревичів.

Так скінчалася дуже коротка гегемонія Чернигова над Україною. Центр усієї політики на Україні знову починає переходити до Галича, де син Романів Данило пробував погодитися як-небудь з боярством, і, врешті, прямими й кривими дорогами таки дістався до Галицького престолу. Заволодівши Галичиною, Волинню, Поділлям й Побужжям і підбивши собі Київщину, він забрав, таким чином, всю правобережну Україну від Дніпра до Карпат, до Сану, а на півночі по Прип'ять. Правда, татарщина вигнала його знову з половини його земель, проте, можна сказати, що Галич вийшов переможцем з цієї боротьби за гегемонію на Україні. Що-ж до Чернигівщини, то вона витратила свої сили на боротьбу за поширення території й, не маючи в сучасних умовах підстав для свого окремого розвитку, занепадала все дужче, поділена на дрібні князівства та придушена татарським ярмом, доки не об'єдналася з своїм суперником-Галичем під чужою литовською владою.

Познайомившись у загальних рисах з пересовуваннями політичного центру на Україні на захід, на Дністер, та з причинами цього пересовування, що полягали в нових умовах взаємовідносин з закордоном, дослідимо тепер унутрішні взаємовідносини на землях України, а в першу чергу феодальні відносини бояр між собою та князями, та боротьбу, що була неминучим наслідком цих відносин. Цілком зрозуміло, що ілюстрування цих відносин в першу чергу грунтуватиметься на галицькому житті. Справді, галицькі взаємовідносини були в цей час більш-менш виразом пануючих на всій Україні відносин, бо Галич став центром України, і вся вона, як колись за київських часів, почала рівнятися по своєму центрові.

Боротьба з феодалами. Ми вже знаємо, що основою феодальних відносин на українських землях цієї доби було «держання» або «кормлення», що виробилося з переходових, ще напів-дружинних, відносин київської доби. Вперше держання таке бачимо в літописі в половині XII ст. в галицкій Русі; читаємо там, як князь роздавав городи

й села боярам для збірання податків і виконування инших державних функцій. Князь у ці часи вже не утримував на своїм дворі численної дружини, а «кормив» її, роздаючи їй свої, ц. т. державні, землі, або стверджуючи за нею її «вотчини».

Ріжниці між дружиною та земельною знаттю, що ще в першій половині XII ст. були досить виразні, затерлися протягом другої половини XII ст. цілком, і перед нами в галицькій добі виступає вже одною лавою земельний феодал, об'єднавши в собі давню земельну знать і князівських дружинників. Дружинники сидять тепер на своїй «отчизні» чи «вотчині», держачи землі від князя та порядкуючи в своїх маєтках.

І от феодал, що все ще живе дружинними пережитками, стає тепер на боротьбу з своїм «кормителем»—князем землі. Особливо визначилися в цій боротьбі феодальні верхи, т. зв. «большіє бояри». Вони бували часто надзвичайно багаті й могутні, і мали своїх власних феодалів, як от Доброслав на Покутті, що дав його в держання двом «беззаконникам от племени смердя», Домажиричеві та Молибожичеві. Цілі округи бували не раз під владою «больших бояр», як от Григорія, що «горную страну перемишльськую мишляше одержати», або Судислава, що «з честею великою одержав звенигородську землю». До послуг цій феодальній знаті повсякчасно були охочі, як, прим., отроки Ратибора з Київа або «горді слуги» галицького та перемиського владики,—не говорячи вже про полки «галицьких мужів»—світських бояр. Отже, не дивно, що саме ці верхи ведуть найдіяльнішу боротьбу з князями, щоб звести їхню владу на ступінь тільки форми або самим навіть «вокняжитися». Яко важливі чинники в цій боротьбі виступають нераз і «худородні», «от смердя племени», цеб-то феодали, що вийшли з простолюду. Спробу боярської знати добитися олігархії ми бачили в Галичі вже за часів Ярослава, коли одна партія бояр намагалася усунути з князівського двору другу та прибрати князя собі до рук. Уже тоді боярство виросло в таку силу, що почало міняти князів, які були не до вподоби, й закликати инших, податливіших на його сваволю й «грабительство». Правда, не раз доводилося боярам за ці домаганнянакладати головою, але це ані трохи не спиняло зросту їхньогозначіння. Коли галицькі бояри, закликавши Романа з Волині на галицький престіл, почали проти нього ремствувати, Роман страшенно винищив боярство. «Не видушиш пчіл,—казав він,—не будеш їсти меду». Проте, й після нього бояри все ще були в силі прогнати його наступника Данила й закликати з Сіверщини братів чернигівського князя, Ігоревичів. І хоч Ігоревичі, побачивши згодом, що їм з боярами дошкульно, кину-

лися їх винищувати поголовно й вирізали,—як каже літописець,— до 500 чоловіка, а проте, бояри в 1211 р. знайшли в собі силу під час цього повстання трьох Ігоревичів повісити.

У тому-ж XIII ст., трохи пізніше, за часів Данила, що кілька разів тікав з Галича від бояр, пиха й сваволя боярських олігархів дійшла до найвищого ступіня. Бояри-магнати за ніщо мають свого князя й самочинно володіють землями,—«бояри галичські,—каже сучасник, —Данила князем собі називали, а самі всю землю держали». Вони одверто зневажають князя. Доброслав, напр., їздив до князя «в одній сорочці, гордий, не дивлячися на землю, а галичани бігли у його стремен»; другий «з цих безбожних бояр лице залив йому (Данилові) чашою». Але цього всього мало було боярам—вони мають намір зовсім усунути князівську династію, закликають до Галича угорських королевичів, щоб самим володіти їхнім іменем, як це робив Доброслав, «попов внук, що вокняжився і грабив всю землю» під охороною угорських полчищ. Нераз вони просто-таки самі йменуються володарями, як Володислав, що «в'їхав у Галич, вокняжися і сіде на столі».

Але на дорозі до необмеженої влади боярству стали дві перешкоди. По-перше, серед боярської олигархії йшов повсякчасний бій за те, кому з них в Галичі володіти; так, коли «вокняжися Доброслав», то проти нього виступив другий олігарх, Григорій, що «сам хотяше всю землю одержати». По-друге, до боярства ставилися вороже смерди й міщане, що під час боротьби князя з боярами «бігли до нього, як пчоли до матки».

Тільки завдяки цьому вдалося Данилові, в 1238 р., остаточно сісти на галицькому престолі. Не даремно літописець каже, що коли Данило вернувся, «вийшли (до нього) владики й бояри, хоч були противні йому, вийшли на-зустріч із слізми на очах, облизуючи собі губи, що втікло від них панування».

Я навмисне подав ширші картини з життя галицьких феодалів, між якими бачимо вже й духовних, напр., владик з Галича й Перемишля. На цих, викришталізованих уже, феодальних відносинах Галича найвиразніше видно феодальні порядки взагалі на Україні до приходу татар, виявляється зріст земельної власности та її домагання влади. А тепер підемо далі, освітлимо відносини феодалів до підлеглих класів, міщан та, особливо, смердів, відносини, що в половині XIII ст. привели до грізних громадяньских рухів, що звуться татарщиною.

II.

ТАТАРЩИНА.

Класові загострення на Україні.

Підчас, коли на землях України тягалися за чуби князі та товклися з своїми князями бояри, коли, з одного боку, дробилися чернигівська та сіверська землі, а з другого, Галич, об'єднавшись з Волинню, усе простягав руку на Наддніпров'я, Турово-Пінську землю та на Побужжя, коли київська земля перевелася на невеликий шматок землі з містом, що все далі бідніло,—в цей час всередині громад починало все грізніше клекотіти, віщуючи бурю.

Звичайно, пани б'ються, а в мужика чуб тріщить; так воно було й під час тієї князівської метушні за стільці, під час тієї боярської ворохобні. Утончення класової експлоатації та розвиток феодальних порядків з їх вірами й продажами, даниною, лихвою та полюддям— все це ані трохи не було лекше для громад, ніж давнє полюддя князівських дружин, що збірали данину «з диму і рала». Навпаки, всі ці утиски відчувалося тепер ще болючіше, коли громада залежала цілком від свого «держателя»—феодала. І хоча тепер і не ходили вже на волості за челяддю, зате росло холопство й закупництво, що тяжкою своєю працею набивало боярські льохи та комори.

Боярські та князівські заколоти вимагали багато видатків на наїзди й походи, на оплат військових дружин та на утримання багатих дворів. Все це мусила постачати громада, що з неї боярин і князь тягнули собі доходи, як і коли попало. Не даремно автор «Слова о полку Ігоревім» так оплакує лихоліття кінця XII ст.: «в княжих сварках віки людські скоротилися тоді, бо рідко ратаї покрикували, зате часто, трупи ділячи, ворони крякали, та галки мову мовили, на жир хотячи летіти»; не даремно й літописець галицький визнає, що «нечестиві бояри робили великі грабительства».

На грабіжці населення зростало багатство бояр-феодалів та годувалася їхня пиха й зарозумілість, які ми бачили, приміром, у Доброслава з Покуття, цього великого торговця коломийською сіллю. Переяславські та київські бояри у ці часи мають вже сотні, а то й тисячі холопів, тисячні табуни й череди худоби; на подвір'ї звенигородського боярина Судислава награбував Данило без ліку всякого добра та цілий арсенал усякої зброї; в київських та галицьких владик бачимо безліч гордих слуг в пишних убраннях. Ось як одне з церковних повчень,— «Слово о богатом та вбогом»,—описує життя знати ще в XII ст.: «багатий ходить у багрі та паволоках, коні його тучні, сідла позолочені;

коли він виходить із дому, перед ним і за ним іде безліч рабів в намисті, обручах, золотих гривнах і роскішнім убранні; підчас обідів на золотих і срібних посудах п'ють вина, мед і квас, грають на гуслях і свірілях, забавляються сміхотворцями та танцями».

В цих роскошах та заколотах, що їх оплачувало сільське та городське населення, як і в широко розповсюдженому хабарництві княжих мужів, не оставалися позаду й духовні. Так, печерський манастир мав свої власні села й землі, завів у Київі свою окрему торговицю й що-року висилав валки по чужоземні товари; крім того він славився своєю розпустою—піяцтво доходило в ньому до того, що «ченці совалися на колінах, валялися в грязі й гною.» У перемишльського владики та київського мітрополіта були свої міста, великі дружини й свої феодали. Галицький єпіскоп помагав, між иншим, проганяти Данила, щоб дістати від королевича угорського галицьку волость. Що-ж до нижчих духовних, особливо ченців, то вони не менше славилися своєю розпустою та піяцтвом, своєю зажерливістю, здирствами та хабарництвом, дошкуляли населенню не менш від вищих.

Отже, не дивно, що на Україні поруч з гострими проповідями Серапіона до бояр починає з'являтися ряд анонімних памфлетів, повчень та погроз князям і боярам; вони походили від авторів, що близько стояли до «смердя племени». Згадати хоч-би про такі твори, як «Слово на немилостивії князі, іже неправдою судять», «Слово о судах, и о властелех, емлющих мзду и не в правду судящих», «Где быти тиуну и князю на оном світі», «Наказание князем, иже дають волость и суд лукавым мужам», та всякі инші твори кінця XII й початку XIII ст., в яких суворо картається феодалів, князів і владик за визискування населення та грабування громади. З другого боку маємо деяку відповідь на ці аноніми в творі «Моление Данила Заточника», де якийсь княжий дворак усяко зневажає смердів і рядових міщан та вихваляє пануючу класу. Цей твір мимохіть дає нам картину морального розкладу боярства з його історичним принціпом, якого мав ще в X ст. проголосити «Святий Володимир»: «Русі єсть веселіє пити, не можемо без того жити».

Втікачі. Під гнітом боярської сваволі городська дрібнота та сільське населення де-далі все убожіють і переходять у закупів або у вільнонайманих городських робітників, і їх з'являється в городських стінах що-раз більше. Побачивши себе в лещатах, вони стихійно шукають виходу з свого тяжкого становища, при нагоді беруть участь у повстаннях і помагають князям підчас їхньої боротьби з боярами або просто втікають. Ця втеча в кінці XII ст. стала вже настільки

масовою, що літописець оповідає, як то «смерди скачуть через забори» в степи на волю, де організують ватаги волоцюг—степових бродників, грабують купецькі валки та нападають на боярські волості. У Наддністров'ї такі втікачі з'являються вже в половині XII ст. під назвою берладників або галицьких вигнанців; під проводом князя Івана Берладника, якого вигнали родичі, вони грабують портове місто Олеше на Дніпрі й пробують підняти галицьких смердів і міщан проти бояр та князів.

У Наддніпров'ї маємо в цей час таку саму картину. І там з Переяславщини та Київщини втікали всі, кому боярська самоволя вливалася гарячим салом за шкуру; ці т. зв. бродники, користуючись з невпинних заколотів, часто нападали на свої країни. Так, р. 1147 ходили вони з половцями на Київщину; р 1158, коли в Галичині Ярослав збірав звідусюди допомогу проти вигнанців, що почали наступи на Ушицю, бродники пограбували Переяславщину. Коли в 1223 р. з'явилися в Наддніпров'ї татари, бродники під проводом свого отамана Плоскині стають на їхній стороні й помагають їм знищити, на річці Кальці, спільне військо князів, Вони підступом беруть в полон князів і віддають їх татарам, що й подушили їх дошками, бенкетуючи.

Таких бродників чи вигнанців було, мабуть, уже дуже багато, бо вже у війні Берладниковій налічувалсся їх біля 5.000 чоловіка. В часи першого нападу татар на Наддніпров'я, 1223 р., кільканадцять тисяч наддністрянських вигнанців дали себе підмовити йти походом проти татар, але чи дійсно билися з ними, не знаємо; зате підчас другого нападу татарського, вони вже йдуть з ними вкупі проти князів.

Степовики-втікачі збіралися, мабудь, і на Поділлі та на Побужжі, де жили не з'ясовані ще громади поселенців, що звалися болохівцями. Вкупі з цими болохівцями вони мали намір вирватися з-під гніту галицьких бояр і зорганізували автономні громади з виборними старшинами-атаманами. З ними боярам вічний був клопіт. Ці-ж таки втікачі заходили аж на нижній Дунай, то воювали, то ремесникували, а инколи налітали на землі галицькі, бояр грабуючи.

Татарщина. Згода князів з громадою проти бояр, яку ми бачили за Романа, Ігоревичів і Данила в Галичі та на Волині, за Мстислава в Київі та за Всеволода в Чернигові, була тільки випадвою; в руках князя була вона одним з засобів боротьби за князівську самовладу, якій загрожували бояри; але боярської експлоатації вона не зміняла й не могла змінити, доки існували феодальні порядки. Сам князь був найвищим органом феодального визискування; крім того при невиробленій ще державній адміністрації, яка не знала ще бюро-

кратично-чиновницького механізму, князь не міг обійтися без бояр-феодалів.

З другого боку, і громада не могла ще самотужки позбутися влади князя й бояр, бо в неї не було ще виробленого політичного поняття класової свідомости. Визискувана маса була класовою в собі, але ще не достигла, щоб стати класовою для себе, як каже Маркс; вона могла врятувати себе тільки випадково, за чужою допомогою. Позбутися бояр або князя з власної ініціятиви вона не могла та й не хотіла: вона боролася тільки проти особи князя або боярина, а не проти самої системи князівської та феодальної влади. Цим і пояснюється, через що серед повсякчасної боротьби тодішнє суспільство спромогалося на зміни князів, справді міняючи їх, як заношені сорочки, але ніколи не пробувало зостатися зовсім без князя, без влади; воно марило здобути собі такого князя, що «усім серцем хотів-би добра руській землі». Однак, трапилася таки нагода, що силою обставин примусила суспільство позбутися князів і бояр та стихійно повела його до нового ладу; вона змінила князів і бояр на татарських баскаків і на виборних отаманів, що були вже у звичаї серед бродників та вигнанців. Такою нагодою була татарська навала 1240 р.

Татари з'явилися були в Наддніпров'ї ще в 1223 р., але тоді не пішли за Дніпро, а, розбивши на Кальці князів, повернули назад на схід; р. 1229 з'являються вони знову на Україні під проводом Батия і в 1240 облягають Київ. Взявши це місто, що вже конало, татари посуваються далі на захід, заходять аж у Угорщину й завойовують її, але в 1242 р. вертаються назад і осідають на нижній Волзі.

Прихід татар, з якими ще раніш познайомилися степові бродники, був гаслом для громад до загальної революції проти князів, бояр і манастирів. Найперші піддалися татарам Переяславщина та Київщина з своїми колоністами, що звалися на Поросcі «чорні клобуки»; та колоністи ці ще до приходу татар не раз пробували були звільнитися від феодального ярма. Київа не було тепер кому боронити; київське тільки багате міщанство з боярами держалися деякий час своїми власними силами доки не загинули під руїнами своїх палаців та церков. За Київщиною пішла Чернигівська земля; за нею піддалися землі болохівців, по обох боках верхнього Случу і східнього Бугу, і Волинь; далі почали переходити до татар громади на Побужжі, в Галичині та Холмщині, помагаючи їм грабувати маєтки князів, бояр та манастирів

По українських землях пішов від цього погрому страшний переполох. Вся знать хапала, що під руку трапилося, і втікала на захід, на північ, а перш за все в Литву, куди татарські загони не доходили

й де можна було почувати себе безпечним од розлютованого холопства, закупів та смердів. Утік з своїми боярами й Данило спершу в Угорщину, а потім, коли його слідами з'явилися татари й туди, на Мазовію, залишаючи невдячну батьківщину власній її долі.

А батьківщина не то-що не тужила за ним, а навіть ще помагала гонити його, як дикого звіря. Ій усміхалася воля, без боярських і княжих заколотів, без данин і судових поборів. Татари зовсім не втручалися у внутрішні справи громадян, дозволяли їм сіяти вільно пшеницю й просо, вибірати собі старшин, що звалися отаманами, та заводити в себе порядки, які були громадам до вподоби. Вони не накладали тяжких данин, не грабували населення, а вдовольнялися незначною даниною, яку збірали баскаки; данина ця в порівнянні з боярськими «томительствами» була дійсно великою полекшою. Отже й не дивно, що, населення не боялося татарського погрому; хоч як його не лякали татарами бояри та попи, воно не йшло боронити землі од «безбожних ізмаїльтян». Татари, правда, немилосердно грабували князівські й боярські маєтності, багаті купецькі міста та манастирі,— але населенню це було до вподоби.

Боротьба з татарщиною. Цей широкий на всю Україну народній революційний рух проти пануючої класи, названий рухом татарських людей, «татарщиною», ц. т. бунтом «людей, що сидять за татарами», був початком крівавої, жорстокої громадянської війни громад з боярами, що зчинилася після відходу татар. На жаль, не маємо про неї докладніших відомостей, крім неясних заміток літописця; але і з них можна до де-якої міри з'ясувати собі цю крівaву революцію на землях, про яку в літературі досі не згадувалося принціпово.

Данило та бояри, злякавшись як татар, так і власного населення, що під час їхньої втечі на захід не хотіло давати їм притулку та зачиняло перед ними свої брами, погодилися між собою і спільними силами намагалися вернути втрачені землі. Холмщину та Галичину їм пощастило ще сяк-так приборкати, але з иншими землями довелося битися дуже. Побузькі городи, що «сиділи за татарами», боролися до останнього. Дорогичин замкнувся й довго, мабудь, боронився, бо Данило, здобувши його, будує там церкву на спомин своєї перемоги. «Созда церков прекрасну і рече: се град мой, преже бо приях і копьем», ц. т. приступом—каже літопис.

Завзято боролися волиняки, де центром боротьби з Данилом виступає місто Звягель (Новоград-Волинський) і Городок на Тетереві. На волиняків Данило послав сина свого Шварна, що «взя всі городи, сідящіє за Татари», крім одного Звягля, в якому жителі, «побачивши

мало дружини з князем, посміялися над ним, стоячи на мурах міста». Тоді Данило зібрав велику силу,—звягляне злякалися й «не стерпівши здалися». Данило спалив тоді місто до-щенту, а недорізаних жителів віддав у холопи синам своїм, Шварнові та Львові.

Довго довелося боротися на Київщині та Поділлі, де сиділи «чорні клобуки» та болохівці, що кликали на поміч татарського ватажка Куремсу; на них Данило посилав своїх людей не раз то з братом Васильком, то з своїми синами: «Подумавши з братом і сином заняв Межебоже, потім воювали Данилові люди й Василькові Болохов, а Львові Побоже і татарських людей».

Щоб урятувати, хоча-б Галичину, Волинь та Холмщину,—Данилові довелося їздити до татар на поклін, визнати їхню владу над собою, платити їм данину—татарщину та звати себе ханським холопом. Але татари не хотіли примушувати населення піддатися Данилові й боярам, і тому за поміччю проти своїх підданих звертаються вони на захід; Данило веде переговори з римським папою. Але папа жадної помочи не прислав, крім королівського титулу за васальство Галича папі. Даремно Данило шукав собі союзників в Чехії, Польщі, Литві та Угорщині—ніхто з них не мав серйозної охоти боронити Галич.

Ця боротьба з татарськими людьми чи татарщиною, як зву я цей рух, тяглася більш як двадцять років; то одна сторона перемагала, то друга, але, нарешті, подолано було Данила, що страшним терором та нищенням намагався припинити грізний рух населення. Під час цієї боротьби татари перше під проводом Куремси 1253—4 р., потім р. 1259 під проводом Бурундая ще раз вирушили на Україну і, на превелику втіху пригнічених смердів, примусили Данила власними руками знищити всі укріплення й замки, що ще залишилися були після першого походу татарського.

Це ще більше ослабило боярську та князівську владу, і вона вже не здужала вернути всі втрачені землі. Поділля, східня Волинь, Київщина та Переяславщина таки позбулися своїх князів та бояр. На Чернигівщині незабаром сіли, правда, князі знову, але вони, як і на Сіверщині, цілком залежали від татар і були більше татарськими баскаками, ніж володарями. Одна тільки галицька держава змогла почасти зберегти давні порядки на землях західньої України, але платила за це татарським ханам велику данину.

Наслідки татарщини. Такий був кінець великого громадянського руху на Україні. Почався він незначними повстаннями по окремих землях, а згодом виявився в масовій утечі в степи та в перших спробах «чорних клобуків» і болохівців зорганізувати автономні громади

на зразок галицьких вигнанців. Скінчився цей рух страшним погромом пануючої класи та ліквідацією князівської влади й феодальних порядків на половині української території на добру сотню років. По всій Україні нестримна помста поневолених класів знищила горді князівські й боярські палаци та багаті манастирі, змітаючи все, що стояло їй на дорозі до жаданої волі.

Ударивши так по державному життю України, татарщина принесла з собою й цілковитий занепад духовного життя, що грунтувалося на культурі, занесеній з Візантії; татарщина знищила важливі культурні центри, вигнала з Наддніпров'я попередніх візантійських культуртрегерів—ченців і попів і просто таки вимела з половини України всю її попередню культуру. З Наддніпров'я повтікала, здебільшого, мабуть на Литву, вся тамтешня знать, забіраючи з собою книги, твори мистецва та й усі сили тодішньої культури. Замкнулися манастирі, манастирські школи спустіли й вилюдніли більші міста. По селах і містах зостався тільки простий люд з своїми отаманами—без освіти і школи, без книжки та вчителя.

Звідци й пішло в історії поняття про татарський вандалізм та татарське лихоліття, яким пояснювали історики занепад українських земель та знищення української державности. Але це лихоліття було, здається, не так татарське, як своє, рідне; зчинили його не так Батий та Бурундай, як поневолені маси, що не хотіли далі коритися «боярському томительству» та «княжим крамолам». Ці маси шукали виходу з тих феодально-дружинних суперечок, в яких українські землі були з початку XII ст., і не стримували своєї революційної стихії. Грабували й татари, як це буває в кожному поході, але населення, оскільки можна було, не займали, тільки знать: бояр, манастирі, духовенство та купців; для цих, як каже папський агент Карпіні, що їздив тоді по Україні,—милосердя жодного не було.

З татарським лихоліттям звязується й великоруська теорія продовження московською Руссю київської. Російські державні патріоти, що в Романових вбачали нащадків київської династії Володимира, промовчуючи велику народню революцію, звязали з татарськими нападами теорію масового виходу наддніпрянського населення на північ, де воно ніби-то рятувалося од татар. Міркують вони так: в Наддніпров'ї жив до татар великоруський нарід; під монгольским натиском він посунувся далі на північ, даючи місце в Наддніпров'ї українському племені, що йшло на Київщину з півдня. Ця теорія грунтувалася на записах літописця та папського посла Карпіні, що змальовували спустошення на Україні після переходу татар. З другого боку, записи того самого літописця про боротьбу з татарськими людьми та про

вперту оборону городів, що сиділи за татарами, наочно заперечують можливість цього переселення.

Напевне можна сказати одне,—що не все населення свої оселі залишило, як це стверджують пізніші записи; втікала тільки знать, і то перш за все на Литву, яка з того часу, під впливом цієї української еміграції, приймає наддніпрянську культуру. Власне цей факт з Литвою доводить уже цілковиту неможливість того, щоб Київщина продовжувала своє громадське й культурне життя на півночі, в Московщині. Та і в останньому ця теорія неймовірна, бо для чого-ж було населенню втікати на північ, під нову загрозу татарьску, для чого було йти на зустріч ворогові? Адже-ж татари пограбували перше Рязанщину та Суздальщину, а вже після пішли на південь. Чи сяк, чи так, одне є певне, що населення зосталося в Наддніпров'ї на місцях і тільки наприкінці XV ст., під нападами кримських татар, подалося на захід і північ—в землі Сіверщини й Чернигівщини, на Побужжя та в Галичину; про це свідчать тогочасні народні пісні. Що-ж до якихось грабунків татарських XIII ст., то про них у народній словесності й згадки немає, крім записів, що залишили як раз ті елементи, по яких татарщина найболячіше вдарила. Та й у цих записах сучасників маємо цікавий епізод, що свідчить проти грабіжництва татар. Літопис оповідає, шо татари засновували на завойованих землях свої слободи-селища, «и умножишася людей в свободах тех, со всех сторон сошедшеся, и быша тамо торгы и мастеры всякия». Виходить, не то що не було спустошення, а навпаки, сюди збіралися втікачі з західніх земель.

III.

ПОМОНГОЛЬСКІ ЧАСИ.

Розвиток виробництва. Хоч і дуже боляче вдарили татари по державному життю України та по духовній її культурі, проте, татарська навала XIII ст. мала деякі й добрі наслідки, що в помонгольську добу виявилися в новому розвиткові продукційних сил матеріяльної культури. Правда, спершу знищеним містам тяжко було піднятися з занепаду, особливо на східній Україні; але рани швидко загоїлися, і виробництво пішло вперед жвавіше ще, ніж до татарського лихоліття. Це помітно, головним чином, на західніх землях, де в кінці XIII ст. уже й сліду не було від недавніх часів. На жаль, з цього помонгольського часу на Україні ми маємо відомості занадто бідні, щоб можна було скласти виразну його картину (Галицько-волинський літопис

уривається наприкінці XIII ст); але з цих відомостей все-таки можна, хоч приблизно, уявити собі, як розвивалося суспільство після татарщини.

Ці, хоч і дуже вже бідні, відомості кажуть, що після нападу татар на Україні (навіть у Наддніпров'ї, де татарщина найбільш далася в-знаки) довгого застою у виробництві не було. Правда, у східніх землях упало боярське землеволодіння, що стояло на чолі сільського виробництва, але на його місце незабаром виросла велика земельна власність громадських отаманів, що не відставала від боярської. Продукція хліба, очевидно, ані скільки не підупала, а ще збільшилася, бо населення могло не то що себе прогодувати, а ще й татарам платити данину збіжжям, сіючи для них пшеницю та просо, як каже літопис. Більше навіть: сільське господарство постачає хліб на вивіз за кордон, торгуючи ним з італійськими колочістами, що після 1203 р. хмарою посунули на чорноморські береги та на Крим. Пшеницю з Поділля й Київщини де-далі все частіше бачимо на ринках Царгороду, Венеції, Генуї та Пізи.

На західніх землях, де боярська землевласність зоставалася непорушною, бачимо ще кращий розвиток рільництва та сільського господарства взагалі. Про це виразно свідчить посольство ятвягів, 1280 р., до Галича й Володимира, що просило хліба «їх перекормити». Хліб послано було тоді, як каже літопис «в лодях Бугом та Нарвою з людьми добрими». Що продукція хліба й усякого зерна було велика, видко ще з того, що його дуже багато починають возити річками до Балтику, а далі у Швецію, Норвегію, Шотландію, Голандію, Фландрію та північну Німеччину. Коротко, є докази, що татарське лихоліття не тільки що не спинило економічного розвитку українських земель, а до деякої міри допомогло йому швидче піти вперед.

Виявилося це перш за все у швидкому розвиткові ремества, що після татарщини добре вже вміє обробляти метали, головним чином, залізо й мідь, привозячи на Наддніпров'я та західню Україну з-за кордону, Чорним та Балтійським морем, багато сировини. До того часу власного металевого виробництва на Україні не знали, сировини було обмаль, та й та нікчемна,—тому потребу в металевих виробах задовольняли шляхом обміну з чужинцями.

Тепер металевих виробів вже не привозять готовими з-за кордону, а виробляють у себе, власними силами. Цієї вмілости навчили жителів України перш за все татари, відомі в ті часи майстрі, та почасти західні ремесники, що частіше почали з'являтися на Україну, головним чином, коли в Галичі на деякий час засіли були угорські королевичі. Головними, проте, вчителями металевого та иншого ремества на

Україні були татари. Літописець згадує, що до Данила прийшло від татар багато ріжних майстрів-сідлярів та ювелірів, які вміли виробляти всякі чудові речі з заліза, міди, золота та срібла, а так само обробляти шкіри. Найшло сюди з заходу багато всяких мулярів, що наших предків вчили будувати храми й палаци з каменю; про це побіжно згадує літопис, розказуючи про одного «хитрого Авдія», що оздобив Холмську церкву білим і зеленим тесаним камінням. Кам'яне будівництво починає тепер витискувати дерев'яне, на що вказує літопис, описуючи будування нових міст і церков.

Цей швидкий зріст ремества по всій Україні удосконалював і засоби праці на ріллі, постачаючи залізне знаряддя, і впливав на поширення місцевого й чужоземного ринку. Всі ті татарські й німецькі майстрі, що юрбами оселюються по містах східньої України та сотнями мандрують на Україну західню, стають важливим чинником до збільшення місцевого ринку, до розвитку місцевого обміну. Той самий Карпіні, що чорними такими фарбами малює нам занепад Наддніпров'я, оповідає, що він бачив у Київі велику торгівлю, в якій брало участь не тільки місцеве населення, вся нова знать, а й багато купців з Польщі та Австрії, з Царгороду, Генуї, Венеції, Німеччини та Франції. Хоч трохи й перебільшене, свідоцтво це показує, що татари не були такими страшними варварами, що Наддніпров'я не лежало пусткою, виробництво не завмерло в ці часи, а розвивалося й далі, хоч і серед инших уже політичних обставин.

Ще краще розцвів зовнішній вивіз і внутрішній обмін на західній Україні. Ми вже знаємо, якого значіння починав набірати вивіз збіжжя на захід. Грунтувався він на таких попередніх продуктах сільського господарства, як хутро, віск та мед, але рівночасно став поширюватися й на рибу, дерево, поташ, худобу та прядиво. Луцьк, Володимир, Львів, Холм та Берестя—це головні центри, куди приїздять чужоземні гості, здебільшого, з Німеччини. Міщане з Торуня здобули собі навіть особливі привілеї в Галичині й на Волині для купівлі місцевих продуктів.

Виробництво цієї доби, взагалі кажучи, не тільки не менше від продукції дотатарських часів, а ще, головним чином, у західніх землях, дуже поступає вперед. Тільки умови цього виробництва стали тепер не такі, як раніш були. Феодальна революція 1240 років вимела до решти всі пережитки дружинного грабіжництва, що ще держалися, здебільшого, в Наддніпров'ї серед тамошніх феодалів, і дала очищений грунт для дальшого зросту продукційних сил. Сили ці відживають незабаром і в Наддніпров'ї, і наступне XIV століття застає Україну в багатому розцвіті рільництва, ремества, скотарства й лове-

цтва. Внутрішній обмін захоплює що-раз ширші кола населення, розвивається торгівля валками з закордоном, що будується вже на предметах, не награбованих, а здобутих за допомогою витонченої феодальної експлоатації. Львів стає центром торговельних зносин західньої України з заходом, а Київ—східнім центром торгівлі між татарами, Царгородом та Москвою; правда, він уже не такий, як колись був, але все таки значніший, ніж був на кінці XII або на початку XIII ст.

Суспільний устрій. Татаршина, що була наслідком перших феодальних суперечностей на Україні, а в східніх землях її разом з тим і очищенням феодальних відносин від дружинних пережитків, дала на Україні, яко наслідок свого вибуху, три типи суспільного устрію: західній або галицько-волинський, східній або київський та півчічний або чернигівський.

У середньому Наддніпров'ї, ц. т. на Київщині, Переяславщині, а далі Побужжі й західній Волині, основою суспільного життя став місько-громадський устрій—без бояр та без князівської влади. Ми не знаємо про нього докладніше й можемо тільки сказати, що це був ряд нічим не звязаних одна з одною автономних громад з містами на чолі; влада в них була громадська, виборна, з вічевою основою, з виборними отаманами на чолі. Звязок між цими громадами держали одні тільки татарські податкові намісники-баскаки, що приїздили за даниною; по-за цим кожна громада жила своїм окремим життям, задовольняючи свої потреби внутрішнім ринком, де ролю посередника звичайно відогравав татарин-купець чи ремесник.

Феодальної влади в цих громадах не було, не було, здається, й закупів, що ліквідувалися в часи татарської навали. Але холопів бачимо і в цих автономних громадах; спершу їх мало, бо великі господарства було знищено, але згодом їх що-раз більшає, і як раз у господарствах нової земельної знати, що виростала з громадських старшин. Надто жвавий процес виділення нових землевласників і нової торговельної знати йшов на Київщині, де швидко віджив обмін з татарами та італійськими колоністами, і знову почали збіратись багатства, нажиті на татарській та черноморській торгівлі. На Київщині инколи починають з'являтися члени давніх князівських родів. Вони наймаються в татар, беруть у них окремі волості, щоб господарювати, або за подарунки дістають собі старшинство в громаді, і поступовно закріпляються знову на волостях в ролі великих землевласників. Влада, проте, рідко попадає до їхніх рук, вони звичайні громадяне, такі самі,—як смерди та міщане.

На Чернигівщині утворився був тип середній між городсько-громадським та князівсько-боярським суспільством. Тут існувала князівська влада, але й громада мала свій голос. Князів було багато, в кожній волості був свій князь—вони після татарщини вернулися назад і знову забрали до своїх рук владу; але тепер це були більше землевласники, а не ті володарі, що купчилися колись біля давнього чернигівського столу. Були в чернигівській землі й закупи, й розвивалося далі холопство. Взагалі, через кволий розвиток продукційних сил Чернигівщина жила тепер патріархальнішим од инших земель життям, хоч недавно ще змагалася з Київом, заводячи навіть свою монету,—вона дійсно дуже підупала після татарської навали.

Залишається ще західня Україна—Галицько-Волинське королівство. Завдяки надзвичайно сприятливим взаємовідносинам з сусідами, землі ці найскорше загоїли рани після татарщини та Бурундая. Швидкий зріст добробуту, широкі звязки з заходом, знайомство з західньою культурою, з якою Галичина надто зблизилася в часи боярських заколотів,—все це разом привело до того, що Галицько-Волинське королівство вже наприкінці XII століття розбинулося в цілком феодальне суспільство, досить близьке до західньо-европейського типу. Колишні бояри звуть себе тепер баронами та васалами короля,—«з божої ласки прирожденного князя», й добувають собі всякі дідичні привілеї й титули на зразок західніх лицарів.

По містах, де набірає широких розмірів чужоземна, а особливо німецька колонізація, починає з'являтися німецьке право; цим правом місто виділяє себе з попереднього звязку з громадою-землею, стаючи окремою адміністраційно-автономною одиницею. Для цього нового в українському суспільстві явища характерна грамота місту Сяноку 1339 р. Цією грамотою король Юрій дає свойому слузі уряд війта, ц. т. голови міста з правом брати третину податків з міщан і правом суду над ними; разом з тим він звільняє нових колоністів цього міста на 15 років від податків, забезпечуючи при цьому рівноправність усім: «чи-то буде німець, чи поляк, чи угрин, чи русин». Це були на Україні перші зародки грошевого господарства, що в першу чергу заволоділо містами й виділило їх згодом в автономні одиниці з німецьким або магдебурським правом.

По-за цим попередній устрій західнього суспільства зостався без зміни, тільки більше викришталізувався, ніж був до татарської навали. Давнє «кормління» було й надалі основою феодальних відносин, і феодальна класа змінилася хіба тільки в тому, що тепер у ній бачимо духовних землевласників більше, ніж було їх до татар. Залишилися й давні холопи, смерди та закупи з давньою сільською грома-

дою—селом і дворищем. Зосталися давні форми судівництва на волості, давня військова організація з старим поділом на тисячі й сотні.

Галицько-Волинське королівство. Ми вже бачили, серед яких обставин формувався новий політичний організм. України, Галицько-Волинська держава. На дорозі до дальшого поширювання території стала їй татарщина, що не тільки перегородила Галичеві шлях до східніх земель, в Наддніпров'я, а ще й його самого зробила васалом-ленником татарьких ханів. Таким васалом зоставалося Галицько-Волинське королівство аж до часу, коли перейшло до Литви. Це стверджує нам літописець, кажучи, що «тоді були всі князі руські в неволі татарській», та оповідаючи, як татарського хана, «коли він прийшов над Горинь, стрів Мстислав з напитком і з дарунками; відти пройшов хан повз Кремінець під Перемишль і тут, на р. Липі стрів його Володимир з напитком і дарунками; нарешті під Бужковичами наздогнав його Лев, також з напитком і дарунками».

Татарщина не тільки спинила похід Галича на схід, а ще й відрізала йому шлях Дністром у Чорне море, кудою почали були возити в Царгород збіжжя. Природні багатства країни та жвавий розвиток виробництва невідступно вимагали нових торговельних шляхів і зносин; довелося тепер шукати цих зносин на заході та на півночі; тому Галич втрачує своє попереднє значіння, і економічним центром в Галицькому королівстві стає на його місце Львів, що стояв при шляху на Краків і далі на захід. Місто це збудував князь Данило для свого сина Льва.

Ще за Данила бачимо намагання галицько-волинських бояр поширити, з одного боку, територію своєї експлоатації новими землями на півночі, а з другого достатися до Балтійського моря, пробити собі тим самим простий шлях на захід. Тоді-то вони остаточно зміцняють свій вплив на Турово-Пинську землю, воюють з ятвягами на Підляшші, колонізують їхню землю та здобувають від Польщі Люблинську землю. Вони,—і це має велике значіння,—складають угоду з орденом німецьких рицарів на Помор'ї, щоб за їхньою допомогою повалити сусідню Литву та здобути простий шлях до Балтійського моря. Правда, цей план не вдався, але він характерний для широких тодішніх планів галицьких бояр, що згодом навіть добилися для себе окремої галицької мітрополії, щоб бути повними хазяями відбудованої держави. До того часу на всю Україну був один мітрополіт київський, і коли він утік од татарщини до Володимира суздальського і там осів, галицько-волинські бояри подбали, щоб у них був свій князь церкви, незалежний від їхнього конкурента, ростово-суздальського князівства.

Після смерти Данила Галицько-Волинська держава поділилася була на три частини, але наприкінці XIII ст. її знову об'єднав король Юрій. За нього саме й установлено галицько-волинську митрополію, про яку вже згадано. Взагалі, феодалізм у ці часи Галицько-Волинської держави доходить до найпишнішого свого розцвіту, завдяки широким торговельним зносинам з заходом, які нав'язано було через Балтійське море ще за Данила з хрестоносцями проти Литви. За того-ж таки Юрія, наприкінці XIII та на початку XIV ст., галицько-волинське боярство починає звати себе васалами й баронами, а заразом утворює, на місце давньої князівської думи київських часів, королівський сенат, складений «із вельмож і соратників короля», з баронів-воєвод та єпископів; цей сенат, укупі з королем, був, здається, законодавчим органом галицької держави.

Але недовго процвітала Галицько-Волинська держава. Після синів Юрія вона зостається без своєї династії й починає хитатися у своїх основах, не здужаючи витримати конкуренції з Литвою; щоб забрати її, простягають руки сусіди—Польща, Угорщина, Литва, доки, врешті, р. 1340, вона не розвалюється, перейшовши під владу Литви, а почасти Польші.

Занепад Галицько-Волинської держави.

Вже за життя Юрія серед галицько-волинського боярства помітно було тенденцію скінчити свою державну самостійність та об'єднатися чи з Польщею, чи з Литвою. Ця тенденція виходила з таких міркувань: Галицько-Волинська держава хоч і поширила була свою територію на північ і захід, хоч і мала шлях для валок через Польщу до західньої Європи, хоч і була в спільці з німецькими лицарями, що давало їй доступ до Балтику, але все таки душилася у своєму закуткові, не маючи сили до дальшого розвитку. Чорне море відрізували від неї городи, що сиділи за татарами, зносини через Карпати з Угорщиною були дуже важкі; на заході Польща не тільки грабувала купецькі залки, а ще й поглядала ласим оком за Сан, щоб загарбати родючі землі й багаті соляні копальні. На півночі спілка з рицарями була не дуже то міцна, бо на неї з одного боку давила Польща, що й собі добивалася доступу до моря, а з другого напірала Литва, що навчилася торгівлі від наддніпрянських утікачів. Спершу спілка з німецьким орденом допомогла галицько-волинському боярству, але далі вже нічого не здужала зробити; це видно з того, що поширення галицько-волинської території після Данила припинилося. А тут ще під боком сиділи татарські люде й самі татари: перші загрожували поширенням селянських бунтів на захід, другі походами за невиплачену данину.

Усі ці обставини й були причиною того, що галицько-волинське боярство, шукаючи виходу з свого скрутного становища, надумало прилучитися до якого-небудь сусіда, Польщі або Литви. Як що в Галичині та Холмщині природчі умови підказували боярам шукати порятунку в Польщі, що прагнула за всяку ціну заволодіти цими багатими землями, то инші землі починають дивитися на Литву, де втікачі з Наддніпров'я вже мали добрі господарства й стали що-раз сильніше натискувати на німецький орден. Ці протилежні тенденції виявилися вже тоді, коли боротьба з Польщею за Краків, цей ключ до зносин суходолом з заходом, скінчилася за князя Льва невдачею та ще й утратою люблинської землі. Але остаточно зіткнулися обидві партії по смерті бездітних синів Юрія.

Польська боярська партія, що зосереджувалася в Галичині, закликала до Львова польського княжича Болеслава й склала наступно-оборонний союз з Польщею, що наочно бачила тепер небезпеку для себе й руської землі від близькости татар. Крім того папа оголосив хрестоносний похід на Галицько-Волинське королівство, ніби-то проти татар, а в дійсності проти литовської партії, ц. т. прихильників з'єднання з Литвою, «схизматиків», що стали бунтуватися проти польських зайдів. Польській партії вдалося взяти, таким чином, перевагу, але спокою вона не дала.

Литовська партія, сильна особливо на Волині, спочатку наче й погодилася була з поляками й визнала Болеслава. Потім, маючи перевагу в країні, вона примусила Болеслава та польську партію розірвати згоду з Польщею, воювати, вкупі з татарами, люблинську землю та замиритися з Литвою. Разом з тим вона нишком готувала сили до ліквідації польських впливів.

І от, р. 1340 підняла вона, врешті, повстання, забезпечивши собі литовську допомогу. «Болеслава, сина католицьких батьків, схизматицький руський народ у Володимирі отруїв і немилосердно позабивав инших католиків, прихильників цього князя», каже польський запис з цих часів, згадуючи про політичний переворот в Галичі.

Вбито Болеслава за те, кажуть инші записи, що «він став розмножати число латинників і їхню віру», «хотів перемінити закони землі і віру», «був дуже неповздержливий до підданих, в'язнив їх і вимагав від них грошей, відбирав у них для безчестя жінок і доньок та наводив на них инші народности—чехів та німців».

Повстання проти Болеслава та його партії було кінцем незалежности Галицько-Волинської держави й завершенням Галицько-Волинської доби в історії України. Переможна литовська партія проголо-

сила литовського володаря Гедимина своїм володарем і об'єднала Галицько-Волинські землі в одну державу з Литвою.

Правда, в Галичині польська партія через п'ять років знову взяла гору й за допомогою польського короля Казимира відірвала Галичину й Холмщину від литовсько-українського об'єднання. Але инші землі Галицько-Волинського королівства все таки залишилися при Литві, об'єднавшись під її владою з иншими українськими землями; литовсько-українське це об'єднання, що після мало не сорокалітньої боротьби між Польщею, Литвою та Угорщиною попало таки незабаром до рук Польщі, починає собою третю добу феодалізму на Україні, Литовсько-Українську.

ВІДДІЛ П'ЯТИЙ.

ЛИТОВСЬКА ДОБА.

I.

ТРЕТЄ ЗБІРАННЯ ЗЕМЕЛЬ.

Литва до кінця XIII ст. Литовці до XIII ст. жили ще родо-племінним укладом. Територія їхня лісиста, не дуже-то родюча й мало придатна до рільництва, лежала в басейні річок Двини й Німана. Через це литовці пізно стали цікавитися рільництвом, головним чином були мисливці та скотарі. Князі, як й боярство литовське, з сісіднім Новгородом торгують иноді добром, награбованим як з свого населення, так і з західніх руських земель.

У XIII ст. сталися на Литві великі переміни. Перш за все німецькі лицарські братства (ордени) відтиснули литовців од моря. На нижній Двині були німецькі торговельно-військові колонії, що дали початок Лівонському братству лицарів-хрестоносців; на нижній Віслі оселилися відділи Тевтонського лицарського братства. І те, й друге братства надзвичайно войовничі, об'єднуються незабаром в одну військово-купецьку федерацію й починають нападати на Литву та грабувати її територію, щоб мати що вивозити в Європу.

З другого боку, татарщина нагнала, як знаємо, на Литву безліч українських утікачів-бояр, що принесли сюди з Наддніпров'я свою місцеву культуру й наддніпрянські порядки.

Під впливом двох цих чинників,—сусідства з німецьким орденом та переселення наддніпрянської знати, литовці протягом XIII ст. швидко підносять попередній примітивний рівень своєї культури, і, примушені боронити свої землі, утворюють сильне князівство. Боротьба з хрестоносними орденами виробила в них територіяльно-пле-

мінне об'єднання й загартувала їхні сили та войовничу вдачу, а переселення наддніпрянських бояр прискорило розвиток їхньої матеріяльної та духовної культури.

Наприкінці XIII ст. Литва вже являє собою суспільство з готовими майже феодальними порядками. На чолі його стоїть князь, «господарь», що править литовською землею за допомогою дорадчого органу—«господарської ради», дуже схожої на «княжу думу» київських часів. Територіяльну владу на місцях виконує іменем господаря литовське боярство; причому влада ця майже така сама, якою була влада князя на українських землях до приходу татар. Що до володіння бояр землею, то й воно грунтується на тих самих основах «держання» та «вотчини», що виробилися були на Україні.

Наддніпрянська культура не тільки занесла на Литву «руське право», вироблене на півдні протягом XII ст., а ще й завела на Литві книжну мову України. Ця мова стає офіційною при дворі литовських господарів, стає мовою литовської знати, що в її склад увійшов досить численний чужий наддніпрянський елемент. Коротко, Литва дала пристановище дальшому розвиткові київської культури та київського боярства, розваленого грізною татарщиною.

Литва, що її німецькі лицарі відсунули від моря, повернути цю втрату намагалася прилученням до себе південно-східніх руських земель, з яких могла-б вивозити данину до Новгороду та Пскова. І от, володар Литви, Мендовг перший починає збірання руських земель під владою Литви. «Княжачи в литовській землі, він починав побивати своїх братів і братаничів, виганяти їх із землі, почав княжити над усією литовською землею і запишався дуже—нікого не мав собі за рівного». Так каже літопис. У 50 роках XIII ст. Мендовг остаточно заволодів Білоруссю, усуваючи з неї впливи галицьких князів і, використовуючи ослаблення Галицького королівства, став простягати руку й далі на південь. Але наміри литовських бояр на цей раз несподівано зустріли рішучий опір з боку галицько-волинського боярства; це останнє було ще остільки сильне, що само мало на меті здобути Литву, й зайняло навіть на Підляшші землі литовських родичів, ятвягів, колонізуючи їх. Тільки XIV ст. принесло з собою здійснення далекосяжних планів литовського боярства.

Початок литовсько-українського об'єднання.

В попередньому розділі ми вже бачили причини, що примусили галицько-волинське боярство шукати виходу з скрутного становища в об'єднанні з ворожою до недавна Литвою чи Польщею. Там ми вже переконалися, що для пануючої класи державна самостійність була потрібна остільки,

оскільки забезпечувала їхні торговельні закордонні інтереси; коли держава перестала бути знаряддям їхнього панування, вони махнули на неї рукою й подалися на службу до сусідів. Тепер розглянемо ближче цей процес третього збірання українських земель, що відбувався вже під чужою династією й під чужою владою.

Ідея литовсько-українського об'єднання не була на Україні новою. Мабуть уже за часів Данила думало про це галицько-волинське боярство; одже не даремне, по смерті Мендовга, на литовському престолі в 1267 р. сів був на якийсь час Данилів син Шварно. Але тоді ці наміри боярства не здійснилися через рівносильність обох сторін. Незабаром знову виринули вони серед сприятливіших для об'єднання умов, коли литовському боярству лекше було поєднатися з слабішим од нього галицько-волинським суперником.

Господарем на Литві сидів тоді Гедимин. Він, за згодою підляшських бояр, прилучив до Литви давню землю ятвягів, Підляшшя, приєднав Турово-пинську землю, забрав без бою Побужжя з Берестям та давню землю деревлян. Ці здобутки, як здається, були наслідком не збройного забоювання, а більше добровільної згоди боярства цих земель, що бажало перейти під сильну руку литовських господарів та об'єднатися з литовським боярством, що жило тією самою культурою.

Цей-то Гедимин ще до з'єднання Галицько-Волинської держави з Литвою повинен був, мабуть, як що не володіти, то, принаймні, мати рішучий вплив на Київщину, де на початку XIV ст. загніздилися знову феодали та княжата, ховаючись од народнього незадоволення за татарську та литовську владу.

Так почали литовці збірати українські землі. Плани Гедимина та литовського боярства були ясні: використати скрутне становище українських земель, щоб підсилити Литву для боротьби з хрестоносцями. Українське боярство вони мали задовольнити можливістю безпешного визискування населення по їхніх маєтках і через це мали його цілком на своїм боці. Обом сторонам усміхалася спокуслива перспектива, і українські бояри так радо до неї тяглися, що власноруч допомогли Литві забірати одну землю за одною.

Волинським та частині галицьких бояр ввижалася, мабуть, сильна литовсько-українська держава з безпосереднім доступом до моря, з трьома великими портами—Ригою, Кенігсбергом і Данцігом, що з них так близько на захід. Цей вихід на захід був, проте, поки-що в руках лицарського ордену, а шлях через Польщу суходолом був не дуже приступний. Значіння виходу на захід надто добре розуміли волинські та галицькі бояри, що здавну торгували з німецькими та

французькими містами й запрошували до себе чужоземних купців, як свідчить грамота волинського князя 1320 р., надана купцям з Торуня. Ради того виходу вони й тягли так до Литви. Ради того виходу вони-то добилися, ще раніше, союзу Галицько-Волинського короля Болеслава з Литвою та оженили його навіть з дочкою Гедимина; але згодом, коли Болеслав почав гнути знову на бік Польщі, вони його вбили. Тепер ради цієї самої перспективи вони поспішилися з оглошенням литовсько-українського об'єднання.

Якої ваги надавало галицько-волинське боярство торговельним зносинам, та як воно поспішалося використати всяку сприятливу нагоду до цього, видко з листа провідника литовської партії в Галичині, Дедька, що, відігнавши, в 1340 р. Казимира, який ішов на поміч польській партії, писав до м. Торуня: «Побідивши спокусителя людського роду, залишили ми незгоду, посіяну диявольською покусою між нами й Казимиром. Тому даємо знати всім, хто хоче їхати в руську землю, що як і за наших попередників, вони можуть безпечно прибувати до Лембурга, нікого не боячися. Коли-б хто бажав прибути на життя, дістане горожанство для себе і для своїх дітей, на рік свободу від повинностей та инші права, як і давніше було, тільки мусить платити чинш».

Об'єдання з Литвою Наддніпров'я та Поділля.

От такі-то були причини литовсько-українського об'єднання, що його де-хто бажає об'яснити литовським завойованням. Серед цього на прочуд швидкого процесу об'єднання Литви з українськими землями, процесу, приспішеного купецькою жадобою обох контрагентів, що намагалися як найскорше використати гарну політичну кон'юнктуру, помер Гедимин. Його сини провадили батькову політику й далі. Ольгерд став великим князем, Кейстут боровся з хрестоносцями, а Любарт, на чолі українських бояр, далі збірав українські землі.

Перш за все черга прийшла Київщині, якої відносини до литовського господаря були невиразні. Як остаточно перемогла тут Литва, не знаємо. Літопис Густинський, складений на Україні в XVII ст., подає нам коротеньку звістку, кажучи, що Ольгерд прогнав трьох татарських царків з ордами. Проте, ми можемо прийняти за певне, що Київщину було забрано ще до того, як було забрано Поділля, й до татарського погрому 1363 р. на Синіх Водах: адже не даремне Ольгерд ще й до цього часу так дуже турбувався призначенням у Київ митрополіта для українських земель, якого не було в Київі ще від татарщини. Серед татар ішов тоді внутрішній розрух, що згодом скінчився цілковитим розпадом на дві орди—Золоту та Кримську. Кримська орда осіла у Криму й на Чорноморських берегах під назвою Пере-

копських татар, а Золота на Волзі. Користуючись з цього хатнього розбрату в татар, Литва й українські бояри легко могли заволодіти Київщиною та Переяславщиною, за допомогою місцевих бояр, що, як сказано, загніздилися знову на Київщині з початку XIV ст. Цьому об'єднанню дуже помогло ще й те, що Кримська орда, осідаючи, в половині XIV ст., у Криму, погромила італійські та вірменські чорноморські колонії й цим припинила на де-який час чорноморську торгівлю Київщини.

Завоювання Київа було надзвичайно важливим здобутком для литовсько-української торгівлі: Київ у ці часи був важливою транзитною станцією в торгівлі Москви з татарами та Царгородом. Торгівлю цю вели татарські, вірменські та еврейські перш за все генуезькі та венецькі купці, що після того, як хрестоносці здобули Царгород (р. 1204), зробили з нього свою східню станцію; та й на самому чорноморському узбережжі вони закладали свої колонії, щоб безпосередньо торгувати з татарами та Москвою через Наддніпров'я. У Київі, мабуть, аж кишіло від німців, татар, евреїв, вірмен, греків та латин, як звали тоді купців з італійських торговельних міст. Татарщина не тільки не припиняла торгівлі в Наддніпров'ї, а ще допомогла їй. На жаль, не маємо про це ближчих звісток.

За Київщиною та Переяславщиною пішла Чернигівщина з своїми княжатами та боярами. Литва пробувала забрати ще й Сіверщину, але надовго заволодіти нею їй не вдалося. Сіверцям краще було держатися близької Москви, бо Литва була далеко.

Врешті прийшла черга й до Поділля, де найдовше зберігся автономно-громадський уклад, і де об'єднання довелося, здається, довершити боєм з упертим населенням, що не хотіло вертатися під владу боярську. Литовський літопис коротко каже так: «Ольгерд пішов у поле, побив на Синій Воді татар і татарських князів Хачебея, Кутлобуча і Дмитра, що були отчичами й дідичами Подільської землі; від них правили в землі отамани, а баскаки, наїзжаючи, брали дань від цих отаманів. Тоді за дозволом Ольгерда пішли три Кориятовичі в Подільську землю, заприязнилися з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали».

З цього скупого оповідання ми можемо зробити висновок, що бійка з татарами була власне бійкою з «татарськими людьми», бо чого-ж би татари так уперто боронили Поділля, не захищаючи тим часом Київщини, що для них мала вагу далеко більшу. До того-ж і ймення побитих татарських князів не всі татарські, а й українські, та й сама згадка про приязнь з отаманами вказує на попередню їхню приязнь до нової влади.

Але так чи инакще, а одне є певне,—що Литва у другій половині XIV ст. володіла вже всіма південно-руськими землями. не зумівши приєднати до себе однієї тільки східньо-сіверської землі, що обкруглила-б величезну литовську територію по тім боці Дніпра. Залишалося розвязати питання про належність Галицької та Холмської землі, де через внутрішню боротьбу бояр литовська гегемонія не почувала себе міцною.

Змагання за Галичину. Надто гостро стало питання про Галичину, що була для сусідів надзвичайно ласим куском. Галичина з давніх-давен славилася своїм вивозом соли, з якого багатіли галицькі бояри; тому й не дивно, що на неї заздрим оком від початку XIII ст. дивилася Угорщина, яка на Галицький престол в часи боярських заколотів садовила своїх королевичів; гострила на неї зуби й сусідня Польща, що з усієї сили намагалася здобути собі доступ до моря та у всякий спосіб дбала про те, щоб перетягти на свій бік галицьке боярство; дуже вже хотіла здобути її Литва, що хрестоносці відсунули від Балтійського моря.,

Серед самого галицького боярства питання про об'єднання було тоді дуже складне. Тут боролися, як знаємо, дві партії, литовська й польська, і кожна з них намагалася добитися свого. Вдержатися власними силами Галицька земля не могла, проте, й не могла одностайно рішити, де шукати опертя.

Литовська партія на чолі з Дедьком, як знаємо, перемогла була й, відігнавши, після повстання 1340 р., польського короля Казимира, піддалася Литві, йдучи за прикладом Волині. Партію цю дуже підтримувало, духовенство, що боялося з боку католицьких ксьондзів конкуренції, неминучої в разі об'єднання з Польщею; зате проти неї були міста й селянство, що, мабуть, сподівалися при Польщі позбутися боярської сваболі.

Завдяки цьому через декілька років польська партія знову перемогла, маючи за собою населення та умовляючи татар не допомагати литовській партії Дедька, як це було раніш. Р. 1349 Польща енергійним походом перемагає Дедька, мабуть, за допомогою незадоволеного селянства й міст, і прилучає Галичину з Холмщиною до своєї корони. Це був початок довгої, то мирної, то збройної боротьби за Галичину між Литвою, Польщею та Угорщиною.

Ці змагання за Галичину тягнулися біля сорока років, передаючи цю землю раз литовським боярам, раз польським панам, а то знов угорським воєводам. Якого значіння надавали їй суперники, видно з листа польського короля Казимира до шлезьких купців, що просили

в нього дозволу їздити через Польщу на торг у Галичину: «Я здобув її моїми власними людьми, і дорога до неї має служити тільки моїм людям». Аж у 1385 р. скінчилися ці змагання, коли між Литвою та Польщею Кревським договором складено було унію. На основі цього договору Галичина й Холмщина остаточно відійшли до Польщі, і їх окупувало польське військо; при Польщі вони зоставалися до кінця XVIII ст., ц. т. до поділу Польші.

Такий був дальший наслідок тих своєрідних відносин, що складалися на південному сході Європи в рямцях феодального укладу.

Тепер подивимося, як розвивалося в нових політичних умовах громадське життя, та як росли нові продукційні сили, даючи, з свого боку, початок і причину нових політичних умов, доки не розвалився, нарешті, сам феодальний уклад. Економіка є умова політики, буття визначає мислення, сказав К. Маркс. Зріст продукційних сил творить продукційні відносини, і сам, утворивши їх, годується їхніми соками, доки вони йому дають розгін. Одначе, згодом він їх розвалює,—як тільки йому стає тісно в їхніх рямцях, і викликає до життя нові продукційні відносини, нові юридичні форми, нову ідеологію.

Литовська доба як раз і є цим останнім етапом зросту продукційних сил у суспільному укладі натурального господарства. Литовський феодалізм—це найвища форма феодальних порядків на українських землях. На перших часах у новому суспільному укладі феодальні ці порядки дали новий простір розвиткові продукційних сил, а потім ті сили їх і розвалили.

II.

ПРОДУКЦІЙНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНІ В XIV—XV СТ.

Сільсько-господарська продукція. Головне місце у тодішній продукції належало сільському господарству, ц. т. рільництву зі спорідненими йому виробничими галузями, як от ловецтво, рибальство, бджільництво, скотарство, городництво та садівництво. Рільництво стояло серед них на першому плані, було основою праці мало не всього тодішнього населення. На землі працюють не тільки селяне та бояри; навіть по містах оброблення землі було важливою працею великої частини населення: наприкінці XV ст. міського населення було приблизно втроє менше, ніж сільського, але міщанських ланів було при цьому тільки всемеро менше від кількости ланів селянських.

Таким чином, рільництво лежало в ті часи в основі господарства.

Про це недвозначно свідчить ще й те, що вже XIII ст. бачимо на Україні досить значний вивіз за кордон пшениці та жита, а почасти й ячменю та вівса. В XIV та XV ст. цей вивіз ще збільшився і йшов, з одного боку, до портів Балтику, а з другого, у Чорне море. Правда, цей вивіз збіжжя не був ще постійний, Європа ще його не дуже потрібувала, покриваючи свої недороди іспанською пшеницею; проте, вже за Ягайла, за якого сталася Кревська унія, вивіз був уже остільки значний, що виряжав що-року сотні човнів з пшеницею та житом; ішли вони Дністром та Дніпром, Бугом та Саном.

Але не тільки вивіз збіжжя свідчить про розцвіт рільництва: на нього вказує й те, що в XIV віці починається оренда землі й оселювання на боярських та манастирських землях слободичів—осадників. Вільна займанщина, яку практикувалося досі, майже зовсім зникає, бо вільної землі було вже не багато, головним чином, у західній Україні, де населення зростало. Почала відчуватися потреба обробляти землі, що до того були під пасовиськами або під лісом, щоб дати роботу й прожиток населенню, або віддавати в оренду готові вже землі, що ними володіли манастирі та бояри, яким не вигідно було обробляти їх власними силами.

При цьому віддавалося в оренду окремі грунти («сліди») або навіть цілі господарства; віддавалося їх на один, два або три роки, а чинш брали натурою. Оренду брали не тільки свої та захожі селяне, а й бояри, звичайно, малоземельні; віддавати землю в оренду згожується сам навіть литовський господар і инші князі, здаючи землю «на врочистий плат».

Оренда була для них вигідніша, ніж власне господарювання, бо позбавляла клопоту з обробленням, а давала—чиншами—без ніякого зусилля чималий дохід. Земля взагалі не цінилася ще, як засіб до вироблення хліба (так було пізніше, в XVI ст.), її ще не вважали за підприємство для продукції краму—вона ще була перш за все засобом заспокоїти тільки споживчі потреби її власника. Обидві сторони в оренді вбачали більше спосіб прожитку, ніж підприємство, що дає підприємцеві ренту. Але, з другого боку, для власників оренди, вона мала вже в собі зародок поняття земельної ренти, а разом з тим поширювала поняття земельної власности по-за об'єм вкладеної праці (зусилля), поширювала його до границь юридичного поняття земельної власности, незалежного від фактичного її держання.

Звичайно брали в оренду готову вже землю. Але з другої половини XIV ст. бачимо, що селянство, головним чином, безземельне, починає брати від бояр та манастирів також і не оброблену землю. Безземельних селян та спролетаризованих міщан було багато вже в

половині XIV ст.; вони радо осідали на такій боярській «цілині» (на «сирому корені»), розчищали її та як о, «слободичі», платили за неї бояринові податки та відбували ріжні відбутки. Таке «слободження» дуже притягало колоністів, звільняючи їх на перші роки від усяких данин і відбутків та иноді наділяючи їх ще й правом самобрядування, що звалося осіданням «на німецькому праві».

Зріст рільництва йшов поруч з поліпшенням тодішньої рільницької техніки; завдяки розвиткові у XIV ст. ремества, удосконалюється рільчицьке знаряддя; селянство починає угноювати землю. На місце переліжної системи маємо тепер трьохпільну, цеб-то земля не залишається облогом на цілі роки: вона спочиває тільки рік, а через другі два буде вже під озиминою та яриною. Трьохпільна система з'явилася в XIV ст. у Галичині й на Волині, а звідци протягом століття поширилася на всю Україну. Про неї свідчить літопис під 1496 р., оповідаючи, як литовський князь звелів своїм людям у Гродському повіті «ходити на роботу орати паренину два дні і на яр орати два дні, на паренину боронувати день, жати два дні і яр жати два дні».

Не по всіх землях України рільництво стояло на однаковій височіні. Найкращий його розцвіт бачимо на Волині та в Галичині; досить велику увагу звертають на нього й на Київщині, на Поділлі, Побужжі, Холмщині та Переяславщині. Зате в лісистій смузі північної Волині та Київщини, на Підляшші та Чернигівщині воно ще не встигло завоювати собі такого значіння; піскова, не дуже придатна під засів, земля все ще примушувала тубільців віддаватися більше давньому ловецтву, скотарству, бджільництву та рибальству.

Проте, не можна сказати, щоб і на південних землях згадані галузі сільського виробництва не відогравали вже значної ролі у сільскому господарстві. Бджільництво й тут давало роботу багатьом рукам і давало багато продукту на вивіз; воно виходило вже з дикого первісного стану й ставало пасічним; рибальство також ставало, особливо в Галичині й на Волині, організованіше, ніж перед тим, сполучалося зі зберіганням риби по ставках. Галицькі рибалки славилися не тільки в XIII ст.; вони і в ті, які описуємо, часи давали багато риби на вивіз; Львів та Кам'янець були головними центрами рибної торгівлі; сприяли тому близькі солеварні; львівські купці, що торгували рибою; здобули навіть собі особливий привілей, що звільняв їх від мита за вивезену рибу.

По всій Україні мали ще велику вагу ловецтво та скотарство. Про це свідчить вивіз солоного м'яса на захід, який бачимо з половини XIV ст., та широка закордонна торгівля хутром; хутро це постачали цілі ловецькі оселі, що тільки й провадили боброві гони та

лови на куниць, вовків, лисів, серн та ведмедів. По маєтках земельної аристократії бачимо великі табуни коней, стада волів та корів, овець та свиней, яких годували не тільки на власні потреби, а й на продаж. Продавали здебільшого волів з Поділля й Галичини. Серед продуктів сільського господарства XV ст. цей товар ледве чи не найдорогший був; попит на нього був теж найбільший; волами визначали навіть вартість инших продуктів, як грішми. Як багато вигодовувалося їх по великих маєтках, свідчить умова подільського старости з 1474 р., якою він продає Львівському купцеві «700 волів добре вихормлених через зіму». Заслуговує на увагу ще одна галузь, тісно звязана з сільсько-господарським виробництвом,—це лісний промисел. Експлоатація лісів на Україні почалася в XIV ст.; навчили її німецькі поморські рицарі, що шукали будівельних матеріялів, поташу, смоли та дьохтю. Посередником у вивозі продуктів лісного промислу був Гданськ (Данціг), куди з Побужжя, Волині, Полісся, Київщини та Чернигівщини гонили сплавами дубові й букові (грабові) плахи та клепки, бондарський й корабельний матеріял. У 1402 р. з хрестоносцями складено було навіть окрему умову на вільну переправу «дубасами» лісного матеріялу з Берестя, куди звичайно приїздили за цим матеріялом німецькі—гданські—купці.

Формы землеволодіння в XIV й XV ст. В центрі сільсько-господарського виробництва в ті часи виразно вже стояла велика земельна посілість, як боярська, так і манастирська. Вона була двох родів: «отчизна», ц. т. спадкова батьківщина землевласників та «вислуга-держання»; ця остання являла собою умовне землеволодіння—«помістя» або, як звали її також, «данину». Вислуга була так само двох родів: звичайна, доживотня або вічиста. Доживотньою вислугою звалося надання бояринові за його службу якого-небудь маєтку «до живота», ц. т. до його смерти «до двох животів», ц. т. до смерти його сина, або «до трьох животів», ц. т. до смерти онука; ця форма землеволодіння дуже нагадувала «княже кормлення» галицької доби. Другою формою вислуги, близькою до отчизни, була так звана «вічиста данина»; її передавали дітям у спадщину без жадних обмежень, дістаючи тільки на це згоду великого князя. Сліди вислуги бачимо вже на початку XV ст., читаючи, як литовський князь давав волинським боярам маєтности «на вічисту данину зо всіми входи й приходи, з нивами й сіножатями, з дубровами, з лови звіриними і пташими, з стави і з млини, з мити і всіми пошлинами», за це він зобов'язував обдарованих «з тих маєтків жоні своїй і дітям своїм служити».

У XV ст. бачимо подібні надання манастирям і духовній аристо-

кратії; не тільки князі, а й великі бояри надають їм «землі пашниє з сіножати і з селищами, з ловищами і з боброви гони, а бортними землями і пасіками». Велика земельна власність манастирів і духовної аристократії вже давно була значною в сільському виробництві поруч з боярською; землевласники духовні були визискувачі че менш спритні, ніж світські феодали.

Характерною рисою боярської та манастирської власности цієї доби є те, що вона все ще жила, як і раніш, з поборів з населення, стягаючи з нього «дякло», «чинші», «вроки» та «врочисті плати»; все це стягають феодали натурою—збіжжям, шкірами, медом, воском та худобою; але вже в половині цієї доби бачимо зусилля бояр поставити свої господарства на такий ступінь продукційности, щоб можна було з них регулярно добувати продукти для вивозу за кордон або для обміну в себе у країні на речі роскошів, що їх привозили чужоземці. Таким чином, це вже не та колишня приватна земельна власність, що навіть не задовольняла ще всіх споживчих потреб самого землевласника з його двором і годувала його більше поборами або иншими доходами з землі, ніж своєю власною продукцією.

Приватна земельна власність стає тепер першим продукційним підприємством, що переганяє навіть сільські громади, як розміром оброблюваної ріллі, так і кількістю здобутих з неї продуктів. Це— справді велике підприємство, розвинене, головним чином, на Волині, Поділлі і в Галичині, з цілком виділеними з громади не тільки ланами й сіножатями, а також і річками, ставами, лісами, дібровами та млинами. Громада не має на ці грунти ніякого права користування, навіть тоді, коли сама сидить на боярській землі.

Перш, ніж перейдемо до розгляду взаємовідносин великої цієї приватної земельної власности з громадою, поглянемо, що являє собою тепер сільська земельна громада-спілка з своїми дворищами.

Уже в XIII ст. помічаємо, що земельна спілка дворищ і сел розпадалася на дрібні самостійні підсільські підприємства, на менші сем'ї, що складалися тільки з батьків, дітей та унуків; сем'ї починають виділену їм з спілки землю обробляти окремо. Техніка рільництва вже остільки розвинулася, що господарювання на спільних основах ставало важким і було зайвим; вона не потрібувала вже великої кількости рук. У спільці з'являються часами переділи землі й сіножатів; до того-ж у дворище починають увіходити сторонні люде, які звалися «вчасниками» та «приймаками», що працюють окремо на виділених їм з землі дворища «слідах». Давня земельна спілка стає тепер «сяберним» землекористуванням; правда, воно спіралося ще на спільну зе-

мельну власність громад, але заразом і на переділи її між сябрами, на приватне користування нею.

Таке «сяберне» землекористування на початку XV віку, а, може, навіть ще й раніш, починає переходити у «подвірне». Переділи відбуваються де-далі все рідше; виділені з дворища «сліди» залишаються в окремих семей на вічні часи, стають їхньою індивідуальною «отчизною». Ця «отчизна» переходить від батька до сина, її можна продати, заставити, дати в оренду чи обміняити, не питаючи згоди у громади. Сліди такого продажу «слідів» часто знаходимо в історичних пам'ятниках XV ст. Продаж був, проте, все-ще виразом поняттів про право власности не так на саму землю, як на вкладену в неї працю, на «усильє своє»; юридичного значіння у селян приватна земельна власність набірала разом з розвитком земельної оренди.

Ця эволюція від громадського землеволодіння до індивідуального господарства й можливість обмінного обороту землі дала початок обезземеленню селян-кметів, дала можливість боярам та манастирям скуповувати «сліди« та «отчизни» й скупчувати їх у своїх руках. І коли, з одного боку, росла велика земельна власність, то з другого складалася на селі класа безземельних. Ця класа поділялася ближче на «загородників», що мали тільки «дими» й «загороди» (ц. т. житло з шматком города), «халупників», що не мали навіть і шматка города, а тільки одну халупу (дим), та «комірників», що й диму свого не мали, а сиділи на «комірному» в сусідів чи бояр.

В той час, коли в сільській громаді поширювалося індивідуальне селянське господарство, коли диференціювалася заразом приватна земельна власність,—в цей час ішла й колонізація боярських та манастирських земель,що утворювала особливу чиншову форму селянського землеволодіння. Ми вже говорили про слободичів, про їхнє оселювання «на сирому корінї». Це не були вже кмети, що сиділи на своїх «слідах» та «отчизнах»; вони жили на чужій землі й за неї платили чинш. Спершу такі слободичі були повноправними, вільними громадянами, «людьми похожими», що могли, коли побажають, кинути свою оселю й забратися з неї з своїм рухомим майном на иншу оселю, до иншого боярина. Власниками своїх «слідів» вони, проте, не були й не могли, тому, яко кмети, продавати їх, заставляти та здавати в оренду без згоди на те боярина.

Згодом такі слободичі швидко втрачують права «людей похожих» і стають «людьми засядлими», «непохожими». В середині XV ст. знаходимо вже багато таких засядлих людей, що не сміють без згоди боярина кинути землю, не залишивши на своє місце кого иншого, що обробляв-би далі її та давав з неї «дякло» бояринові, або відроблював

ще на барщині приписані до слободи відробітки, «тяглє». Це були вже не повноправні селяне, а особисто покріпачені; вони трохи нагадують давніх ролейних закупів і є одним з зародків майбутніх кріпаків.

Про форми землеволодіння «містичів», ц. т. міщан, не доводиться говорити: спілка серед них давно вже зліквідувалася, й розвинулося індивідуальне рільницьке підприємство.

Класові відносини в сільській продукції. У нових умовах сільського виробництва мусили з'явитися в сільських громадах і нові соціяльні відносини; вони витворилися протягом XV ст. Розвиток великої земельної власности бояр та манастирів, оселювання на боярських землях слободичів, широко практиковане умовне землеволодіння, наділювання бояр-землевласників особливим привілеями—все це привело до того, що селянство опинилося в цілком иншому становищі, ніж було доти. Перш за все мало не половина його, порівнюючи до старого порядку, майже не підлягала вже князівській владі, яку виконував князь безпосередньо або через бояр, що правили його ім'ям. Згідно з привілеями 1413 й 1447 р. значна кількість селянства вже цілком підлягала боярам. Тільки бояри мали право судити таких селян і брати з них побори виключно на себе; так само підлягали боярам і всі ті, що жили на їхніх отчизнах чи вислугах.

Такий порядок почав був складатися уже с XIII ст. до татарщини; припинений нею у Наддніпров'ї, він все-таки поширювався й оформлювався на Галицько-Волинських землях. Тепер він запанував по всіх українських землях, даючи не тільки цілком вироблені форми феодальної підлеглости, а й широку практику їхнього вжитку в рямцях феодального суспільства.

Селяне поділялися в ці часи на дві основні категорії: кметів та «підданих» селян. Кмети підлягали князеві: князь судив їх, або сам безпосередньо, або через своїх «врядників»—чиновників; сидячи на своїх отчизнах, кмети платили князеві податки та данину й відробляли натуральні державні повинності.

«Підданими» селянами звали всіх тих, що, як уже сказано, сиділи на приватних—князівських, боярських чи манастирських землях і підлягали виключно своїм панам. Поділялися вони на невільну челядь, «тяглих» або «дякольних людей», «службових селян» і «данників».

Перша група—це цілком невільницька класа, щось наче давні холопи. Ділилася вона на дві підгрупи: на «дворову челядь» та на «парубків». Дворової челяди, «которая обиходу й домов своїх не має», вживалося до послуг на панському дворі, за що вона одержувала від двору на своє утримання місячину, по чотирі бочки (5 пудів) жита,

водле обичая старого». Другої підгрупи «парубків» вживалося до хліборобської роботи. Парубки мали «приробки і бонди свої», ц. т. приділені земельні участки й рухоме майно від землевласника, щоб господарювати; жінки їхні, «раби», повинні були виробляти з двірського матеріялу що-року «по одному поставу полотна». Невільної челяди на Україні не було стільки, як на Литві. Татарщина почасти її ліквідувала, і в Литовському періоді вона доживала свої останні дні, держачися ще, головним чином, по великокнязівських маєтках.

Зате дуже численна була друга група, що мала вже як особисті, так і деякі маєткові права: це «тяглі», «дякольні» або «пригонні люде». Були це ті самі «непохожі» або «засядлі люде», при яких ми вже згадували. Прикуті до своїх осель, вони повинні були робити «службу уставичне, чи то оруть да сіно косять», та ще й давати панові дякло— «від диму». Це тягло було зародком майбутньої панщини; воно виросло місцями з «толоки», ц. т. з добровільних, спершу випадкових, робіт на боярській землі за частування та обід, декілька разів на рік. Ці добровільні «толоки» селян-чиншовиків стають, проте, згодом «ізвічними», «отчинними» правами землевласників. Вони стають «тяглом», що вимагає від селян, які «засиділи» обов'язки «отчичів», обов'язково й задаремне працювати на панських грунтах та ще й давати натурою «дякло».

Третя група—це «службові селяне», що так само сиділи на чужих землях, але ні тягла не робили, ні дякла не давали, а тільки відбували службу свойому панові; це була служба ремесницька, ловецька, чередницька, військова. Найвище в цій групі стояли ті, що сповняли військову службу—«слуги панцерні»; сюди увіходила також категорія збіднілих безземельних бояр. Близько до них стояли «слуги замкові», що виконували службу двірських посланців. Далі йшли ріжні ловецькі служби: осочники, ловці, стрільці, бобровники, сокольники, рибалки, псарі. Нарешті найнижче стояли ті, що відбували ріжні послуги біля двірського господарства: конюхи, кобильники, вівчарі, свинарі та пастухи що берегли худобу, підлазники, що збірали мед, рудники, що здобували залізо, ковалі, гончарі, гонтарі, сідлярі, колесники, теслі, кушнірі й т. и.

«Службові селяне» осідали не раз цілими оселями, в залежності від того, який багатий був їхній пан. Нижчі їхні підгрупи, як-от ремесники всякої професії, ловчі та пастухи з конюхами, були «людьми непохожими». Їм не вільно було кинути свого пана, як і тяглим; инколи притягали їх до тяглих робіт нарівні з дякольними. Тільки панцирні та замкові слуги були «людьми похожими».

Четверту, врешті, групу складали «данні люде», «данники»; це

були «люде похожі», цілком вільні. До цієї групи увіходили слободичі, що сиділи на німецькому праві, а платили чинш, але не засиділи ще тягла; сюди-ж попадали й жителі сел, подарованих державою боярам за вислугу.

Основою оподаткування було дворище, що давало данину натурою: медом, збіжжям, шкірками, свійською птицею, рибою, волами та свинями; данина ця була неоднакова по ріжних околицях; инколи брали її навіть уже й грішми. Призначалося данину або «від сохи», як на Пинщині, або від «диму», як на Волині та Київщині. Платили її як і звичайну «данину», і як «полюддя», ц. т. давали подаручки панові, з нагоди його приїзду в село або якого свята.

Подібну данину, перш за все медом, куницями та бобрами, платили великому князеві й кмети, ці найповноправніші селяне, що вільно сиділи на своїх отчизнах.

Вирібна й сировинна промисловість. Торгівля. Широкий розмах рільництва стояв у тіснім звязку з вирібною та сировинною промисловістю, однаково розвиненою і в сільському, і в міському виробництві. Ця промисловість причинилася до піднесення великого сільського господарства й, поруч з торгівлею, дала основу розвиткові міст у XIV—XV ст.

Ми вже говорили про лісне виробництво, що постачало матеріял на вивіз. Тепер перейдемо до другого значного промислу—солярства, що давало важливий предмет унутрішнього обміну та вивозу за кордон уже з XII ст. У XIV ст. продукція соли обслуговувала не тільки всі українські землі, ще більше вивозили її в Угорщину, Польщу, Німеччину, Італію та Францію. Організаторами солярства стають генуезці, що закладають в Галичині «соляні жупи», удосконалюючи попереднє примітивне боярське солярство. Експлоатували соляні копальні звичайно свої або чужі міщане, що брали їх в оренду у держави або бояр; працювали на них поруч з тяглими селянами й наймані робітники.

Добування залізної руди було незначне й не в силах було задовольнити навіть місцеві потреби; тому привозили сировину з Німеччини («німецьке залізо») або з Семигороду—«сталь ракуську і угорську». Головні залізні рудні були в Галичині, дрібніші біля Луцьку та Коростеня, взагалі у північній лісистій смузі. Зате гарно стояло здобування салітри, яке ми бачимо, головним чином, у степовій смузі східньої України у так званих «майданах салітряних»; усе лівобережне Наддніпров'я від Київа вниз було вкрите «буртами», де здобували салітру;

У XV ст. видко вже деякий розвиток склярства, головним чином, у Галичині, де славилися потилицькі гути біля Белзу; помічається початок папіречь, особливо на Волині, біля Луцьку. Але продукції ці були незначні, й потреби населення задовольняли вироби чужоземні.

Окремо треба згадати про млинарство, що на Україні, головним чином, західній, набуло значних розмірів уже в XIV ст., постачаючи борошно для міського населення, що все збільшувалося. Починають також гнати горілку; сліди цього маємо на західній Україні вже з XV ст.

Ремество цієї доби як міське, так і сільсько-кустарне (доморобське), завдяки зносинам з татарами, генуєзцями та німцями надзвичайно розвинулося. Ми вже чули про службових селян-кустарів; тепер треба сказати ще кілька слів про міське ремество. Ми вже знаємо, які галузі ремества були після татарщини: тепер ці галузі розвинулися ще більше, зосереджуючись по таких торговельних центрах, як Львів, Київ, Кам'янець, Володимир, Луцьк, Холм та Берестя. Професійні організації ремесників—цехи, що звалися братствами, набували від держави монополію на свою професію, що забороняла провадити певне ремество в місті й у найближчій околиці «партачам», ц. т. ремесникам, не вписаним у цеховий братський реєстр. Цехова або братська організація професійна була, мабуть, сумішкою давніх побратимств з німецькою цеховою практикою, занесеною на Україну. Вона об'єднувала в собі не тільки ремесників, а всі міські професії взагалі, між иншим, і проституток. Це була корпоративна організація, що мала боронити професійні привілеї та регламентувати виробництво своїх членів, «щоб один не відбирав хліба другому», як говорилося в статуті луцьких кушнірів XV ст. Львівський цеховий реєстр 1425 р. дає нам таку картину цехових корпорацій: купці, крамарі, різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, римарі, сідлярі, пивовари, гарбарі та кушнірі.

Найбільше, проте, об'єднувалося в цехи ремесників. На чолі цеху стояв цехмистер, ц. т. старшина, що разом з братчиками розглядав суперечки між окремими членами братства. Членами братчиками могли бути самостійні майстрі; приймалося також і підмайстрів та челядників, але дуже рідко, бо вимоги вступу були трудні. Зате челядники й підмайстрі створили свою окрему корпоративну організацію, що звалася «господа»; члени її звалися вже не «братчиками», а «товаришами». Учні, ц. т. ті, що служили в майстрів тільки за одну їжу й практикувалися довгі роки (6—10), поки приймали їх у челядники, з платнею вже, не мали ніяких корпоративних об'єднань і привілеїв.

Про торгівлю цієї доби, а найбільше про вивізну, ми вже згаду-

вали. Тепер вона встигла вже розвинутися в широкий унутрішній обмін, хоча все ще базувалася на транзитному та вивізному торговельному обороті. Торговельними центрами в цю добу були Київ, Житомир, Кам'янець, Луцьк, Берестя, Володимир, Львів, Перемишль та Коломия, де найбільше збіралося заграничних купців, що приїздили сюди по місцеві товари й привозили свої. На першому місці були Київ та Львів. Київ зосереджував у собі всю торгівлю з півднем. Яко головна торговельна станція, що через неї йшли південні й східні товари з Анатолії, Персії, Аравії, Сирії, Індії, Київ держав звязок між кримськими італійськими колоніями, Кафою та Суданом, що торгували цими товарами, й Московщиною. Що-року він перепускав сотні валок та човнів, що везли на північ і захід шовк, перець, ладан, шафран, килими та східні ласощі. Зате Львів був ворітьми на захід, у Німеччину, Угорщину та Чехію, звідки привозилося вироби мануфактурної промисловости, найбільше сукно та металеві фабрикати. Через Львів ішов також привіз східньо-південних продуктів, що постачав з Криму та Волощини «татарський товар»; правда, привіз цей був менший, ніж у Наддніпров'ї.

Україна у цій торгівлі між сходом і півднем та заходом і північчю мала не тільки транзитне значіння; вона розвивала в себе що-раз ширший місцевий товаровий сборот. Про це свідчить надавання деяким важливішим містам «права складу»; цього права міста добиваються у влади для того, щоб примусити чужоземних купців проїздом через Україну спинятися у них на кілька день і продавати товари місцевим купцям. Про розвиток унутрішнього товарового обміну свідчить ще й те, що на Україні осідає в ці часи багато чужинців, особливо євреїв, вірмен, німців та італійців; часто вони мають у місті цілі квартали. Особливо багато оселювалося єврейської людности; в її руках найбільше скупчувався місцевий товаровий обмін. Єврейське населення на Україні здобуло навіть особливі корпоративні права для своїх міських громад.

Великий торговельний оборот, з одного боку, давав містам багато доходу, а з другого, пускав у що-раз ширший обіг гроші. По містах починають з'являтися торговельні магнати, розвивається кредит, яким уславилися найбільше Львів, Київ та Луцьк; тут, крім євреїв, були великі флорентійські та генуезькі банкири, що разом з тим торгували дорогим камінням. Записи про кредитові операції київських лихварів XV ст. показують, що вони доходили не раз до десятків тисяч італійських флоринів.

Цей зріст міського добробуту примусив владу окремо оподатковувати міста та заводити мита й митниці на чужоземні й свої товари.

Було мито прикордонне-цло, але були мита і внітрішні. Ці мита давали багато доходу державі; вони свідчать, що міста в ці часи втрачували свій рільницько-виробничий характер і ставали торговельно-ремесницькими. Так, київське мито 1486 р. здано було в оренду за 57.300 грошей (гріш—литовська монета, рівна нашим 25 коп). Коли взяти на увагу, що мито складало $2^1/_2$—3% ціни краму, то виходить, що київський оборот чужоземних товарів мусив бути у цім році найменше—$2^1/_2$ мілійони грошей. Ще більший оборот був у західніх містах; у Луцьку в той самий час мито здано було в оренду за 94.500 грошей, а в Бересті за 66.000 грошей.

Суперечності міського виробництва. Такий швидкий маєтковий зріст міст спричинився до дальшої класової диференціяції «містичів». Рільництво в містах що-далі занепадало. З «містичів» виділялися великі торговці, що лихвою зажирали дрібних крамарів; ремесники-майстрі, що визискували підмайстрів, челядників та учнів за злиденну платню, одяг і харч; великі підприємці, що брали в оренду промислові підприємства та вели їх за допомогою пролетаризованого міського й сільського населення. В містах що далі, то більше муляла очі голота—«чорні люде», —яку безупинно поповнювали збіднілі дрібні хазяї. Правда, міста, здебільшого, підлягали безпосередньо великому князеві (крім менших), на них не лежав ще тягар дякла й тягла,—але зате їх чавили всією силою державні податки, головним чином, від заробітку, гнітила великокнязівська військова служба. Цехова організація й конкуренція на ринкові заїдали економічно слабших міських підприємців, гнала їх робити за злиденну платню на майстрів, najматися працювати на гутах, папірнях, соляних жупах та рудних, навантажувати човни, ганяти їх ріками у Балтик та Чорне море, ставати службовими селянами, брати землю під оселю й приймати на себе тягло з дяклом. З них-то й набіралися ті численні, до яких усі ставилися з погордою, вийняті фактично з-під закону, «лезні», що, лихвою позбавлені свого житла й професії, не мали нігде притулку і йшли в світ шукати кращої долі; з них-то великі землевласники й мали звичайно багатий контингент поселенців для своїх земель «на сирому корінї».

Такі суперечності міського виробництва та класової експлоатації знайшли собі яскравий вираз у цеховому укладі.

Ремесницькі братства були перш за все тяжким засобом експлоатації в руках майбутньої буржуазії, що, з одного боку, держала в лещатах підмайстрів, челядників та учнів, а з другого, немилосердно переслідувала всіх дрібних «партачів», що зважалися конкурувати з

цеховою монополією братств—не то що в місті, а й навіть в околиці. Так, у Луцьку кушнірі й кравці, що не були членами братств, платили в братства кожен по 300 кіп що-року за своє ремество, а продавати свої вироби могли тільки в зазначені дні місяця. В Тернополі партачам-столярам під загрозою б'язницею не вільно було працювати ані в місті, ані за 10 верстов по-за містом. У Кам'янці бондарі й колодії наказали «партачам» платити по 2 ф. воску й по 2 гроші від кожного воза з бондарським крамом, дозволяючи продавати його тільки за містом..

Існувати дрібному ремесникові по-за братством було надзвичайно трудно, а бути членом-братчиком ще трудніше, бо для цього треба було не тільки довгі роки проробити в одного з братчиків і дорого оплатити прийняття, а здебільшого й бути ще кревним одного з монополістів-багатирів.

Така зорганізованість майстрів-багатирів, яку підтримувала ще й держава, дозволяла їм до-схочу визискувати робочі руки, що працювали на їхньому матеріялі їхнім знаряддям. Було два способи присвоювати ссбі мало що не даремно чужу працю; шляхом давання матеріялу в роботу усяким «партачам», при чому нагородою їм був дозвіл їхнього ремества у місті або в околиці,—або шляхом визискування власних учнів та челядників. «Партачі», хотіли чи не хотіли, мусили згожуватися на такі примусові замовлення та й давати ще подарунки цеховим майстрам; учні та челядники не мали, знов таки, иншої можливости вибитися наверх—«в люде»—й запродувалися ради майбутнього «визволення», щоб після нього самі могли ставати майстрами.

Становище учнів і челядників було, справді, незавидне: перш за все учнем треба було бути де-кілька років і ввесь цей час працювати без платні, за саму їжу. Щоб стати челядником, учневі треба було добре почастувати всіх братчиків, заплатити високі пcбори майстрам та зробити на доказ свого вміння спробну работу. Так, гончарський цех у Белжчині вимагав від учня зробити ринку, в якій-би усмажилося дванадцять кіп яєць з маслом,—угостити дванадцять майстрів; шевський цех у Мостах вимагав такої вечері: хліба за 15 грошей, половину вола, 6 гусей, 12 курей, $^1/_2$ ф. перцю, шафрану лот, городини—скільки треба, горідки дванадцять кварт, пива дві бочки, майстрам і майстровим по золотому, музика до вечері. Не лекше було і з челядника, що мав злиденну платню, вийти на підмайстра—знов таки після довгої практики; ще тяжче було підмайстрові стати майстром

Ясно, що на таку роскіш спромагався не кожен з учнів або челяд-

ників, а спроби челядників та підмайстрів боротися з братствами за допомогою т. зв. «господ» сходили кожного разу на нівець. Братства не випускали з рук монополії; майстерство звичайно переходило від батька до сина. Сторонніх не допускали до «визволення», а своїм. «майстровичам», ц. т. дітям і зятям майстрів, робили всякі полегкости; звільняли їх від спробних робіт та довголітньої практики, й навіть і від двохлітньої мандрівки, що перш за все обов'язковою була для «товаришів».

Трохи подібні відносини, хоч і не такі гострі, були серед купців, що об'єднувалися в братства для боротьби з звичайними крамарями та мали у своїх руках монополію кредиту й монополію вивізної та привізної торгівлі. Купецькі братства були тоді тісно звязані з майстрами, і дрібні крамарі, з одного боку, цілком підлягали їхньому лихварському кредитові, а з другого, могли продавати тільки той крам, який постачали їм по довільній ціні великі купці. Але тут грав ролю не так цеховий привілей, як брак грошей та трудність кредиту, що гнали крамарів і перекупців у лабети купців, об'єднаних у братства.

Отже й не дивно, що суперечності серед «містичів» де-далі все зростали й викидали що-раз більшу кількість їх на вулицю, яко «чорних людей». Ці суперечності, пролетаризуючи «містичів», часто зовсім виганяли їх з міста та повертали на «лезних», що не мали ніякого пристановища—подібно до того, як це робилося на селі з обеззэмелюваними селянами.

III.

БОРОТЬБА ЗА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УКЛАД.

Службове суспільство. Еволюція феодальних порядків дала в Литовській добі закінчені вже форми феодального суспільства, що грунтувалися на двох основах: на феодальному землеволодінні земельної аристократії та на службовому характері суспільних відносин до держави—на т. зв. службовому суспільстві.

Ми вже говорили про форми землеволодіння в Литовську добу. Їх було три—отчизна, вічиста данина та доживотня вислуга; сюди вчисляємо й земельну оренду або заставне землеволодіння, що відрізнялося від вислуги тільки иншим титулом (підставою) володіння. Всі ці роди землеволодіння в більшій чи меншій мірі сходилися в одному: великий князь був верховним власником землі; без його згоди не можна було розпоряджатися землею. «Свого нічого не маєм, одно

боже та господареве»,—це принціп тодішнього землеволодіння; цьому принціпові підлягала навіть боярська отчизна, хоч з меншими обмеженнями, ніж вислуга, або данина. Князь усе ще був верховним землевласником не тільки державних, але й усіх приватних маєтків, як це було в Київську та Галицьку добу,—з тією тільки ріжницею, що тепер ці відносини приватного землеволодіння до влади князя через всякі привілеї та застереження, вироблені довгочасною практикою, набули форми так званого «земського права».

Тільки отчизни кметів та містичів були до повного розпорядження їхніх власників, що могли, нікого не питаючи, продати, заставити та заміняти їх; на них великокнязівська верховна власність не накладала тягару своїх застережень та заборон.

Оце феодальне землеволодіння й лежало в основі т. зв. «службового права» відносно держави. Кожен землевласник, оскільки він був самостійвнм господарем на своїй чи державній землі, обов'язково мусив відбувати на свій власний кошт військову та похідну службу, платити державні податки на великого князя й відбувати сам чи своїми людьми всякі державні повинності, будуючи та правлячи дороги, мости, замки: це все разом і складало «службове право».

Зразком такого службового права, звязаного з земельною власністю чи з земельним володінням, є надання Сатанівської волости на Поділлі, з 1404 р., де говориться: «дідич має мешкати в наданому маєтку сам або через свого заступника; під час походу має поставити 12 стрільців, а під час війни ставитися зо всіми своїми людьми; сам він не сміє передати своєї землі другому без згоди господаря; його селяне мають сповняти городські відробітки і давати податки».

Службове право було перш за все круговою порукою феодалів між собою, виробленою серед постійних війн за торговельні зносини з сусідами й під загрозою внутрішніх заколотів з боку поневолених класів у місті й на селі. Постійної армії, щоб удержати в покорі експлоатовану масу, при слабій фінансовій організації не було,—отже самим феодалам доводилося повсякчасно бути на поготові до війни. Але їхня сила була ще замала в порівнянні з експлоатованою масою, і тому держава домагалася використати на цю службу ще і всі инші заможні класи населення, ц. т. всіх приватних землевласників, незалежних містичів і кметів. Вони повинні були відбувати «земську службу», «одним конем на війну ходити, як бояри ходять», та нести в місті й окслиці поліцейсько-військову службу, щоб охороняти порядок.

В XIV ст. цей обов'язок військової служби лежав ще на всіх землевласниках, обтяжених, крім того, ще й иншими службами та податками. У XV віці картина міняється. Уже в 1387 р. боярство здобуло

привілей нести тільки військову службу: натуральні повинності з нього було зняято. Правда, цей привілей здобули поки-що тільки литовські бояри-католики; але вже в 1413 й 1434 р. поширено його й на Україну та на бояр православної віри «аби з того на далі не виходило якогось розділу або розбрату». Крім того було ще звільнено боярських підданих та й їх самих від «дякла» господарю-князеві.

Після привілеїв 1413 та 1434 р. державна служба для громадян змінилася. Тепер публічне службове право поділилося на три категорії: на земську службу, на міську службу й на тяглу службу. В поняття «земської служби» увіходить тепер тільки військова служба, без будь-яких инших повинностей державі. Військову службу відбувають тільки бояри та в окремих випадках деякі заможніші кмети. «Містичі» вже не несуть військової служби в походах, а тільки збіраються під час війни під командою князівських каштелянів. Зате на них найбільший лежить обов'язок платити державні податки та нести поліцейсько-пушкарську службу,—це все разом і було змістом «міської служби». Виконування її лежало перш за все на цехових організаціях, що й відповідали за порядок у місті й околиці. Все инше населення, що жило по містах, які не мали німецького права самоврядування, та все селянство (чи то кмети, чи підлеглі селяне) несли «тяглу службу», ц. т. платили великому князеві дякло (від нього звільнені були, проте, приватні піддані, що давали дякло своїм панам)., та—і це найважливіше—повинні були відбувати всякі натуральні повинності. Вони давали підводи й робітника, щоб будувати та правити дороги, мости й замки та робити на державних жупах, рудняхі фабриках—крім відробітків на підставі підданства своїм панам, про які вже говорено. Таким чином, тягло мало тепер двоє значінь: воно означало тяглих, підданих селян відносно пана, й було поняттям тяглого стану відносно держави.

Причина такого суспільного укладу ясна: конча потреба кругової поруки феодалів, щоб мати в своїх руках владу, та зріст їхнього привілейованого становища. З другого боку, зміна міст на торговельно-ремесницькі центри, ступнева втрата хліборобського характеру містичів та покріпачення селянства не могли не скластися в такий суспільний устрій, що разом з тим став основою до утворення верств тодішнього суспільства.

Боротьба феодалів за правилеї. Основою землеволодіння феодалів на українських землях, було, як знаємо, прекарне тимчасове володіння землею; йому підлягали навіть боярські «отчини», що їх великий князь також не раз відбірав і надавав «в отміну» иншим услуж

ливішим боярам. Кревська унія 1385 р. наблизила, проте, вплив на Україну польського права, що не знало такого прекарного землеволодіння; в ньому приватна власність «шляхти», ц. т. земельної привілейованої аристократії була непорушна. Під впливом польського права й починає в XV ст. вироблюватися на Україні практика непорушности боярського землеволодіння. Хоч вона фактично існувала тільки для магнатських земель, але все-таки підготовила грунт для нового поняття землеволодіння, що запанувало скрізь на Україні в XVI ст., та для утворення на Україні єдиного шляхецького стану.

Першим шляхецьким привілеєм для бояр була згадувана вже грамота 1387 р., що гарантувала литовському боярству, крім земської служби, ще й полегкості що до володіння своїми отчинами, вільне порядкування ними, вільне наслідування та видавання заміж доньок з власної волі. Цей привілей поширено було й на українські землі «Городельським актом» 1413 р., але він стосувався тільки до католиків, і то до тих, що мали шляхецький герб, ц. т. попали, на зразок польської шляхти, до уприбілейованих родів. Привілеєм 1434 р. поширено ці права й на православних, дозволено їм набувати шляхецькі герби, нарівні з католиками, та обіцяно було судити їх тільки прилюдно. Дальшими привілеями 1447 та 1492 р. было надано боярам особливе право збіратися на земські сейми, ц. т. на з'їзди земель, повітів, де вирішувалися місцеві законодавчі, судові та адміністраційні справи окремих країв; далі дано було також боярству виключне право мати «земські вряди», обірати на «вальнім сеймі» усіх земель Литовського господаря, вирішувати загально-державні справи й самим судити підданих, що сиділи на боярських землях.

Ці привілеї дали в нас початок особливому земському станові, шляхті, утвореному на польський зразок; цей стан, відбуваючи тільки саму земську службу, твердо замикався в рямці однієї привілейованої земельної власности, відокремлюючи себе від иншого населення, оподаткованого й тяглого.

Бояри-шляхта поділялися, власне, на три групи: князів, магнатів-панів та земян. «Князями» звали найвищу шляхту; це були нащадки краєвих володарів, яких у кінці XIV ст. позбавлено було їхніх прав і зрівняно з иншими феодалами. «Пани-магнати», це були нащадки давніх великих бояр, що в ці часи володіли вже розлогими латифундіями. Ці дві вищі групи були найближчими дорадниками господаря, членами господаревої ради та найвищого судового трибуналу, що звався «таємною радою»; вони були на найвищих двірських та земських «врядах». «Земянами» або «боярами» звали всю иншу шляхту.

землевласників, що остаточно відокремлена була від громади земським привілеєм 1447 р.

Процес утворення шляхецького упривілейованого стану був виявленням дальшого юридичного відокремлювання земельної аристократії від громади; але разом з тим нівелював він і внутрішні ріжниці в самій земельній аристократії. Початок цього нівелювання (зрівнювання) в шляхецькому стані бачимо вже в 1390 р., коли вперше скасовано було удільність окремих земель, що були під владою нащадків Гедимина й разом з тим і під верховною владою великого князя. Нівелювання тяглося далі через усе XV ст. після ліквідації краївства, яку зробив Вітовт; київські, подільські, чернигівські, волинські, пинські та сіверські княжата стали звичайними феодалами. Крім розвитку боярської приватної власности, причиною цього нівелювання була ще боротьба за торговельні зносини, що вимагала більшої суцільности в управлінні землями: тому й не дивно, що, утворюючи службове право, нівелювання ліквідувало заразом і права краєвих княжат, роблячи з них підданих великого князя з земською службою та зрівнюючи поступовно внутрішні ріжниці в самій упривілейованій класі феодалів.

Правда, цілковитого й фактичного зрівняння ані тепер, ані в майбутньому не наступало. Князі й магнати все ще мали першенство: вони тільки могли бути членами таємної чи найвищої ради; їх одних судили не князівські старости, як звичайну шляхту, а найвища рада. Але, все-таки, особливих станових привілеїв, одмінних від звичайної шляхти, вони не мали, а мали тільки особисті привілеї; не мали вони вже й тієї феодально-краєвої влади над звичайним боярством, як раніш. До того-ж зрівняння особистих їхніх прав у станових привілеях було що-раз виразніше.

Така тенденція зрівняння особистих прав серед пануючої класи землевласників при самому початкові свойого існування призвела до збройної боротьби колишніх князів та магнатів з великокнязівською владою, її централізмом, що його підтримували бояри. Князі та магнати, яких особливо багато було на Волині та Київщині, боролися за те, щоб зберегти краївство, за своє першенство в державі; звичайні бояри-земяне добивалися знов єдиної центральної влади, що визволила-б їх з підлеглости великим землевласникам, поставила їх нарівні з ними що до об'єму станових прав, зрівняла-б їхню участь в урядуванні та в голосуванні на земських і вальних сеймах, де князі й магнати разом з вищим духовенством, мали ще особливе, привілейоване становище.

Перший етап цієї боротьби тягнувся на Україні від 1390 р. мало

не до половини XV ст. На чолі автономістів-краєвиків став брат Ягайла Свідригайло; він вів проти Вітовта, великого князя Литви, постійну громадянську війну, з більшими та меншими перервами. «Руська партія», як звали прихильників давнього краївства, шукала допомоги у Москви, у татар та в німецьких лицарів: їй пощастило навіть посадовити Свідригайла на який час великим князем Литовським та знову проголосити удільність деяких земель. Центром цього руху була Київщина, де сиділи його привідці: князі Олельковичі, Більські, Гольшачські та Глинські; другим центром була Волинь, де свої права на землю боронили кн. Острозькі, Вишневецькі, Четвертинські, Сангушки, Чарторійські та инші. «Руська партія» вбила навіть, у 1440 р., наступника Вітовтового, Жигмонта, що прогнав був Свідригайла; але, знеможена більшою силою боярства, нарешті, заспокоїлася, погодившись на деякий час з службовим укладом.

Р. 1481 вона, проте, знову підіймає ворохобню проти зрівняння її з рядовою шляхтою. До повстання спричинилося те, що великий князь почав настановляти в землях намісниками та старостами «худородних бояр», відбірати маєтки від князів та давати їх за вислугу звичайним боярам і допускати просте боярство до рівних з магнатами прав у сеймі. Повстання кінчилося нічим: провідників його, вкупі з кн. Михайлом Олельковичем, що пробували були закликати на допомогу собі Москву, вчасно було захоплено й у Київі покарано на горло. Від 1493 р. починає, проте, готовитися нове повстання під проводом кн. Михайла Глинського з Турівщини та кн. Василя Глинського з Київщини; у змову князі знову втягають Москву, обіцяючи об'єднати свої землі під нею. З того-то часу Московські великі князі, спіраючись на умову з ними краєвиків, починають титулувати себе «государями всея Русі», яко закочні володарі всіх давніх руських земель. Але повстання, що почалося 1507 р. одночасно на Київщині й Турівщині, знову не вдалося. Волинські князі, з Острозькими на чолі, стали тепер на сторожі боярської партії. Литва з Москвою, в 1508 р., замирилася, віддаючи їй Черчигівщину, а розбиті київські й турівські повстанці мусили тікати в Москву, разом з Михайлом та Василем Глинськими.

Ліквідація повстання Глинських була остаточною перемогою боярства-шляхти над краївством і удільниками. Ще привілей 1492 р., якого видано було після задушення київського повстання, привілей, що був причиною нових заходів до повстання князів Глинських, проголошував увесь шляхецький стан суб'єктом влади, що стояла вище над самого навіть господаря; представник шляхецького стану,—вальний сейм,—один тільки мав тепер законодавчу та найвищу судову й

адміністраційну владу; особливі права князів і магнатів касувалоса, і «шляхетний народ» було остаточно зрівняно, хоч, правда, тільки формально. По задушенні повстання Глинських привілей цей можна було вважати за забезпечений уже здобуток боярства в його поході на феодально-краєвий уклад, на відрубність князівської та магнатської вотчини від звичайної боярської та на пачування князівської вотчини над боярською отчизною.

Міська й сільське самоврядування. В той час, коли на землях України феодальна класова диференція ція виливалася в станово-служ̌бове суспільство, поділене на дві основні протилежні класи—земську й тяглу, коли ця диференціяція прямувала до формального зрівняння внутрішньої ріжниці в кожному стані,—в той час міста, що складали посередній стан, розвивалися в зовсім иншому напрямкові. Через особливі умови міського виробництва, під західніми, цеб-то німецько-польськими, впливами та завдяки німецькій колонізації міста йдуть у напрямкові децентралізації, утворюючи в суспільстві цілком виділені з загально-державного укладу, самостійні, сказати-б, республіки.

До цього часу місто й земля складали одне нероздільче ціле, на чолі якого стояв город-місто, що виріс з давнього городища. Міщане «гражани» не мали одмінних од селян станових прав, не відріжняючися від них особливо й професією, хоча вже й з'осерджували в собі ремесників та торговців. Але вже у XIII ст. після татарщини картина міняється. З дальшим розвитком ремества й торгівлі місто ступнево втрачає свій рільницький характер, хоча ще в кінці XV ст. мало-не половина міщан працюють на землі. Особливо це помітно по великих містах, торговельно-ремесницьких центрах, де цей процес диференціяції виробництва та занехаяння хліборобства йшов темпом швидчим.

Зріст торгівлі й ремества по містах не тільки змінював дотеперішню економічну та політичну перевагу міста над волостю чи землею, він заразом давав містові особливе становище у громаді, виділяючи його в окреме продукційно-громадське ціле, замкнене в собі, а жителів міста в особливий привілейований стан. І в той час, коли боярство переходило від краєвого укладу до єдиного шляхецького стану, колишні «гражани» емансипувалися в автономних «містичів»; ті й другі брали при цьому для себе готові форми польського суспільного укладу.

Емансипація «гражан» з-під влади великих бояр та краєвих князів виявилася в набутті містами т. зв. «магдебурського» або «німецького права» Про зміст цього права найкраще говорить нам королів-

ська грамота, надана містові Львову в 1352 р. «Ми надаємо місту німецьке право, зване магдебурським, уневажнюючи всі закони руські і всякі практики руські й усякі инші, як би вони не звалися. Окрім того, ми звільняємо місто і всіх його осадників від юрисдикції воєвод, каштелянів, суддів і взагалі від усяких властей, так що гражани, запізвані в якихся справах чи великих, чи малих, навіть як злодійство, підпал, пролиття крови, вбивство, каліцтво,—не будуть обов'язані ні перед ким відповідати, ані їхнім карам підлягати, тільки кожен має відповідати перед війтом, а війт перед нами (королем), коли буде визваний спеціяльним нашим позвом, і то не инакше, як по свому німецькому праву. Війту даємо повну й цілковиту владу у справах карних, чи инших, які трапиться судити, рішати, карати й засуджувати відповідно до німецького права».

На підставі магдебурського права управляли містом три колегії: «міська рада» з «райцями» і з «бурмистром» на чолі, до неї належали цівільний суд, поліція, міське майно та догляд за торгівлею; «лавничий суд», шо складався з 12 «лавників», з «війтом» на чолі й судив карні злочинства й проступки, врешті «рада 40 мужів», цехових представників од купців і ремесників, що контролювали міську адміністрацію. Вся влада, проте, зосереджувалася в руках війта; його призначав, звичайно, дідично великий князь, а бурмистрів і райців вибірали цехи, и иноді «вся громада». Таким чином, місто, здобуваючи магдебурське право, цілком вилучалося з юрисдикції всіх органів державної влади, і навіть з державного законодавства, стаючи окремою республікою в державі. З набуттям німецького права жителі привілейованого міста не звалися вже більше «гражани», а «містичі»; згодом так взагалі звуться жителі міст, хоча вони й не мали німецького права.

Початок магдебурського права на Україні маємо ще в другій половині XIII ст. Першим містом, що здобуло це право, був Володимир, якого жителів галицький літопис зве вже «містичами». За Володимиром здобув магдебурське право Львів, наприкінці XIII ст.; р. 1339 має його Сянок; р. 1374 р.—Кам'янець, р. 1390—Берестя, 1420 р.—Дорогичин, 1432 р.—Луцьк і Кременець; 1492 р.—Київ.

Здобували магдебурське право тільки ті міста, де найвище стояла цехова організація ремесників і торговців, та де найбільше було чужоземців, головним чином, з Німеччини яким руське міське право не давало змоги ставити опір походові на міста боярської земельної власности та боронити монополії свого виробництва. Вони, власне, й приносили з собою звичаї німецького міста, що вже в XIII ст. на Заході грішми та зброєю вибилося з феодального укладу; ці чужоземці на-

магалися прищепити свої звичаї разом з цеховим укладом і на нових своїх місцях. Инші міста, оскільки не позбулися ще рільницького свого характеру, оскільки не стали ще центрами ремества та торгівлі, залишалися й надалі на руському праві, з давньою міською радою, з посадниками, з каштелянами, князівськими намісниками на чолі, підлягаючи загальному земельному праву. Вони були або під безпосередньою владою держави, або під владою панів, що діставали їх звичайно, як і всякі инші маєтки, від вел. князя—за вислугу, а инколи навіть на вічисту данину.

Надання магдебурського права робило з містичів особливий податковий стан; це звільняло їх від тяглої служби державі, але не давало права відбувати й земської служби. Крім цього, вилучення міщан з загально-державного устрію мало ще один негативний бік, а саме— воно замикало їм дорогу до сеймів і сеймиків, де збіралася виключно шляхта, що відбувала земську службу, воно усувало їх від давньої ролі в законодавстві та позбавляло їх можливости впливати на управління. Тільки Львів мав право посилати своїх представників на вальний сейм; по за цим усі міста з руським та і з німецьким правом були цілком позбавлені будь-якої участи в загально-державному житті.

Як-що магдебурське право в місті було виразом звільнення міст від впливу земських магнатів, то на селі воно стало стежкою, якою шляхта-бояри, слідом за польськими панами, переводили своїх підданих з державної юрисдикції під свою домінікальну; не маючи ще до цього часу права судити своїх підданих власним іменем, вони тепер почали заводити його у своїх колоніях. Ми вже чули про осаджування боярами слободичів на правах самоврядування: це власне й був спосіб, щоб поселенців на панських землях вдержати виключно під своїм впливом і юрисдикцією. Слободичам надавалося звичайно німецьке право, з війтом і присяжною радою: але з війта робили потім панського уповноваженого, що фактично судив і карав слободичів панським іменем. Його уряд звичайно пани скупсвували для себе, так що з сільського німецького самоврядування в кінці XV ст. не осталася непорушною навіть форма. Привід до скуповування війтівств дала постанова від 1420 р., що дозволяла панам відбірати війтівства від «непотрібних і непослушних війтів» та продавати або залишати їх за собою. В цей спосіб слободичі, стаючи людьми засядлими що до дякла й тягла, переходили під юрисдикцію свого пана. Здобувши право суду над слободичами, шляхта привілеєм 1447 р. набуває право судити взагалі всіх своїх підданих, не тільки самих слободичів.

Крім німецького та подібного до нього волоського права формального самоврядування сільських громад, що було дуже поширене в

XV ст., належить ще згадати «руське право» самоврядування: на ньому, власне, й жила більшість давніх громад, як на панських, так і на своїх землях.

Основою сільської організації в XIV ст. взагалі була «волость», що з'явилася на місце давньої верви і складалася звичайно з кільканадцяти сел. На чолі волости стояв виборний «старець», що заступав волость перед владою, розкладав податки між селами, завідував волосним маєтком і виконував, з виборною волосною радою, судові та поліцейсько-адміністраційні функції. Волосна рада, що звалася «копою», а инколи «вічем», вже в половині XV ст. розпадається: «старця» і «копчих мужів» в цей час не громада обірає вже, а призначає князівський намісник або шляхтич, що набуває право судити своїх підданих, осілих на панському грунті. Разом з занепадом волости, занепали й копні суди громадські, а судові їхні функції перейшли до судів князівських або до шляхтича. В XVI ст. тільки де-не-де вже знаходимо сліди копного самоврядування: воно цілком перейшло до рук панів та князівських чиновників.

Так само занепадає, разом з занепадом волосного самоврядування, автономна ячейка, якою було ще село чи, власне, громада дворищ. Тодішнє село було несхоже на наше: це була група дрібних осад-дворищ, що «не лежали в одній лінії, на німецький спосіб, але, по руському звичаю, на осібних і відокремлених шматках»,—щось подібне до наших хуторів. На чолі такої групи-села стояв старець, тивун, десятник, соцький, отаман, (на ріжних землях звалися вони ріжно). Їх обирали «потужники»—селяне, а згодом, коли волості занепали, призначали пани чи старостянські намісники. На панських землях такі десятники чи тивуни незабаром стали панськими прикажчиками; яскраве свідоцтво про них дає один судовий запис з Поділля, з половини XV ст.: «Сей був за тивуна, мав ключ від двора і господарства пана, збирав на його чинші та инші доходи із селян, і. не здавши з них рахунків, втік до другого села».

Таким чином, право місцевого самоврядування громад у нових продукційних відносинах або зникало зовсім, або ставало знаряддям експлоатації з боку землевласника-шляхтича. Шляхтич що-раз більше наступав на давніх смердів з своїм дяклом, тяглом, з двірськими службами та толоками, та ще, в додаток, і з домінікальним, ц. т. панським судом над підданими. Тільки міста пішли вперед з своїм самоврядуванням, і то лише ті, що були остільки економічно сильні, щоб поставити опір шляхті та здобути «майборське право». Всі инші опинилися згодом під повною приватною владою князя, панів та бояр, ставши, нарівні з селами, їхніми підданими тяглими, втративши давню

свободу самоврядування через виборні міські ради; ці останні звелися тепер на виконавчі органи, на панських прикажчиків. Але про це скажемо далі.

Політичний устрій земель. Зостається наприкінці цього розділу спинитися ще над питанням про те, який виробився політичний устрій серед цього нового формування феодальних порядків, яка була центральна влада, яке було управління на місцях, які були відносини України до Польщі.

На чолі держави, як знаємо, стояв великий князь, верховний власник як державних, так і приватних земель Він правив самовладно, маючи при собі господареву раду, що звичайно складалася з найвищих кол шляхецьких; вони мали найвищі двірські та земські посади. Господарева рада, як колись «княжа дума», мала тільки дорадчий голос; господар сам вирішував по своїй волі всі державні справи, розпоряджував державною казною, що не відділялася ще від його приватної, оголошував війну, видавав закони та складав договори, хоча у своїх постановах завжди посилався на свою раду. Але вже з 1401 р. поруч з великим князем і радою починає висовуватися на перший план «вальний сейм», ц. т. з'їзд-парламент з представників усіх земель, складений з шляхецьких делегатів. Відразу, ще на початку свого існування вальний сейм взяв на себе право обірати господаря, складати договори з чужоземцями й оголошувати війну. Протягом XV ст., в міру того, як росло значіння бояр-шляхти, вальний сейм став що-раз більше посягати на попередні виключні права господаря. Нарешті, в 1492 р., сейм стає верховним органом влади, забіраючи до своїх рук законодавчі й верховні судові та адміністраційні функції; він відділяє державну казну від господаревої й бере її до свого виключного розпорядження, а також остаточно відділяє приватний маєток господаря від державчого.

Для постійного догляду за великим князем був тепер і окремий орган, що звався «найвищою радою», «таємною радою», а инколи просто «сеймом». Вальний сейм збірався рідко, а «найвища рада», що складалася з найвищих кол шляхти—частіше; ця «найвища рада», згідно з загально-земським привілеєм 1492 р., що нормував і права загального сейму, мала давати свою згоду на закордонну політику, на призначування урядовців, на роздачу в держання державних маєтків та на видатки державної казни й судити,—в останній інстанції,—рядових шляхтичів, а в першій—панів, князів та єпископів. Надання цих прав «найвищій» раді, було, як видко, новим засобом боротьби земельних магнатів з шляхтою: вони хоч у такий спосіб намагалися

вдержати свою перевагу в землях та виключний вплив на державні справи, дуже зручно закриваючись шляхецьким парламентом.

Таким чином, поняття держави перестало бути поняттям князівської чи господаревої вотчини; воно стало вже й формально засобом експлоатації пануючої класи, роблячи господаря з радою та державними урядовцями виконавчими органами всевладно-пануючої спілки феодалів. Ця спілка феодалів-землевласників і стала тепер, власне, суб'єктом державної влади, виконуючи її над громадянством через шляхецький сейм, якому підлягав сам великий князь з радою. Таке поняття держави відповідало становому оформленню суспільства, становому упривілеюванню класів, якого не знала ще ані Київська, ані Галицька доба. Там привілеї були індивідуальні, инколи групові, там класи тільки-но диференціювалися з громад,—тепер ці індивідуальні та групові привілеї та грамоти уступилися перед становими. Ще більше, бачимо тепер перші спроби загально-державного законодавства стати на місце попереднього партикуляризму Такою першою спробою було видання, в 1468 р., «Судебника», що його «урядив» великий князь Казимир «з князями і з пани-радою великого князівства литовського і зо всім посполством спогадавши». Цей «Судебник» мав зобов'язувати не тільки окремі групи суспільства, а все суспільство, вперше кодифікуючи офіційно судову практику, карну й цівільну.

Рівночасно з змінами в понятті суб'єкта влади йшли зміни в адміністрації та судівництві, що зберігали ще нероздільність своїх функцій. Перш за все скінчилося відокремлення двірських посад, більш почесних, ніж дієвих, від посад земських, що дійсно управляли. З двірських врядників (чиновників) важливіші були: хорунжий, що завідував господаревим двором та був начальником прибічної гвардії, конюший, що завідував стайнями у князя, ловчий, якого обов'язком було дбати про князівські лови, кравчий, що наглядав за кухнею у князя, підчаший, що пильнував князівських пивниць, та мечник, який доглядав князівської зброї. Центральними «земськими врядниками» були: підскарбник, що завідував державною казною, гетьман, що був верховним начальником збройної сили, та канцлер, що носив державну печатку й керував зовнішньою політикою.

На місцях вся адміністраційна, військова, судова та фінансова справа належала старостам, що инколи звалися воєводами та «намісниками»; вони стояли на чолі «повітів», нових територіяльних округ, що з'явилися замісць давніх земель та князівств, скасованих разом з ліквідацією краївства. Так, Київська земля ділилася на п'ять повітів: Київський, Овруцький, Житомирський, Канівський та Чернигів-

ський; на Волині було три повіти: Луцький, Володимирський і Кременецький; на півдні: Винницький, Брацлавський і Звенигородський. Старости завідували державними маєтками, збірали з населення податки, збірали шляхту в похід та судили населення за карні переступки. Старостинські суди звалися «гродськими». Їм підлягали всі суспільні верстви в повіті, оскільки вони не мали своїх спеціяльних судів: піддані селяне, міщане на німецькому праві, а також вищі кола шляхти, що «не суть в повітах», їм не підлягали.

Крім повітових «врядників» були ще автономні шляхецькі установи на землях-повітах. Це були «земські сеймики»—з'їзди, на яких дооколична шляхта обірала делегатів на «вальний сейм» та кандидатів у т. зв. «земські суди». Шляхта, крім инших привілеїв, мала ще право судитися в маєткових справах своїх окремим виборним судом, так званим «земським»; державні урядовці брати в ньому участь не могли. Цей земський суд і був другою автономною установою шляхти на повіті.

На волостях іменем старост-намісників правили їхні представники—«державці», волосні намісники, та, місцями, волосні воєводи, що «колейно держали волосні вряди». Крім них були ще спеціяльні урядовці: «хорунжі», що заступали старосту у військових справах, городничі або «каштеляни», що доглядали замків у містах, «осмники», що мали догляд по містах за поліцейськими порядками, «ключники», що доглядали великокнязівських маєтків, «дітські», що наглядали за виконанням судових вироків. Волосні «врядники», ц. т. намісники-державці та воєводи-державці, мали, проте, право суду тільки над селянами й міщанами, шляхта їм зовсім не підлягала.

Виконування «врядів» у цю добу все ще мало приватно-правний характер, все ще було «держанням», вважалося за джерело доходу. Врядники рідко коли діставали платню, а держали села й міста, купували «вряди» за гроші в уряду (чолобитня), брали їх у доживотній застав або за вислугу. Через це скупчувалося не раз в одних руках по кілька «врядів», на яких князівський намісник врядував не сам, а через своїх «намісників» і слуг. Тому й утворилася практика «колейно», ц. т. по черзі «держати вряди», особливо нижчі, де багато було кандидатів, а мало посад. Прикладів такого «колейного держання вряду» знаходимо багато наприкінці XV ст. Так, у 1487 р. великий князь роздає київські волости житомирським боярам, «на год послі первих», дає «вибрати олевську волость, одсунувши других», бояринові Пархайлові, щоб мав за це викупити свою рідню від татар.

Про організацію автономних міст ми вже говорили, а тепер ще скажемо кілька слів про взаємовідносини в литовсько-українсько-польській унії, складеній р. 1385.

Литовсько-Польська унія. Що спричинилося до того, що недавно об'єднані литовсько-українські землі, при таких далекосяглих планах у бояр, нараз опинилися під владою Польщі? Пояснювати це польською окупацією не можна, бо її не було; не можна й посилатися на одружіння литовського господаря Ягайла з королевою польською Ядвигою. Тут мусили бути глибші причини, тільки оформлені одружінням та Кревською угодою. Причини ці були такі: Польща в ці часи дуже зростала економічно й конче потрібувала виходу до моря. Ми знаємо вже, як уперто король Казимир боровся за Галичину, щоб мати, з одного боку, багату землю для експлоатації, а з другого, шлях Дністром і суходолом (татарський шлях) до чорноморських берегів, до генуезьких колоній у Криму. Оскільки важливий був цей шлях для польських панів, видко з того, що на початку XVII ст. вони спільно з Литвою будують на Дністровому лимані великі замки-порти, Хаджи-бей (де нині Одеса), Чорногород, та надатюь, в 1442 р., старості Бучацькому ці «замки з усіми городами, портами, митами, водними і суходольними», доручаючи йому берегти їх та Кам'янця й Каравула (нині Рашков), яко важливу торговельчу лінію.

Ще впертіше шукала Польща шляху до Балтику, де сиділи хрестоносці. Спершу вона думала здобути собі доступ на захід одружінням своєї королеви Ядвиги з австрійським герцогом. Але це не помагало здійсненню польських планів на півночі, де вони тяглися до Гданську; тому одружіння це було зірвано, герцога Вільгельма вигнали з Кракова. Під руку просилося об'єднання з Литовською державою,—в обох держав були спільні рахунки з німецьким орденом; об'єднання з менш розвиненими землями давало надію спільчими силами вигнати хрестоносців з Помор'я; до того-ж воно давало Польщі надію на можливість обернути литовсько-українські землі в колонію польських купців.

З другого боку Литовсько-Українська держава зразу після свого об'єднання шукала спільника на заході. Об'єднання литовсько-українських земель не здійснило далекосяглих планів. На українських землях знову починалися заворушення селянства, росли суперечки боярства з краївством, з удільними феодалами, в Литві йшла боротьба між князями та боярами за краєву федерацію, проти якої виступали бояри, домагаючися єдиної централізованої влади. Ці суперечки на Литві довели до справжньої усобиці, в якій задушено було родича Ягайлового, Кейстута, провідника консервативної партії; в таких обставинах, звичайно, не можна вже було думати про знищення лицарського ордену. Обидві партії, боярська й князівська, то одна, то друга, самі увіходять з лицарями в порозуміння, шукаючи допомоги одна проти

одної. Такі відносини загрожували розвалити Литовську державу й пхали литовсько-українське боярство в обійми до Польщі; за її допомогою не тільки можна було-б зліквідувати ненависне боярам краївство, але й скінчити одразу і з німецькими лицарями. Такі були причини литовсько-українсько-польського об'єднання, завершеного вже в 1385 р. Кревським договором. Згідно з цим договором Ягайло мав «на вічні часи прилучити свої землі, литовські та українські до польської корони» та повернути Польщі Галичину й Холмщину.

Але Кревська унія в життя не увійшла і осталася тільки персональною унією, а не реальною. Литовсько-українські бояри, з Вітовтом на чолі, що став князем-заступником Ягайла на Литві та Україні (Ягайло став тепер польським королем), не тільки противилися виконанню Кревської угоди що до об'єднання своїх земель з Польщею, а навіть знову ще стали домагатися цілковитого відокремлення від Польщі. Німецькі лицарі вабили їх гарними перспективами торговельних концесій в разі розриву з Польщею; манив їх обіцянками також і німецький імператор Жигмонт. Під впливом цих намов литовсько-українські пани й оголосили, в 1398 р., Вітовта «королем Литовським і Руським».

Але страшна поразка, що зазнала її Литва від татар над Ворсклою, в 1399 р., примусила бояр кинути плани про самостійність Литви, якій загрожувала нова татарщина; Польща знову стала їм конче потрібною. І ось в 1401 р. з'являється нова угода про литовсько-польську унію. Вона зміняла Кревську угоду про інкорпорацію земель до Польщі й визнавала Литовську державу федеративним великим князівством, з своїм великим князем на чолі, що його мали обірати литовсько-українські пани.

Р. 1410 Польща й Литва вкупі страшно погромили під Грінвальдом німецьких лицарів, і це ще дужче зблизило обидві держави. Зближення це виходило з спільних економічних інтересів і виявилося в Городельській унії 1413 р. Ця унія знову стверджувала, що литовсько-українські землі «по вічні часи звязуються з Польщею», але разом з тим забезпечувала Литві й Україні окремого володаря, великого князя, під верховною владою польського короля.

Постанови Городельського акту були дуже неясні: в них говорилося, з одного боку, про «інкорпорацію», з другого про «солідарність». Обидві сторони пояснювали ці постанови на свій лад, відповідно до політичного становища, і це давало привід до постійного антагонізму між Литвою й Польщею; антагонізм цей зріс ще більше, коли Вітовт встряв у гуситські війни в Чехії й навіть ледве-що не коронувався на чеського короля. У наслідок цього антагонізму литовсько-

українські пани знову намагаються відірватись від польської федерації. Німеччина знову вабила їх усякими обіцянками: хрестоносці, що після грінвальдської поразки знову почали підіймати голову, й собі приманюють Литву до згоди з ними. Під впливом цього торгу з Німеччиною та хрестоносцями литовський володар Вітовт змовився потай на з'їзді в Луцьку, 1420 р., з німецьким імператором, щоб коронуватися на короля під владою Німеччини. Литві одкривалася перспектива спілки з німецькими купцями, що були головними скупниками литовсько-українського краму, перспектива вигідної торгівлі з Заходом. Але Польща вчасно дізналася про ці заміри Литви й вислану корону перехопила; коронація Вітовта, якої ждали, не відбулася. Р. 1403 й самого Вітовта потай було забито; зробили це, здається, агенти Ягайлові.

Справу відділення Литви й України від Польщі остаточно було поховано під час відомої вже нам громадянської війни на Україні. Свідригайлова війна, змови князів Олельковичів та Глинських, постійна загроза від татар, що осіли в Криму і з 1487 р. почали страшенно грабувати Наддніпров'я—це все примусило литовсько-українських панів кинути думки про відділення від Польщі й шукати спільними силами оборони від унутрішнього та зовнішнього ворога. До того ще й Москва стала претендувати на українські землі, заохочена українсько-князівською ірридентою. Під впливом цих обставин і складено було у Пйотркові, в 1501 р., угоду, що нею «Корона Польська і Велике Князівство Литовське злучаються в одно неподільне і одностайне тіло, щоби був один нарід, одна нація, одно братство, спільна рада, одна головна спільна монета».

Але й ця постанова не ввійшла в життя. Литва погодилася з Москвою і пйотрківських постанов виконати не збіралася, а навпаки, що-раз дужче обстоювала свою незалежність. Навіть нова війна Литви з Москвою, 1513 р., не поставила литовських і українських панів на коліна перед Польщею; відступаючи Москві Смоленщину, вони вперто боронили свою окремішність що до Польщі і залишилися при ній, яко окреме велике князівство, аж до Люблинської унії.

Але про це скажемо вже у другій частині, де зокрема буде з'ясовано й церковне життя на Україні, що довело до церковної унії в Бересті.

Закінчення. Таким чином, ми дослідили всі етапи розвитку натурального господарства на Україні, починаючи з найпримітивнішого способу здобування поживи за часів кам'яної культури й кінчаючи складними відносинами громадського виробництва доби розвиненої мета-

левої техніки. Ми бачили, як на ріжних ступінях цього розвитку удосконалювалися засоби праці та способи її, як укладнялася громадська техніка, як розвивався громадський поділ праці та спеціялізація професій. З недоладного, незручного, грубого формою, здебільшого, одноманітного, що до вжитку, знаряддя палеолітичної доби, утворилися найріжноманітніші металеві вироби, що полекшували людську працю, робили її продуктивнішою, обслуговували що-далі то все спеціялізованішу людську працю. З одноманітної праці первісної людини на східніх степах і плоскорівнях Європи з'явилися дві головні галузі громадського виробництва: рільництво й ремество, а поміж ними, коли почав розвиватися обмін, з'явився посередник-купець. Дійсно, порівняймо тільки часи, коли наш предок не знав ніякого обміну взагалі, коли він був сам собі й хліборобом, і ремесником, а заразом і вояком, з Литовською добою, коли бачимо стільки категорій в одному лише міському реместві, починаючи від виготовлювання найпростіших, до щоденного вжитку призначених річей, і кінчаючи художнім виробництвом, призначеним до обслуговування найвитонченіших, як на ті часи, потреб роскошів, і перед нами виразно стане цей величезний поступ культури, хоч і в рямцях натурального господарства.

Стеживши за розвитком техніки виробництва, ми бачили заразом, як, поруч з нею, складалися що-раз нові форми, що-раз нові відносини громадського виробництва. Розвиток продукційних сил та спеціялізація громадської праці ступнево розвалювали первісний комунізм, утворювали на руїні його приватну власність на засоби виробництва, розвивали класи та класовий антагонізм. Земельна сільська громада-дворище була спробою вберегти первісний комунізм від цілковитого розкладу, але її незабаром замінило сяберне господарство, що було переходом до господарства індивідуального, подвірного. Первісна безкласова громада диференціювалася спершу на вільних і рабів, на старшин і рядових членів громади, а згодом утворила, що до класів, цілу низку ступінів, починаючи з холопа й кінчаючи великим земельним магнатом. Досить пригадати тут хоча-б ріжноманітні ступіні економічної залежности селян від феодала в Литовську добу. І не тільки з'явилася експлоатація однієї класи другою, але ця експлоатація стала ще виявляти й цілу скомпліковану комбінацію свойого методу присвоювання чужої додаткової праці. Ми бачили це наочно, починаючи з холопів Київської доби й кінчаючи ріжними родами тягла та данини у XV ст.

На своєрідних умовах складання продукційних відносин на Україні—Київської, Галицької та Литовської доби,—з їхніми типовими прикметами, ми могли переконатися, як на цій економічній основі.

ріжній у ріжну добу, складалися ріжні форми суспільного укладу, політичного та правного. Спершу родо-племінний уклад з слабкими зародками влади, з неоформленою сім'єю, за ним територіяльно-сусідська, городська організація, а далі князівсько-дружинний уклад, що роззброїв усю громаду і звання вояка в племені віддав упривілейованій верстві, що згодом забезпечила собі панування за допомогою державної влади та складного вже в Литовську добу державного апарату управління. Це й було утворенням феодальних порядків у феодальній державі, на руїнах князівсько-дружинного укладу. Ми наочно бачили, як у Київську добу на грунті приватної земельної власности виростав феодальний уклад; ми бачили, як з невиразних форм він склався в доладну систему часів литовського господарства XV ст. Влада виросла з первісної організації; вона стала самоціллю, і яко держава, почала підпорядковувати собі й для себе суспільство; вона виросла понад суспільство й покріпачила його, стаючи знаряддям охорони насильства, охорони феодальних інтересів, що простували до експлоатації широких верств населення. Вона, наприкінці XV ст., мала вже виразні форми фэтишу, що в ім'я «порядку і законности» володів розумом навіть самих виконавців влади, яких донедавна ще суспільство вважало за джерело цієї влади.

Разом з розвитком складних форм суспільного будівництва, з еволюцією приватної власности, сім'ї, суспільства та держави, загострювався й поширювався антагонізм, класові суперечності, росла класова боротьба. З боротьби окремих племен, з панування Київської Русі розвивалася боротьба в кожному племені, кожній громаді. «Законний порядок» де-далі все міцніше ставав на ноги й виявляв себе, з одного боку, в закріпленні державної влади в судівництві та управлінні, а з другого, в справах кодифікації звичаєвого права («Руська Правда» XII ст., «Судебник» Казимира XV ст.) він доходив уже до офіційного узаконення. І чим більше міцнішав цей «законний порядок», тим гостріше класова боротьба врізувалася в життя суспільства. Велика революція XIII ст.,—инакше не можна назвати татарщину,— вимела остаточно всі пережитки князівсько-дружинного укладу; разом з тим вона була найрішучішим протестом проти феодального поневолення.

Досліджуючи українську історію, ми маємо змогу переконатися, як разом з розвитком виробничих відносин, з розвитком суспільного ладу мінявся світогляд українського суспільства, як вироблялася ідеологія суспільства в цілому та кожної класи зокрема. Християнська релігія ставала ідеологічним оформленням державної влади вже в X ст., витискуючи поступовно місцеві вірування, місцеве вшанування

природи та предків, або вбіраючи його дідьків, водяників, русалок у форми візантійського культу святих, янголів та чортів.

Феодалізм Литовської доби був найвищим розцвітом суспільного укладу в рямцях натурального господарства. Але розцвіт цей разом з тим засуджував його на розклад, на смерть. В ньому самому зародилося його заперечення, якого підвалиною була та торгівля, що починала всовуватися з своїм посередником в обміні продуктів—купцем, в обміні не тільки зовнішньому, а—і це найважливіше—й місцевому, між самими виробниками України, між хліборобом та ремесником. Це заперечення феодального укладу, тісно звязаного з візантійською культурою, почало виявлятися гостро вже в XV ст., приносячи з собою нові продукційні відносини, новий суспільний уклад та нові форми ідеології. Нова течія йшла з Заходу, приносила з собою нові форми експлоатації та сполучалася зі зростом продукційних сил, що заперечували феодальний партикуляризм; вона ставала до боротьби з старим порядком і підкопувала його безустанно: латинська культура, з католицтвом, була ідеологічним оформленням цього наступу на феодалізм з його православ'ям.

Тепер ми, власне, й перейдемо до аналізу цього розпаду феодалізму з його натуральним господарством. З'ясувавши собі причини, ми зможемо простежити розвиток українського суспільства в нових продукційних відносинах, у відносинах товарового господарства, у відносинах кріпацько-поміщицького суспільства.

Але це вже зміст другого періоду української історії—періоду торговельно-кріпацького.

ЛІТЕРАТУРА.

До вступу.

„Исторический материализм“ Сборник статей под ред. С. Ю. Семковского. 1922.
А. Лабриола—Исторический материализм. 1923.
Н. Бухарин—Теория исторического материализма. 1921.
Г. Плеханов (Бельтов)—К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. 1920.
С. Ю. Семковскій—Марксистская хрестоматия. 1922.
М. Покровский—Экономический материализм. 1920.
Е. Ферри—Эволюция экономическая и социальная. 1906.
Ф. Енгельс—Людвиг Фейербах. 1921.
„ —Анти-Дюринг. 1908.
„ —Початок родини, приватної власности і держави. 1920.
В. Ленін—Держава і революція. 1921.
К. Маркс—Критика политической экономии. 1922.
„ —18 Брюмера. 1923.
„ Горожанська війна у Франції. 1923.
К. Маркс і Ф. Енгельс—Комуністичний маніфест.
М. В. Нечкина—Русская история в освещении экономического материализма. 1922.
Ф. Меринг—Исторический материализм. 1918.
Г. В. Плеханов—История русской общественной мысли. Т. I. 1919. (Введение).
В. М. Хвостов—Теория исторического процесса. 1914.
Проф. Бернгейм—Введение в историческую науку. 1908.
Ю. Делевский—Социальные антагонизмы и классовая борьба в истории. 1912.
Г. Риккерт—Философия истории. 1908.
H. Cunow—Die Marxische Geschicht,-Gesellschaft,-und Staattheorie. 1920.
I. Borchardt—Der historische Materialismus.
Л. И. Мечников: Цивилизация и великие исторические реки. 1906.

До відділу I.

Элизе Реклю—Земля и человек. I—II. 1908.
Де-Мортилье—Доисторическая жизнь. Происхожденіе и древность человека. 1903.
Д. Анучин—Происхождение человека. 1922.
Тейлор—Антропология. 1902.
Харузин—Етнография I—IV. 1901.
Ковалевский—Социология. I—II. 1910.
Ф. Енгельс—Початок родини, приватної власности і держави. 1920.
Кунов—Возникновение религии и веры в бога. 1919.
Шурц—История первобытной культуры. 1905.
В. Бельше—Первобытный человек. 1920.
В. Зибер—Очерки экономической культуры. 1899.
В. Рожицын—Очерки по истории первобытной культуры. 1922.
Ліпперт—Історія культури. 1922.
Каутский—Размножение и развитие в природе и обществе. 1920.
Л. И. Мечников—Цивилизация и великие исторические реки. 1909.
М. Покровский—Очерк истории русской культуры, ч. I и II. 1923.
А. А. Шахматов—Древнейшие судьбы русского племени. 1919.

Грушевський—Початки громадянства. 1921.
„ —Киевская Русь, т. I. 1911.
Афанасьев—Поэтические воззрения славян на природу. 1865|9. Три тома.
П. Голубовский—История южнорусских степей IX—XIII ст. 1895.
М. Довнар-Запольский—Очерк истории Кривичской и Дреговичской земли до XII ст. 1891.
А. С. Лаппо-Данилевский—Методология истории, ч. I и II-ая. 1910—1913.
Спицин—Расселение древне-русских племен по археологическим данным. Журнал Мин. Нар. Просв. 1899. VIII.
В. Ляскоронский—История Переяславской земли. 1903.
М. Андрияшев—Очерк истории Волынской земли. 1887.
І. Свєнціцький—Нариси з історії української мови. 1920.
Довнар-Запольский—История русского народного хозяйства, т. I. 1911.
Филевич—История древней Руси. I. 1896.
Н. Рожков—Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. I. 1919.
В. Ключевский—Курс русской истории, I. 1912.

До відділу II.

М. Грушевський—Історія України-Руси, т. I. 1904.
„ —Очерк истории украинского народа. 1906.
М. Н. Покровский—Русская история, т. I. 1920.
Н. Рожков—Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. I. 1919.
„ —Обзор русской истории с социологической точки зрения. I (Киевская Русь). 1905.
„ —Город и деревня в русской истории. 1919.
В. Ключевский—Курс русской истории. ч. I. 1912.
Данилевич—Очерк истории Полоцкой земли. 1896.
Гаркави—Сказания мусульманских писателей о словянах и русских. 1870.
Аристов—Промышленность древней Руси. 1866.
Грушевский—История Киевской земли. 1891.
В. Ключевский—Боярская Дума древней Руси. 1883.
М. Довнар-Запольский—История русского народного хозяйства. 1911.
П. Милюков—Очерки по истории русской культуры. 1904.
П. П. Мельгунов—Очерки по истории русской торговли IX-XVIII в. 1905.
Голубинский—История русской церкви. I. 1901.
Самоквасов—Древние города России. 1873.
Аничков—Язычество и Древняя Русь. 1914.
М. А. Дьяконов—Очерки общественного и государственного строя древней Руси. 1908.
В. И. Сергеевич—Вече и князь в II т. Русских юридических древностей. 1893.
В. Пархоменко—Начало христианства на Руси. Очерк из истории Руси IX-X в. 1913.
М. Костомаров—Історичні монографії, ч. I. 1886.
С. М. Соловьев—История России с древнейших времен. Книга I, т. I.
Стасов—О происхождении русских былин (Собр. соч. III. 1894).
Драгоманов—Сліди великоруського богатирського епоса на Україні в розвідках про укр. народню словесність і письменство. I.
О. Єфименко—Історія українського народу. I. 1922.
Летопись—(по Ипатиевскому списку). 1871.
Шахматов—Повесть временных лет. 1916.

До відділу III.

М. Грушевський—Історія України-Руси, т. II, III.
„ —Очерк истории Киевской земли. 1891.
„ —Очерк истории украинского народа. 1906.
„ —Ілюстрована історія України. 1918.

М. Покровский—Очерк истории русской культуры. ч. I-II. 1923.
„ —Русская история т. I. 1920.
Рожков—Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. I.
„ —Город и деревня в русской истории. 1919.
„ —Обзор русской истории с социологической точки зрения. ч. I. 1905.
Багалей—История Северской земли до пол. XIV ст. 1881.
„ —Русская история, т. I, Княжеская Русь. 1914.
Довнар-Запольский—История русского народного хозяйства, т. I. 1911.
Аристов—Промышленность древней Руси. 1866.
П. Милюков—Очерки по истории русской культуры. 1904.
П. Мельгунов—Очерки по истории русской торговли IX-XVIII ст. 1905.
Голубинский—История русской церкви. I. 1901.
О. Ефименко—Історія українського народу. Укр. пер. I. 1922.
Ключевский—Курс русской истории. I. 1912.
„ —Боярская Дума. 1883.
„ —История сословий в России. 1918.
Дьяконов—Очерки общественного и государственного строя древней Руси. 1912.
В. И. Сергеевич—Древности русского права, т. I-II. 1908.
Н. Павлов-Сильванский—Феодализм удельной Руси. 1900.
Соловьев—История России. I-V.
П. Голубовский—История южно-русских степей—Печенеги, Торки и Половцы.
П. Иванов—Исторические судьбы Волынских земель до конца XIV ст. 1895.
В. Ляскоронский—История Переяславской земли до пол. XIV ст. 1903.
О. Грушевский—Пинское Полесье. IX—XIII в. 1901.
Н. Молчановский—Очерк известий о Подольской земле. 1885.
М. Костомаров—Історичні монографії. I. 1886.
Линниченко—Взаимные отношения Руси и Польши. I. 1884.
I. Свенціцький—Нариси з історії української мови. 1920.
С. Ефремов—Історія українського письменства. 1918.
В. Келтуяла—Курс истории русской культуры. I. 1906.
В. В. Святловский—Примитивно-торговое государство, как форма быта. 1917.
В. Кулишер—Очерки истории русской промышленности. 1922.
Летопись—(по Ипатиевскому списку). 1871.
„Повесть временных лет“—(по Лаврентиевському списку). 1910.
Владимирский-Буданов—Хрестоматия по истории русскаго права. I. 1918.
Слово о полку Игоря—Издание Чудинова. 1910.

До відділу IV.

Грушевський—Історія України-Руси, т. III 1900.
„ —З політичного життя старої України. 1917.
„ —Очерк истории Киевской земли. 1891.
Д. Багалей—История Северской земли. 1881.
П. П. Мельгунов—Очерк по истории русской торговли. 1905.
О. Єфименко—Історія українського народу. I. 1922.
Лінниченко—Суспільні верстви Галицької Руси. 1889.
П. Иванов—Исторические судьбы Волынской земли. 1895.
Петров—Холмская Русь. 1887.
В. Ляскоронский—История Переяславской земли. 1903.
Н. Павлов-Сильванский—Феодализм удельной Руси. 1900.
Дашкевич—Княжение Даниила Галицкого. 1873.
„ —Болоховская земля и ея значение в русской истории. 1878.
Дашкевич—Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах. 1884.
„ —Розыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах. 1899.
Владимирский-Буданов—Население Юго-Западной России от пол. XIII до пол. XV ст. 1888.
Голубинский—История русской церкви. 1901.
Шароневич—История Галицко-Володимирской Руси. 1880.

Молчановский—Очерк известий о Подольской земле. 1885.
С. Ефремов—Історія українського письменства. 1918.
Шахматов—К вопросу об образовании русских наречий и народностей. 1899.
Летопись—(по Ипатиевскому списку). 1871.
Пляно-Карпини—История монголов. 1911.

До відділу V.

М. Грушевський—Історія України-Руси, т. IV, V, VI.
„ —Очерк истории украинского народа. 1906.
Єфименко О.—Історія українського народу. I. 1922.
„ —Южная Русь. I. 1905.
Владимирский-Буданов—Німецьке право в Польщі і Литві. 1903.
„ „ —Население Юго-Зап. Руси от половины XIII до половины XV ст. 1886.
„ „ —Крестьянское землевладение в западной России до половины XVI ст. 1893.
„ „ —Поместное право в древнюю эпоху Литовско-русского государства. 1898.
Н. Рожков—Русская история в сравнительно-историческом освещении. II. 1922.
„ —Обзор русской истории с социологической точки зрения, II в. I. 1905.
П. Г. Клепатский—Очерки по истории Киевской земли. I. 1922.
Довнар-Запольский—Из истории Литовсько-польской борьбы за Волынь. 1896.
„ „ —Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. 1901.
Антонович-Иловайский—История вел. кн. Литовского. 1887.
„ „ —Монографии по истории Юго-Зап. России. 1885.
Леонтович—Очерки истории Лит.-Русского права. 1894.
„ —К истории административного строя Литовского государства. 1899.
„ —Бояре и служилые люди в Лит.-Рус. госуд. (журн. М. Юст. 1907).
„ —Веча, сеймы и сеймики вел. кн. Литовского (журн. М. Н. Пр. 1910).
„ —Крестьянский двор в Лит.-Рус. госуд. (журн. М. Н. Пр. 1896-1897).
Линниченко—Черты из истории сословий в Юго-Зап. Руси. 1894.
Лучицкий—Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. 1889.
Любавский—Областное деление и местное самоуправление Лит.-Рус. государства 1892.
„ —Очерк истории Лит.-Рус. государства. 1910.
Максимейко—Сеймы Лит.-Рус. государства до Люблинской унии. 1902.
Малиновский—Рада вел. кн, Литовского. I-II. 1903.
И. Филевич—Борьба Польши и Литвы за Галицько-володимирское наследие. 1890.
Барбашев—Очерки Литовско-Русской истории. 1891.
Брянцев—История Литовского государства с древних времен. 1889.
Н. Дашкевич—Заметки по истории Литовско-Русского государства. 1885.

ЗМІСТ.

Вступ.

Відділ I. Первісне суспільство.

Відділ II.—Князівсько-дружинна доба.

Відділ III.

Відділ IV.—Феодалізм Галицької доби.

Відділ V.—Литовська доба.

[947.71 „...: 14“]

М. ЯВОРСЬКИЙ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЧАСТИНА ДРУГА

СТАНОВО-ШЛЯХЕЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.—
КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1924

Друковано 5000 пр. у 6-й друк.
Треста „Київ-Друк" вул., Леніна 19.
Зам. 390.
Д.У.Д. 1537. Київ—1924.

ВІДДІЛ ШОСТИЙ.

СТАНОВО-ШЛЯХЕЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.

I.

ГРОШОВЕ ГОСПОДАРСТВО НА УКРАЇНІ.

Природа грошового господарства.

Грошове господарство, або инакше товарове господарство, це така, як звичайно кажуть, організація громадянського виробництва, що в ній господарство ведеться вже не на власне спожиткування виробників, а на обмін, на ринок, де вимінюється продукти, як товар, на гроші, щоб нагромадити, зібрати капітал.

Самий обмін, це ще, проте, не є вся ознака товарового господарства. Обмін існував уже ледве що не на перших ступінях натурального господарства, — проте, характеру натурального господарства він не змінював, хоч і доходив, як це ми бачили в київській добі, до великих розмірів. Там він виступав, яко проста заміна продукту на продукт: не існувало ще загальне поняття вимінної вартости товару, було тільки поняття вартости споживчої; не існувало ще поняття грошей, що були б основою вимінної вартости, що були б еквівалентом усіх обмінюваних продуктів. І хоча в поширеній формі цього обміну натурального господарства з'являються згодом поодинокі продукти людської праці, що стають за мірило споживчої вартости обмінюваних продуктів, проте, вони не є повний еквівалент вимінної вартости продуктів, бо й самі мають характер споживчої вартости. Так, примітом, янтар здавну був таким мірилом обмінюваних продуктів у середземноморських жителів; у нас—таким мірилом в періоді натурального господарства, бодай в X—XII ст., була худоба або шкури, або дорогий метал. Але всі ці посередники обміну вважалося за еквівалент обмінюваних продуктів лише остільки, оскільки самі вони мали споживчу цінність, оскільки їх самих уживалося або на прикраси, або на задоволення инших потреб роскошів. Загально визнаним звичайним символом вимінної вартости вони не були, але не були ним у нас навіть

і срібні та золоті гривні українські, ані ті, що привозили до нас, арабські, грецькі чи німецькі гроші, що їх дехто вважає за ознаку грошового господарства в нас на Україні вже в київську добу. Бо таки справді: вони не виступали при тодішньому обміні, яко гроші, яко символи втіленої в них абсолютної вартости, незалежної від їхньої вартости споживчої; вони не мали характеру фетиша, тоб-то їм не надавалося властивости, ніби-то їм природженої повсяк час, незалежно від людської праці, задовольняти потреби людські. Крім того ж, їх не скрізь однаково цінували, не скрізь однаково радо брали. Брали їх тільки ті, хто бажав їх мати для прикрас, ті, хто мав змогу їх придбати, як усякий инший продукт шляхом обміну, для задоволення потреб роскошів, щоб показати своє багатство. Загал населення, однак, вважав їх звичайно за предмет, хоча й вжитковий, але зайвий.

До того ж і сам обмін не доходив до таких широких розмірів, щоб у ньому брала участь не то що вся людність певної території, а хоча б значна її частина. Той обмінний вивіз продуктів з Подніпров'я XI ст. та з Подністров'я XII—XIII ст., що його вважають за вияв товарового господарства, був справді явищем зовнішнім, що не порушувало глибини характеру натурального господарства широких виробничих мас. Провадили його звичайно чужинці, брали в ньому участь дуже незначні кола з верхів людности, і то не для того, щоб нагромадити капітал, а щоб задовольнити свої потреби роскошів, щоб поширити й витончити своє споживання. Всі оті великі багатства в князів та бояр не мали характеру капіталу, що має завдання утворювати нові цінності, вимінні вартості, товар; вони були тільки накопичуванням — збіранням засобів споживання, накопичуванням—збіранням споживних цінностів. Ринок за київської та й пізнішої доби не був ринком товарового обороту; він провадив насамперед обмін предметів роскошів, а тоді вже, й то в меншій мірі, обмін споживних предметів обихідки, що їх виробляли звичайно самі споживачі.

Товарово-грошове господарство в усякій країні починається найперше тоді, коли на місцевому ринкові, у внутрішньому обміні з'являються не споживчі цінності, а цінності вімінні, коли з'являється на ньому товар, коли з'являються на ньому гроші, коли завдання виробництва краю полягає не в тому, щоб дати продукти на заспокоєння потреб самих виробників, а в тому, щоб дати товар на продаж. Гроші з'являються в обороті, з одного боку, яко загальний, абсолютний еквівалент вимінної вартости, а з другого, яко засіб платіжу при обороті кредитовому, «на довір'я». Виробництво виробляє товар, ц. т., продукти, наперед призначені на продаж, на обмін за гроші незнаному споживачеві,—звичайно навіть і не споживачеві, а посереднику - купцеві. Нагромадження багатств споживчої цінности замінюється нагромадженням капіталу, в першу чергу грошового, ц. т. збірання вимінних вартостів, що мають завдання для свого власника нагромаджувати нові вимінні вартості шляхом реалізування на ринкові додаткової праці, що присвоїв їх собі капіталіст-підприємець, грошове, товарове хазайство — це вже початок капіталістичного господарства, спертого на приватну власність на засоби виробництва, що

власне й служать утворенню додаткової вартости, присвоюванню її. Поняття приватної власности—за цих часів—уже не те, що було давніше, не поняття власного зусилля; воно має вже юридичний зміст. Це—поняття можливости вживати засоби виробництва й розпоряжатися ними без огляду на те, чи вкладено в них власну працю, а на підставі самісінького голого права володіння ними. Грошово-товарове господарство—господарство індивідуальне; це природньо виходить з поняття права власности. В ньому індивідуум мислить себе цілком самостійним, незалежним від громади; приватну власність він розуміє не яко свої відносини до засобів продукції зглядно инших, таких, як він, а як самісінькі власні його відносини до своїх річей, відносини, що існують самі для себе. Цей фетишизм приватної власности, що спірається на ілюзію індивідуального господарства та протиставляє себе громадянському виробництву, бере свій початок з ринку, з конкуренції; на ринкові ж бо виступають з товарами (крамом), з одного боку, виробники, що змагаються один з одним за покупців, з другого боку, купці, що сперечаються з виробником за ціну на товари та борються один з одним за покупців, збільшуючи або зменшуючи ціни.

Оця то ринкова конкуренція й робить далі з товарів фетиші, ц. т. творить поняття, що обмінюваний на ринкові товар має з природи цінність та вимінну вартість. Через це й взаємовідносини людей здаються взаємовідносинами річей,—а вже ж у натуральному господарстві відносини обмінюваних продуктів являли собою, навпаки, свою справжню природу, цеб-то відносини людської праці, відносини до них самих виробників.

Фетишизм товарів родить далі фетишизм грошей, що виявляється в надаванні грошам якоїсь ніби то чудодійної сили і здатности задовольнити всі потреби людини мимо її праці. Звідци гонитва за грошима, жадоба збірати їх,—спершу для задоволення потреб, згодом, коли вже виявляється значіння грошей у економічній боротьбі, ця жадоба стає самоціллю: виробник товарів і купець починають збірати грошову готівку за-для самісінького збірання (нагромаджування), починають збірати (накопичувати) грошовий капітал, що в ньому гроші родять гроші.

В торговельно-капіталістичному виробництві, що є перша стадія капіталістичного виробництва взагалі, центр виробничих відносин—це панування звичайно купця над виробництвом, торговельного, грошового капіталу над промисловим, грошової готівки над засобами виробництва. Купець буває звичайно організатором товарового виробництва: він має під своєю рукою сільських і городських виробників, завдяки свойому кредитові для них, завдяки тому, що він є покупцем вироблених товарів і володарем ринку, цеб-то цін на товари та збуту їхнього. Він ворог феодального партикуляризму і, охороняючи широкий товаровий оборот, допомагає утворенню абсолютної монархічної влади, постійної армії, звичайно найманої, бюрократичного апарату управління, одноцільного, загально-обов'язкового законодавства. Його торгівля й загальна гонитва за грошима дає основу кріпацько-феодальним відносинам на селі, а заразом ще міцніше об'єднує міських підприємців-ремесників в одну виробничу

корпоративну систему. Суспільство в торговельно-капіталістичному виробництві звичайно ще станове з різко вже одмежованими один від одного станами. Станові привилеї тісно ще в'яжуться з економічними привілеями, що протиставляють собі на двох протилежних полюсах відносин, з одного боку, дворянство, цеб-то родову земельну знать на дідичнім приватнім праві володіння землею, що групується біля свого давнього сюзерена, тепер самодержавного, абсолютного монарха, а з другого, покріпачене селянство, що у своїй масі складає примусову робочу силу на маєтках у дворян-поміщиків. Покріпачення селян, що було вже й у феодальному укладі з натуральним господарством, виходить тепер з публічно-правних відносин феодала до селянина; воно спірається тепер більше на приватноправне управління поміщика-вотчинника, хоч і має ще сліди давнього свого публічно-правного характеру, наприклад, в доменіяльному суді поміщика над своїми селянами.

Отака природа грошового господарства взагалі, а зокрема торговельного капіталізму, що запанував у західній Європі вже з кінця середніх віків.

Тепер подивимося, як торговельний цей капіталізм повставав і розвивався в нас на Україні, розваливши натуральне господарство та феодальний уклад.

Зародки грошового господарства на старій Україні.

Гроші з давніх-давен відомі були нашим предкам. Уже за часів дружинної доби багацько чужоземної монети, найбільше арабської,—ходило по Україні; за Володимира, в X в., били вже свою місцеву монету; били її й за Володимирських наступників, а в XII столітті вже й окремі краї (області) стали заводити свою власну монету, напр., Чернигівщина. Проте, свої й чужі монети, київські ці та чернигівські гривни, не були в наших предків грішми в нашому розумінні, так само як не були грішми оті шкірки куниць, що ними ще й пізніше довгий час, в Московській Русі, місцями навіть у XVIII ст., ціновано було обмінювані продукти. Вони були таким самим продуктом, як инші споживчі предмети; їх числили на вагу (одна гривна—½ фунта срібла або золота; перша була — 100 карбованців на срібло, друга—1.200 карбованців). Вони не були ще для людности фетишем, хоч і правили де-коли за засіб обміну й заплати навіть у ширших верствах людности.

Але зародки цього фетишизму були вже й тоді. Ми знаємо, що Руська Правда означувала вже гривнями віри і продажі; що в обороті було багато-таки срібних і золотих гривень. Про це свідчить літопис, оповідаючи, як-от року 1158 князь Гліб з Чернигова записав Печерській Лаврі 600 гривень срібла та 50 гривень золота; на це ж таки вказує й зріст лихварства в Київі, що його даремне пробував припинити Мономахів «Устав» 1113 року. Цей Устав постановляв, що хто взяв гроші у позику з умовою платити «рост на два третій» (тоб-то на 50 відс.), тому через два роки платити вже тільки стовп (капітал); хто платив такі відсотки через три роки, тому не платити навіть вже й капіталу самого; а хто взяв позику по 10 кун росту із гривни, цеб-то на 40 відс., тому платити відсотки й капітал. Про зародок торговельного капіталу

в київську добу говорить ще й те, що Руська Правда знає вже технічний вираз для назви присвоєння торговельного баришу з капіталу, що пущений в оборот, називаючи це «пригостити».

На цій підставі деякі вчені доконче хочуть бачити торговельний капіталізм, грошове господарство уже в київську добу,—мовляв, раз маємо такі виразні сліди грошового обороту, то й нічого заперечувати існування вже за тих часів грошового господарства. Але вони забувають одно: що натуральне господарство не виключає існування грошей, не виключає навіть инколи й грошового обороту; тільки що воно не знає загального визнання за якимось еквівалентом поняття грошей, не знає продукції на ринок за-ради грошей, ради їхнього збірання (накопичування). Ті кільканадцять чи кількадесять спекулянтів-баришників київських, що збірали грошові капітали, становили виняток з того загального погляду на монету, що вона є ознака багатства, що вона є окраса. До того ж київські бояри й князі, що вивозили на продаж награбоване добро, не набували його шляхом організації свого господарства та торгували ним не для збірання капіталу, а для обміну на речі роскошів.

Тільки литовська доба дала вперше широкий простір зростові грошового господарства на Україні, хоча у своїй основі все ще була добою натурального господарства. Цей зріст знаменують двоє основних його виявлень: ширше вживання грошей, яко засобу виплати та платіжу, й розвиток унутрішньої торгівлі.

Про зріст торгівлі в литовську добу ми вже чули. Ознакою цього зросту були: розвиток ремества, зародки магдебурського права по містах, правильні торговельні взаємини з заходом, розвиток унутрішнього обміну через спеціялізацію громадянської праці, розвиток ярмарків та торгів. Торги існували ще в київську добу; але там вони не обслуговували потреб широких мас, а тільки невеличкої частини—верхів людности. Тепер —в литовську добу —бачимо, що ці торги та ярмарки стають що-раз виразніше способом розподілу громадянського продукту. Торги відбуваються в менших розмірах, за те, як не щоденно, то раз на тиждень, обслуговуючи потреби дооколичної людности. Ярмарки бувають раз, два, найбільше три рази на рік, на них приїздять купці з усіх усюдів; уряд бере їх під державну регламентацію, а заразом чималий бере собі з них дохід. Початок такої регламентації, а заразом і початок розвитку ярмарків взагалі маємо вже в XIV ст. Так, наприклад, Сянок дістає, р. 1368, право ярмаркувати на Зелені Свята, протягом цілого тижня, щоб «на ярмарки могли приходити купці з усяких земель, із усяким крамом, продавати й купувати, не оплачуючи мита, та щоб від того місто липше могло залюднюватися». Перемишлеві надає право ярмарку на Петра й Павла Ягайло, р. 1389, доручаючи «всім старостам, воєводам, державцям, землянам, митникам і підданим, щоб на цей торг давали всім, хто захоче туди піти, свобідну і безпечну дорогу і поворот, не чинячи їм жадної прешкоди й тягости». Львів дістав, р. 1503, право уряджати два ярмарки на рік, Луцьк, р. 1497, на три ярмарки, кожен по два тижні; тоді ж таки дістав таке право й Володимир. Володимир, проте, недаремно просив собі дозволу на більше ярмарків; це видно з судової справи між райцями міста й міщанами, що оскаржували райців

за те, що розтратили даремне 100 кіп грошей, що їх дали міщане, «абиновие другие ярмарки были». Острог дістав тоді ж таки право на три ярмарки, Київ, р. 1516, дістав привілей на два ярмарки.

Разом з торгами та ярмарками шириться грошовий оборот. З'являються гроші у властивому їх розумінні,—не яко тільки цінність дорогого металу, що з нього вибивають гроші, а яко номінальна вартість, оголошена державною. Економічна боротьба що-раз сильніше й виразніше надає їм характеру фетиша, вбиваючи в мозок виробників, споживачів та посередників-купців віру в чудодійну силу грошей. Розвивається гонитва за грішми: виробники продають товари за гроші, а не міняють вже на инші які продукти; держава й феодали починають поруч з натуральними данями заводити грошові, починають оцінювати свої маєтки, свої доходи на гроші. Заведення державного мита для купців уже в кінці XIV ст. було найкращим покажчиком того, як грошове господарство починало втискатися в натуральне. В кінці XIV ст. великокнязівська казна вже на першому плані ставить «серебщину», цеб-то, грошові дані, яко «уроки», «врочние плати», «позем», «поголовщину», серебщину починають заводити її феодали по своїх маєтках. Що правда, ця серебщина ще губиться в загальному звичаї феодалів брати «дякло» натурою, але зате в державному господарстві вона стоїть уже на першому місці.

Так зароджувалося й розвивалося в натуральному господарстві грошове. Монетною одиницею стає вже від XIV ст. «гріш», рівний нашим 26 передвоєнним копійкам. Била їх литовська казна по одному, по три, по чотирі, по шість у одній монеті, лічили їх на копу—60 грошей. Цими «грошами» живлячися, внутрішня торгівля швидко зростала, находячи вигоду в легкому обороті, в цінюванні товарів та доходів. Як швидко йшов угору торговельний оборот, показують нам списки державного мита в XV ст.: оренда Київського мита дала в 1489 р. 950 кіп грошей, Луцького р. 1480—1525 кіп, Берестейського —1100 кіп. Не дурно ж володимирські міщане дали хабаря аж 100 кіп, щоб дістати собі ще хоч один ярмарок. Помалу розвалювалося натуральне господарство, відступаючи місце грошово-товаровому. Прискорився цей процес уже в 1466 р., коли Польща придбала собі першорядного значіння порт Гданськ (Данціг); хоча цей факт не призвів відразу до цілковитого знищення натурального господарства й феодального ладу, проте, він зробив глибоку переміну, приготовляючи умови для панування торговельно-кріпацького ладу на Україні.

Ці умови спричинили на Україні XVI ст. дальший розвиток широкої закордонної вивізної торгівлі сільсько-господарськими продуктами, розвиток привізної торгівлі західніми фабрикатами, поширення внутрішнього обміну між містами й селами, між ремесницькими та рільницьким виробництвом, усталення грошей, яко фетиша вимінної вартости, переведення натурального господарського бюджету на грошовий, споживчого на торговельно-підприємчий. Що правда, процес утворення умовин для нового суспільного укладу не дійшов, проте, до свого кінця навіть і в XVII ст., а відразу припинився на половині свого розвитку; правда, він не знищив геть усіх елементів натурального господарства та феодального

укладу на Україні,—але ж утворив окрему добу в економічних стосунках її. Ця доба підготовила остаточну перемогу грошового господарства у XVIII ст., остаточне зміцнення поміщицько-кріпацького укладу.

Закордонна торгівля в XVI ст. Як уже сказано, придбання Польщею безпосереднього доступу до Балтійського моря через здобуття Гданську, р. 1466, прискорило розклад натурального господарства на Україні. Подивимося тепер на умови, що утворило їх торговельне це придбання. Дотепер доступ до Балтійського моря мали у своїх руках хрестоносці, і це дуже утрудняло вивіз продуктів з України за кордон. Хрестоносці за всяку ціну намагалися вдержати в своїх руках монополію цього вивозу та й часто грабували купців українських, що везли на захід продавати всяке добро. Поразка хрестоносців під Грінвальдом, р. 1410, зменшила трохи ці труднощі, але цілком їх не усунула; усунуло їх вперше здобуття Польщею Данцігу та всієї західньої Прусії. Тепер через союзну державу, Польщу, та пруську її провінцію можна було безпечно й до схочу гонити Бугом, Саном та Вислою до Зах. Європи товари. Взаємини з Західньою Європою ожили, почався більший приплив західніх купців та західньої монети на Україну; знову ожили під напливом західньо-европейських товарів міста. В середині XV ст. їм було скрутно: у Криму всадовилася була грабіжницька орда татар, що звалася Кримська—р. 1430 відділилася вона від волзької Золотої Орди. Піддавшися під зверхність турецького султана, що забрав, р. 1453, Царгород, та увійшовши у спілку з Москвою, Кримська Орда почала грабувати східню Україну, гальмуючи її торгівлю зі сходом. Отже, придбання Данцігу було як раз вчасне; воно винагороджувало Україні її втрати на східній торгівлі й широко розчинило їй двері на захід. Що правда, Польща намагалася зірвати безпосередні взаємовідносини України з заходом і наказувала німецьким та українським купцям торгувати тільки через Краків, так що, наприклад, р. 1485, зайшла навіть судова справа між Краковом та Вроцлавом за право мита й беспосередній звязок з Україною; проте, наказів Польщі не виконувалося і торгівля на захід ішла не тільки через Краків, а ще й шляхами: Люблин-Познань, Люблин—Вроцлав, Люблин—Торунь.

Мимо всіх заходів Польщі зробити з Кракова центр торговельних зносин України з заходом вивіз за кордон після 1466 р. зростав надзвичайно швидко. Вивозили головним чином сировину: продукти лісного господарства, будівельний матеріял, смолу, м'ясо та збіжжя. Вивізна торгівля йшла двома головними шляхами: просто на захід суходолом—через Краків або Люблин до Вроцлава, Познаня, Франкфурта, або водою на північний захід—через Варшаву—Торунь до Гданська. На першому шляху виросли такі торговельні центри, як Львів та Перемишль, на другому —Луцьк, Берестя, Дорогочин; найважливіший та найвигідніший, бо найкоротший, був шлях на Люблин; тут що-року відбувалися три одномісячні ярмарки, що на них приїздили купці з усіх-усюдів. Поруч з вивізною росла й привізна торгівля, заваюючи українські ринки товарами. Товари ці привозили сюди краков'яне, гданьщане, вроцлавці, торунці, англійська компанія в Ельбінгу. Шлях

вздовж Буга зароївся купецькими валками, що йшли суходолом та сплавами, що сунули рікою, везучи з заходу сукно, металеві вироби, золото, срібло, дороге каміння, полотно, дорогі меблі то-що.

В XVI ст. не тільки нав'язано було безпосередні торговельні зносини з заходом через Польщу, а вже оживилася й закордонна торгівля з півднем—Угорщиною, Волощиною та Італією, і північчю, з Московщиною. Правда, Подніпров'я вже не вернуло своєї ролі важливого торговельного шляху на південь, бо в Криму всадовилися татари, за те зросла караванна торгівля з півднем на західній Україні. Сюди привозили через Волощину турецькі товари: шовк, перець, камки, там'ян (похощі й коріння), грецький квас, (цитрину), а вивозили: «полотно красенское и немецкое, мудрое сукно, херс (вовняна матерія), шапки, наговиці, пояси, мечи, ножи, коси, серпи, плужная железа, цинові речи, та иние дробние речи, що зовуть крамние речи». Через Угорщину возили валками з Туреччини східню арматуру, кінські убори, грецьке вино—мальвазію та гішпанське вино—алікант, мушкатель. Центрами торгівлі з півднем стають Львів, Кам'янець, Снятин, Сянок; жваві зносини були також з Москвою, звідки привозилося «московський крам», шкури та хутро а вивозилося «турецький та німецький крам»; у цій торгівлі першорядну ролю відогравали Луцьк та Острог.

Не могла тільки налагодитися як слід торгівля на Подніпров'ю, бо її дуже гальмували татарські наскоки. Через них східня Україна дуже відстала була в торговельному обороті, а наприкінці XV ст. почала навіть пустіти. Московські купці, що лихим оком дивилися на зріст української торгівлі, підохочували татарські загони йти грабувати Подніпров'я, а ті в 1482 р. геть знищили були Київщину, спаливши Київ і почали далі що-року виряджатися на Підніпров'я за невольником, продаючи його після на базарах Малої Азії. Під татарською навалою мало не зовсім запустіло було середнє й долішнє Подніпров'я, а Київ зробився на деякий час малим містечком.

Не можна, проте, погодитися з тим, що торговельне життя на Подніпров'ю завмерло зовсім і надовго. На таку гадку ще не дає права ні цілковите запустіння деяких ближчих до степів околиць, ані збезлюднення у значній мірі дальших од степів повітів Подніпров'я. З люстрацій половини XVI ст. знаємо, що в Київі було тоді все таки аж 499 дворів із 3493 жителями, що Київ платив високе мито від торгівлі. Це доводить, що після першого вдару кримських татар на Подніпров'ї знову відживало економічне життя, зосереджуючися в Київі, що став ступнево відогравати ролю значного транзитного пункту московсько-татарської торгівлі. Сучасник Михалон Литвин оповідає, що Київ дуже багатий на чужоземні товари, бо все, що тільки йде з Азії, Персії, Індії, Арабії та Сирії в Московщину, Псков, Новгород, Швецію та Данію—дороге каміння, шовк, золототкані матерії, пахощі й там'ян, шафран, перець та инше коріння—все те йде через Київ. Литвин каже, що «в Київі шовк продається дешевше, аніж льон у Вильні, а перець дешевше от соли йде». Таке розповідає й люстратор 1552 р.: «коли купці чужоземці в корованех з Турков, з Орди, з Москви, дають воєводі мито головное от копи по 2 гроша, а к тому поклон по добрій волі дають—з Турков,

ідучи, речами єдвабними, а з Москви—собольми та иншими товари тамошніми». Якщо оповідання Литвина й перебільшене, то люстраторове свідоцтво зовсім похоже на правду; його стверджує факт оренди мита в Києві після його розгрому, що дала 950 кіп 1489 р. та 700 кіп—1508 р. Це як на ті часи сума дуже велика, а надто вже коли зважити, що в 1489 р. Берестя заорендовано за 1100 кіп, Луцьк—за 1525, а 1507 р. Берестя дало тільки 400, а Луцьк — 800 кіп. Видно, що торговельний оборот—що правда транзитний, чужинецький—мав бути знову чималий, хоч і менший, ніж на заході України; тому про цілковите завмертя Подніпров'я говорити не можна.

Не зважаючи, проте, на тимчасове припинення торгівлі на сході України, на деякий підупад торговельних шляхів наддніпровських у XVI ст., крамовий оборот України, головним чином західньої, у торгівлі з півднем та заходом, збільшився значно од XV ст. Як швидко росла вивізна й привізна торгівля з чужими землями, можна бачити з того, що в першій половині XVI ст. мито зросло по деяких містах на 1000 відс. в порівнянні з половиною XI ст. Великокнязівська казна, що мала наприкінці XV ст. з оренд українського мита 3000 кіп грошей, у половині XVI ст., цеб-то через півстоліття, мала вже 17500 кіп грошей, цеб-то майже на 600% більше. От як швидко зростав товаровий оборот із закордоном. Очевидно, що в такому самому відношенні зросла й внутрішня торгівля, єдиний цей покажчик грошового господарства, а заразом розвивався й грошовий фетишизм. За монетну одиницю від початку XVI ст. став польський золотий, що рівний був 30 грошам.

Внутрішня торгівля. Ярмарки й торги. Ремество.

Знаменна ознака внутрішньої торгівлі—ярмарки та торги, цеб-то великі, щорічні торги та місцеві, тижневі торжки—були на Україні й раніш; вони мали поважне місце вже в XIV й XV століттях, а в Київі були навіть у XII ст. Але значіння їхнє не було ще тоді велике, як у XVI ст., коли вони стають сливе єдиним засобом до обміну між містом і селом в умовах дальшої диференціяції суспільної праці. Досить буде вказати, що на самій тільки Волині, не зважаючи на загрозу від татар зі сходу, в 1545 р. було 57 міст і містечок, де відбувалися регулярно торги й ярмарки та регулярно платилося мито до господарської казни. Про Галичину та Холмщину нічого вже й казати.

На ярмарках і торгах продавали й купували не самі тільки чужоземні товари та не тільки робили ріжні операції між своїми та приїзжими купцями, а ще й широко торгували місцевими виробами, продаючи їх дооколичній людності. Які жваві були ці ярмарки, можна бачити з такого: 1581 р. на Снятинському ярмаркові купив львівський купець 1800 волів, а берестейський купець закуповує на початку XVI ст. вісім штук воску, кожна по 100 сотнарів; острозький міщанин купує в Луцьку турецькі покривала, 15 кінських уборів, 360 шапок, багацько одежі, велику груду олива, 30 штук криці, п'ять риз паперу, багацько гребінців, убрань, ножів. Щоб краще показати місцевий оборот, згадаю картину торгів в Белзі, що її подає люстрація 1564р.:— «торгове беруть з вільного торгу мнясом (на сохачках): від кожного

вола, яловиці, й барана по лопатці. Як постять Різдво на рибі, тоді буває мняса на торзі менше і тих шість тижнів посту на вільний торг мняса зовсім не привозять. Із привезених на торг хлібів беруть від воза по одному грошу. З овочів усяких, привезених на торг, беруть од візка по півмірки, і, як кажуть знаючі люде, середньо рахуючи, таких півмірок набереться тридцять. Із горнців, привезених на торг, беруть по 2 гр. від воза, а таких возів буває чотири, а на ярмарку двадцять і більше. Ножі, решета, миски, тарілки—з такого краму беруть десяте начіння на замок; від гунь брали по квартнику». (1/6 гр.).

Характерну картину зросту внутрішнього товарового обороту дає ще нам люстрація Кам'янця 1564 р.; того року крамарів там було 29; суконників, що торгували дорогими сукнами, 9, а тих, що торгували простим сукном, 14; шевців 22; різників 9; пекарів 56; перекупнів 43. Чим торгували ці дрібні крамарі, видно з судової справи львівського крамаря, що його оскаржили багатирі за конкуренцію: «Я панам—пише крамар,—не перешкоджаю в їхній торгівлі багатим крамом, китайкою, одамашком, єдвабом, шовком, полотнами німецькими, голанськими, коврами, ріжним корінням, то-що. Я займаюся крамом, що його звуть нюренбергським: сіркою, галуном, простими кісниками, бляшаними вибиванками, клеєм, годинниками, що цікають, дрантивенькими дзеркалами, щипцями, свічками, часом замками, папером, гребінями, мосяжними перстениками та иншим дешевим дрантям, що його за шеляг (1/3 гроша), або й за квартник (1/6 гроша) можна купити й продати три штуки».

Як бачимо торгівля, і то не гуртова, а дрібничкова була, видно, на Україні в XVI ст. широко розвинена, коли вже вбогий крамарчик мав такий ріжнорідний і у всякому разі дешевенький крам.

Для характеристики внутрішньої торгівлі треба згадати ще про одну галузь її, а саме, про шинкування горілкою, та иншими напитками. Розмір шинкарства був уже такий великий, що, прим., Луцьк 1552 р. мав шинкарів, що торгували у власних домах, 26, а таких, що торгували в найманих шинках—18, таких, що торгували на базарі—24. В Київі того ж таки року, хоч як він був спустів наприкінці XV ст., а все таки коршем було 58. Про инші міста знаємо, що р. 1578 р. Львів заплатив чопового, ц. т. податку від шинкарства, 12362 зол., Перемишль—6.337, Кам'янець—1279, містечко Бар—500, Белз—519 зол.—в той час, як Луцьк, із своїми 68 коршмами, платив 434 зол. (1 золотий —2/5 копи).

Звичайно, що в умовах такого широкого крамного обороту не тільки що могла зростати міська людність взагалі, не тільки що множилося число купців—профессіоналів—росло також і число ремесників, збільшувалися цехові організації, де зосереджувалася монополія продукції на місцевий ринок. В центрі розвитку ремества стояв Львів —не дурно ж назвали його сучасники «семинаром механіків». Та й инші міста славилися своїми ремесниками, своїми цехами. В Луцьку 1583 р. було кравців, що робили шовкові речі, 2; кравців звичайних—5; кушнірів—20; голярів—2; лимарів—9; ковалів—7; слюсарів—4; шабельників—2; золотарів—3; котлярів—3; лучників—4; стельмахів—3; сідельників—3, шевців, що роблять на сап'янім—4, на юхті—2, звичай-

них--23, аптекарів—1, цирульників—3, ткачів—3, солодовник—1, маляр—1, пекарів—21, різників—9, теслів—13, пивоварів—14, музиків—5. В малому Буську 1578 р. було 15 шевців, 6 різників, 10 кравців, 12 кушнірів, 10 ткачів, 6 пивоварів, 3 бондарі, 1 слюсар, 1 уздяр, 1 мечник, 3 шаповали, 1 аптекар, 1 лазник, 2 стельмахи, 2 солодовники, 3 рибалки, 1 суконник, 4 гончарі, 6 прасолів, 40 пекарів.

В Київі внутрішня торгівля була не дуже то велика, а все таки в половині XVI ст. було в ньому 8 шевців, 5 кушнірів, 5 кравців, 10 лучників, 3 ковалі, 2 сідельники, 2 голярі та по одному бондареві, слюсарю, золотникові, колодію. Київське виробництво стріл з орлиними перами славилося тоді дуже далеко, а надто серед татар кримських, як про це згадує Михайло Литвин. Цей зріст професіоналів—ремесників по містах та містечках найкраще свідчить про те, що продукція починала йти не на власний ужиток, а на продаж—та й ще незнаному покупцеві, а не на замовлення.

Треба зауважити, що товаровий тодішній оборот не зоставався вже у вузьких, економічно замкнених, округах біля свого центру—міста, як це було в середньовічній Європі, а набірав широких територіяльних розмірів. Між центральним ринком, та безпосередніми споживачами творилися промежні, більші та менші ринки, де купець виступав не тільки в ролі перепродавця, а ще й яко скупник—і то не тільки в міських ремесників, а й у хліборобів. Ми маємо з цього часу багато вказівок на таку ролю купця,—наприклад, р. 1579 берестейські міщане скуповували кіз у селянства, снятинські і львівські—овець, волів та ин.

Промисли в новому господарстві.

Не дивно, що серед таких умов господарство на Україні XVI століття було зовсім не те, що у XV столітті. Продукція на споживання замінювалася здебільшого продукцією на продаж; розвивався поділ суспільної праці; спеціялізувалося виробництво, а над ним починали панувати невидимою силою гроші. Цей фетиш захоплював собою всі голови; надія збити гроші ставала пружиною виробництва. Конкуренція гнала малих і великих одне на одного. Боротьба за торговельні привілеї збурювала одно місто проти другого; жадання грошового зиску валило патріархальні відносини. Як далеко заходила вже конкуренція, видно з тих заходів, що вживали їх цехи в боротьбі за право продажу. Так, наприклад, кам'янецькі бондарі та колодії брали від кожного воза з привізними бондарськими виробами по два фунти воску, від пари коліс по грошу й крім того вимагали ще, щоб ці привізні вироби продавалося не в місті, а по за містом. Кн. Острозький, що мав привілей на торг в Острозі, що-тижня в неділю і п'ятницю, в Дубні що-суботи, в Рівному та Сатієві—що-четверга, а в Дорогобужі що-середи, просив ще, р. 1527, литовського господаря, щоб той «на віки» заборонив иншим волинським панам у ті дні мати в себе торги та наказав їм перенести свої торги на инші дні. Король уволив його дивовижну волю, очевидно, тільки на письмі, бо ж на ділі не можна було найти для инших князів і панів нові торгові дні, коли в тижні зоставався вільний самий тільки вівторок,

Конкуренція грошового господарства, грошовий та товаровий фетишизм розвинули товарове виробництво на Україні, головним чином, на західній її половині, на Волині, по-части на Поділлі, в Галичині, на Холмщині та на Побужжі, захоплюючи собою міське та панське хазяйство, посягаючи навіть на сільське виробництво. Вони захопили й підняли промислове господарство, розвиваючи, з одного боку, дальше міське ремество, про що ми вже чули, а з другого боку, такі важливі галузі промислу, як вироблення соли, горілки, пива, добування та оброблювання заліза, продукцію паперу, скла, ткацтво та млинарство, продукцію лісних товарів, головним чином будівельного матеріялу, продукцію поташу, смоли, салітри.

Варити сіль і здавна знали на Україні. Ми знаємо,—галицькі бояри мали з цього добрі бариші, багато заробляли на ній чужинецькі, головним чином, генуезькі підприємці. Тепер цей промисел, підготований новою технікою, що завели її генуезькі спекулянти, став грати дуже велику ролю в краєвому бюджеті. За нього взялася не тільки держава на своїх підприємствах, не тільки пани мали з нього величезні доходи, за нього взялося міщанство та селянство, хрещені та нехрещені підприємці, великі та малі, вкриваючи південну Галичину «соляними жупами». Біля самої Долини крім королівських «черинів», цеб-то великих сковорід, що в них варять сіль, було ще понад 150 тільки селянських, і на кожній з них виварювалося біля 20 возів соли за рік. Біля Дрогобича таких черинів було ще більше, майже втроє стільки; належали вони селянам і міщанам, а ті не тільки продавали сіль фурманам, що звідусюди приїздили валками «густо й тягом, по кілька сот», доходячи річно до 5—6 тисяч возів, а ще й самі розвозили її «на возах мшоних» по всіх усюдах. Непродану дрібним торгом сіль возили звичайно «на спуст» до Перемишля, а відти Саном гнали її на захід; це давало річно ще яких 12—14 тисяч бочок.

Цікавіше те, що та сама ревізія соляних жуп з 1570 р. дає нам ще один цікавий бік соляного промислу, а саме, що його провадили вже всюди на гроші, на купованi здебільшого, не власні дрова, густочасто найманими, не підданими робочими руками. На 6800 черинів тільки 1044 варили сіль на «данні дрова», инші 5756 ті дрова вже купували. Ціна робітникові була така: зварич та лопатник заробляли на день на свому хлібі по 3 гроші, рубач по 1½ гроша.

Не менше цікаву картину дає нам тодішній рудний промисел. При загальній за тих часів вбогості на добру руду, що її добували на північно-західній Україні, все таки видобування її піднялося в порівнянні з попереднім століттям дуже високо. Рудні мали не так підприємці-пани, як міщане та селяне-професіонали в тому виробництві, наприклад, жителі села Рудники, біля Луцьку. Ще й тепер на Чернигівщині, Ковельщині багато є місцевостей з такою назвою, що вказує на дуже розвинене колись тут рудництво. Згадані рудницькі селяне давали, як показують сучасні їм записи, за право свого промислу не тільки частину готового заліза на замок свого магната, а ще й на кожен його маєток річно по два залізні плуги, по вісім серпів, по чотирі коси, по два сошники, по дві мотики, по два заступи, по дві сокири, по дванадцять залізних гра-

бель, шини для гармати та по ланцюгу. А що добування руди не було маловажне, хоч і не дуже то значне, свідчить те, що 1569 р. львівський купець склав умову з волоським купцем на доставу 1200 возів «доброго заліза земського».

Наведені де-які цифри з двох ріжних, що до свого значіння, джерел про поширення промислів, докладно нам ілюструють, що далеко вже пішло промислове виробництво в тій добі, та що воно, яко товарове підприємство, грало вже важливу ролю і в селянськім господарстві, хоч звичайно в ньому не виходило з свого дрібного, хатнього характеру.

З инших промислів згадати треба фабрикацію салітри на Подніпров'ї, що про неї ми вже чули в литовську добу, і яка з кінцем XVI ст. в умовах грошового господарства стала набірати більшого значіння в звязку з виробленням пороху, як це свідчить процес двох шляхтичів з кн. Корецьким за те, що той на їхніх грунтах робив салітру. Деяке значіння в товаровому обороті мала продукція паперу в звязку з поширеною друкарською штукою, що занесли її на Україну в половині XVI ст. емігранти з Москви; подібне значіння мала й продукция скла та поташу; обидві головним чином були на західній Україні. Дуже важливий і дохідний був зате промисел млинарський та горільчаний. Обидва ці промисли були властивістю державних та панських маєтків, тому про них і говоритиму в звязку з великою земельною власністю, що з нею тісно стояло також і лісне виробництво.

Що до ткацтва, то воно велося звичайно хатнім способом на селянськім дрібнім підприємстві, менше по містах, хоч і в них почали дене-де з'являтися професіонали-ткачі. Продукція сукна та полотна на продаж мусила бути досить значна, коли вона має таке поважне, мало не одне з перших місць в «руських товарах на вивоз» за границю, що їх перелічують ті привілеї, яких волоські господарі надавали львівським купцям. Та ще таки не високо цінили в нас «кросненское полотно» та «мудрое руское сукно», коли бачимо, що таку силу сукна та полотна всякого привозили до нас з Польщі, Німеччини та Чехії й торгували ним, головним чином на ярмарках і торгах.

Рільницьке підприємство в нових умовинах. Оскільки грошове господарство поступовно робило переворот у відносинах міського ремества, переводячи його на товарове підприємство з продукцією на ринок, починаючи вже від XIV століття, оскільки грошовий фетишизм ліг зразу в основу промислових підприємств уже наприкінці XV століття, остільки ще швидче, хоч трохи пізніше, йшов у сільському господарстві процес переходу на товарове виробництво, на хлібну фабрику. Причиною такого крутого повороту в сільському господарстві, і то виключно в господарстві великого землевласника, в половині XVI ст. було те, що в Європі XVI ст. настала велика потреба на продукти сільського господарства, головне, на збіжжя. Гуситські війни дуже підірвали господарство рільницьке в західній Європі, до решти знищили його хлопські заколоти в Німеччині в часи реформації. Німеччина перестала не то що, постачати Європі жито, вона не в силі була й сама себе прохарчити. Іспанія, що годувала дотепер Європу своєю пшеницею, у наслідок ві-

кової війни Іспанців з Маврами була в такому становищі, як і Німеччина. Східня Європа стала одна тепер шпихліром західньої Європи.

Під впливом такого попиту західньої Європи на збіжжя й переходить панське господарство на Україні, що було вже в силі робити ці достави, на підприємство товарове, на збіжжеву фабрику. Попит з боку чужоземних купців на збіжжя одразу підвищив ціни на нього на польськім, а потім і на українському ринкові. Ціни почали скакати вгору нечувано швидко. Як-що пуд жита в 1514 р. продавали у Львові по 10 грошів, то в 1565 р. продавали його вже по 32 гроші; коли в Сяноку, в 1524 р., колода пшениці коштувала 36 грошей, то в 1565 продавали її по 140 гр. Очевидно, при таких умовах давнє земельне господарство, що мало на увазі тільки продукцію на заспокоєння своїх потреб, не могло не змінитися, тим більше, що під впливом грошового господарства росли міста, втрачали свій на половину ще рільницький характер і починали жити на купованім хлібі, що його постачало сільське виробництво. Серед тих умов велика земельна власність, що мала всі дані до такого постачання, вийшла з продукції збіжжя на власні потреби двора землевласника, почала продукувати ще й на продаж, щоб заразом одержати гроші на заспокоєння нових потреб, а ті виростали безупинно, бо зростав товарообіг; їх власне виробництво панське задовольнити не було в силі, хоча б через свою технічну відсталість в порівнянні з міським, місцевим, або із західнім виробництвом, що своїми товарами почало заливати країни східньої Європи, в тім числі й Україну. А щоб мати змогу купувати товари, треба було мати гроші, а землевласникам їх найлекше було добувати через продаж збіжжя.

Тепер збіжжя дістало замісць своєї споживчої цінности для землевласника грошову вартість. Гонитва за грошима, що за їх можна все купити, що так легко було вже тепер її дістати, обхоплює жадобою роскошів, нагромадження капіталу грошового усіх землевласників; всю їхню увагу звернено на те, щоб більше добути збіжжя з свого підприємства та дорого продати його німецьким купцям. За жадобою здобуття збіжжя йде бажання побільшити саму збіжжеву фабрику, придбати нову землю, накласти нові дані на підданих селян. Добути й продати збіжжя стало альфою й омегою господарчого змислу землевласника, що висилав що-раз більші транспорти його за кордон через Гданськ. Коли, як бачимо з записок влоцлавської комори, 1537 р. вислано було за кордон 6.279 лаштів (лашт—25 корців) збіжжя, то його вивезено до Гданська в 1560 році 10.000 лаштів, а в 1595 р. цифра та доходить до 100.000 лаштів, цеб-то до 2½ мілійонів корців. На очах ріс збіжжевий експорт.

Ця гарячка експорту ступнево переходить від західніх земель України, що-раз далі на схід і вже в кінці другої половини XVI ст. землевласники на Волині не уступають західнім панам що до своєї підприємливости. Ми маємо звістки, що тоді, коли галицькі землевласники через львівських купців (1584 р.) законтрактували великі достави збіжжя лондонським фірмам, то маєтності Курбського на Ковельщині, Острозького на Луцьку рівночасно вивозили також збіжжя в Гданськ, так само робили умови на доставу. Вивіз збіжжя на захід стає вла-

стивістю нового землевласницького фільваркового господарства на всій західній та центральній Україні, робить глибоку зміну в дотеперішнім натуральнім способі господарювання, виводячи вже його з меж власного прожитку, почасти з тісно-місцевого ринку, на широкий європейський ринок, на грошовий бюджет. І коли ще на початку першої половини XVI ст. навіть в Галичині, що найбільшу мала можливість користатися з умов грошового господарства, ми все ще знаходимо дані, що мали на увазі давній лад в натурі, то тепер з половини XVI ст., як видно з ревізії 1564 р., всі запаси збіжжя, всі дані в натурі обраховують на грошову вартість, на ринкову ціну, на грошовий рахунок ведеться господарські прибутки та видатки. Ще навіть більше, для певної точности в рахунках деякі землевласники кладуть в основу не місцеву ціну збіжжя, а ціну гданьского ринку. І це бачимо на практиці не тільки в Галичині, а вже й на Холмщині, на Побужжі й на Волині, як про те свідчить згадана ревізія маєтків.

Правда, далі на південний схід, на Поділлю, на Київщині, грошове господарство не ставало ще так міцно на ноги, а по-декуди ще й зовсім було в стадії зароджування завдяки загрозі з боку татарських наскоків, завдяки тому, що не було нормальної та вигідної комунікації з заходом. Описуючи барське староство, згадана ревізія, зазначає, що «хоч і робочих рук хватає, та збіже держать все таки в стогах по полях для пригоди та й неврожаю і в дальших роках багато не сіють—а тільки для виживлення». Про Хмельник згадує також подібно ця ревізія, заявляючи, що «не дуже то там поплатне збіжжя, а не дуже й записують, кілька намолотять — аби мали тільки їсти з дня на день». Але на інших землях, що ближче до Буга, грошовий рахунок господарських прибутків та видатків, продукція на продаж були також уже основою панського господарювання, що бралося ще від початку XVI ст. навіть дані переводити на гроші, як це було в мозирськім повіті ще в 1506 р.

Ріст фільварків на Україні. Грошове господарство не тільки замінило велику земельну власність на фільварок, цеб-то на рільницьке підприємство, що продукує збіжжя на вивіз, воно ще стало його поширяти, приєднувати до нього що-разу нові орні поля та індустріялізувати його, цеб-то заводити на ньому всякі промисли, щоб збільшити прибутки від фільварків.

Дотепер, до кінця XV ст. навіть до половини XVI ст., велика земельна власність не виходила по-за межі власного вжитку, тому й на чужу землю вона не дуже то лакомилася. Але коли збіжжя набуло своєї грошової вартости, коли земля родюча стала в очах її власника капіталом, що давав гарні бариші, то практиковані місцями вже раніш, в литовську добу: «згін» селян з їхніх грунтів, «скупля» селянських земель та долучення їх до фільварку, стають тепер на порядкові денному. Ревізори державних маєтків в 1564 і 1570 р. густо-часто нарікають, що скуповування від селян грунтів іде так швидко, що внедовзі не буде кому платити державних податків, та що така «скупля йде не без розливу сліз». З записів того часу багато маємо вісток про те, що як не по добрій волі, то силою забірали пани від селян їхні грунти. Так, наприклад,

перемиський староста в 1550 р. скупив у однім селі зразу всі землі, втворивши з них фільварок, а збезземелених селян садив на загородах, обійстях, залишаючи за ними тільки дрібні шматки землі та ще й обложив панщиною, цеб-то примусовою роботою на присвоєній собі землі.

Такі скуплі та просто згони робили звичайно державці державних маєтків і в той спосіб приходили до власних господарств-фільварків коштом незакріпачених ще селян-кметів. Так, наприклад, державець Туринки в Галичині, Жолкевський, просто зігнав селян з їхніх грунтів і заложив собі фільварок, що давав на рік біля півтори тисячі кіп збіжжя. Так через скуплю та згін росли не тільки давні панські маєтки, доходячи до розмірів величезних лятифундій, головним чином, на центральній Україні, наприклад, маєтності кн. Острозьких на Волині, а ще й росли як гриби після дощу що-раз нові фільварки й фільварочки; словом, поширялася велика земельна власність і якісно, і кількісно під час, коли не закріпачена ще селянська земельна власність то дробилася, то цілком збезземелювалася.

Поруч з поширюванням панських фільварків розвивається при грошовому господарюванні також індустріялізація панського землеволодіння, цеб-то заведення в панських маєтках всіляких промислів, що з них так само пливли великі гроші в бездонні кешені шляхти;—одним з таких промислів було лісне виробництво.

Попит на продукти лісного господарства в західній Європі був не менший, ніж на збіжжя, й почався він ще в кінці XIV ст. завдяки хрестоносцям, що торгували будівельним матеріялом, возили його на захід, на будування кораблів. Після заколотів в центральній Європі в XV і XVI ст. попит зріс був дуже; це примусило підприємливих землевласників з України звернути своє купецьке око уважніше й на цей промисел. Розвинулася не менша гарячка на рубання лісів, на вироблювання поташу, смоли, дьогтю й, головним чином, будівельного матеріялу, аніж на сіяння та вивіз збіжжя. Не даром зложено тоді навіть пісеньку про це:

«Куди глянеш—там рубають або бук до гути,
Або сосну на смолу, або дуб на шкути».

Уряд бажав спершу завести монополію на торгівлю лісовими продуктами (закон 1547 р.), але постанова сейму в життя не увійшла, і ліси рубали й далі, нищили, не тільки пани, а й звичайні торговці-посередники, як-от берестейський єврей Рубинович, що в 1560 р. склав умову на доставу до Гданська самого тільки попілу на 10.000 злотих.

Другий важливий промисел, що набрав не меншого значіння в сільському господарстві українського пана, було млинарство. Великі водяні млини-вальники витискують ступнево примітивний спосіб молоти ручними жорнами; його вже вживають тільки по малих господарствах, головним чином, селянських. Заразом вироблюється практика, що млинарство це взагалі є привілей великого фільваркового господарства, через те забороняється міщанам та селянам молоти своє збіжжя де инде, як тільки на фільварку. Млини пани инколи держать самі, а звичайно здавали їх в оренду. Те саме робила й держава. Наприклад, реєстр 1569 р. показує, що в Галичині на самих тільки королівських землях було млинів: 584

власних та 1448 орендованих, на Волині 681 власних та 185 орендованих. Такі млини-вальники деколи були заразом і тартаками, де одне колесо різало ще й дерево; деколи при млинах були ще окремі приладдя, щоб переробляти овечу вовну на сукно, як це бачимо, приміром, на величезному млині біля Сянська.

Горільчаний промисел—це також була невід'ємна частина фільваркового господарства. Занесений на Україну з Польщі, в XV ст., він уже в XVI ст. значне місце має в прибутках шляхти, не зважаючи на те, що рілки тісно було звязане з шинкарством, що його звичайно орендували пиво або мед. До повного розцвіту доходить вироблення горілки в кінці XVI ст., що вже тоді поширилося було й на Лівобережжі. Вироблення горілкі тісно було звязане з шинкарством, що його звичайно орендували євреї. Корчми давали величезний дохід тоді, головним чином, на східніх землях, де вивіз збіжжя був утруднений, і збіжжя йшло звичайно в горільчані казани, що їх десятки налічувалося навіть в таких відлюдних місцях, як Черкаси та Канів. Корчми в Черкасах давали річно прибутку 1312 зл. з оренди у Білій-Церкві 1262, в Київі 2000, у Каніві 1.500, в Житомирі 1.900, як це подає ревізія з перших початків XVII ст. Коли взяти на увагу, що самий тільки Львів уже в кінці XVI ст. давав понад 11.000 зл. чопового (податку) за рік, то можна собі уявити, яку значну ролю має цей промисел в тодішньому фільварковому господарстві.

Як видно, шляхецьке господарство в кінці XVI ст. було зовсім уже захоплене грошовим фетишизмом та товаровим виробництвом. Але, щоб вести його, не вистарчало вже дотеперішніх робочих рук, що їх покріпачувано було вже при натуральному способі господарювання. Разом зі зростом фільварків треба було додати до них ще робочі руки непокріпаченої ще частини сільського населення; це й зробила панщина, що запанувала вже в половині XVI ст. всевладно на Україні. Хоча й небагато ще потрібувала вона робочих днів на тиждень, за те була для всього селянства обов'язкова. На панщині тій і росло дальше товарове виробництво нового господарського типу хліборобського—фільварку.

Розвиток панщини

Старе, натуральне господарство на Україні знало вже примусову роботу селян на панських грунтах, знало його вже боярське землеволодіння київської та галицької доби. Там робили ту роботу знайомі вже нам ролейні закупи, згодом їх заступили дякольні з литовської доби, що засиділи той обов'язок за собою. Іх, проте, було пропорційно не багато. Велика частина селян взагалі не була на правах приватних підданих. Це були селяне-власники, що підлягали тільки державі, цеб-то одному литовському господареві, а ті, що були на обов'язках у приватних підданих, то здебільшого були данниками, що давали одну данину в натурі своїм панам або инколи ще й виконували окремі служби своїм панам, наприклад, доглядали панського стада, ловищ то що. Такі відносини панували ще й на початку XVI ст., про що свідчить перша редакція Литовського Статуту з 1529 року, що був другою спробою литовської кодифікації пануючої практики на українсько-литовських землях.

Разом з розвитком грошового господарства та з зародженням

фільварків відносини ті грунтовно змінилися. В Галичині та Холмщині, що належали безпосередньо Польщі, ще в 1434 р. з заведенням польського права скасовано ріжницю між селянами-власниками та підданими-чиншовиками, зведено всіх їх в одну верству підданих, все одно, чи королівських, чи приватних, через що стали вони чиншовиками, не власниками своїх земель. Тим самим вся селянська маса опинилася там у становищі, що позбавляло її права вільно розпоряжатися своїми землями та віддавало її, навіть на державних землях-королівщинах, під владу панам-державцям коронних маєтків.

Знищення рештків права власности в селян на землю вело за собою дальше покріпачення селян на користь фільварків, що далі все зростали. Такий державець купівлею чи просто згоном забірав землю в підданих та переводив їх на дякольників, цеб-то примушував їх хоч не хоч працювати на своїм грунті, спершу де-кілька днів на рік під час гарячої сільської роботи, а далі день-два на тиждень. Постанови сейму від 1515 та 1520 р. заводять одноденну панщину вже яко загально обов'язкову норму для всіх селян, а документи з 1570 р., що подає М. Грушевський, виразно вже покликаються на «коронний статут», що наказує робити панщину чи то на королівськім, чи на панськім фільварку, однаково, бодай, два рази на тиждень.

До того ще й виробилася практика рахувати панщину не з лану, цеб то з 12 десятин, як було дотепер, а «від хліба», від господарства, а це панщизняні обов'язки підвіщувало вдвоє—втроє, коли зважити, що ланових господарств ставало що-разу менше, бо вони безупинно дробилися, і селянам доводилось сидіти на чвертках та навіть на вісімках. При кінці XVI ст. трох-та иноді чотирохденна панщина на землях була вже явище нормальне, а до того траплялися ще й тяжчі випадки покріпачення.

Як відбувався той перехід данників чи вільних селян на хлопів-панщизняків, це найкраще показують нам самі факти: в Теребовельщині,—як пише М. Грушевський,—староста Претвич в половині XVI ст. зменшив грошові чинші підданим, а за те обложив їх замісць давніх робіт—вісім день на рік—дводневною панщиною на тиждень, «від сходу до заходу сонця»; в Карачинові звільняють селян від невеличкої медової дани й чиншу, а за те заводять двохденну панщину, що її тут взагалі не знали.

Селянам иноді вдавалося відкрутитися на якийсь час від тих «новин», наприклад, у Перемищині, де вони перед королем боронили себе фальшованою грамотою ще ніби-то від короля Лева, коли перемиський староста захотів перевести їх з службового становища конюших на панщину, але звичайно на сваволю державців не було ніякої ради. І коли навіть де-кому з селян удавалося дістати охоронні від панщини «залізні листи», то державці вважали їх ні за що, ще й кепкували з королівських грамот. Знаємо випадки, що делегацію до короля такий державець люто катував, приказуючи, що їм не то що «залізні листи, а й сам залізний король нічого не поможе, бо він тут сам король і пан»; инший, кепкуючи, наказував грамоти солити та й їсти, а ще инший дорученою йому грамотою «кілька разів потер понизше спини».

Оформленням того, що було вже, покріпачення селян на литовській Україні, було оголошення гучного «Уставу на волоки» 1557 року. Устав цей був ясним відгуком запанування товарового фетишизму в сільському господарстві, бо виразно постановляв, що державці державних земель мають розширити фільваркове господарство, призначаючи хліборобські продукти на заграничний вивіз. Він оголосив принціп націоналізації на користь державі дрібної власности: «кметь і вся його маєтність наша єсть»; це означало, що приходив кінець селянській вотчині, а сам її власник-селянин ставав чиншовиком у держави з волі державця державної землі. Згідно з постановою Уставу всі селянські наділи ступнево переміряно було на волоки (волока—півтора лану), заборонено селянам мати більше землі, чим їх наділено, а решту забрано було на фільварки, як що земля була краща, або поділено на дрібні смуги й осаджено на них малоземельних загородників, що повинні були робити панщину один день, а обкраєні кмети два дні.

«Устав на волоки», що тільки стверджував існуючий вже процес покріпачення селян, розвалив до-решти патріархальні відносини на селі з їхнім місцями ще дворищним землеволодінням. З поширюванням Уставу на схід, на протязі другої половини XV ст. та початку XVII ст., зникали остаточно на Україні дворища, цеб-то великі колективи, що ділилися на окремі сем'ї-дими та спільно володіли землею, спільно виконували державні повинності. На їхнє місце, як і на місце давніх кметів, данників, службових селян, з'явилися одні піддані—панщизняки—хлопи, що вже в кінці XVI ст. нормально робили по три дні панщини. На початку XVII ст., як це бачимо з практики в маєтностях Ружинського на Володимирщині в 1606 р., нормально робили вже навіть по чотирі рази на тиждень худобою або пішо, без худоби п'ять день від сходу сонця до його заходу.

Крім панщини, яко регулярної роботи на фільфарку, всіх селян без виїмку ганяли ще на инші обов'язкові роботи на панській землі. Наприклад, селяне мусили ходити все ще на «толоку» у жнива, у косовицю, під час оранки весною, ходити «на гвалт» до панських ставків, на лови, висилати підводи, возити збіжжя, дерево, давати робітника на принагідну роботу в дворі, як-от будувати будинки, копати стави, рови, робити мости, гаті та ин. Надужиттям не було краю, і селянин став тепер дійсно парубком-рабом свого пана, що розпоряджав його часом і його особою. Крім того доводилося ще давати дань далі то натурою, то грошима, дань, що росла у своїй кількості й ставала що-раз ріжноманітнішою, доповнюючи прибутки підприємцеві з власного його господарства ще й продуктами з хлопського господарства: вівцями, курами, яйцями, сиром, м'ясом, полотном, збіжжям та ин.

Таким робом розвязалося питання про те, як дістати потрібного у фільварковому господарстві робітника. Тепер ішло вже про те, щоб покріпачений панщиною робітник як найменше працював у свойому господарстві, а з другого боку, щоб у нього все таки був шматок землі, що на ньому нещасний хлоп міг-би прогодуватися. Цього досягнено було через постійне та систематичне дроблення селянських наділів. Коли раніш панам вигідно було, щоб селяне поширювали свої лани, бо від

ланів платилося чинші та дань, то тепер вигідніше їм було мати замісць давнього одного господарства двоє, троє, щоб мати більше робітників для себе, бо, як ми вже знаємо, панщину стали робити не від лану, а від господарства. «Устав на волоки», що оголошений був 1557 р., і давав як раз цю можливість; тому чинність свою він швидко поширює з Литви на українські землі і в кінці XVI ст. та на початку XVII обхоплює собою навіть Подніпров'я з Поділлям, очевидно, по тих місцях, де владу свою пани могли здійснити.

II.

ШЛЯХЕЦЬКА ДИКТАТУРА.

Еволюція шляхецького стану. Швидкий ріст грошового господарства, що в його центрі що-разу виразніше ставала «економія» землевласників-панів зі своїм вивозом збіжжя та лісних продуктів за кордон, з своїми горільчаними та млинарським промислами,—вів до дальшого розділення громадянства на Україні на упривілейовані й неупривілейовані стани та висовував що-разу більш на перше місце економічне й політичне значіння землевласників, закріплюючи ступнево в їхніх руках виключну владу в країні, утворюючи диктатуру шляхецького стану над иншими станами, над міщанством та селянством.

Велика земельна власність, чи точніше, велика земельна посілість феодальна ще в литовську добу XV ст. зформувалася була, як знаємо, в окрему упривілейовану верству службових людей, утворила замісць індивідуального та групового упривілеювання — верству, що з неї користувалися однаково всі ті, що належали до однієї з груп князів, панів та землян-бояр. Приналежність до однієї з названих груп означалося, з одного боку, шляхетним, цеб-то боярським чи князівським походженням, з другого, посіданням на феодальнім праві земельних маєтків, що здебільшого спіралося на право вислуги, кормлення, тоб-то на умовному землеволодінні, чи то безпосередньо від литовського господаря, чи посередньо від князів та великих феодалів-панів, як це далі знову практиковалося, не зважаючи на ліквідацію удільности князів в кінці XIV ст., на знищення їхньої феодально-політичної влади над підлеглими дотепер виключно їм боярами. Ми знаємо, що разом з тим в цього упривілейованого землевласницького стану почалося, вже від кінця XV ст., на польський зразок вирівнювання політичних групових прав та зведення їх до одного рівеню—шляхецького стану; воно виявилося вже формально в постанові 1492 р.: вона оголосила принціп, що суб'єкт влади є тільки увесь «шляхетний народ» з його органом—вальним сеймом.

XVI ст. принесло дальшу еволюцію шляхецької верстви, як маєткового, так і соціяльно-політичного становища її. Перш за все у процесі розвитку грошового господарювання фільваркового зникає зовсім умовне землеволодіння-кормлення, і земельний підприємець стає повним землевласником свойого маєтку на правах вотчинника. Вже в XV ст. «вечиста вислуга» мало ріжнилася від вотчини, до того привілей з 1492 р., визнав за всякою вислугою право вотчини, коли вона була в одних руках від

часів Вітовта. Це ще раз підкреслив Литовський Статут 1529 р., і це було виразним переходом умовного землеволодіння, тимчасового землекористування в дідичну приватну власність земельну. Той самий Статут разом з тим дав змогу полекшити право продавати й заставляти вотчину, що було вже в Галичині від 1434 р. без обмежень, а рівночасно ним було встановлено право діставати її в спадок і по женській лінії, що ленним правом раніш не дозволялося.

Врешті друга редакція Литовського Статуту 1566 р. дозволяла землевласникам-шляхті вільно продавати й вільно заставляти всю вотчину чи вислугу, а це остаточно зрівняло обидва ті поняття в одно—приватної земельної власности. Тепер шляхтич став повним, незалежним господарем у свому маєткові, і хоч тимчасове держання все ще широко практикувалося, але це бувало тільки в разі надавання господарем чи панами та князями державних та приватних маєтків, своїм прибічникам на тимчасове особисте посідання, всі инші держання, тоб-то спадкового (дідичного) характеру, перестали бути посіданням, а стали приватною власністю. Це сталося саме тоді, коли за де-кілька літ перед тим питання про селянське землеволодіння вирішене було як-раз навпаки, а саме, всю селянську масу позбавлено було всякого права на землю з власницьким характером.

Рівночасно з цією еволюцією шляхецького землеволодіння, що ступнево нищила феодальні відносини земельні, йшла еволюція дальшого виріжнення шляхецького стану в напрямові соціяльно-політичному. Так, Литовський Статут 1529 р. ясно вже формулював загалом юридичні окремішності шляхти, що до того часу були тільки на практиці: Статут забезпечував особисту волю всій шляхті, навіть тій, що держала тимчасово маєтки під князями та панами, визнавав свідчення шляхтича на суді за безперечну правду, ще раз підкреслював виключне право шляхти на участь в сеймі та сеймиках, що вже встановив був привілей 1492 р., збільшував кару за каліцтво або вбивство шляхтича. Важливий привілей для шляхти—було ще раніш здобуте право земської служби, право на земельний суд, що його остаточно зреформував Литовський Статут 1566 року на принціпі представництва, на обранні суддів місцевим шляхецтвом, полекшення та звільнення від державних податків, що головним чином лежали на міщанах.

Тоді, коли шляхецький стан висовувався що-разу наперед через економічне своє становище, що давало йому перевагу над міщанами, духовенством та селянством, коли він вироблювався в окремий, тісно в собі замкнений стан, що цупко прибірав до своїх рук владу в краю, маючи монополію сеймового представництва та законодавства, в самому йому теж відбувалися важливі зміни, що мали знову тенденцію зрівняти групові ріжниці, соціяльні та політичні, між звичайною шляхетною масою та її окремо ще упривілейованими верхами, князями й панами.

Не зважаючи на знищення феодально-обласних прав на Україні, феодальні верхи в Литовську добу, в XV ст., фактично й формально стояли над загальною шляхецькою масою. Маючи у своїх руках господарську раду, вони, найвищі врядники краю, підлягали безпосередньо судові господаря, мали привілеї в сеймі, право вотчинників на своїх маєтках,

право держати власні військові відділи, що в них служили підлеглі їм шляхтичі.

За ці окремі права феодальної аристократії і йшла боротьба в шляхецькій верстві, що довела нарешті до ліквідації групового упривілеювання в шляхецькій масі, зрівнюючи між собою як не фактично, то бодай формально, групові ріжниці. Передовсім скасовано було посередню підсудність рядової шляхти і віддано її в карних справах беспосередньо господарським судам; виборним шляхецьким судам у всіх інстанціях однаково з шляхтою почали підлягати у маєткових справах від 1566 року князі й пани. Скасовано було їхнє право держати окремі корогвивідділи; князівські та панські ополчення увійшли в загальний склад ополчення всеї шляхти кожного повіту. Шляхта виборола собі право 1544 р., що податки та військові обов'язки призначає вже не рада, а сейм, але взагалі функції ради дуже було вкорочено, бо всю законодавчу вагу перенесено на вальні сейми. Оформив це ще ближче Статут 1566 р., постановляючи, що без згоди сейму не може вийти ні один закон, хоч заразом і залишив поділ сейму на дві частини, на коло панів з ради та коло шляхти, обраної на повітових сеймиках. Врешті, визнання за шляхецькими вислугами права вотчин нарівні з панами та князями доповнило те, що йшло, зрівняння магнатів з шляхецькою масою.

Цей процес нівелювання шляхецьких груп в одну масу, в «один шляхетний народ», мав свій корінь, з одного боку, у феодальних пережитках, з другого, в розвиткові господарского індивідуалізму, що, в умовах господарства, почав протиставити одного підприємця другому, а тим самим вироблював поняття рівности та демократизму серед пануючої класи. «Шляхтич на загороді—рівний воєводі», оце гасло, що проходить на протязі всього часу формування шляхецької верстви та приводить нарешті до єдиної шляхецької республіки з формальним тільки володарем на чолі, що в ній перший ліпший шляхтич мав право своїм протестом «вето» зірвати, в нівець обернути постанови сеймової наради.

Але поки-що цей процес станової нівеляції не був ще скінчений, і в «шляхетному народі» йшла завзята боротьба за вдержання групових привілеїв. Аристократія земельна на всякий лад намагалася вдержати у своїх руках верховодство, і коли в 1566 р. шляхецький сейм остаточно забрав у свої руки всю законодавчу владу і став необмеженим хазяїном на литовсько-українських землях, коли йому підлягав і господар, і рада, аристократія все таки подбала про те, щоб забезпечити собі своє значіння, поділивши сейм на дві палати: панів-раду і звичайних депутатів. Ще більше, навіть тоді, коли процес зрівняння шляхецьких привілеїв доведено було, після Люблинської Унії, до кінця, вона—аристократія—завдяки своєму економічному значінню, підгодовуючи рядову шляхту роздаючи й надалі маєтки в державу, вміла хитро-мудро держати й надалі фактичну монополію влади в руках своєї олігархії й керувала, як хотіла, шляхецьким сеймом з його навіть анархічним правом знаменитого «ліберум вето».

Був ще один важливий момент у тій еволюції шляхецького стану—це змагання зрівняти не тільки ріжниці міжгрупові того самого стану,

а ще й зрівняти ріжниці міжтериторіяльні на землях литовсько-польської унії; це була тенденція ліквідувати цілком пережитки феодального партикуляризму, що мали також свій корінь в розвиткові індивідуалізму грошового господарства й знайшли свій вираз у Люблинській унії 1569 р.

Люблинська Унія. Відносини міжтериторіяльні литовсько-польської унії грунтувалися на широкому федеративному звязку обох держав, не зважаючи на постійні заходи польських панів інкорпорувати —включити українські та литовські землі в землі польської корони. Останнім таким заходом була унія 1501 р., що в життя, проте, не увійшла, й на практиці залишилася попередня, федеративна умова 1499 р. Але в половині XVI ст. питання про ліквідацію федеративного звязку та втворення інкорпорованого об'єднання стало остільки життєвою потребою, що про неї одночасно заговорили не тільки польські пани, а й сама шляхта з Литви, а головне та передусім з України.

Що спричинилося до такої зміни в орієнтації не так литовських, як більше ще українських автономістів?

Природа товарового господарства ніколи не могла вмістити себе в рямці дрібних партикулярних об'єднань і, скільки можна було, йшла завжди до того, щоб утворити на як найширшій території не тільки одноцільну владу, що однаково скрізь охороняла б—купецький інтерес своїм авторитетом та однаковими постановами і нормами торговельного обороту,—а ще й однакові, оскільки можна, соціяльні відносини в самій тій класі й по-за нею.

Те саме мало бути й тепер на Україні що до Польщі. Тут—на Україні, як і в Польші—однаково важко було розвивати правильний товарообмін, бо з них кожна мала свої окремі мита, свою окрему практику, свої окремі закони на двох сумежних землях в однаковій господарській системі. Цей паралелізм та суперечність «руського» й «польського» права били здавна по підприємливості землевласників, головним чином, українських, і вони-то пробували зробити вилом в цьому партикуляризмові через заведення однакових привілеїв, спершу, бодай, для католицької шляхти на Україні, ще з початку XV ст. Той вилом був вельми ще корисний Польщі тим, що їй потрібно було не те, щоб католицька шляхта на українських землях могла мати такі самі привілеї, що були в Польщі, як, навпаки, те, щоб польська шляхта на Україні могла претендувати на користування польским правом на землях, де мало силу руське право. Звідци й почалося протегування католицької віри на Україні, до неї стали горнутися українські шляхтичи, проти неї дуже гостро спершу почали ставитися українські феодальні магнати, що бачили в поході католіцізму та польских порядків похід на своє упривілеювання територіяльне, на свою перевагу в умовах партикуляризму.

Що так воно було, це доказує заведення вже в 1434 р. польського права та зрівняння шляхецьких прав в Галичині з польськими, за що дуже так змагалися галицькі землевласники. І те, що сталося в Галичині в XV ст., повторилося в широких розмірах на инших українських землях в XVI ст. Але тут ще крім загальних причин були й свої окремі, що довели до зрівняння унутрішних соціяльних та

економічних відносин на землях України й Польщі шляхом інкорпорації в Люблині.

Здобувши Гданськ, Польща дедалі, коли підупала Ганзейська спілка, 1536 р.,—стала единим уже паном на Балтику, що вкупі з голанськими підприємцями перевозу на голанських кораблях постачала Заходові з Польщі та України збіжжя. Це дуже приспішило розвиток фільваркового господарства та заразом поставило українських шляхтичів в прикре становище з їхньою окремішністю політичною. Бо коли ходило українській шляхті про те, щоб користатися на території Польщі, що через неї тільки був шлях до щасливого Гданська,—користатися з торговельних привілеїв, що ними Польща наділяла свою шляхту, то їй відповідали, що вона з окремої держави і з тих привілеїв користатися не може. Доводилося, тому, платити високі мита на коморах та ще й терпіти всякі дошкулювання з боку польських панів, що заздрим оком дивилися на вивіз збіжжя з України, що сами бажали взяти цей вивіз у свої руки, стати посередниками в доставі й міркували, як-би нажити собі землі на Україні. Це вельми давалося в знаки головно українським середнякам, бо українські магнати, завдяки своїм впливам, все якось уміли собі порадити.

Не дивниця тому, що українській шляхті забажалося піти назустріч інкорпоративним домаганням з боку Польщі та ради знесення станових ріжниць, економічних границь, згодитися на об'еднання своїх земель з Польщею. Литва з її диктатурою аристократичної ради, не зважаючи на зрівнювання шляхецького стану, стала для українських землевласників непотрібним баластом зі своїм федералізмом, що не тільки не давав ніякої економічної користи українській шляхті, а ще й був камінем на шиї в її торговельних операціях. А труднощі робила Польща що-разу більші, головно, чинили це краківські пани, що ще раніш, у відомому вже нам процесі з Вроцлавом, виявили свої монополістичні апетити на торгівлю Заходу з Україною. До того ще й зі Сходу вічно загрожувало їй козацьке свавілля з татарськими нападами, на що Польща тільки здвигала плечима, одмовляючися допомагати українським панам встановити лад на Сході.

Орієнтація на інкорпорацію що-разу ставала на твердіший грунт і то не тільки на Україні, а й на Литві, де вже в 1562 р. середняцька шляхта посилае в сейм петицію, щоб об'еднати землі Литви з Польщею, подібно до того, як це зробила волинська та підляська шляхта ще в 1551 р., прохаючи, щоб зроблено було тим кінець «кгвалтам, наїздам, забивствам і грабежам».

Єдиним противником інкорпорації на Україні, крім духовенства православного, була місцева аристократія. На чолі її стояли такі магнати, як князі Вишневецький, Острозький, Сангушко, Черторийський та Корецький, що обстоювали автономні права України вкупі з литовськими магнатами, як Радзивил, Ходкевич та инші, тільки ради особистих своїх інтересів, тісно звязаних з автономним партикуляризмом України. Але опозицію їхню швидко було зломлено, коли польський уряд погрозив конфіскувати їхні маетки.

Такі були передумови до об'єднання українських земель з польською короною на Люблинськім сеймі 1569 р., що його постанову звичайно пояснюють, як насильне загарбання Польщею України. Безперечно, без певного натиску з боку польських панів і то на українських магнатів тут не обійшлося,—польські пани дуже хотіли підбити свойому торговому капіталові багаті українські землі,—але в основі Люблинськоі Унії були инші, унутрішні економічні та соціяльні причини, що цей, мовляв, насильний, акт освітлюють з другого боку, а саме, яко добровільний акт української шляхти в наслідок економичної необхідности та неминучости. Доказом того є ще й те, що Люблинського сейму не залишили українські шляхтичі, як зробили це литовські та їхні магнати, що демонстративно покинули сейм, хотячи тим зірвати постанову про нову унію, а деякі хоча й покинули сейм, то тільки ради страху перед репресіями з боку своїх та литовських магнатів. Ще більше, коли оголошено було інкорпорацію Волині та Підляшшя, подільські та київські шляхтичі вкупі з берестейцями самі просили, щоб їхні землі також прилучити до Польщі, бо «їм наказано ніяк не вертатися до дому без унії», як це заявили берестейці. Через економічну та соціяльну цю потребу нової унії подалися врешті і українські магнати. Вони з'явилися на сейм усі й заприсягли, хоча і не з своєї волі, на унію, застерігаючи тільки собі через кн. Вишневецького деякі прерогативи, що все таки відріжняли б їх від шляхецької маси та «заховували би їх особливу славу і честь княжого роду». Не даром литовський патріот самостійности Нарушевич писав тоді, що «по панах Волинянах бачить, що великого насильства над ними не сталося— самі спішилися до того і що тепер нема гірших прокурорів проти Литви, як пани Волиняне».

Так оформився в політичній історії України перехід до нового стану економічних, класових та політичних відносин. В системі шляхецького укладу Польщі опинилися всі українські землі, крім Чернигівщини—вона увійшла у склад Польщі в 1630-х роках,—а першим наслідком того об'єднання було цілковите зрівняння української шляхти з польською в економічних вигодах та станових правах при забезпеченні деякої практики Литовського Статуту на українських землях. Тепер ще швидчим кроком пішов процес утворення шляхецької диктатури над иншими станами, над селянством та міщанством, що заразом почала сама в собі вироджуватися в нову олігархічну владу магнатів, у владу славних «короленят», що стали водити за ніс і свого короля та й самого суверена—шляхетний народ з його сеймом.

Покріпачення селян. Економічна революція XVI ст. на Україні вела не тільки до спрощення та зрівняння станових прав і привілеїв серед пануючої класи феодалів, зводячи їх усіх до одного знаменника—шляхетного народу—вона, з другого боку, знівелювала сільське населення в одну масу покріпачених на фільваркові хлопів, ліквідуючи дотеперішні його категорії тягла та підданства й переводячи їх у одну. Переломною хвилею в тому вирівнянні була саме та

волочна реформа 1557 р., що остаточно вбила осикового кілка в дотеперішню селянську, як таку, незалежність економічну чи соціяльно-політичну.

Ми знаємо, що в литовській добі селянство поділялося на підданих і вільних, на рабів-челядь, дякольників, службових селян та данників, що складали ріжні, більш або менш поневолені, групи селян в приватному підданстві, та кметів, що були в підданстві державному, господарському. Розвиток грошового господарства шляхецького затер передусім ріжницю між невільною челяддю та дякольними, переводячи челядь, що сиділа «на власнім хлібі», «за двором», на однакове становище з «пригонними», «дякольними» людьми, що мали тепер вже своє господарство й відробляли нарівні з ними тягло на фільварковї, а крім того платили ще й дань. На зникнення на Україні невільництва, крім інтересу шляхти мати кращого робітника на землі, аніж челядин, вплинуло ще й те, що коли турки забрали Царгород, 1453 р., коли знищено було італійські колонії на Чорному морі, 1470 року припинилася торгівля невільництвом на захід, що з неї жили названі колоністи. В Галичині невільництво ще раніш зникло, коли заведено було та польске право, що не знало невільництва. Тримати рабів стало тепер невигідно феодалам-шляхті, коли не можна було ними торгувати, коли інтерес підприємця вказував їм ще кращий засіб експлоатації робочої сили, ніж самий тільки продаж її. Тому XVI ст. швидко ліквідує невільництво, і так не дуже розвинене в нас, яко господарська категорія. Правда, ще Литовський Статут 1566 р. згадує про раба, але після нього не має вже нігде слідів, що вказували б на існування в нас невільництва, яко окремої соціяльної групи.

Тоді, коли невільництво зникало, переходячи на звичайне становище «людей непохожих», «засядлих», «отчинних», що були прикреплені до свого пана й до свого господарства тяглом та данями, рівночасно відчувалася зміна й серед звичайних данників та службових селян, що зводила їх до рівеню категорії «отчинних людей». Я вже зазначав приклади такого переведення похожих людей в непохожих через заміну їх служби, переведення їхньої дани на панщину на фільварку. Спроби такого переведення знаходимо вже в кінці XV ст., коли поневолювали данників чи службових селян «вічно с своим родом служити тяглою службою с сохою и серпом, с косою и с топором, и иную тягль тягнути по тому, как и иншие селяне, люди отчиннии, тяглие, не отхожие».

В XVI ст. цей процес почав захоплювати ще й осадників-чиншовиків, що сиділи на німецькому та волоському праві самоврядування на приватних чи державних землях і були до певної міри вільні так економічно, як і особисто. Практика скуповування війтівських посад полекшувала що-разу нове обтяжування автономних громад і заразом давала вихідну точку до заведення панщини на осадах. Найдовше ще опіралися панщині, що насувалася на них, королівські села з волоським правом; деякі з них ще в другій половині XVI ст. не знали панщини, але взагалі й вони вже робили день—два на тиждень, бо не могли подужати ви-

соких данин та чиншів, не мали сили викупитися від накладених на них, що раз нових, тягарів з боку державців та старост.

Оголошення волочної реформи 1557 р. покріпачило економічно врешті кметів, позбавивши їх права розпоряджатися своїми вотчинами й накладаючи на них дводневу панщину. Таким чином остаточно було скасовано ріжниці підданства селян; це привело до заведення їх в одну масу хлопів, що відробляли однаково панщину на фільваркові.

Економічне покріпачення йшло разом з покріпаченням особистої волі; це випливало неминуче зі знищення права селянина на свою землю, на продукти своєї праці. Підставою для втрати особистої волі було відоме нам задавнення виходу з свого господарства. Крім рабів що взагалі були особисто невільні, такі «засядлие», «отчинние» ставали обмеженими в правах своєї особи, ставали «непохожими» завдяки тому, що сиділи на обов'язках дякольних певний протяг часу і через те цей обов'язок засижували за собою. Коли дід чи батько сидів у пана на обов'язку дякольного, то син його, переходячи в спадщину «в отчинні» на сина панового, тим самим ставав «ізвічним»,—«отчинним»—«непохожим». Скільки треба було часу на таке задавнення втрати права виходу, ні один, ні другий статут не говорить виразно, а практика була дуже неоднакова, щоб встановити з неї якесь постійне правило; звичайно рахували так, що коли селянин переходив разом зі спадщиною після пана в нові руки, не застерігши собі своєї свободи, то тим самим ставав «отчичом», «непохожим».

До оголошення волочної реформи ще бачимо ріжниці між похожими, що не роблять панщини дідично, що можуть кинути грунт, на якому сидять, і перейти куди хочуть «со всими их статки», цеб-то з рухомим своїм майном, та отчичами, що вже задавнили своє право виходу. Реформа ця право виходу обмежила і для похожих, і селянин взагалі не то що не міг розпорядитися своїм маєтком, а й не міг вийти з свого села ні сам, ні його діти, очевидно, без згоди свого пана. Таким робом, все селянство втратило тепер всяку можливість розпорядитися своєю особою, його віддано було на вічну, дідичну роботу, свому панові, його прикреплено до свого хазяйства, що за нього мусило робити панщину та платити дань. Але оскільки до Люблинської Унії те покріпачення особистої волі добіралося до загалу селянської маси, розвиваючися поступовно з поширенням волочної системи на українські землі, остільки після неї, з заведенням польської практики, вилізло воно вже цілком на спину мужикові, довершуючи собою в кінці XVI ст. повне покріпачення селянської маси на всій майже Україні.

Третя характерна мета покріпачення—це виключення селян з загальної юрисдикції державної та піддання їх юрисдикції доменіяльній, цеб-то свого пана. Вже в литовську добу практика приватної юрисдикції, що її початки сягають ще до київської доби у взаємовідносинах бояр до холопів та закупів, була дуже поширена. Заведення німецького права на Україні для сіл-колоній, що виймало селян з-під присуду звичайних судів та віддавало їх під присуд війта, давало, як я вже сказав раніш, фірточку, куди пани переводили підлягання

свому присудові осадників, а далі й панщину; скуповуючи війтівські посади, збіраючи у своїх руках ще й посади атаманів, старців, тивунів, призначаючи копних мужів, паниз годом, вже на початку XVI ст., здобули повне право суду над своїми підданими. Конституція 1505 р. остаточно оголосила, що піддані не можуть заносити жалоб на своїх панів перед державні суди. Після неї тільки підданим на державних землях можна було заносити жалоби на старост чи державців перед референдарський (раніше асесорський) суд, що окремо мав разглядати такі апеляції, але й ця постанова осталася тільки на папері. Постанова 1565 р., визнавши вільний викуп війтівських посад, унеможливлювала й на державних села такі апеляції, що їх надто вже дуже вдарила ще постанова 1607 р. про те, що війтівства можуть належати тільки шляхті. Таким чином, юрисдикція автономна та державна зникла зовсім для села, й тільки на східнім Поділлю та Київщині місцями держалася ще до XVII ст. з своєю давньою практикою копних судів, старців, атаманів та тивунів.

Занепад міського виробництва. Як видно з попереднього уступу, покріпачення селян в одну масу на Україні в другій половині XVI століття —це був уже факт скінчений. На сцені станової боротьби зосталися ще два суперники: місто, що своєю торгівлею породило грошове господарство, та шляхтич, що, вивчивши тайну товарового господарства, ставав тепер, що-разу більше, окунем проти свого вчителя та монополізував торгівлю на своїм фільварку. Боротьбу цю почали, проте, нерівні сили, тому й не дивно, що в другій половині XVI ст. міста опинилися так само вже в безвихіднім становищі і, склавши зброю, почали переходити одно за одним в підлеглість до панів, ставали навіть инколи на права панських підданих.

Які причини були такої зміни в міському господарстві, що воно не в силах було виконувати надалі свого завдання в умовах грошового господарства, що його само-ж воно й породило?

Передусім треба знати, що в другій половині XVI ст. починає падати транзитна торгівля, що нею почасти жили міста. Східні товари перестають іти через Україну на Захід, наладивши тепер свою дорогу або Середземним морем, або через Московщину та Балтик. Україна лежала тепер на боці. Занепад перевізної торгівлі урвав тепер містам багацько їхніх прибутків. Але це ще не велика була б втрата, як-би не те, що й вивізна та внутрішня торгівля на Україні почала обминати міста.

Вже з початку XVI ст. видно було, що головне значіння у вивізній торгівлі переходить з міського, ремесницького виробництва на продукти шляхецького господарства фільваркового. В половині XVI ст. з розвитком вивозу лісних продуктів, худоби, шкір, а передусім збіжжя, було вже очевидним, що цей вивіз залишає на боці місто, оминає його й концентрується на шляхецькому фільварку в руках підприємця—землевласника та його агентів—шафарів, головним чином, євреїв. Коли порівняємо цифри ріжних актів влоцлавської комори з 1575 р., то побачимо, що міста вислали всього на всього 67

човнів з товарами до Гданська, тоді як шляхта з духовниками 208 човнів, цеб-то понад 300 відс. більше. Воно й зрозуміло, відкіля взялася така ріжниця, коли візьмемо на увагу, що предметами вивозу стали головним чином, а инколи й виключно, товари сільського господарства, що здобув їх не так купець на ринку, як шляхтич з власного фільваркового господарства. Захоплений грошовим фетишизмом, шляхтич брався сам за допомогою своїх агентів-євреїв торгувати своїм товаром, безпосередньо сам складав умови з чужоземними фірмами, щоб не втратити лишнього зиску на користь міського посередника-купця. Те все й захоочувало навіть таких магнатів, як, скажемо, кн. Острозький, торгувати на власну руку, без міського посередника, як про це свідчить випадок з пограбуванням його транспорту зо збіжжям в 1562 р., або звістка про величезні транспорти кн. Курбського з Ковельщини в 1580 р. та про холмського владику, що на власну руку згодився доставити до Торна, в 1583 р., велику партію жита та пшениці.

Користаючися з ріжних привілеїв, що ними охороняв шляхецький сейм торгівлю шляхти від конкуренції міст, шляхтич не тільки сам своїми шафарями-агентами возив свої продукти за кордон, а й привозив сам через них собі всякі закордонні товари. Так, приміром, човни, що возили шляхецьке збіжжя в 1579 р. до Гданська, везли назад звідти 234 бочки вина, 57 пива, 460 оселедців, 20 соли. Таким чином і привізна торгівля, що ще могла давати доходи містам, ішла в значній мірі по-за містами. Ще більше, навіть унутрішня торгівля після Люблинської Унії починає вириватися з рук міщанства. Шляхтич не тільки дивиться, як-би вирвати більше збіжжя на продаж та самому його продати за кордон, він ще й сам торгує привезеним звідти товаром, він індустріялізує своє господарство та шукає забезпечення й збуту для своїх продуктів з гуралень та з млинів. В місті він держить свого агента—еврея, що збиває й собі грошики на орендованому в пана шинку, млині, на селі в себе він примушує своїх підданих купувати й продавати всі свої лишки його орендареві в корчмі, через що він не тільки конкурент у місті з міщанином, він у себе на селі повний монополіст, замикає село в рямці тісного місцевого обміну, що йде по-за містом.

Такий однобічний розвиток грошового господарства в економічній системі шляхецького фільварку відбився не тільки на занепаді міської торгівлі на Україні. Він ще спричинив і занепад міського ремества та цехової організації, що почала душитися на порожнім міськім ринкові, не знаходячи покупців на свої товари. Вже сам факт замкнення в собі цехового виробництва, змонополізування його в руках невеличкої громади майстрів, що збивали всяку конкуренцію звичайних собі «партачів», не міг мати надії на дальший розвиток ремества, тим більше, що цехи навіть в самих собі провадили строгу регламентацію, вбиваючи в корені всяку конкуренцію. Ми вже знаємо приклади, як цехова організація пильно перестерігала, щоб який небудь «партач» або «тандитяр» не робив свого ремества в місті, а коли вже робив, то щоб не торгував своїм товаром на її ринкові.

Правда, партачі та тандитярі, не зважаючи на цехові привілеї, все таки так сяк існували і розвивалися, головним чином, серед єврейського населення; вигнане з Західньої Європи, стало воно на початку XVI ст. заливати знову Україну, з якої при кінці XV ст. литовський господар Олександер велів був «жидову з земли нашое вон вибити». Але це було дрібне, незначне ремество, що ледве обслуговувало місцеві потреби; придушували його конкуренція цехова та ще й наплив закордонних товарів, що їх привозила шляхта — через своїх євреїв-шафарів. Треба ще мати на увазі й те, що селянство що-разу більше замикалося в торговому обміні біля своєї корчми та її орендатора на фільварку, а це дуже обмежувало на міському ринкові попит на міське виробництво. Не даром скаржилися навіть київські міщане на ріжних панських ремесників, як «золотари й кравци й кушнири й ковали й шевци й винники й хлібници й перекупники й риболове й иние люди, которие в місті нашом Киевском и по селам торгом ся обиходять».

Але остання причина була ледве не головною умовою занепаду міського виробництва, придушеного відсутністю збуту. Шляхецька конкуренція з містом вороже ставилася до міського виробництва, головним чином, до цехів, вважаючи їх за шкідливих для себе, домагаючися їхнього скасування, щоб самій залляти місто товаром своїх агентів чи своїх хлопів-ремесників. В Галичині вже конституція 1532 р. недвозначно про це говорила, заслонюючися на разі закидами в бік цехів, що вони підганяють ціни на товари; конституція 1538 р. йшла далі й, касуючи цехову організацію, виразно мотивувала це тим, що, мов «брацтва міські нарушають свободу шляхти». Постанови ті після Люблинської Унії перенесено з Польщі на Україну. Правда, ця заборона в нас в життя цілком не увійшла, бо цехові братства знайшли з неї де-який вихід в організації церковних братств, яко виключно церковних організацій; не стало законом також домагання шляхти скасувати привілеї міст на право складу, через те, що давало одночасно де-яку користь і шляхті, примушуючи купців при товарових транспортах задержуватися в їхніх містах і продавати за визначену ціну свій крам. Але війна шляхти проти цехів не притихла й систематично підкопувала далі цехове виробництво, хоч і не ліквідувала його.

Занепад міської автономії. Серед таких економічних умов, очевидно, й говорити про дальший розцвіт міст не доводиться. Міста застигли зовсім у другій половині XVI ст., зовсім завмерли. Де далі вони почали занепадати серед жорстокої боротьби за ринок та ремество з шляхецьким фільварковим господарством. Але боротьба, прикрита зверху релігійним лозунгом оборони православної віри перед католіцізмом, що ототожнював себе з ополячуваною на швидку ногу шляхтою, яка до того була обороною проти економічно-соціяльного наступу на міста. А наступ фільварку йшов без упину, маючи за собою перевагу в суспільному укладі станового громадянства, маючи за собою законодавчу силу шляхецького сейму та таку гарну економічну кон'юнктуру.

Як швидко занепадали економічно міста, свідчить найкраще

зменшення торговельного обороту по таких великих торговельних центрах, як Львів, Берестя, Холм, Кам'янець, Луцьк, та хоча-б і Київ. Воно було неминуче, коли взяти на увагу, що шляхта після Люблинської Унії здобула собі право безмитно вивозити та привозити всі продукти—товари, що їх вона продавала або купувала, з другого боку, поназасновувала на всіх дорогах тьму всяких митних комор, рогаток, обдираючи до живого переїзжих купців. Дійшло до того, що завдяки всяким оплатам, як мостове, гребельне, перевозове, пашне, завдяки ріжним поборам на ринкові, як торгове, ярмаркове, помірне, штукове, сохачне, припинитися мусила широка комунікація торговельна купців, очевидно, не шляхти. Від половини XVI ст. починаються ріжні нарікання міщан на ті внутрішні панські мита. Так, пр., Луцькі міщане жалуються, що вони «за дракою та лупежеством, бо з одного воза семеро, або восьмеро мит берут на місті (Луцьку) окрім мостового и станового и всяких мит по дорогах,—згинули и к великому знищенню пришли, а иншии многии купецьство свое оставили».

Правда, деякі міста, як от Львів, довго ще й міцно стояли на ногах, але вперед вони не йшли пропорційно до загального товарового обороту. Справді, ще на початку XVII ст. бачимо ми у Львові величезні ярмарки з великою кількістю купців приїзжих, бачимо ще таких грошових магнатів, як от суконна львівська фірма Боїм і Шольц, що купує сукна на кілька тисяч золотих олнією умовою, як знаменитий Сефер, що на широку скалю торгує дорогоцінностями,—але в половині XVII ст. прийшов і на Львів кінець.

Друга ознака занепаду міст—це дуже велике зниження ремесничого виробництва. Особливо це видно знов таки на Львові, головному розсадникові майстрів, що своїми продуктами не тільки засипали Україну, а й вивозили багато свого краму за кордон. Особливо славилося львівське золотництво, що робило конкуренцію західнім виробам. Але й воно в XVII ст. никне, і Львів уже на початку XVII ст. починає торгувати не своїми, а чужоземними виробами з сукна, золота, срібла, полотна, шовку. Як швидко занепадало ремество, видно з того, що коли в 1577 р. в Острозі був 101 ремесник, то в 1583 р. вже всього тільки 42. За те по приватних маєтках воно росло: таке мале, приватне, містечко біля Луцька, як Торчин, власність луцького владики, мало тоді 108 підданих ремесників найріжноманітнішого фаху. Хоча навіть по деяких містах було й багато ще ремесницьких підприємств, проте, це були вже невеличкі робітні, звичайно без учнів, підмайстрів. Так, скажемо, в Холмі в 1564 р. на 112 майстрів було всього 25 підмайстрів, в Белзщині в 1578 р. на 40 майстрів тільки 46 «товаришів».

Припинення економічного розвитку на користь фільварку, що ставав, як каже Грушевський, фокусом всього економічного життя на Україні, було заразом ступневим обмежуванням соціяльних прав міщанства та права їхнього самоврядування. Міста, як знаємо, були для себе замкнені республіки на німецькому праві. Але те право політичного самоврядування, як ще не звелося швидко до пануван-

ня грошової олігархії, що загарбали дідично для себе виборні уряди, виродилося коли не в формальну, то в фактичну домініяльну юрисдикцію, що її мала вже шляхта над селами.

Наступ почався на посаду бурмістра, війта, що місцями став уже на початку XVI ст. дідичним; звичайно призначував його уряд. Така посада була незвичайно дохідна, й тому шляхта, лакома взагалі на гроші, звернула на неї першу свою увагу і старалася взяти її у свої руки; це й дала ій постанова 1563 р., що дозволяла шляхті скуповувати війтівські посади. Де далі шляхті вдалося перевести на Україні постанови 1607 р. та 1620 р., проте, війтом міг бути тепер тільки шляхтич з військовими заслугами. Захопивши у свої руки головну посаду міського самоврядування, шляхті тепер легко вже було забрати собі инші виборні уряди, як-от лавників та раду, настановляючи на ті посади «своїх людей»; це віддало міста фактично під юрисдикцію шляхті, а в деяких випадках навіть формально, нарівні з юрисдикцією панів над хлопами.

Деякі більші міста пробували рятуватися перед тією скуплею привілеями інкорпорації війтівського уряду до міської громади. Таку інкорпорацію, що згідно з нею саме місто через свою міську раду вже мало обсажувати посаду війта, дістав, наприклад, Львів ще в 1378 р. Але й у тім випадкові самооборона міст не видержувала натиску шляхти, самоврудявання оставалося порожнім звуком, бо замісць автономії міської громади запанувала міська олігархія—заушники звичайно великих магнатів. Так, скажемо, у Львові обрання війта присвоїла собі купка райців, виключаючи лавників, що їх самих тепер призначували дідичні райці. Рада складалася з 12 райців, формально доживотних, фактично дідичних, звязаних один з одним спорідненням. Вона й заправляла самовладно містом, не зважаючи на протести міщан, лавників. У 1578 р. у Львові бачимо вже таку, хоч, може, й трохи перебільшену картину, що бурмістром був відомий нам уже торговець сукном Шольц, помішником його син, зяті райцями, сини лавниками, а кандидати на зятів та инші родичі були на инших урядах, як скаржилися львівські братства цехові у своїй «суплиці» до короля.

Занепад політичних прав міст, що переходили під впливи або під фактичну владу панів, як це було, наприклад, з Ковлем, де староста став виконувати права самоврядування, або з Тиравою, де державець найняв ратушу торгівцям—євреям, а міську раду назначав до вподоби його прикащик,—був тісно звязаний з виключенням міщан від участи в загальному законодавстві та адміністрації держави. Те виключення бачимо ще в литовську добу, коли оголошено було, в 1492 р., постанову, що в сеймі можут брати участь тільки пани — шляхта. Вже там міщанам відмовлено було права засідати в сеймі, брати участь у місцевих сеймиках. Вже тоді міщанина було цілком ізольовано від вирішування державних питань та замкнено в тісних рямцях його міста. Через те він не міг і не мав навіть де боронити себе; королівська зверхність над ним мало його захищала, бо й сам король, зглядно литовський господар, був тепер в руках «шляхецького

народу», зглядно його верхів магнатів. Правда, Львів мав право засідати в сеймі, але, щоб його депутати могли мати там взагалі якийнебудь голос, про те й говорити нічого було.

Не маючи змоги захищати економічні та політичні свої права, віддане цілком після Люблинської Унії на шляхецьку самоволю, міщанство тратило й свої соціяльні права. Передовсім заборонено йому, як це вже було на практиці в Польщі, купувати та посідати земські маєтки. Мотиви такої постанови, прийнятої у Польщі ще в 1505 р., недвозначно вказано в самій постанові: «Купці, промисловці й міські люди мають більше щастя при своїй оборотности в здобуванні гроша, а збогачуючися, до своїх міських маєтностей прилучають маєтности земські та при тім здобувають звільнення від земської служби. Це з становища їх приватних інтересів добре, але з державного невідповідне і викликае незадоволення, що тим часом, як шляхта боронить державу своєю кров'ю та охороняє публичний спокій, багаті міщане забирають земські маєтности і видирають хліб шляхті та ще й звільняються через свою оборотність від публичних обов'язків». І хоч постанова ця не була переведена до кінця у своїй послідовності, але вона характерна до зрозуміння тодішнього соціяльного упослідження міщанства, в порівнянні зі шляхтою. Міщанам, крім того, не вільно було обіймати державні посади, що їх застережено було виключно для шляхти, навіть вищі міські посади, як знаємо, буди для них недоступні, а тільки для гербової шляхти. Не можна було їм користатися з торговельних привілеїв та вільно на власну руку закладати сільско-господарські підприємства; могла це робити виключно шляхта. За те виключно майже на них лежав увесь державний податковий тягар, що ріс ступнево разом зі зростом державної адміністрації, зі зростом постійного найманого війська, що звалося кварцяним.

Такий був соціяльний уклад суспільства, коли запанувало фільваркове господарство. А тепер поглянемо, в яких формах управління та організації держави жило тодішнє станове суспільство.

Політичний уклад земель.

Люблинський сейм надовго означив організацію Польщі, взагалі, та взаємовідносини українських земель до польської корони зокрема. Шляхта, використавши безкоролів'я після того, як вимерла династія Ягеллонів, року 1572, остаточно скінчила в XVI ст. з захитаною вже й так рівновагою станів, закрепила свою диктатуру в країні та остаточно обмежила і звязала королівську владу, що з нею здавну вела і в Польщі, і на Україні та Литві подібну війну за свої права та привілеї. Тепер починається новий етап в історії не тільки України, а й Польщі взагалі, етап шляхецької Речи Посполітої, що замісць абсолютизму монархічного, як це було на Заході та в Москві, утворив абсолютизм одного стану, чи власне олігархічної його купки магнатів, що підбила собі решту суспільства.

Спричинилася до такої особливости в політичному укладі та саме однобічність в економічному розвиткові, що привела за собою однобічність і в суспільному укладі.

Українські землі прилучено було до Польщі на правах звичайних польських провінцій та зліквідовано було відразу всі юридичні окремішності українських земель, хоч і зроблено було формальне застереження, що на них матиме силу далі практика Литовського Статуту. Проти такої інкорпорації, як знаємо, не то що не протестувала за своїми магнатами українська шляхта, а навпаки, вона — в час безкоролів'я, коли Москва почала до себе притягати українських магнатів, — на сеймиках та на свому з'їзді в Глинянах, 1572 р., виразно підкреслила свою рішучість боротися проти всяких заходів відірвання України від Польщі, оголосила ще раз цілість та нероздільність українських земель вкупі з Польщею й загрожувала повстанням проти всякого, хто хотів би цю єдність розірвати.

Яка-ж була та єдність зовні і всередині?

На чолі держави, що крім польських та українських провінцій рахувала за собою автономну далі Литву з окремим устрієм, остаточно оформленим третьою редакцією Литовського Статуту 1588 р., що володіла Інфлянтами, ленними князівствами Курляндії та Прусії, стояв як і раніш, король, що обірали його тепер, згідно з Генрихівськими артикулами 1574 р., на окремім елекційнім сеймі. Основою взаємовідносин були « pacta conventa », що, як основу договірного характеру королівської влади, мали в собі постанову « de non praestanda oboedientia», цеб-то про ті випадки, коли шляхта може відмовитися виконувати королівські постанови. Королівська влада стала тепер тільки декоративною, репрезентативною, всі її функції зовнішньої політики, законодавчі, верховно-судові та адміністраційні належали вже сеймові, а на провінціях місцевим сеймикам. Сейм складався з палати сенаторів та палати послів. У склад сенату входило біля 150 членів: біскупів, воєвод, каштелянів та міністрів. Послів було також біля 150—180, їх обірали на кожен сейм окремо. Справи рішалося одноголосно, і тільки тоді ставали вони конституцією й набірали сили. Кожен посол має право « liberum veto », цеб-то право своїм протестом зірвати ухвалу сейму. Згадане право протесту з'явилося вже в кінці XVI ст. в часи безкоролів'я, але до своєї сили в дійсності воно виросло в половині XVII ст., коли в 1625 р. було його легалізовано. Иноді вся влада в державі переходила до «конфедерації» та її «вальної ради» з маршалком на чолі. Конфедерацію, тоб-то спілку всієї шляхти організовувалося тоді, коли треба було усунути короля або притягти його до відповідальности за порушення конституції, або приневолити до виконання шляхецьких постанов.

Центральними установами, крім сейму та короля, були резиденти—постійні дорадники—сенатори при королю, міністри, як-от великий придворний маршал, великий канцлер, великі підканцлери, підскарбії, великий і польний гетман, референдарі та асесори—члени королівського суду, польний писар, великий обозний і, нарешті, двірські уряди, як-от подкоморій, мечник, конюший, кравчий та ин. Коронний трибунал утворено було в 1578 р.; це була третя й остання судова інстанція для всіх шляхецьких справ, крім фінансових. Останні та ще апеляції міст розглядав суд асесорський під проводом канцлера. Референдарський суд мав розглядати справи селян на королівщинах.

Вся, проте, вага так законодавства, як і адміністрації та суду, була не в центральних установах, а в місцевих; не вважаючи на об'єднання земель в Польщі в одне ціле—партикуляризм феодальний все таки жив, спіраючися на територіяльну самовладу окремих округ. Ознакою нового партикуляризму, що вмів улізти в рямці грошового господарства, був від 1569 р. територіяльний поділ на автономні повіти та воєводства. На українських землях таких воєводств було 9: Київське, Чернигівське, Руське, Бельзьке, Брацлавське, Подільське,, Підляшське, Волинське, Берестейське. Ячейкою адміністраційною та законодавчою було, проте, не воєводство, а повіт—земля—староство з своїм земським сеймиком, земським судом та старостою. Тим часом, як воєвода був швидче репрезентативним органом шляхти в сенаті, а воєводські сеймики були органом, що регулював тільки постанови повітових сеймиків, увесь зміст влади на місцях знайшов свій повний вираз у повітових сеймиках, у повітових установах.

Повітові сеймики вибірають на вальний сейм делегатів, дають їм інструкції, вибірають шляхецькі суди, розпоряджаються місцевою скарбницею, накладають податки, призначують повинності, наймають військо, збірають державні прибутки й накладають навіть свою волю, свої рішення на центральні установи. В повіті існують головні суди: земський, гродський та подкоморський, зреформовані ще в 1566 р. Про компетенцію їх ми вже чули. Крім них були ще, з 1572 р., суди каптурові, що їх вибірали сеймики на час безкоролів'я для охорони публічного порядку. Всі вони були шляхецькими судами першої інстанції. Адміністраційна влада на повіті була в руках у старости, що призначав його король. Староста управляв повітом, допомагав йому підкоморій, що завідував скарбницею, хорунжий, що був начальником над військом. На східніх землях-повітах, цеб-то в Білій Церкві, Каніві, Київі, Переяславі, Черкасах, Корсуні, Ніжені старостинський уряд особливо був поставлений. Там він був тільки звичайною приватною державою королівщини, що правила землею на правах доміняльної юрисдикції.

Про міське право, про уклад міст ми вже знаємо. Тут доведеться хіба додати ще те, що в містах після Люблинської Унії дуже падала компетенція міських органів через те, що шляхта скуповувала війтівські посади, через колізію між компетенцією старости та лавниками і радою, через утворення спеціяльної підсудности окремих громад в місті, наприклад, еврейської з їхнім судом дайянів, вірменської, руської та ин. Влада старости що-разу більше душила компетенцію міських органів, воєводські та старостинські суди забірали що-раз більше справ у свої руки, яко верховні судові органи й інстанції. Давня практика від XV—XVI ст., що згідно з нею другою інстанцією для міст одного воєводства є центральне місто, наприклад, Львів для міст з воєводства руського, зникала, її заступала нова, коли вищою інстанцією ставав нарешті суд асесорський, що призначав його сенат.

По приватних містах панувала всевладно юрисдикція доміняльна. Права міської громади існували остільки, оскільки того хотів пан: вони зводилися звичайно до ролі доміняльної поліції, як це бачимо, наприклад, на Волині в м. Олиці, де пан рядив у місті як у свойому маєткові;

видавав нераз чудацькі накази, карав арештом, кайданами, вигнанням, конфіскацією маєтків.

Що до сільського самоврядування, то воно під тиском шляхецької диктатури остаточно втратило всяку самодіяльність не тільки на приватних панських маєтках, але й на королівщинах. Перш за все розвалився остаточно давній звязок сіл—волость, вже через те саме окремі села почали належати ріжним панам. А коли він ще де-не-де й задержався, то тільки завдяки тому, що ціла волость була власністю чи державою одного пана. Розпад волосної організації привів за собою остаточне знищення копних судів, що судили по гарячих слідах «шкоди вшелякие» проти життя та власности. Вони тратять, як здається, свою самодіяльність вже в кінці XV ст., стаючи спершу тільки слідчими органами гродського суду, а далі й зовсім виходять з своєї ролі громадянського офіційного судівництва. Правда, Литовський Статут 1529 р. виразно ще постановляє про право копних судів судити злодія, зловленого на Україні, де практика польского права ще до Люблинської Унії витискувала руське, копні суди не мали більше грунту для свого існування, їхня підсудність цілком переходить до рук пана, і тільки де-не-де на королівщинах східніх окраїн та по глухих закутках продовжують вони ще існувати до XVII ст., доки не відновила їхньої діяльности потреба самооборони під час козацької революції. Козацькі заколоти XVII ст. покликали їх до життя на східній Україні знову, як органи самоврядування на звільнених від шляхти землях. Таке відживання трапляється часто в історії громадських органів, що занепадають; згадати хоча б селянські самосуди під час нашої революції, що так нагадують громадські суди XVII ст.

З розвалом волости та коповища ячейкою сільського самоврядування могло ще бути тільки село. Але про його самоврядування не доводиться й говорити, коли взяти на увагу, що село цілком і безперечно підлягало панові вже в кінці XV ст.; виборні сільські уряди стали панськими прикащиками, наприклад, отамани на Волині, Поділлі, Подніпров'ю, тивуни в Галичині. На присуд панів апеляції не було; тільки на державця королівщини можна було скаржитися до референдарського суду; в селах з німецьким та волоським правом, як що вони заховали ще свою де-яку автономію з власним судівництвом, з виборним війтом чи князем, апеляція йшла до старости.

Вкінці треба зазначити, що увесь той новий адміністраційний апарат на землях України все ще не розвинувся у бюрократизм. Урядовці не діставали ще платні від уряду, а жили, як й раніш, тільки з «держави», що була звязана з їхніми посадами, з усяких поборів, що їх самі стягали для себе з населення. Посади їхні не вийшли з поняття «тепленького місця», синекури. Фінанси держави не були ще так упорядковані, щоб могли утримати величезний бюрократичний апарат, і тому «тенута»—держання королівщини, одержування всяких «поклонів»—подарунків обов'язкових—були єдиним способом винагороди урядовцям за їхню службу, що була більш честю, ніж фактичним урядуванням

30\17

III

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ.

Еволюція церковных відносин.

Щоб доповнити картину громадянських відносин в часи розвитку грошового господарства на Україні, треба вказати ще на один бік тодішніх відносин, а саме на церковне життя та на релігійне взагалі питання того часу, в якому під релігійними гаслами відбивалися всі суспільні та політичні питання українського громадянства XVI та XVII ст.

Занесення християнства з Царгороду на Україну в X ст. було, як це вже ми чули, одним із засобів вдержати підбиті племена в послухові Київській Русі, а заразом і виразом економічної залежности київської влади від царгородського ринку. Ті два моменти визначали собою тим самим і відносини церкви до князівської влади; з одного боку, голова церкви, київський мітрополіт, настановляється Царгородом, з другого боку, князь держить у своїх руках єпіскопів та нижче духовенство, призначає та скидає їх, як йому до вподоби, не зважаючи густо-часто ані на мітрополіта, ні на церковний суд. Церква стояла, таким чином, виразно на послугах владі і, головно, від неї була залежна. Князівська влада вміла цінити ту послугу й за те давала церквам та манастирям маєтки. Коли-ж замість Київської Русі почали виростати нові економічні та політичні центри, тоді князівська влада в них, розуміючи значіння церкви для себе, наввипередки намагається втворити кожна свою власну мітрополію й забезпечити за нею значіння церковного зверхництва по всій Русі.

Проте, економічне збагачування церкви на Україні приводило що-раз до більшої її самодійности супроти князівської влади. Зменшення князівської влади в XII та XIII ст. на користь феодалам дуже сприяло емансипації церкви від підлеглости князеві; до того ще й татарщина на великім просторі України цілком знищила на якийсь час князівську владу, що дало змогу церкві стати цілком незалежною. Вона вміло зорієнтувалася в обставинах і вже 1267 р. дістала ханський ярлик, що забезпечував їй повну економічну та політичну самостійність. Тоді то виробилася остаточно практика, що духовну ієрархію обірає сама церква на соборах. Після цього посвячує кандидатів царгородський патріарх, а потім світська влада, наділяє їх економічними вигодами. Це й відповідало духові того феодального партикуляризму, що на Україні існував до кінця XIV ст., коли Вітовт зліквідував князів-вотчинників.

XV ст. знову змінило відносини церкви до світської влади. Зменшення царгородських впливів, економічна роля феодального надавання маєтків церкві зблизили знову церкву з державою, і церква знову підпала світській владі. Київський мітрополіт, що від 1415 р., після скасування галицької мітрополії, став знову головою православної церкви на Україні, відділеної від московської, не тільки втрачує канонічну владу над єпіскопами, а ще й сам стає залежним від литовського господаря, що його призначає. Инакше воно й бути не могло, не зважаючи на те,

що так царгородський патріарх як і саме духовенство на Україні вперто боронили незалежність церкви від світської влади. Феодальна роздача маєтків церковним достойникам, перенесення на церковні посади поняття «кормлення»—«хліба церковного», що його роздавала світська влада, конкуренція церковної знати між собою за теплі посади, з одного боку, а з другого, брак екзекутиви в руках царгородського патріарха, що був у турків, робили своє. Спершу до поставлення когось єпіскопом чи мітрополітом вимагається «рекомендації» всіх князів і панів грецького закону, а далі та рекомендація переходить в просте призначування світською владою «своїх людей». І хоча ще собор 1509 р. видав сувору постанову про тих, що «слави ради мирския и властительства еще живу епископу и здраву, прежде преставления его, на тое епископство подкупаються и беруть без совіта и воли митрополита и епископов», але ухвала собору вдіяти нічого не могла, бо ті, що постанову голосували, самі за церковні посади в держави торгувалися. Так, наприклад, р. 1522 «бив чолом владика луцький і острогоський Макарий, аби його обдаровати хлібом духовним— митрополією київською, галицькою і всея Руси, бо митрополит Иосиф за свого життя відступив йому цю митрополію по своїм животі».

Тепер виробилася практика, що призначати владик—це компетенція самої державної влади, а посвячення їх патріархом та собором єпіскопів діло маловажне, що й без нього можна обійтися на одержаній посаді. Так, наприклад, уже в 1498 р. «Александр литовський даде митрополію киевськую и всея Руси Йосифу, епископу смоленскому», очевидно не питаючися згоди собору, що посвятив його тільки через три роки після обняття посади. Посаду здобував той, хто вмів походити біля світської влади, чи то короля, чи магната—своїх меценатів, що не дивилися навіть на те, чи кандидат має, як не духовне підготування, то, бодай, знання письма, а просто призначали владикою того, або стверджували за тим церковну посаду, хто її звичаєм тодішнім собі купив у них, чи обміняв за иншу. Так, наприклад, наступником згаданого вже Макарія став звичайний собі шляхтич Велькевич, що за п'ять років до смерти Макарія випросив собі київську мітрополію і тільки згодом, будучи вже мітрополітом, прийняв посвячення на духовника.

Цілковита ця підлеглість верхів церкви впливам держави йшла в парі з підлеглістю взагалі духовенства пануючій верстві, цеб-то шляхті, що забірала у свої виключно руки державну владу ще до того, як запанувало фільваркове господарство. Виразом цієї підлеглости стала практика «патронату», що починає входити в життя вже в XV ст., яко практика надавання церковних посад з рук приватних людей, чи то землевласників, чи то окремих громад, чи врешті з рук короля, власне господаря литовського.

Право надавання духовних посад, занесене з Царгороду на Україну, здавна практикувалося для фундаторів церкви, щоб заохотити цим багаті верстви до будування церков та забезпечення їх маєтностями: такий фундатор мав право пропонувати кандидата на церковну посаду, не звязуючи, однак, цим єпіскопа, йому вільно було посвятити в попи наміченого кандидата, чи визнати його за негідного й поставити свого. Але

вже на початку XV ст. право пропонування починає переходити у фактичне призначування попів фундаторами, і цим єпіскопське посвячення стає простою формальністю. Разом з тим у XV ст. розвивається инша практика, а саме та, що не тільки фундатори, а всякий землевласник, чи державець навіть, і той присвоює собі те виключне право надавання попівської посади у своїм маєтку, подібно до того, як у містах, що мали право самоврядування, те право належить міській владі. Так виросло право патронату шляхти, що до нижчого духовенства, подібно до того, як встановилося право держави призначати вище духовенство.

Патронат став тепер, в умовах, грошового господарства такою самою приналежністю фільварку, як і всяке инше підприємство, став не тільки почесним правом, а й джерелом доходу. Зміст цього доходу полягав не тільки в ціні, що її платив кандидат на посаду свому патронові, а й у всяких матеріяльних користях, що їх одержував патрон з частини церковних доходів та з присвоювання собі церковного судівництва. Ми маємо багацько доказів тому, що патрони «по всим иміньям в справи ся духовние вступають, судять и оправдують и роспусти (розводи) чинять и вини духовние на себе беруть, а протопопом до иміній в'їзджати и справ духовних судити и справовати забороняють». До того ще й самі церковні маєтності стали ласим куском для шляхти, тому вона кладе свою захланну руку і на них, і коли буває вакансія, цеб-то коли церковну посаду не обнято, використовує цю вакансію найдовше. «Церкви и церковное иміние в моц, в справу і завіданье свое беруть, — нарікає одна з попівських жалоб, — и на себе уживають, а в том дей часі, не только имінія и фольварки нищать и подданих браньем и вимоганьем на них незвиклих чиншов и податков пустошать и розгоняють, але й листи, и привилеи и фундуши предков ваших (тоб то вел. князя) и теж князівские, панские, землянские, и инших розного стану людей поданья, давние и теперишние и скарби церковние за справою их невідомо гді чинуть—за чим и добрам церковним зменшенье и розобранье кгрунтов от разних особ звикло се діяти».

Таким чином в умовах грошового господарства наступило фактичне покріпачення церкви, з одного боку, державою що до вищих посад, а з другого—шляхтою що до нижчих. Церковна посада стала предметом торгівлі так з боку її патрона, як і з боку кандидата на ню. Церкви та манастирі, як православні, так і католицькі, вважається виключно за джерело доходів; його продається та здається в оренду першому ліпшому, що платить краще, ніж инші. Так, наприклад, мінімальне чоломбиття з Печерського манастиря на початку XVI ст. річно давало 500 злотих; волинський магнат кн. Чарторийський заставляє тодіж за 400 злотих на один рік своє «имене власное, отчизное—монастир чесний хрест с церквою и островом—всім з дворцем монастирским».

Але оскільки нижче духовенство в таких умовах зійшло на становище звичайних експлоатованих чиншовиків на своїх посадах, остільки духовенство вище, єпіскопат, виростає в преможних королівських, инколи й приватних, князівських феодалів-державців, що не тільки допомагають тій експлоатації, а ще й самі експлоатують, торгуючи церковними наданнями на своїх маєтностях нарівні з панами-шляхтою.

Деморалізація церкви й розколи.

Така еволюция церковного життя на Україні, що в умовах фільваркового господарювання, мала, яко безпосередній свій наслідок, цілковиту деморалізацію духовенства, довела до розколу духовенства на два ворожі один одному табори: з одного боку, вона замкнула в собі нижче духовенство ненавистю до шляхти, що їй мусило так солоно платити з кожного свого приходу, та злобою на власних зверхників церковних, що ту експлоатацію не тільки не припинювали, а ще й самі допомогали, не зважаючи на формальні протести церковних соборів. З другого боку, вона об'єднала церковну ієрархію з пануючим шляхецьким режимом спільними інтересами експлоатації, жадобою легкої наживи, роскішного життя, торговельних баришів.

Владики не гірші ще були підприємці в торгівлі збіжжям та взагалі продуктами сільського господарства, ніж шляхта. Холмський владика не менше посилав збіжжя до Гданська, ніж кн. Корецький, як про це свідчить його договір 1583 р. з одною з гданських фірм на доставу великого транспорту жита і пшениці. Як далеко зайшли владики, ганяючись за посадами, за доходами з маєтків, показує не тільки знайома вже нам торгівля посадами з підкупами та хабарами, а ще й ті формальні битви та походи церковних феодалів одного на одного з метою доведення свого права на експлоатацію збройною силою.

Найбільш голосна баталія між владиками сталася в 1565 р. за володимирське владицтво. На нього дістав був право пан Борзобогатий,—гарне мав і назвисько,—проте, холмський владика Лозовський хабаром на князівському дворі випросив собі унеуважненя того надання і перенесення його на себе. Але Борзобогатий на це не погодився, бо й сам заплатив великі гроші за посаду, і віддати владицтва не хотів. Тоді Лозовський з військом, кілька тисяч, з гарматами пішов здобувати владичний замок, що в ньому сидів Борзобогатий. Лозовський здобув гарматним вогнем замок, багацько людей при тому побив, спалив собор, і владицтво осталося таки при Лозовськім. Борзобогатого винагороджено було тим, що дістав владицтво Луцьке, не зважаючи на те, що не був духовною особою. Борзобогатий, проте, тим не вдовольнився і, махнувши рукою на володимирське владицтво, задумав стати ще й жидичинським архімандритом. Прийшло знову до оружних боїв, на цей раз зі старостою луцьким кн. Пронським, що після довгого кровопролиття вибив, нарешті, Борзобогатого. Що ж робили тепер обидва ці владики на своїх посадах? Борзобогатий в Луцьку пороздавав церковні маєтності своїм зятям, а Лозовський поділив поміж своїх дітей, а саме владицтво «спустив» за добрі гроші ігуменові Печерського манастиря Хребтовичу; Хребтович знову, не маючи змоги сам управляти далеким владицтвом, відступив його свому братові, зятеві Лозовського, що був володимирським війтом, уповажнюючи його «всих потреб и справ своих церковних епископа володимирского и берестейского постерегати, пилновати и всим тим потребам досить чинити».

Такі випадки були тоді річ звичайна. Так, наприклад, луцького єпископа Терлецького обвинувачує автор «Перестороги»,—полемічного пам'ятника початку XVII ст.—«в двоженстві, в забиттю Филипа маляра в мешканью в чужолостві з братвою роженою по инших скверноді-

ствіях, в обцованію з злодіями, що ему воли до кухни его воживали, в кованью фалшивих червоних золотих». Громом кидає на його голосний тоді проповідник Іван з Вишні: «колько еси за своего сьвященства живих мертво к Богу послал: одних сіканиною, других водотопленою, третих огнепальною смертію от сея жизни изгнал»? Ціла низка судових актів свідчить, що він грабував попів, вбивав, ув'язнював, забірав їхнє майно, що робив ще перед самою смертю оружні походи, насилував дівчат, труїв своїх суперників, наприклад, жидичинського архімандрита. Не кращий був і львівський єпіскоп Гедеон Балабан або безграмотний перемиський владика, що на цій посаді опинився із слуги перемиського старости. Борзобогатий з Луцька запечатав всі церкви в Луцьку за те, що попи не заплатили у свій час данини, а по його смерті його невістка, що жила з ним, «с церкви соборнои взяла крест золотой, роботи вельми коштовное с камнем, который стоял тисячу злотих, виняла камень великий дорогий из образу пречистое и до Каданска продати отослала, которого щацовано 600 толяров», а син його вивіз ще й збіжжя, всю худобу, порозганяв манахів, келії спалив на поташ.

Цілком зрозуміло, що такі відносини в церкві поглибляли й без того широку вже прірву між нижчим та вищим духовенством, поневолювали просте духовенство, забите й так уже правом патронату та орендами церковних приходів в руках євреїв чи инших підприємців. З другого боку, вони остаточно підкопали авторитет церкви серед населення так з упривілейованих, як і невпривілейованих станів, та дали почин до поширення на Україні, з одного боку, реформатських течій та єресів, а з другого, підготували грунт до об'єднання православної церкви з католицькою.

З реформатського руху того часу в першу чергу слід згадати про протестанство, що зайшло на Україну через Польщу із Заходу. Протестанство—це була течія не так серед пригнічених станів, як серед шляхти. Шляхта здавну заздрим оком дивилася на те, як ростуть маєтності церковних магнатів, на їхні доходи з церковних посад, і, не вдовольняючись одним правом патронату, бажала ще прибрати ці маєтності до своїх рук. Гасло секуляризації церковних маєтків, що оголосила його де-яка частина земельної аристократії, йде поруч зі складанням громад лютеранських, кальвінських та гуситських серед міського та шляхецького населення. В звязку с цим реформатським рухом і з'являються на Україні такі видання, як Псалтир протестанта Фіолі, друкований 1491 р. у Кракові, писання лютеранина Франца Скорини початку XVI ст., що дали «Біблию руську к наученню людем посполитим своему прироженому рускому язику к науце всего доброго», Пересопницьке евангеліє 1556 г., писання Симона Будного та инших, що писано їх «простою, посполитою» мовою.

Правда, той рух протестанський не розвинувся в нас до таких розмірів, як, наприклад, в Польщі та на Литві, але все таки мусив бути дуже значний, коли про нього згадує кн. Курбський, мовлячи, «множество православних дворян охотно ринулися в пространний і широкий путь, сиріч в пропасть ереси лютерскія и других сект». Особливо ширилося протестанство на Волині та на Поділлі, але йому швидко конкуренцію зро-

бив занесений з Московщини сектанський рух «жидовствующих» (жидовинників), поширений головним чином серед міщанства, що крім заперечування догматів науки християнської церкви про трійцю та божество Христа не визнавав ще й даного суспільного укладу з його державою, податками, з станами, що виступав проти війни. Це була найлівіша течія сектанства, що її проповідували Косий, Гнат; завдяки свому радикалізмові вона не знайшла собі прихильників серед шляхти, зате серед міщан на Волині та на Поділлі мала досить багато послідовників в XVI ст. Тоді ж на Україні, головним чином, серед шляхти, впливова була й дуже поширена ще одна секта: соціянізм або аріянство, що витиснуло згодом инші секти і існувало до половини XVI ст., находячи собі багато прихильників і серед козацької знати. Секта ця зайшла на Україну в половині XVI ст. з Польщі, мала багато своїх громад на Київщині, на Поділлі, де головою секти був подільський воєвода Іван Сінинський. Проповідувала вона, що Христос не був богом, а людиною, що сам бог—це абстрактна одвічна сила—логос, одкидала обрядові формальності, ієрархію та взагалі ставала на раціоналістичний грунт, подібно до секти «жидовствующих».

Ті реформатські та сектанські рухи, що були наслідком, з одного боку, підупаду церковного авторитету та деморалізації духовенства, а з другого, свідчили про змагання шляхти не тільки еманситуватися від впливів духовенства, як це було в Польщі, а радше, щоб ним заволодіти, не мали в нас, проте, придатного грунту до свого розвитку і швидко зникли, не дійшовши, як слід, до широких кол населення. Церковна реформація зі своїм знаменитим гаслом: cujus regio, ejus religio, ц. т. чия влада, того й віра, що довела до великих громадянських заколотів в XV та XVI ст. в Чехії, Англії та Німеччині, була, як сказано вже, боротьбою земельної світської знати за емансипацію з-під впливу церкви, боротьбою за секуляризацію церковних маєтків на користь феодальній знаті. Така сама була вона і в Польщі, де в 1605 р. довела навіть до громадянської війни шляхти з церквою та її фанатиком-опікуном, королем Жигмонтом, до війни, що зветься рокошем. НаУкраїні, проте, справа не так емансипації шляхти з-під впливу церкви, як радше підлеглість церкви шляхті, була давно вже вирішена; через те шляхті на Україні й не доводилося піднімати цього питання так гостро та з насильством, як це було в Польщі. Вона,—ця українська шляхта, й не відограла тому ніякої ролі в рокошові, а хоч і взяла спочатку в ньому участь, то швидко ставала на бік королівської партії, як-що не відходила зовсім від боротьби. Її реформатські рухи, її гасло cujus regio, ejus religio були радше охороною вже існуючого ладу, ніж змаганням до його зміни, були радше відповіддю на змагання церковних православних феодалів стати в державі поруч з панами, емансипувати церкву з-під існуючої вже залежности від панів, ніж змаганням виробити собі цю підлеглість церкві. От через що й реформатський рух не мав на Україні грунту для свого поширення і швидко припинився в умовах нового руху, нової ідеології класової боротьби, що більш відповідала реальній сучасній дійсності: Цим новим рухом і була боротьба за й проти унії, боротьба, що розвинулася наприкінці XVI ст. і тяг-

нулася аж до козацької революції в XVII ст. на східній та мало не до кінця XVIII ст. західній Україні.

Берестейська Унія. Зародження католіцізму на Україні є таке давнє, як давні були звязки України з католицьким Заходом. Але доки Царгород стояв ще міцно на ногах і Київ залежав від його ринку, католіцізмові важко було переходити на українські землі. Картина змінилася, коли Царгород почав занепадати, а звязки із Заходом в XV стол. зробилися жвавіші, тоді й разом з тим почали падати його значіння і впливи, а вкупі я ними і зверхність та значіння його патріархів. В Галичині це наступило вже раніш, після приєднання її до Польщі в XIV ст., на инших землях України трохи пізніше, ц. т. аж після того, як Царгород забрали турки в 1453 р. Правда, вже в 1385 р. після хрещення Литви на католицьку віру, жменька покатоличеного боярства на Литві здобула де-які окремі маєткові привілеї, та на українських землях значіння православ'я було ще в силі. Православне боярство цілком не було упосліджене в порівнянні з католицьким, не зважаючи на згадану постанову 1385 р. Ми знаємо, що ще в 1563 та 1608 р. р. грамоти королівські підкреслюють на Україні рівність панів, шляхти й бояр грецької віри з католиками, не зважаючи на те, що процес полонізації та католичення українськоі знати девершував саме тоді свій побідний похід на схід, не зважаючи на те, що в містах католики мали вже цілковиту перевагу над православним міщанством.

Похід католіцізму на українські землі набрав свого головного значіння перш за все в боротьбі шляхти з українськими містами, і тут він, приносив з собою політичне упослідження православних перед католиками. Серед шляхти релігійні ріжниці не мали такого значіння ніколи, і похід католіцізму та полонізації грав у неї більше культурну, ніж політичну ролю. Яко такий, він був результатом напливу західньої, романської культури, що йшла на Україну разом з розвитком грошового господарства і витискувала східньо-візантійську культуру з її натуральним господарством та феодальним укладом. Тісні торговельні звязки з Заходом давали широку дорогу тому походові, примушували українську шляхту засвоювати собі західню культуру, щоб зрівнятися знанням, звичаями та чемністю із польськими панами. Заснування єзуїтських шкіл, у другій половині XVI ст., на західній Україні й було відповіддю на цю нагальну потребу української шляхти, що бажала виховати себе і своїх дітей в латинських школах, на західній політурі. Реформатський рух на Україні XVI ст. був також почасти одним з проявів тієї західньої течії культурної, що залишила глибокий свій слід і на православних школах та навіть спричинилася, в XVI ст., до досить гострої боротьби серед самих православних, цеб-то між візантійським старовірством, консервативним та аскетичним, і раціоналістичним культурницьким напрямком Заходу. Представником того впертого старовірства був знаменитий проповідник Іван з Вишні, непримиренний ворог не тільки тодішньої деморалізації духовенства та класової екплоатації боярства, а ще й усякого західнього новаторства в науці, у звичаях, у вірі, що в них вбачав він джерело тієї експлоатації й тієї де-

моралізації. Але хоч як погрожував і проклинав новаторство наш старовірний аскет-моралізатор, школи пройmалися новаторством і, виростаючи серед реформатського руху, як гриби після дощу, ставали розсадниками латинської культури, хоча і вбраної в православну форму «схизматиків», як звали єзуїти прихильників грецької віри. Першим огнищем такої нової школи стає Острог 1580-их років, де заснував її той кн. К. Острозький, що його загально вважають за палкого оборонця православ'я, але що власне був індиферентом в релігійнім питанню з деяким нахилом в бік реформації.

Очевидно, серед таких умов не могла вдержатися при давньому своему значінню православна віра. До її занепаду спричинилися ще инші, хатні, сказати-б, обставини, а саме внутрішні та економічні, як і політичні відносини серед самого духовенства, що не менш рішуче вплинули на вирішення релігійного питання на Україні. Я вже сказав, що грошове господарство розділило духовенство на два ворожі один одному табори: церковних феодалів, об'єднаних інтересами експлоатації з шляхтою, та нижче духовенство, що на своїх плечах також несло частину тягару тієї експлоатації однаково, як на селі, так і в місті, що й робило його спільником однієї недолі з хлопами та міщанами.

І саме те вище духовенство, ганяючись за маєтками та доходами, і почало відчувати потребу рівняти себе з упривілейованим католицьким духовенством, що після короткого реформатського руху знову стало правою рукою шляхецької влади в Польщі. Для нього не було иншого виходу, як не було иншого виходу і для шляхти української, що склала Люблинську Унію. З одного боку, латинські попи не хотіли з ним рівнятися, свідомі своєї культурної та соціяльної переваги, як не хотіла й не могла навіть рівнятися з ним гербова шляхта, з другого боку, для них велике значіння мало мати права та привілеї латинського духовенства в польському сеймі. З одного боку, ненавиділо його нижче духовенство, ненавиділо його, головним чином, міщанство за його братання з шляхтою, за його спільний з нею похід на міську торгівлю, з другого боку, не було для його ніякого авторитету, що міг би захищати його чи перед влізливими братчиками, що втручалися у церковне господарство, чи перед латинським попівством, що зневажливо прозивало його схизматиками. Одинока підпора православної церкви—Царгород, упав ще в 1453 р., і голова та оборонець української церкви, царгородський патріарх, сам став тепер жити з милостини її, сам став прошаком ласкавого хліба з України,—а тому що єпіскопи не поспішали висилати данину патріархові, не зважаючи на його просьби та погрози, патріархи самі приїздили за десятинами, і, не одержуючи їх, напускали братства церковні на владик, доручали їм деякі контрольні функції; це ще гірше дратувало єпіскопів, що, як каже львівський владика Балабан, «й чортові готові були-б запродатися, щоб тільки звільнитися від проклятих братчиків».

А треба знати, що церковні братства, розвинувшися під час реформатського руху на Україні, були найзавзятішими ворогами єпіскопського свавільства; не маючи сили боротися з шляхтою, виливали всю свою ненависть на єпіскопів, що напосідалися на них, посилали в

Царгород скаргу за скаргою до патріарха, просили усунути, «скверни-телів і блудників»,—очевидно надарма. Бо що ж міг зробити патріарх, що й сам собі не міг допомогти?

Це й поглиблювало прірву між суспільністю та її владиками ще більше, а ті, щоб позбутися «шевців та сідельників», і пішли на унію з Римом та з ксьондзами в Польщі, щоб таким чином знайти собі оборону проти власних «вірних». Перейти зовсім на латинську віру за прикладом шляхти православні єпіскопи не могли, бо це привело б до цілковитого розриву з закам'янілими у православ'ю громадами; зоставався єдиний шлях—унія з Римом, що запевнювала непорушність грецького обряду, а тим самим не дратувала ока й уха латинською новиною побожнім масам, що для них форма, обряд важливіша від змісту—і вся вага релігії полягає не так в догматах, як саме в ритуалі зовнішнім.

Питання про унію не було нове на Україні. Про неї говорили на Україні завжди, коли було вищому духовенству скрутно.—Так, ще за Данила велися розмови з Римом, щоб за його допомогою оборонитися від татар та татарських людей. У 1396 р. вів з папою переговори мітрополіт Кипріян, 1415 р. вів у Римі переговори мітрополіт Цамблак; за унію голосував на флоренцькому соборі, 1439 р., мітрополіт Ісидор, коли малося на меті унією врятувати Царгород від турків; Ісидор дістав тоді навіть титул кардинала. Проте, боротьба князів-феодалів проти Литви на якийсь час припинила була справу з унією. Вперше реформаційний рух підняв питання про унію знову в 1560-их роках, коли пропагувати унію на Україні та в Польщі почав відомий латинський проповідник Петро Скарга. Схилятися до неї починає тепер навіть кн. Острозький у свому листі 1593 р. до Потія. А тут ще лихо,—патріарх Єремія, прибувши на Україну, зробив цілий заколот, скидаючи з посад немилих братчикам єпіскопів. Становище церковних православних феодалів було дуже скрутне, воно вже й так погіршало ще з приводу реформації, що загрожувала підлеглістю самих церковних достойників шляхетному можновладству; тепер почали відроджуватися ще й церковні братства. Рятуватися від цієї загрози, головним чином, від церковних братств, можна було тільки через унію з католицькою партією в Польщі, з королем, католицькою шляхтою та з католицькою церквою, з агентами її, єзуїтами.

Тепер питання про унію на Україні стало ще актуальніше. Підняв його відомий уже нам львівський владика Балабан ще в 1590 р. Завдяки йому того-ж самого року відбувся навіть з'їзд єпіскопів у Бересті, де складено було декларацію про унію. Декларацію підписали Терлецький з Луцьку, Пельчицький з Пинську, та Збируйський з Холма. Згодом до них пристав Потій з Володимира та київський мітрополіт Рогоза. Р. 1595 в Бересті відбувся новий з'їзд єпіскопів, і на цьому з'їзді було виготовлено остаточно акт унії православної церкви з католицькою. Православна церква переходила під зверхність римського папи, приймала догмати римської церкви про походження св. духа, але залишала собі давній східній обряд. Акт цей затвердив король і папа ще того самого року, а р. 1596, нарешті, унію урочисто оголошено було на церковному соборі в Берестю.

Так мало довершитися нове, ідеологічне об'єднання українських земель с польськими. Але воно далеко було від свого повного здійснення. Заходи церковних феодалів біля унії викликали відразу ж рішучу опозицію до неї з боку нижчого духовенства, а головним чином з боку міщан, та навіть і з боку деяких князів, як-от обох братів Острозьких з прислужною їм деякою волинською шляхтою. Нижче духовенство та міщанство вбачили в унії з римською церквою новий похід земельної знати на себе, на свої вже и так вкорочені права, бо унія віддавала їх тепер ще в підлеглість церковним феодалам єпіскопам. А тих декілька князів, що, спіраючися на православну віру, випросили собі були на Люблінськім сеймі все таки деякі застереження для своєї давньої феодальної влади, тепер, хоч і байдужі до православноі віри—не даром кн. Костянтина Острозьского прилучали до єреси реформатської—тепер, як кажу, з приходом унії, бачили остаточне нищення давніх їхніх феодальних впливів та давнього їхнього феодального значіння. Не даром кн. Острозький погрожував навіть, що підніме всю волинську шляхту проти унії. Була проти унії й деяка шляхта, що в неї унія відбірала повне хазяйнування над церквами,—оддавала ті церкви під охорону єзуїтам та папі. Вся та опозиція зібралася навіть на окремий церковний собор, знов таки в Бересті, одночасно з уніятським собором, перетягнула погрозами на свій бік львівського й перемиського єпіскопів, що повірили в дійсність тих погроз, і на тому самому соборі прокляла уніятів, як прокляли уніяти схизматиків.

З боку міщан та нижчого духовенства опозиція проти унії була дійсно бойова. Виявила вона це не тільки в гострій полеміці з уніятами та єзуїтами в письмі, а ще й активними виступами, наприклад, коли міщане вбили уніятського єпіскопа Кунцевича у Витебську, р. 1623. Не така була вона з боку магнатів-протекторів православ'я. Тут була вона здебільшого тільки голою демонстрацією і скінчилася як-що не покатоличенням тих самих магнатів, то, бодай, тим, що вони байдуже ставилися до питання віри, взагалі, коли це питання перестало мати для них будь-яку вагу в нових соціяльно-політичних умовах, коли, нарешті як це побачимо далі, їм самим довелося боронитися від своїх співвизнавців, захищати від них цілість своїх маєтків та непорушність свого права на експлоатацію. Як-що-ж тепер, на православнім соборі в Бересті, та ще й після нього через якийсь час, вони виступили проти унії, то робили це не тому, що дорога їм була «руська віра», а тому, що руська ця віра давал їм можливість безконтрольно панувати над церквою у своїх маєтках. Унія цю можливість почасти касувала, вони через те й ставили опір унії спершу, але коли опинилися проти своїх одновірців, то або перейшли в католіцізм і стали найзавзятішими ворогами православних, як наприклад, кн. Вишневецький, або коли й залишилися при давній «руській вірі», то вважали за зайве виступати на захист «схизматиків», що почали їм робити стільки прикростей козацькими заколотами. Це вже виявилося під час рокошу, ще до унії, коли українські православні пани, занепокоєні козацькими заколотами 1590-их років, не то що взагалі не взяли участи в громадянській війні проти єзуїтсько-королівської партії на боці польських протестантів, а ще й ті,

що були навіть на боці рокошан, зрадили їх і перейшли, з брацлавським воєводою Збаразьким, до королівської партії.

Таким чином, боротьба проти унії була фактично справою одного міщанства та нижчого духовенства, доки згодом на допомогу православ'ю не прийшло козацтво з своїм економічним та соціяльним програмом, прикритим релігійними гаслами. Але наразі ця боротьба виявилася здебільшого жвавим рухом церковних братств проти уніятських владик та єзуїтських колегій, виявилася у жвавій полемічній літературі за і проти Унії. Церковним братствам з їхніми братськими школами, з їхнім консерватизмом впертого міщанства й довелося стояти в центрі тієї боротьби, витримувати з важким напруженням наступ уніятської ієрархії на них, що вкупі з єзуїтами старалася за всяку ціну знищити цю останню твердиню православ'я з її школами, з її полемістами. Найбільше славилися в цій боротьбі львівське ставропігіяльне братство та острозьке братство з їхніми гарно поставленими школами, де далі на перше місце, висовується молоде братство київське, виховане під боком у козацтва, з своєю вищою школою, згодом Могилянською академією.

Завдяки релігійній полеміці вкупі з поширенням друкарської штуки літературна творчість того часу дуже оживилася. Вся система братської школи поставлена в дусі виховання гарних апологетів православ'я, вся література того часу обертається головним чином біля питання Унії. З кращих протиуніятських творів того часу згадати слід такі, як «Апокрізіс» Філалета-Бронського, що його написав він на замовлення Костянтина Острозьского, в 1598 р. у відповідь на книжку Скарги про берестейський собор; він спірався на історичні, політичні та теологічні висновки, на принціп шляхецького демократизму; писання Івана Вишенського, що згрунтовані були на ідеології нижчого духовенства та широких народніх мас, повні їдкої критики церковного можновладства взагалі; голосний, врешті, анонімний трактат з міщанських львівських кол братських «Пересторога» та нарешті «Тренос» Мелетія Смотрицького. З уніятських писаннів згадати треба писання Потія й перш за все його «Антікрізіс», що мало бути відповіддю на «Апокрізіс».

Характерним для тодішньої літературної творчости є не тільки її полемічний зміст, а й нова книжна мова, що виробилася в цій полеміці в якусь-то сумішку з староцерковної, народньої, та білоруської мови, дуже прикрашену полонізмами. Вона й панувала в українськім письменстві до XVIII ст. з більшими та меншими змінами, доки остаточно не відступила місця народній мові.

От такі-то були умови тієї цікавої доби в історії класової боротьби на Україні, що в ній класові змагання вперше вперлися руками й ногами в релігійну форму. Вони нагадують трохи релігійну боротьбу на заході Європи,нагадують чеську та німецьку реформацію. Ця релігійна форма й прикривала класові змагання на східній Україні до половини XVII ст., а на західній майже навіть до кінця XVIII ст. А тепер поглянькмо, як розвивалася ця боротьба, як з релігійної ступнево переходила на політичну платформу, і що до того переходу спричинилося.

ВІДДІЛ СЬОМИЙ.

КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦИЯ.

СУПЕРЕЧНОСТІ ШЛЯХЕЦЬКОГО УКЛАДУ.

Натуральне господарство в умовах товарового виробництва. Однобічний розвиток товарового виробництва в Польщі та на Україні зокрема, що приспішили його політичні умови XVI ст., вже наприкінці XVI ст. являв собою дивну суперечність. З одного боку панував грошовий фетишизм, широко розсівшися по містах та на фіальварковому господарстві, з його вивізною торгівлею, а з другого, цілковите замкнення цілих околиць в натуральному способі розподілу, цілковите відрізання міста від участи в широкім товарообміні краю. З одного боку — широкий грошовий оборот, продукція на продаж, на ринок, а з другого — відсутність накопичування грошового капіталу, відсутність росту торговельного, купецького капіталу, відсутність широкого внутрішнього ринку. З одного боку — гарячка добути у всякий спосіб з сільського господарства грошовий капітал, з другого —що-раз більше споживання його, витрачання здобутих засобів на роскішне життя, коротко, знищення набутого капіталу.

Та суперечність грошового господарства на Україні, що ледве чи найде для себе порівняння в господарських системах Заходу, що таки глибоко відріжнявся від економічних тодішніх відносин сусідньої Московщини,—та суперечність, як кажу, була неминучим наслідком тих економічних та соціяльних умов, що склалися на Україні на протязі XVI ст.,—була природою шляхецької диктатури в Польщі взагалі. Шляхецька диктатура з її фільварковим господарством виросла на вигідній торговій кон'юнктурі XVI ст.; раз дійшовши до перемоги економічної і соціяльної над иншими станами, вона вже провадила свою політику до кінця. Виснажуючи громадянські соки на своє існування, забиваючи міського конкурента до решти, вона перетворювалася таким чином на паразита, що висмоктував економічний організм краю, і з свого боку не давала йому нічого, крім нових вимог і данин, що експлоатувала продукційні сили краю до решти, а не спричинялася до дальшого

їхнього розвитку. Оттакі-то були риси чудацької тієї шляхецької економіки, що замкнула село в натуральному способі розподілу та дала голих паразитів суспільства. Все те глибоко коренилося у фільварковій господарській системі в Польщі та Україні, в умовах однобічного виробництва краєвого, що тепер ішло скорше до регресу, ніж до господарського прогресу, на який вступила Україна в кінці XV та на початку XVI ст.

Ознакою цього регресу був передусім занепад унутрішньої торгівлі, унутрішнього товарообороту. Економічна політика давнього феодала,, що перейшов тільки на грошовий рахунок, мала тенденцію, з природи самого вже свого існування, обставити себе як найвигіднішими умовами для вивозу своїх продуктів і привозу для себе потрібних товарів з-за кордону. Через те вона, супроти що-разу більших фінансових потреб держави на армію, двір та урядовців, старалася справу поставити так, щоб митна система та всякі торговельні оплати й побори, що ними головним чином держава покривала ті потреби, не обтяжували, однак, власних їхніх доходів, того ж таки феодала, а виключно купецьку торгівлю та міське виробництво. До того вона де-далі зробила з унутрішньої митної системи ще й джерело власного доходу. Це саме й було основною причиною занепаду внутрішньої торгівлі, що почала вже душитися в дикій митній системі, у відсутності ширшого ринку для себе.

Але ми бачимо ще й инші ознаки занепаду господарства тих часів; це були: високий ріст цін на продукти, загальна знижка грошового курсу та утяжлива регламентація товарообміну.

Знижка грошового курсу сталася від того, що в XVI ст. в Європі взагалі знизилися ціни на дорогий метал завдяки припливу його з Америки. До цієї загальної причини приєдналися ще свої, специфічно місцеві умови. В Польщі не було заборонено вживати чужоземної монети у внутрішньому обороті, тому поруч з польською монетою ходила й чужоземна. Вона то і взялася витискати гіршу від себе польську монету, що її бив усякий, фальшуючи лігатуру, як це ми бачили на прикладі єпіскопа Терлецького. Це мало дуже важливі наслідки: по-перше, гроші взагалі втрачували свій недавно набутий фетишизм і ставали звичайним товаром, що його скуповували та продавали не по формальній його вартості, а залежно від попиту та його ціни, яко звичайного дорогого металу; по-друге, польська монета—золотий польський почав падати у своїй ціні та втрачати попит на себе; так, наприклад, золотий угорський, що мав в XV ст. однакову формальну і фактичну вартість з польським золотим, вже в 1545 р. продавався за 50, в 1601 р. за 70, 1616 р. за 120, в 1625 р. за 160, у 1635 р. за 180 золотих польських.

Відповідно до цього зменшення грошової вартости, а ще й завдяки величезному утрудненню внутрішньої торгівлі через важку митну систему і шляхецькі оплати, росли ціни на продукти нечувано швидко. Автор економічного трактату, в 1641 р., дає нам цікаву таблицю цього зросту цін на протязі півстоліття: в 1580 р. камінь перцю продавалося за 300 зл., камінь цукру за 180 зл., гривну срібла так само за 180 зл., чверть пшениці за 16 зл., чверть овса за 45 зл., гарнець вина за 45 зл., в 1640 р. ціни на продукти виросли майже на 300%, і названі продукти

продавалося вже: перець за 1000 зл., цукор і срібло за 600 зл., пшеницю за 54,5 зл., овес за 16,5 зл., вино за 150 злотих.

Шляхта не бачила, що до такого піднесення цін приводить власна господарська система, а нарікала на недобросовісність та змови купців і ремесників. Щоб припинити цю дорожнечу, вона в 1630 р. береться сеймовими постановами встановляти примусові «прейскуранти», ц. т. назначувати згори такси й ціни на товари, загрожуючи тюрмою продавцям, що важилися торгувати дорожче. Це ще більш, як пише згаданий автор, підогнало ціни вгору, бо, «скоро тільки почали ухвалювати такси на річи й товари, люде купецького стану, на знегаву публичного права і явну непослушність, почали утаювати свої товари, продавать їх потайки тільки знакомим і повірникам, по цінам, яких хотіли, а иншим, хто того потрібував, продавати не хотіли».

Підупад міської торгівлі гальмував ще більш розвиток ремества, припиняв таким чином взагалі розвиток товарового господарства, і широкі маси, замісць того, щоб розвивати далі ринковий спосіб розподілу товарів, поверталися мимохіть до натурального способу розподілу-замикалися в тісних рямцях місцевого обороту. До того ще й місто відрізувалося зовсім від взаємин з селом, що задовольняло тепер господарські свої потреби або шляхом обопільного обміну на місці між самими селянами, або на тісному місцевому ринкові—в корчмі, у свого орендаря, шляхецького заушника, що торгував, як не купленими для пана за кордонами товарами, то продуктами фільваркових його ремесників. Корчма з орендарем замкнула село навколо свого фільварку, приневолила його жити давнім, натуральним способом обміну, обходячись без міста. А шляхтич радів з того замкнення села, бо через орендаря збірав всі лишки продукції у селян для себе і гнав її своїми прикащиками-шафарами на продаж в Гданськ, набиваючи кешені закордонними талярами.

Але де-хто думав-би, що шляхтич, сконцентрувавши у своїх руках все економічне життя, бодай на своїм фільварку підтримував зріст торговельного капіталу, що не мав уже собі грунту в місті. Цього, проте, не було. Шляхтич, що задушив зріст грошового капіталу в місті, ставився до нього взагалі з погордою, забороняючи купцювати шляхті. Свою торгівлю з заходом він розумів уже не як засіб для збірання грошового капіталу а як засіб, найвігідніше влаштувати своє життя, як найбільше бити в очі своїми роскошами, хоча й не мав на це потрібних коштів. Він хоч і складав умови на доставу збіжжя на Захід, але вважав, що самому особисто торгувати—це не шляхецьке діло,—особисто самому бути купцем вважав за пониження свого стану, своєї гідности, але на купецькі бариші був ласий, коли вони йшли в його кешені за його продукти або за продукти його підданців; продавав їх, звичайно не сам—на це не погоджувався шляхецький гонор, — а його орендар та шафар. І тому-то, з одного боку, вся його продукція, все його господарське підприємство скероване було виключно на те, щоб здобути як найбільше товару на продаж, а з другого, це було підприємство не торговельне, бо увесь його зиск, всі його бариші призначається на саме тільки споживання.

Звідци й розвивався екстензивний, грабіжницький характер шляхецького господарювання, з його нищенням лісів, з припиненням росту продукційних сил. Потреби почали рости швидче, ніж можливість їх задовольнити з власного підприємства, а її шукають не в інтензивнішім господарюванні, тільки в збільшенні данів з підданих та панщини, в дикім висмоктуванні селян орендарем на селі за допомогою його корчми з горілкою, шукають не лише у всяких здирствах з міського виробництва, головним чином, з міської торгівлі митами та нечуваними оплатами, а ще й у торгу церковними посадами, в збіранні собі доходів з церковних треб, в накладанні тяжких данів за виконування релігійних обрядів, у здаванні в оренду церков, манастирів, у спекуляції церковними отпустами. Шляхецьке господарство увесь час не тільки не збільшувало свого основного капіталу, а в такий спосіб нищило його, вбивало всі соки його росту та раз-по-раз тяжче налягало на суспільство ростом своїх потреб, паразитським висмоктуванням того суспільства, де попало та як попало.

Загострення класовых відносин. Найбільше давався в знаки той шляхецький паразитизм селянству. До волочної реформи селянство ще сяк-так держалося; але після того, як було її переведено в життя,—це закінчилося на східніх землях на початку XVII ст.,—після остаточного розвалення дворищних господарств, якщо вони місцями вдержалися, селянство віддане було цілком уже на поталу шляхті. Дроблення селянських грунтів, обезземелювання селян, зріст панщини та чиншів —все це разом лилося, як з відра, на голову дрібного хлібороба, підривало його господарство, зменшувало його прибутковість, а самого хлібороба віддавало на ласку й на неласку пана-дідича.

Дроблення селянських грунтів у другій уже половині XVI ст. набувало в Галичині та Холмщині жахливих розмірів, а далі перекинулося воно на схід, на Волинь, Поділля, Чернигівщину, Пинщину. Наприклад, на Холмщині в 1589 р. поруч 2.825 ланових господарств було 2669 безземельних, малоземельних, що мали не більше як ¼ лану, а в Белзщині поруч 2375 ланових було 2837 малоземельних; в Городельщині в 1578 р. поруч 185 ланових було 483 самих загородників. Як швидко йшла загибель дрібного сільського господарства, про те свідчить величезний зріст «комірників», цеб-то таких, що не мали своєї хати, та «загородників» і «халупників», що мали тільки своє житло. Наприклад, уже 1569 р. в Белзщині на 4938 малоземельних тільки 2222 мали бодай таку сяку ріллю, 2716 й того не мали, були тільки халупниками та комірниками, а з них тільки 248 мали свою худобу, а инші не мали й того. У XVII ст. цей процес пролетаризації села не тільки що-далі ріс на західній Україні, а й швидко поширювався на схід, спричиняючи велику селянську нужду.

Не в однім, проте, дробленні селянських ґрунтів та обезземелюванні господарств їхніх було все лихо. У парі з ними йшов зріст панщини, зріст чиншів та дани. Наприклад, у Луцькому повіті в 1582 р. «дають з половини лану 6 гр., 8 пудів вівса, курей двоє та роблять що день, с чим скажуть». У Володимирському повіті дають з пів-лану

24 гр. З пуди вівса, мають три дні робити зімою, а чотирі літом та ще ходять з підводами, коли треба. Там таки у 1606 р. при 12 гр. з півлану та ріжних відбутках роблять чотирі дні на тиждень кіньми, а пішо п'ять день, крім того дають п'ять толок та підводи. В Луцькому повіті в 1630 р. крім ріжних відбутків, ходять з фурами, «противко недели до торгов околичних на подводу», та й «в неділю не порожнюють», роблять що-дня конем, окрім того ще один день пішо. Навіть на Подніпров'ю, що після свого запустіння в кінці XV ст. почало в XVII ст. знову заселюватися, де ще не завічилася фільваркова система, росла панщина, на очах, не зважаючи на відсутність твердої влади на тих неспокійних окраїнах. Наприклад, у Любечі, за Дніпром, 1616 р. заведено поруч грошових чиншів та натуральної дани дводенну панщину на тиждень. У південній Житомирщині поруч з обжинками, обкосами та толоками на панській страві селяне ще роблять два дні на тиждень панщину. На Переяславщині сиділи селяне ще на волі, ц. т. без панщини, але її державця кн. Вишневецький і так експлоатував їх немилосердно, «вибіраючи неслиханние податки пінежние, бидлячие, медов накидане, горилки и селитри».

Селянство корчилося в лабетах у панщини, але й містам не лекше було під диктатурою шляхетчини; при загальному занепаді торгівлі, коли завмірало ремество, принижувався міщанський стан, що для нього видавалося навіть заборони носити дорогий одяг. Про приватні міста й говорити вже не доводиться, бо в них міщанство не багато ріжнилося від холопів, придавлене всякими оплатами, а инколи ще й панщиною, придушене нерівною конкуренцією євреїв, панських орендарів: ми вже чули, як розпоряжався такий пан в місті Олиці ще в XVI ст. А автономні міста? В них автономія була тільки фікцією. На ділі панувала всевладна жменька торговців-багатирів, магнатських поплечників, що виросла під крилом у воєвод та старост і під їхньою охороною експлоатувала міське населення, панувала инколи просто й сама шляхетчина, що скуповувала для себе міські вигідні, прибуткові посади війтів. Ця жменька міських патриціїв вкупі з шляхетним війтом, що держав на посадах своїх заушників, рядила у містах безконтрольно, забірала собі міські прибутки, міські грунти й торгувала дозволами на міські підприємства, обкладала податками незаможне міщанство. Ми вже бачили картину такого хазяйнування в м. Львові, де одна сім'я Шольца орудувала як хотіла цілі десятки років усім містом. І це-ж було у Львові, найбільшому та найвпливовішому місті на Україні, що ж могло діятися по менших містах, більш залежних від магнатів? Це надзвичайно загострювало й без того напружені відносини серед міщанства та ослаблювало й економічний та політичний опір їхній в боротьбі із шляхтою.

До таких відносин до боротьби міст зі шляхтою приєднується й на чоло висовується ще й боротьба, антагонізм самих міщан між собою. Рядове міщанство—поспольство даремне пробує захищати свої автономні права, даремне пише супліку за суплікою до короля й до сойму на зловживання міської «олігархії», старост та заушників їхніх, бо що могли вдіяти суплікі ті в умовах шляхецької диктатури, в умовах

розкладу самої міської організації! До загострення класового антагонізму серед міщанства стала ще й расова та релігійна боротьба. По містах ще в XVI ст. почало знову осідати багато євреїв. Шляхта-панство радо приймала їх до своїх маєтків, до своїх міст і робила ще заходи, здобути дозвіл осідати євреям в містах з магдебурським правом, бо євреї—права рука шляхтича, щоб продати за кордоном збіжжя, торгувати в панській корчмі, зробити конкуренцію міщанам та баришем набити шляхетські кешені. Євреї розколювали єдиний протишляхецький фронт міст окремими привілеями їхнім громадянам, забірали у свої руки міські підприємства, одне за одним, та підкопували цехову організацію, користуючися з охорони шляхти, що в соймі добувала їм усякі пільги перед міщанами. Ось як скаржаться львівські міщане на свої кривди від шляхецьких орендарів та заушників: «Вже ані купець не може вести своєї торговлі, ані ремісник свого ремесла, ані фірман фірманки, все через перешкоди того злого і невірного єврейського народу, що так немилосердно і злобно опанував місто, що вже й нема кінця його пакостям. За євреями всі доми, всі торговлі, всі підприємства, євреї міські і підміські не платять ані шосу, ані инших поборів і податків, не ходять і не посилають на сторожу до валів і шанців під час трівоги, ніякої оборони місту не чинять, а про те мають дві тисячі разів більші доходи з торговлі». В дійсності, соймові постанови забороняли євреям в Польщі продавати де-які підприємства, але на Україні шляхта не зважала на постанови і скрізь допускала євреїв на власну руку, бо саме через них вона й мала свої бариші, бо саме вони були в її руках, завдяки свїй скритності й витривалості, головним засобом висмоктування з громадянства його соків. Шляхецьке господарство не можна було тоді взагалі собі уявити без єврея, що став правою рукою в пана, вів за його торгівлю, орендував в його підприємства, був його скарбником і довіреним. Завдяки тому й верталася ненависть селян та міщан в першу чергу на орендарів євреїв, бо в них вбачали вони корінь усього зла, не розуміючи того, що нещасне це населення, до якого з погордою ставилися всі,—не менше й його пан,—було тільки невільним знаряддям в руках шляхецької експлоатації.

Поруч з цією класовою ворожнечею, що надзвичайно загострила класовий антагонізм, була ще й релігійна. В Польщі взагалі панувала релігійна толерантність, але коли в XVI ст. розгорнув свою діяльність у ній вигнаний з Заходу орден єзуїтів, коли на Україні настала унія, тоді розгорнулося на Україні переслідування православних, головним чином по містах, де православні останню свою твердиню мали ще в церковних братствах. На селі шляхтич, хоча й покатоличений, був опікуном православної церкви, бо вона складала в його бюджеті важливу рубрику доходу з торгівлі посадами, з оренди церков та манастирів, з оплат за релігійні обряди. Супроти католицької церкви, яко державної, він на це і в таких розмірах зважуватися не міг, за те над сільським схизматиком, що для нього не було ніякого захисту, такі експерименти робив він, скільки й коли хотів, запрягаючи навіть попа в панщину. Тому й це дивно, що навіть покатоличена шляхта так

побивається про православну церкву в себе на селі, будує православні храми, манастирі, дбає про православні свята і одпусти: все це був капітал на гарні проценти покладений.

Не те бачимо в містах, головним чином, королівських. Умови їхнього життя вимагали від шляхти окремої тактики в боротьбі з упертим міщанством. Самого протегування з боку єврейського населення, що за його допомогою шляхтич влазив у міську організацію, було ще не досить. Ще треба було розбити її католіцізмом, перетягаючи на свій бік міську знать, упривілейовуючи католицьке міщанство перед православним. Унія не давала для цього потрібних засобів: такою гострою зброєю, як католицька віра, вона ніколи не стала в руках шляхтича. Навпаки, вона могла захищати міста від нього самого. Унія була тільки виходом для церковної ієрархії, щоб рятуватися від міських братств, була містком для зрівняння церковних князів, православної церковної знати зі знаттю католицької державної церкви в Польщі. Для шляхтича вона, проте, була здебільшого, байдужим питанням, він і поставився до неї легковажно. Для нього значіння мало латинство, що рівняло його з польськими панами, що розбивало солідарність міських братств. Отже ставши, здебільшого, сам латинником, шляхтич і протегував в місті латинників,—закладав єзуїтські школи, застерігав латинникам уряди, додаючи до того инколи ще й вимогу шляхецтва, забороняв православним ремество, торгівлю, забороняв навіть відправляти прилюдню релігійні обряди. В Галичині таке переслідування православних міщан йшло повною ходою вже в XVI ст. У Львові в 1525 р. міщанам грецької віри заборонено було навіть бути в цехах, ремесницьких корпораціях, шинкувати та продавати матерії в місті, купувати будинки. Такі заборони поширено було й на инші міста, їх пробували були завести у XVII ст. і на Подніпров'ю, щоб і там остаточно розвалити опір міст та за допомогою євреїв та єзуїтської пропаганди віддати їх виключно під вплив шляхті та магнатам.

Тому й не дивно, що у всіх заколотах на Україні XVII ст. так голосно і вперто залунало з міста «бий католиків і жидів»,—гасло це й підхопила селянська стихія у своїй помсті шляхетним паразитам. Релігійна та расова боротьба XVII ст. та XVIII ст., що де-хто вважає її за боротьбу націй однієї проти одної, за боротьбу за автономію придавленої нації, й розвивалася під цим кличем, і увесь її зміст корінь свій має перш за все в соціяльній та економічній боротьбі ріжних класів однієї й тієї самої нації,—оскільки можна було тоді говорити про націю,—ріжних груп одного та того самого суспільства, які в своїх змаганнях прикривалися показними, що вражали в ті часи людність, ріжними гаслами Реальну свою основу мали ті лозунги в расових та національно-релігійних ріжницях остільки, оскільки єврейське населення дійсно було знаряддям визиску в руках шляхти, оскільки латинство, яко занесений чужий культурний елемент, було тісно звязане з світоглядом здебільш покатоличеної шляхти на Україні. Але, крім того, це все було у свойому цілому тільки ширмою, що за нею лежав більш реальний зміст, аніж релігійна та расова ріжниця,—той зміст, що корінився в економічній та соціяльній структурі тодішнього суспільства.

Колонізація Подніпров'я. Характеристика класових суперечок, що ми їх зараз бачили, торкається взагалі земель України, де грошове господарство виродилося в таку дивну річ, але на східніх землях України справа була ще гірш заплутана. Тут були свої ще окремі умови: вони ще більш загострювали суперечки класової боротьби, надавали нею їм иншого напрямку та виливали їх у инші трохи форми, ніж на західній Україні. Ці умови були, проте, тісно звязані з відносинами на західніх землях і почасти були наслідком тих відносин, що в остаточнім своїм вигляді дали початок великій козацькій революції XVII ст. Не вияснивши цих умов та не з'ясувавши собі повної картини тодішніх економічно-соціяльних відносин, через поповнення їх ще й місцевими відносинами на Подніпров'ї в XVI та XVII ст., не можна було б нам зрозуміти усього процесу тих велегенських заколотів XVII ст., що довели до знищення на Подніпров'ї шляхецького господарства, до встановлення товарового виробництва з його поміщицько-кріпацьким укладом.

Подніпров'я, що економічно до кінця XV ст. не дуже відставало від західніх земель, не зважаючи на те, що було окраїною в державі, у 1480-х роках почало раптом знову підупадати, робитися пусткою. Долішнє Подніпров'я й так було з давних давен заселене рідко через безпосереднє сусідство кочовників. Тепер на кінці XV ст. почало раптом пустіти й залюднене середнє Подніпров'я. Що цьому спричинилося? Татарська орда, що до цього часу сиділа над Волгою та Доном, розкололася на дві групи: одна зосталася на Волзі під назвою Золотої орди, друга осілася в Криму, піддавши себе під зверхність турків, що в 1453 р. забрали Царгород. Кримська орда, через великий попит у турків на невільників, почала тепер рік-річно набігати на Україну за ясирем-полоном. Почалися ці набіги—татарське лихоліття—вже в 1482 р.; як раз тоді кримські татари розгромили всю Київщину, пограбували до щенту й самий Київ, далі почали набігати на Поділля, Волинь, Чернигівщину, словом, на східню Україну. Татарські набіги й примусили подніпровське населення, як що не кинути зовсім своїх осель, то, принаймні, групуватися біля окремих міст та замків, де можна було б під час нападу знайти який-небудь захист. Напади ті, захоплюючи що року тисячі невільників, головним чином хлопців та дівчат, у полон-ясир,—дівчат в турецькі гареми, хлопців на турецькі галери-кораблі,—дуже далися в знаки тамошній людності; тому й не дивно, що вони залишили такі глибокі сліди свої в невільницьких народніх піснях від тих часів. Набіги то й спричинилися до запустіння Подніпров'я в кінці XV ст., та ступнева знову колонізація його в половині XVI ст. й дала привід де-яким вченим, наприклад, Соболевскому та иншим, говорити що, мовляв, до татарського лихоліття на Подніпров'ю жило великоруське плем'я, що тоді пішло звідци на північ, а на його місце осіла еміграція українська з Галичини та Волині. Безпідставність цієї теорії, що в 1880 р. наробила стільки шуму, грунтовно довели Антонович, Молчановський, Дашкевич, Грушевський, подібно до того, як у 60-х роках Костомаров, що заперечував подібну теорію Погодіна.

Відлив цей, проте, був не довгий. Польський, чи точніше сказати,

литовський уряд припинив його своіми заходами, на охорону своїх границь від татарських пустошень. Татари йшли на Україну не тільки самі, а й з намови московського володаря, що заздрим оком поглядав на економічний зріст сусідньої литовсько-польсьской единої держави. Ці заходи литовського уряду до того, щоб припинити еміграцію, бачимо зараз після знищення Київа, коли литовський уряд зігнав зо всіх боків біля 40.000 війська та 20.000 робітників, як каже один з пізніших записів, щоб відновити київський замок. Заходи ті видно ще із численних тоді надавань урядом спустілих земель, на Подніпров'ї українській шляхті — магнатам з Волині, Поділля, Підляшшя в «отчини» та «вислуги». Надання цих пустошів, що не знали тепер пана, було звязане з виконуванням старостинського або иншого якого уряду на окраїнах, ці державці повинні дбати про стан оборонних замків та сильної залоги в них, про організацію того, що залишилося ще, населення у військово-службову верству. Такі староства існували у Київі, де було разом з тим і воєводство всього Подніпров'я, в Каневі, Черкасах, Білій-Церкві, у Винниці, Хельнику, Умані, Брацлаві, Жотомирі то-що. Серед імен, що обіймали ті посади, бачимо такі, як кн. Острозькі, Вишневецькі, Ланцкоронські, Рожинські, Заславські, Пронські, Потоцькі, Калиновські, Конецпольські, Синявські, Замойські, що випрошували собі в короля ті східні посади для приватньої експлоатації. Ці заходи з боку уряду, не тільки припинили відплив населення на захід, а втворили умови для нового припливу населення назад на спустілі за пів-століття землі, не зважаючи на тяжкі умови життя в пристеповій смузі, а то й на самому степу.

А життя на східніх окраїнах було справді дуже небезпечне. Щоразу загрожували татари, і що кожної весни розпускали вони свої загони по східній Україні. Доводилося населенню в одній руці держати рушницю й меча, а в другій плуга, виставляти постійну сторожу, постійно бути напоготові. Проте, знайшлися смільчаки, що не кидали своїх осель, що зоставалися на місцях, не зважаючи на постійну загрозу попасти в кращому разі в ясир, коли не загинути в бою. Чим далі на Подніпров'я починає приходити все більше емігрантів з усіх усюдів, головним чином з західніх Українських земель; вони осідають біля старостинських замків, закладають що-разу нові оселі, городці, примітивно укріплені, та якось на тих пустошах хазяйнують.

Що ж гнало емігрантів із заходу на схід, що вабило тих смільчаків ризикувати своїм життям на степах?

У пристеповій смузі та й у степах споконвіку перебувало багато втікачів, що на волі шукали в степу собі здобичі або байдикували. Так у XII ст. на долішнім Подніпров'ю бачили ми вже степових бродників, в XIII ст. на долішнім Подністров'ю зустрічаємо галицьких вигнанців, і ті, і другі робили всяке ремесло, ловили рибу, звіра, здобували мед, сіль, торгували ними з заселеними окраїнами, міняючи все те на хліб. Коли ж в XV ст. почало пустіти й середнє Подніпров'я, переходити в степ, багатий на рибу, звіра, бджолу, степове добичництво та степовий промисел розвинулися ще більше, приваблюючи сюди ще й охочих на «луплення» купецьких московських та татарських валок,—та-

тарських чабанів, що випасали отари овець, підстерігати татарські загони, що весною прокрадалися через степи на захід в заселені околиці, щоб набрати ясиру.

Шукали здобичи не тільки дрібні ватаги степові з своїми отаманами, не цураються його й королівські старости з своїми слугами, ласомляться на неї жителі з пристепових заселених околиць, з «волости», так селяне, міщане, як і пани-шляхта. Під весну збіраються цілі ватаги селян, міщан та шляхти на такий уход. Промисливши в степу, пограбувавши купців, татар, вертаються уходники в-осени на волость з багатою здобиччю. Такі «степові уходи» давали великі прибутки, тому й подобалися дуже старостам та пограничному панству. На степу почалася безконечна партизанська війна, повна бурхливої романтики, грабіжництва, що прикривалася перед панським урядом потребою охорони окраїн від татар. Ось як у 1540-х р.р. виправдувався староста подільський Претвич, коли польський уряд, бажаючи зав'язати торговельні взаємини Польщі з турками, почав забороняти степове добичництво: «Воєвода белзький, побачивши, що тих людей (татар), що ходять малими ватягами та забирають людей, не може він підстерегти та ще й погромити тут, на королівській землі, а шкода і спустошення через те велике всій Україні діється,—удався до гетьмана великого просячи науки в тій справі,—чи можна за ними гонитися в степи, де вони ховаються в сусідстві турецьких замків, і пан гетьман наказав гонитися за ними, як тільки можна далеко і бити їх, де тільки бог дасть. І так воєвода белзький став пильнувати і гонити татар, а за ним і ми, королівські слуги: кн. Пронський, теперішній воєвода київський, кн. Корецький, кн. Вишневецький, кн. староста володимирський». А те «гонення» татар мусило бути дуже дохідне, коли той самий Претвич хвалиться, скільки-то він узяв у полон татар, худоби, золота, товарів. До того воно не обмежувалося одним «гоненням», а було ще з грабунком мирних купецьких валок, як це, наприклад, сталося в 1545 р., коли пограбовано було величезну валку турецького купця Хаджі-Велі, що йшов у Москву, забрано в нього товарів на 862 тисячі турецьких грошей.

Оце то дозвілля й держало населення серед безлюддя й манило до себе сусідів з волости та нових емігрантів з заходу, з півночи, манило селян, що втікали від панщини, манило міщан, що не могли погодитися на шляхецькі порядки та шукали волі, щоб вільно робити свою роботу, манило панів і магнатів своїм легким доходом та авантурництвом. Одних гнала сюди жадоба до пригод та легкої наживи, инших виганяла з домівки нужда та шляхецька неволя. Середнє Подніпров'я швидко вкривается хуторами, селами, містечками; жителі їхні не тільки живуть одними «уходами» в степ, вони починають і хазяйнувати на волі, сіяти збіжжя, заводити худобу, заводити всякі промисли на своїх хазяйствах, головним чином, гнати горілку, варити мед, торгувати напоями, що до їх ласі були степовики, заводити млини, щоб постачати борошно добичникам, ставити корчми, щоб у них торгувати всячиною, здобутою на дозвіллі, добувати селітру на порох, шити одяг, купувати шаблі, робити списи, сідла, рушниці, коротко—все те, що для

воєнщини було потрібне. Життя знову закипіло на Подніпров'ю зі своїм напів-рільницким, напів-промисловим та торговельним характером. Згодом, коли вже стало жити в степах безпечніше, коли на західніх землях запанувало грошове господарство, що виганяло панів шукати нових земель, ще дужче почали сунути з заходу на Подніпров'я пани, щоб закладати тут свої промисли та фільварки, заводити господарство на випрошених в короля та старост пустках, коли не вистачало вже землі на заході, коли не було вже там куди поширити свого хижацького господарства, бо всі землі було вже поміряно та зайнято, а на сході було землі, скільки схочеш. Ці емігранти-пани так з західньої України, як і з Польщі займали незаселені пустки, закликали на них охочих людей, далі колонізували ними степ, беручи за те собі спершу чинші за «уходи» в степ, за промисел, за хазяйнування на землі, а далі заводячи вже й панщину. Польський уряд охоче роздавав ті пустки панам-емігрантам, а ще охотніше роздавали їх королівські старости; з тієї панської колонізації й виростали щораз нові панські маєтки, вкривалися людністю старостинські магнатські безмежні простори; даючи почин магнатським лятифундіям. Головним чином набіралися сили маєтки старост та королівських урядовців, що, обіймаючи на Подніпров'ю всякі посади, в першу чергу діставали від уряду право на займанщину, на пустки. Так, наприклад, кн. Вишневецький дістав, а потім сколонізував панами, міщанами, хлопами величезні простори «пустині над Сулою», територію, більшу від Галичини; величезні простори присвоїли собі та сколонізували в Брацлавщині Потоцькі, Яловицькі, Замойські, Конецпольські, на Уманщині Потоцькі, Калиновські, на Київщині Острозькі, Рожинські, Корецькі, Заславські та багато инших. Так на очах росла знову колонізація Подніпров'я, поширялася волость, з'являлися села, містечка, панські маєтки, дрібні й великі, а з тим усім разом наростали й тут, на вільнім степу, класові антагонізми, класова боротьба.

Зародження козацтва. Степове та пограничне добичництво взагалі виступає в історії під назвою козакування. Козак—слово тюркського походження—означає, з одного боку, людину взагалі неосілу, щось подібне до лезних литовських та польських гультяїв, з другого боку людину, однаково, хто вона така, чи «прибиш», чи міщанин, чи пан, чи селянин, що шукає в степу здобичі партизанщиною. Тому козаками спершу є всі такі поселенці на схід від Бару, однаково, як безпритульні степовики, так і такі магнати, як воєвода Немирович та кн. Путятич з Київа, кн. Глинський та Дашкевич з Черкас, кн. Корецький з Житомира, кн. Сангушко з Брацлав'я, Тишкевич з Канева, Вишневецький з Поросся й Сули, відомий нам вже Претвич з Бару та багато ще инших героїв козацького дозвілля першої половини XV ст. Козацтво того часу—це ще не яка-небудь суспільна верства, це тільки, так-би сказати, професія жителів Подніпров'я та пристепової смуги на Волині й Поділлю, це козакування. Є степові пройдисвіти, є міщане канівські, черкаські, брацлавські, є старости зі своїми слугами, є селяне й шляхта з пристепової смуги, але козаків, як соціяльної групи,

ще немає, як справедливо замічає це М. Грушевський. Вона почала складатися вперше тільки в другій половині XVI ст., яко організація окремого військово- службового стану з окремими привілеями, цеб-то зо імунітетом що до инших станів, козацьким присудом, і ступнево йшла до свого початкового оформлення, що робило глибокий вилом в попередніх станових відносинах на Україні.

Зріст козаччини, яко нової військово-службової верстви, в основі своїм мав такі головні умови, а саме: з одного боку, зріст самого організаційного процесу в степовому здобичництві, а з другого, потребу старост взяти загальне це козакування, цеб-то «козацький хліб», як тоді говорилося,—під свій контроль, а заразом і оподаткувати його зарібковим податком; з одного боку, потребу ліквідувати свавільне здобичництво, свавільні «уходи» в степи, держати в «послушенстві» панських підданих, що стали їх заводити вже в половині XVI ст.на Подніпров'ю захожі пани, а з другого, потребу мати все таки на східніх окраїнах постійну озброєну силу для охорони від татарських загонів, силу, якою при тодішньому шляхецько-степовому укладі, могла бути тільки упривілейована група населення. Такою силою й мало бути козацтво, вилучене через своє економічне та соціяльне становище з загальної маси тих, що козакували.

Степове здобичництво, що на Понизззю було професією у дрібних ватаг з їхніми отаманами, вже на початку XVI ст. виявляє тенденцію до об'єднання окремих цих ватаг в одну організовану бойову цілість. Консолідація цих груп росте серед степових небезпек одночасно з що-раз сміливішими нападами на татар, з потребою охорони своїх промислів степових так від татар, як і від старостинської адміністрації, що вже на Понизззю простягати почала свою руку. Організація військова та промислова переплітаються тісно одна з одною—і непоривно, бо війна і промисел від початку самого козакування йшли одне з одним поруч. Сітка козацьких зімовиків на Понизззю звязується вузлами городців чи острогів, що об'єднуються в один центральний кіш, яким стала недоступна Січ на дніпровських островах. Січ заложив в половині XVI ст. відомий вантурник кн. Вишневецький, Байдою прозваний. Виробляється де-далі на Понизззю складна організація з полками та сотнями, з основною ячейкою-десяткою, з виборними старшинами на чолі, з джурами й новичками, з спільними припасами — гарматою, зі спільницьким походним способом життя, що дуже так нагадувало таборитські практику й звичаї з якими познайомилися степовики ще в XV ст., коли Литва встряла в гуситські війни в Чехії, з військовим демократизмом, запозиченим у шляхецьких вольностей, що являв собою, на зразок шляхецьких соймиків, практику самоврядування козацької ради, кола, поділеного на старшинське та загальне коло.

З другого боку й самим старостам та шляхті, що брала в старост землі в посідання, загальне козакування починало даватися в знаки. Правда, воно складало велику рубрику в їхніх доходах, від примусового оподаткування «козацького хліба», але разом з тим воно й перешкоджало розвиткові господарських їхніх підприємств, виганяючи потрібні,

їм робочі руки на степові уходи. Крім того й фільваркове господарство, по подніпровських степах, що з припливом еміграції з заходу починало набірати сили, не могло задовольнитися вже звачайною до цього часу найманою працею, степових поселян-підсусудків та їхніми толоками, воно починає вже то-тут, то там заводити «послушенство», цеб-то обов'язок поселян давати дань з своїх промислів та ще робити й панщину. А тим часом послушним ніхто не хотів бути і втікав далі на Низ або повставав проти старост, як трапилося це, наприклад, 1536 р. з канівцями, та черкасцями, що збунтувалися проти старости Тишкевича та його «новин» або в 1541 р. на Побужжі, де «всі земні міщане брацлавскіе и винницкие звязнившися напротивку старости своего кн. Семена Пронського, поймавши старшого земянина Сулиму втопили, врядника кн. Пронського вон вигнали и замок в свою моц взяли». Не зважаючи, проте, на опір населення, старости намагаються все таки взяти у свої руки, приборкати козакування, взяти його в шори, тим більше, що Польщі дуже потрібно було урегулювати степову партизанщину, бо своєю анархією вона передшкоджала нав'язанню торговельних зносин з Туреччиною. Зліквідувати партизанщину цілком було неможливо, раз через те, що не було на те сили, а по-друге не можна було одкривати східні границі татарським загонам, тому шляхта повела політику розшарування партизанів, що козакували, щоб упривілеюванням однієї групи, зробити її засобом до повернення в підданство другої, неупривілейованої, а разом з тим мати готовий кулак і проти татар.

Серед таких умов ми в другій половині XVI ст. бачимо перші серйозні спроби з боку уряду завести козацький реєстр; в 1568—1572 р. це й зроблено було. Козаків з Низу покликано вернутися на волость і стати на королівську військову службу. Тих, що вернулися, записали в реєстр, наділили козацьким присудом, а крім того, обіцяли давати постійну платню за службу. Козацький присуд звільняв тепер вписаних в реєстр від юрисдикції старост та від податків з своїх промислів, судити їх мав окремий суддя козацький, що підлягати мав безпосередньо королеві, власне, великому гетьманові. Цю постанову про козацький реєстр і присуд змінено було ординацією сойму 1590 р. так, що над записаними в реєстр козаками поставлено було окремого гетьмана з двома комісарами, козацький корпус поділено на три полки, кожен козак мав діставати: кінний по 36 золотих, а піший по 20 золотих на рік. З козацького корпусу частину виведено було на Низ до Кременчука і наказано було їй пильнувати, щоб на Низу не скупчувалися ватаги свавільників, а частину розташовано по пограничних містах, щоб вона слідкувала за втікачами з волости на Низ, переймала та карала їх; крім того, вона мала пильнувати, щоб з Низу не заходили на волость свавільники купувати порох, зброю, чи міняти награбоване добро за хліб. Разом з тим стверджено було козакам їхні вільності від всяких податків, їхнє право на козацький присуд, а отаманів їхніх наділено було маєтностями, наприклад, Косинському дано було грамоту на волость Ракитну на Порою, Чановицькому на волость Боришполь за Дніпром, иншим по городищу та по селищу.

Рівночасно майже з козацькою ординацією видано було в 1588 р.,

закона, що ним остаточно на Подніпров'ї визнано було тільки за панами-шляхтою права власности на землю, якщо вони до тепер володіли нею увесь час на підставі держання чи просто як займанщиною; разом з тим переведено було кадастр—списано вільні землі, де не було пана, та порозділювано їх почасти поміж старостами та їхніми заушниками—шляхтою на власність, почасти залишено, яко державну власність—королівщину, під управлінням старост та помішників їхніх. З розділом земель перейти мало й населення їхнє, міське й сільске, хуторянське, у підданство, так до панів землевласників, як і до панів державців на королівщинах. Цим кадастром остаточно населення Подніпров'я, крім міста Київа, поділено було на землевласників—шляхту, на посполитих—міщан і селян, що сидіти мали на панській та королівській землі на правах посідача—панського підданого та на козаків, що повинні були нести військову службу, мали за це тільки платню і харчі від старост, а права володіти землею не мали. Тільки старшина їхня одержала шляхом особистої винагороди де-які маєтности на правах держання. Але взагалі козацтво не то що не мало права мати власну землю на волості, а йому взагалі заборонено було право «леж» та «приставств» на волості, цеб-то право стояти на волості та самовільно брати з населення харчі для себе. Воно мало право тільки на де-які степові промисли привілеї, не платили за них податків.

Таким чином, при кінці XVI ст. на Україні оформилася вже виразно досить ще одна упривілейована не то верства військово-службова, не то верствова група, не то шляхта, не то багаті селяне та міщане. Це була нова категорія упривілеювання, не шляхецька, а військово-службова, що не мала таких прав, як гербова шляхта, і не належала до тяглого населення, не платила податків і не була панськими підданими. Це була категорія людей без виразно ще означеного класового та станового характеру, категорія, що до неї входили зарівно шляхта і степові пройдисвіти, знатні міщане й багаті селяне, що до неї входили й православні, й католики, українці й поляки, росіяне й німці, взагалі всі, що тепер завдяки своїй лояльності до старост та уряду, завдяки свойому значінню серед загальної маси тих, що козакували, виділилася з ней в окрему упривілейовану військово-службову групу. Вся инша козацька братія, менш значна, не попала в реєстр, не мала права козацького присуду, а мала повернутися в підданство до своїх панів, в послушенство і, під загрозою кари на горло, покинути своє дотеперішнє козакування.

Ординацію легко було написати, але важко виконати. Невписані в козацький реєстр ніяк не хотіли вертатися на волость та ставати «послушними», не хотіли йти в послушенство і міщане та підсусідки з волости, цеб-то вільні до тепер поселяне біля панських замків та маєтків: тільки невеличка частина з них стала підданими, а більшість або безперестанку бунтувалася, або тікала далі в степ, на Низ, не зважаючи на сторожу реєстровців, що й самі не квапилися сповняти свою службу, не одержуючи від уряду обіцяної платні та харчів. І хоча панам з великими зусиллями вдавалося иноді завести все таки посполитих у своє підданство, як це ми вже бачили, проте, велика частина населення на

волості завжди виривалася з того підданства, не визнавала старостинського суду, не платила податків, не робила паніцини. Вона козачилася, піддаючи себе під присуд козацьких старшин, що й самі почали ворогувати з старостами за невиплачену платню, козачилася через великі маси що-раз нових втікачів з західніх земель, що втікали від однієї панщини й на Подніпров'ю натрапляли на другу. Козачилися цілі міста і волості; а як-що панам і вдавалося иноді приневолити їх до послушенства, то жителі їхні кидали свої оселі й мандрували з хвилею втікачів, що котилася з заходу далі на південь, на Запоріжжя, де промишляли на волі, організуючи себе в козацькі ватаги, гнали горілку, варили мед, здобували селітру, ремесникували, ловили рибу, полювали на звіра та грабували татар, набігаючи на їхні оселі та міста в Криму.

Таким чином до загальних суперечностей шляхецького господарювання на Україні приєдналися ще подніпровські відносини з шляхецьким своїм безсиллям та козацькою анархією. Подніпров'я стало тепер киплячим казаном, в нього вливалися всі опозиційні шляхецькій диктатурі елементи західніх земель, що в XVII ст. хмарою тікали на схід. В цьому казані й витворювалася та гартувалася серед загального ферменту, революційна сила нової економічної та соціяльної групи, що за допомогою революційної стихії подніпрянського міщанства й селянства повалила на Подніпров'ю магнатську диктатуру, з її напів ще феодальним укладом та натуральним господарством, і довела до кінця дворянську революцію, що почалася була в XVI ст., але припинилася на половині свого шляху, довела до кінця еволюцію господарства товарового.

6/VI

II.

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ЗАКОЛОТИ.

Початки заколотів

Досі ми досліджували загальні та окремі ознаки еволюції соціяльних відносин на Україні, відносин, що у своїй основі переходили від старого феодального способу продукції в рямцях натурального господарства до нового феодального способу виробництва з грошовим господарством фільварку на чолі, від простої боярської експлоатації данню з селян і міщан та холопською працею до визискування складнішого через покріпачення сільського виробника з його господарством через оподаткування міського виробника податками, обтяження митами, регламентаціями та врешті через присвоювання собі додаткової вартости шляхом орендування торговельних привілеїв і монополій. Ми бачили, що в загальних рисах фільваркового господарства на Україні, були ще й окремі місцеві умови та відносини, що являли вже собою два господарсько й соціяльно неоднакові типи, східній наддніпрянській і західній наддністрянській та побузький: перший з кволим фільварковим господарством магнатських латифундій, з степовим промислом, не цілком ще покріпаченим сільським господарством, що одбивалося від

панів, з невпорядованими соціяльно-політичними відносинами, з окремою молодою верствою, що вперто здобувала собі права «лицарського» упривілеиованого стану, з колонізаційним процесом магнатів-старост,—другий з упорядкованою шляхецькою диктатурою, з розвиненою панщиною та фільварковим господарством, з масовою еміграцією на схід. Якщо на західній Україні село зовсім замкнулося було біля свого фільварку, одірвавшися від міського ринку, то на східній Україні завдяки загальному козакуванню не було такої ріжниці між селом та містом, бо міст з автономними самоврядуваннями, крім Київа, на Подніпров'ю не було, а ті, що виростали в процесі колонізації, мало чим ріжнилися від сел-хуторів і разом з ними були в підданстві у королівських старост чи-то на правах держави, чи вотчини. Завдяки загальному козакуванню селянство вкупі з міщанством, однаково промишляючи в степових уходах, ремесникувало, вело з низовиками постійно обмін продуктами степових промислів та награбованим добром, однаково з ним сіяло пшеницю, мололо зерно на муку або гнало горілку з жита.

Тепер дослідимо, як серед цих загальних і специяльних, неоднакових господарських та соціяльних умов на обох частинах України повставала ріжного напрямку, неоднакової сили й темпу реакція населення проти шляхецької диктатури, проти системи фільваркового господарства.

На західній Україні, а найперше в Галичині, ще в кінці XV ст. зародження фільваркового господарства призвело серед населення до значних заколотів. Похід шляхтича з його орендарською торгівлею на міста, з його панщиною на села викликав там у 1498 р. бунт, що в історії зветься повстанням Мухи. Про нього ми маємо мало звісток: підняли його, як здається, наддністрянські рибалки через те, що їм забороняли самовільно торгувати рибою з Волощиною; звідци розлився він по Галичині, доходячи до Львова, підіймаючи на ноги селянство й міщан з менших міст та містечок, підіймаючи дрібних землевласників—колишніх бояр, що не добилися шляхецьких прав та нарівні з холопами одбували панщину. На жаль, не маємо докладніших відомостей про це повстання, що з перервами тяглося аж до 1509 р., коли кріваво було його задавлено, але на підставі тих скупих на факти звісток, можемо, проте, сказати, що заколот був дуже грізний, коли на його мобілізувала шляхта всі свої сили. Після повстання Мухи значних заколотів на західніх землях більше не бачимо, ц. т. не знаємо. Бували тільки дрібні місцеві непорозуміння, що тагнуться через XVI ст. та початок XVII ст. і вибухають то тут, то там. Так, приміром, у Львівській королівщині були непорозуміння в 1530 р.р. з приводу тяжкої панщини: такі ж непорозуміння трапилися в 1570 р.р. в Сяниччині, де сам король мусив взяти участь у суперечках між селянами та старостою, та в Перемищині, де переводили служобових селян на панщину. Були грізні заворушення селян в Галичині і на Побужжі в часи козаччини в 1594 р., що повторилися ще дужче у другому десяторіччі XVII ст. за часів Конашевичівського гетьманування. Але це були випадкові заворушення звязані з наддніпрянськими рухами; планових масових протестів проти походу фільваркової експлоатації там взагалі

не знаходимо, як не знаходимо і власної ініціятиви в населення реагувати на шляхецьку самоволю; і хоч постійно з початку XVI ст. селяне та міщане масами тікали на схід, в степи, але заколотів не викликали там безпосередньо ані реформи, звязані з Люблинською унією, ані врешті, заведення церковної унії, крім самих тільки письмовних змагань православного духовенства та міщанства з католиками. Інертність та знесилля цілком опанували міста, не зважаючи на загострені відносини, а через те й селянський стихійний рух, не маючи ані провідників до бунтів, не маючи в себе ініціятиви до заколотів, припинявся.

Не те було на Україні східній. Тут проти походу панщини з воловою реформою не тільки відразу повставало населення, як це ми бачили на винницькій та черкаській пригоді, але і в дальшому свому розвиткові ніяк панщина не могла пристосуватися до тутешніх відносин, стати на твердий грунт. І хоч магнатам вдавалося подекуди навіть на степовім Задніпров'ї завести місцями панщину, але вона ще не була тут загальним правилом, і більшість населення все таки козакувала, не хотіла платити податків від своїх промислів, не погоджувалася робити панщину та й не хотіла коритися взагалі владі королівських урядовців. Влада шляхецького та магнатського режиму ніяк не могла тут, на Подніпров'ю стати твердо, і увесь час висіла в повітрі, готова кожної хвилі полетіти в прирву. Спичинювалася до цього як раз та постійна партизанщина, що озброїла всіх однаково і однаково всіх зробила отчайдухами—а їх не легко було шляхті приборкати,—спричинялася та козаччина, що влізла клином між магнатські заходи покріпачити Подніпров'я на своїх фільварках.

Козаччина від самого свого початку була вже запереченням магнатської диктатури і, виділяючи із себе окрему військово-службову верству, не могла навіть і тоді ніяк наладнати своїх відносин до шляхти, хоч по закону й мала служити цій магнатській диктатурі, охороняючи її безпечність на східніх границях. Бо коли в одному разі вона протиставила магнатським заходам до опанування Подніпров'я своє домагання повної волі для свого господарства, волі для усяких промислів та права самоврядування,—то в другому, вона згодом вже змагається за свою економічну та соціяльно-політичну рівновартність з магнатами, а тим самим стає до економічної й соціяльно-політичної конкуренції з ними, а на це, звичайно, магнати ніяк не погоджувалися. Вони й не могли погоджуватися, раз та конкуренція не тільки звільняла саме реєстрове козацтво з-під її контролю та ще й виривала з лабетів панщини посполитих, обіцяючи їм козацький суд, козацький промисел. Через те козаччина від початку свого існування й була вихідною точкою заколотів, що почалися зараз же після визнання упривілейованого козацького «лицарського стану». Через те козацтво і взяло в свої руки ініціятиву революційного руху, ставши на чолі революційної стихії.

Коли придивимося до перших заколотів на Подніпров'ї, що підняла реєстрова козаччина вже в 1592 р. та 1595 р. то побачимо, що в ній, як здається, немає ще ніякого ані політичного, ані економічного програму, є тільки, немов, звичайні собі розрахунки козацьких старшин з

магнатами східньої України; але ніби-то приватні рахунки, ці, мовляв, дрібні групові домагання, були тісно й безпосередньо звязані з економічними суперечностями наддніпрянського населення, суперечностями, що були наслідком реформи 1588 та 1590 р. р. І хоч ми, як кажу, не бачимо ще в них ніякого гасла, що нагадувало б хоч економічно-соціяльний або хоч регігійний програм, то ці, на око тільки чисто приватні, інтереси покривджених землевласників—старшин козацьких були зародками класового програму нової верстви, вони тягнули за собою до бунту козацтво, що обурене було невиплатою платні, старостинськими причепками до козацьких промислів, нарешті жадне було до грабіжницької реквізиції, об'єднували його з незадоволеними або панщиною, або «неслиханими податками і чиншами великими» посполитими, що їх вдарила реформа 1588 р. зі своїм кадастром, зі своєю гарячкою шляхецької наживи.

Перше козацько-селянське повстання 1592 р. підняв запорожець Криштоф Косинський, гетьман козацький, до того ще й польский шляхтич, проти православного кн. Острозького. Косинський хотів помститися на православному магнаті за те, що кн. Острозький намірився приєднати до свого білоцерківського ключа надану Косинському від короля землю на Поросcі. Козаки обурені були знову тим, що старости не виплачують їм платні, не дають хліба та ще й забірають їхні землі, обкладають їхні сем'ї на волості податками, забороняють промисли. Через те козаки, з Косинським на чолі, не тільки пограбували тепер білоцерківські маєтності кн. Острозького, а ще й погуляли з реквізиціями на Київщині, Брацлавщині та на Волині, перетягуючи на свій бік посполитих, «підбиваючи їх на послушенство своє». Повстання припинилося тільки тоді, коли загинув Косинський та коли разом з тим посол німецького імператора, Лясота, став намовляти козаків помагати німцям воювати з турками, обіцяючи за те велику платню та наділяючи їх корогвами, ц. т. визнаючи їх за автономну військову організацію. Козаки дійсно повернулися тоді на турків, напали на Очаків, спустошили Молдавію, але в 1595 р. знову кинулися на волость реквізувати хліб та коні.

1595 р. був грізніший ще ніж 1592-й. З Низу рушили реєстровці з гетьманом Лободою на Поділля, на Київщину; на Брацлавщині піднявся знову Наливайко, слуга кн. Острозького, об'єднавши біля себе в першу чергу всю місцеву селянську та міщанську знать, що була боярського походження, не попала в гербову шляхту та служила тепер в шляхти-панів або господарювала на своїх землях та промислах, одмахуючися тепер що сили од кадастру та покріпачення нарівні з холопами. Лобода з «лицарством низовим» збірав силою невиплачену платню своїм «товаришам», реквізував припаси, накладав контрибуції, а Наливайко мстився на Брацлавщині на Калиновському, що вкоротив віку його батькові, наказував давати його покозаченим «свавільникам» — «стацію й комірне, та по селах набірав собі коней, також волів, яловиць цілі череди». Далі Наливайко рушив із своїми ватагами на Волинь, пограбував луцьких міщан, звідти пішов на Білорусь, де здобув Могилів, знову погра-

бував міщан, об'єднюючися скрізь з селянськими повстанцями проти панів. Походом цим він хотів примусити польський уряд визнати його за козацького гетьмана, товаришів його вписати в козацький реєстр, йому самому дати маєтності між Бугом та Днстром, а за те обіцяв вірно служити Речі Посполитій та приборкати українське свавілля.

Повстання реєстровців з Лободою та брацлавської знати з Наливайком на чолі, що хотіла сама попасти в реєстр, через три роки скінчилося, і скінчилося нещасливо. Налякана шляхта кинулася мобілізувати свої сили, а це примусило обох ватажків об'єднатися, щоб боротися спільно. Але під Білою Церквою об'єднані повстанці зазнали страшної поразки від шляхецького гетьмана Жолковського. З великими втратами подалися повстанці на Переяславщину. Під Лубнями наскочив на них знову Жолкевський. Замкнені з усіх боків, обтяжені величезним табором, жінками та дітьми, козаки, наливайковці й реєстровці, почали одні з одними сперечатися, чи здаватися, чи ні; в суперечках наливайківці вбили Лободу, але реєстровці віддали все таки Наливайка в руки шляхті, що скарала його товаришів на горло, а його самого у Варшаві четвертувала. Козаки видали провідників і капітулювали, але це не врятувало повстанців від шляхецької помсти. Козаків по здачі перерізано було майже поголовно, тільки незначна частина врятувалися тим, що втекла на Запоріжжя.

Характер перших заколотів.

Хід перших заколотів на Україні та взаємовідносини повстанських сил були дуже важливими покажчиками того напрямку класової боротьби, що в ньому розвинулася вона на Україні протягом XVII ст. Він свідчив, що на західній Україні є справді стихія революції, немає тільки для неї класового ініціятора, через те й сила її тільки зосталася в потенції придавленої стихії. Через брак сильного міщанства не було там кому збудити і взяти ту стихію під свою керму, а через те й революційний рух на західніх землях відразу припинювався, громадянство знову потонуло у своїй інерції, коли козацтво повернуло назад в степи. Не було й такої землевласницької класи, звязаної з міським капіталістом-торговцем, щоб економічну боротьбу з шляхтою довів до кінця. Через те й західня Україна хоч ще не раз поривалася до повстання з нагоди козацьких заколотів на Подніпров'ю, все таки засуджена була на довговічне ще гниття в умовах напів-натурального фільваркового господарства. І хоч подніпровські заколоти не раз ще роздмухували цю приспану шляхецькою диктатурою революційну стихію, але вона, не зважаючи на надзвичайно напружені відносини, з власної ініціятиви здобувалася тільки на втеку в наддніпрянські степи.

Проте хід перших козацько-селянських заколотів на Україні разом з тим доводив, що на Подніпров'ю росте ініціятор революції, а саме, нова соціяльна знать—козацтво. Хоча вона ще в пелюшках, хоча ще й на-пів свідомо, але вже, як бачимо з домагань козацьких ватажків в обох повстаннях, рішуче простягала руку до участи у владі за свою авто-

номію, боролася за скасування шляхецької диктатури,—хоча-б для себе, —за вільну займанщину землі, за вільну промислову та торговельну конкуренцію, коротко, за доведення революції грошового господарства до кінця. Цими ініціяторами революції були ті реєстрові й нереєстрові козаки, що промишляли на Подніпров'ї, що їм магнатська диктатура влазила в бік з своєю економічною монополією, з своїми »пінезями і чиншами великими», з орендами, що це так влучно схарактеризував пізніше козацький літописець Самовидець, описуючи причини революції 1648 р. Вони з самого початку не могли погодитися на виродження шляхецького господарства й домагалися нового простору для зросту продукційних сил, для ширшої волі підприємцеві. Це були дійсно представники майбутнього аграрного та торговельного капіталізму, що виросли на своїх дрібних хазяйствах-промислах в умовах найманої чи власної праці, що знали вже тоді ціну грошам.

Але тим часом ці виконавці майбутньої козацької революції, що фактично вилилася, як побачимо, в революцію дворянську, висовували на перше місце скромні домагання визнати за ними право козацького присуду та промислу, як це вчинили наливайківці, вчасно виконати сеймову постанову про платню та хліб козакам, не чіпати їхнього козацького промислу, як вимагали цього реєстровці. Домагання, здавалося, не дуже то політичні, революційні, але характерні своїм змістом, характерні саме тим, як було їх поставлено. Вони характерні одверто виявленими інтересами, характерні й першими ознаками розшарення самих тих, що козакували, елементів, характерні розбіжністю інтересів ріжних груп повстанців, як це було між свавільниками з Брацлавщини та реєстровцями з Запоріжжя. Вони цікаві ще й тим, що тоді вже вміла ця нова економічна знать, що мала свої маєтки на волостях, що промишляла таборовим способом життя на Пониззю та мала скрізь свої промисли, вміла використовувати революційну стихію селянських мас для своєї мети. Вона хоч і не кидала ще в маси гучних фраз, як це було потім, але вже тоді хитро-мудро використовувала їх, заманюючи сіру масу посполитих селян і міщан на своє послушенство лакомою принадою козацького присуду замісць магнатського гніту.

І наївно було б шукати хоча в перших тих проявах козацького життя та козацьких заколотів того демократизму, що мав би тенденцію стати всенароднім; даремно було б тоді вже дошукуватися в козацтві такого одноцільного класового характеру, що прагнув би до визволення селян від гніту й нужди. Козацький демократизм, що його красномовно описує нам німецький посол Лясота, був демократизм самої знати козацької, живцем перейнятий для запорізького лицарства від шляхецьких звичаїв, був демократизм, що вже знав поділ на двоє кол, коло старших та коло черни, мав слуг-джурів та новичків і ганяв посполитих у своє послушенство. Орудували на козацькій раді коли не старшини, то старі козаки, що не дуже-то скидалися на патріярхів козацької сім'ї, що вимагали жорстокої дисціпліни під час походів, самі хазяйнували придбаним добром, мали гармату та човни-чайки й на них пускалися в море грабувати татар і турків.

Ось як у 1628 р. один сучасник, Старовольский, описує цей славетний демократизм, славетну козацьку рівність: «Ранньою весною, скоро сніги починають сходити з степів, кожен охочий до военної слави, спорядивши човник і припаси, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх вожд набирає військо з тих приходців: здатних каже писареві вписати в реєстр, а нездатних відправляє домів, забравши привезені ними припаси. Прийнятих розділяє під власть десятників-отаманів: їх вони слухають, доки не зміниться їх становище. Гетьман вибирається споміж них і остається на уряді, доки фортуна служить; як він знає своє діло, то до смерти все подтверджується на свому уряді полковниками, так як полковник сотниками, а сотники отаманами. Не беруть в цім участи так само, як в деяких инших нарадах, новички, аж до трох літ; за той час вони сповняють ролю слуг і коли що натброять, то поносять від своїх отаманів важкі кари. Таких новичків отаман окрім дев'яти старих вояків, має під собою тридцять, иноді й п'ятьдесят і ними роспоряджається, як їх повний хазяїн, особливо в битвах: коли хто з них утіче, то не сміє вернутися—скарали би його смертю; хіба десь вдома, як розійдуться на зиму, може їх переносити. На зиму гетьман, вертаючи домів, лишає на кожному острові по 500 людей стерегти місця і гармати та военний припас. Там в хижах, сплетених з очерету, вкритих корою дерев, чекають вони повороту гетьмана і товаришів, і ті, що кілька літ зносили холод і голод, для загального добра зостаючися на сторожі, вважаються славнішими від инших. В таборі в них не може бути ніяка жінка, хіба візьмуть яку зі здобичею».

Станове та класове розшарення степових поселенців видно було вже тоді, як на долоні. З одного боку козацтво одмежовується різко від поспільства; навіть в часи повстання не хоче нічого мати з ним спільного, як це видно з письма Лободи до короля 1595 р., що в ньому він називає Наливайка «своєвільним чоловіком що, забувши страх божий і легковажачи все на світі, зібравши таких же своєвільних людей собі під мисль, чинив шкоди і збитки в короні польській». З другого боку, те демократичне козацтво, дбаючи пильно про своє упривілеювання лицарське перед загальною масою посполитих, в собі самому також різко відмежовується від сірої маси лицарських новичків та джурів у окрему касту «товаришів», хазяїнів, що вміло експлоатують «голоту» для особистих своїх інтересів; товариші—це каста звичайного шляхецького похождення, каста козацьких дуків-багатіїв, і для них рядове лицарство —це тільки робоча сила на їхніх промислах та виправах.

Лубенська катастрофа ще дужче виявила всі суперечності козацьких відносин. Там ми бачили, що наливайківські свавільники вбивають старшин реєстровців з Запоріжжя, реєстровці знову видають Наливайка з прибічниками на кару Жолкевському. Після Лубенської катастрофи прирва та міжусобиці між однією й другою партією ще більше поглиблюються, коли стало на чергу питання, кого має сейм прийняти назад на службу Речі Посполитій. Запорожці з Байбусом на чолі стають до збройних боїв з наливайківцями та їхнім ватажком Полоусом за те, хто з них має бути в реєстрі, чи «заслужене» вже запорізьке

лицарство, чи «своєвільники з волости», що самі хотіли бути на королівському хлібі та відпокутувати свої наливайківські гріхи, всіма способами доводячи старостам свою певність. Щоб дати на це доказ, Полоус здобув навіть силою Січ, повбивав на ній багато «уцтивих шляхтичів, людей дійсно значних, позабирав і пограбив човни, казну, борошно», як потім скаржився перед панами Байбуз, та ще й просив старост допомогти йому вести рішучу війну з запорожцями.

Зріст козацтва. Суперечки між обидвома партіями, низовцями й наливайківцями, що одні перед одними бажали придбати собі право козацького присуду, швидко, проте, притихли, коли Польща закликала одних і других на свою службу, потрібуючи їхньої допомоги в молдавській війні. Баніцію, що накладено було на одних і других, знято ще в 1599 р., повернено одним і другим їхні маєтки, а своєвільників з волости звільнено від юрисдикції старост та панів, як було зроблено це для реєстрових низовців. Припинилися трохи суперечки козаків з магнатами, бо ті де далі більше втягалися в московську війну під час московської смути, крізь пальці дивилися на козацькі вибрики, на козакування цілих міст і сел, щоб не дратувати подніпрянського населення, щоб набрати з нього як найбільше війська, прибрати собі московське царство. Вишневецькі та инші пани з України й Польщі висунули були в 1603 р. свого кандидата на московський престіл і, випроважаючи «царевича Дмитра» на цей престіл, що вільний був після Івана Грозного, самі допомагали зростові козацьких ватаг, що множилися на очах. Р. 1604 під Новгородом Сіверським в допомозі магнатам була вже 12.000 козацька армія, що виросла з поддніпровських добровольців-охотників до легкої наживи серед московської анархії. Під Тушином в табор нового кандидата на московський престіл, «Тушинського вора», як звали московські бояри нового Лже-Дмитра, що його знову післали в Москву Вишневецький, Сапіга, Тишкевич та инші, козаків на послугах у Польщі під проводом Олевченка та Стороженка було до 40.000, а крім того що-разу прибували нові сили, що їх закликали магнати українські. Продовження московської компанії 1611—1614 р. допомагало дальшому зростові козацької сили, що самовільно грабує Московщину до 1615 р., заходячи до Архангельська, Олонця, Холмогор, об'єдинюючися на власну руку то зо шведами, то з ватагами Лісовського.

Козацтво «под заслоном і назвиском лицарства низового» росло в тих походах на очах, об'єднюючи в собі всі ласі до пограбування верстви населення на Подніпров'ї та Україні взагалі. Погранична козацька партизанщина виросла у величезну війну, хижу та грабівничу, як було скрізь тоді, втворила несчисленні ватаги грабіжників, що до скінчення ще війни з Москвою почали грабувати власне населення, однаково і шляхту, і посполитих, збірати силоміць контрибуції на своє утримання. Мародерство стало даватися страшно населенню в знаки, плюндруючи цілі околиці. Ось яку картину того мародерства дає нам багатий землевласник з Житомирщини в 1611 р., де хазяйнував полковник Пашкевич з кількома тисячами молодців: «розмаите ся над подда-

ними моїми без погамовання по поганску и по содомску явне паствило, жени и девки учтивие поданних моих кгвалтил, а маючи мало на тим, еще тие белие голови по пояс кошули пообрезавши, пасучи лотровские свое очи, як бидло якое, награваючися з них гнали по улици; и кгвалти не малия починил: поданних побил, помордовал, а никоторих позабиявши на смерть, не маем ведомости, где их тіла подівал».

Таке мародерство пройдисвітів, шляхетних і посполитих, вельми налякало магнатів. Сейм р. 1613 вирішив скінчити війну за московський престіл та припинити страшенну козацьку анархію на Україні, що не визнавала ані магнатської, ані якої влади, крім своїх виборних військових начальників. Але припинити анархію не так легко було, на це не вистарчало в панів сили. Тим часом козацькі ватаги, пограбувавши до щенту Москву протягом кількох літ, кинулися грабувати Крим та Малу Азію, збіраючи до себе нові маси охотників, що з 1613 р. на козацьких чайках почали вже загрожувати самому Царгородові. Козацьке добичництво повернулося було знову на південь і грабувало вже не татарські улуси, а багаті міста Криму та Малої Азії. Наприклад, у 1617 р. при здобуванні одного тільки Синопу козаки набрали на 40 мілійонів усякого добра.

За козацькі напади Туреччина погрожувала Польщі війною. Приборкати козаків треба було за всяку ціну. Тому Жолкевський рушив з військом на Подніпров'я, де кінець кінцем примусив козацьких ватажків на чолі з гетьманом Конашевичем, прозваним Сагайдачним, скласти Ольшанську умову 1617 р. Умова ця заводила знову обмежений козацький реєстр, гарантуючи зареєстрованим козацький присуд та вільне обрання свого гетьмана. З реєстру Сагайдачний згодився виписати «ремесників, купців, шинкарів, війтів, різників, кравців і инших неприкаяних від себе відігнати, а також всіх новоприбувших міщан, що в останніх роках, виломавшися з під урядової юрисдикції до козацького війска пристали». Реєстровці мали спалити ще й свої човни та повернутися в пограничну смугу, на волость, решта козаків, що виписана була з реєстру, мала повернутися до панів у підданство.

Але виконати умову не довелося, бо Польщі знову захотілося посадити свого королевича Володислава в Москві, щоб поширити базу своєї збіжжевої фабрики на схід. В Москві вже сидів тоді свій цар, Михайло Романов. Довелося знову кликати войовниче населення Подніпров'я в похід. Сагайдачний вирушив з 20.000 охотників на допомогу Владиславові дійшов під саму Москву, але Польщі не пощастило, і вона мусила таки погодитися з Москвою 1619 р., вдоволняючися загарбанням собі Смоленщини та всієї Сіверщини з Черниговим, Стародубом, Путивлем. Магнати знову пробували приборкати козаків. Гетьман Жолкевський з невеликою силою шляхти зумів якось знову приневолити Сагайдачного та його козацьких ватажків з Польщею скласти нову, поставецьку умову 1619 р. Ця умова ще зменшила число реєстровців до кілька тисяч, зоставлючи в реєстрі саму козацьку знать, забороняла реєстровцям перебувати на Низу та по приватних маєтках, а тільки на королівщинах, наказувала до решти знищити човни та припинити походи на тур-

ків. Але цієї умови козаки не виконали. Козацька старшина умову підписати підписала, але Туреччину й далі грабувала. Туреччина, розлютована козацькими нападами, тепер вирішила свої погрози здійснити і в 1621 р., погромивши польське військо під Цецорою, вирушила походом на Польщу. Довелося Польщі знову кликати своєвільників в козаки та на допомогу; це й зробив Сагайдачний, змобілізувавши козаків у великому числі, і тим допоміг Польщі під Хотином розбити турецьке військо на голову. Поранений в бою в руку, Сагайдачний через рік помер від зараження крови.

Боротьба за православну віру.

Таким чином, козацтво за перших двоє десятиліттів XVII ст. виросло у величезну соціяльну силу, розквітаючи серед бурхливих походів на Москву, серед постійних відважних нападів на турецькі та татарські землі, серед бешкетів на власній землі. Козаччина стала в населення не тільки за героїв кулачного права, залишаючи по собі багаті сліди в козацьких та невільницких думах, звязаних з їхніми походами на «невірних агарян», цеб-то турків та татар, вона ще ставала й політичною силою, що висунула тепер гасло релігійної боротьби не так з католицізмом, як з унією; спіраючися на широкі маси населення, почала козаччина готуватися до бою з магнатами церковними і світськими вже за встановлення своєї козацької влади на Україні та навіть на сусідній Білорусії. До цього часу козаччина добивалася тільки права громадянства для свого стану, але ж здобувши його не тільки на Пониззю, а й силою факту на волості під боком у магнатів, вона вже посягає на виключну владу на Подніпров'ї. Посягання це й виявилося домаганням скасувати на східній Україні унію та повернути православ'я. Що домагання це не виходило з релігійних почувань, й говорити вже не доводиться. Релігійним козацтво ніколи не було, а ще менше православним фанатиком, як це справедливо каже Куліш. В народніх піснях ми ще й тепер знаходимо сліди, як козацтво, що являло собою всяку ріжноманітну збіранину, взагалі, легковажно ставилося тоді до віри та до церкви. Ось що співає одна жартовлива пісня: «Славні хлопці, пани Запорожці, побачили вони скирду сіна в полі; отаман і каже: Оце, браття, й церква. А осавул каже: Я в ій сповідався. А кошовий каже: А я причавщався». Проте, ця відсутність будь-якої побожности зовсім не перешкоджала козацтву висунути тепер релігійне гасло, щоб ним прикрити боротьбу за своє панування на Подніпров'ї. Козацтво почало тільки вміло використовувати громадські релігійні в той час настрої для класових своїх цілів, як використовувало вже воно гасло боротьби з невірними агарянами, щоб прикрити свої грабіжницькі походи на татарські та турецькі міста, як прикривалося вже мудро у своїх походах на Малу Азію гаслом визволення християнських бранців з турецької неволі.

Козацтво часів Сагайдачного починало новий стан свого розвитку. Перші два десятки років XVII ст. серед загальної маси тих, що козакували, остаточно утворили з заможніх селян, міщан та дрібної шляхти одноцільне глитайсько-землевласницьке ядро на волості, що

розбагатіло на військових промислах та грабіжництві, і воно й стало до боротьби з магнатською диктатурою на Подніпров'ї і разом з тим тоді вже намагалося покріпачити на своїх маєтках посполитих селян — панських підданих. Це ядро виділилося одночасно із тих низовців, що в степу промишляли, що придбали собі маєтки на волості, та з заможніших свавільників, що ще під Наливайком добивалися собі права козацького присуду. Вкупі вони склали тепер одну групу з економічно-й соціяльно-політично-рівних членів. Козацьке свавілля хотіли вони використати тільки для зміцнення своїх класових інтересів. Але разом з тим боялися росту загального козакування, хотіли раз на завжди скінчити з тим загальним свавіллям, що їм дошкуляло. Така подвійність дає нам зрозуміти, чому Сагайдачний з старшинами, маючи таку величезну військову силу, що могла рознести невеличкі все-таки сили Жолкевського, так легко пішов на ольшанську і растовецьку умови, а нічого не зробив для того, щоб перевести їх у життя. Зараз треба було грати разом з тим на два боки, доки ще не зміцнено сили нової суспільної класи.

Нова ця суспільна знать, недавно ще класово не оформлена, виступає на історичній сцені під назвою городових козаків, в одміну від низових-січовиків, де з цього часу збірається тільки дрібнота козацьких свавільників, що їх не визнав уряд за козаків, а тільки вже через те, що потрібна була військова сила, мовчки погоджувався на те, щоб вони користувалися з козацького присуду. Між обома групами козаків, низовими й городовими, не пригасало ніяк давнє ворогування, а ще більше поглиблювалося, і то навіть в часи найбільшого зросту козакування за Сагайдачного, що як здавалося-б, об'єднало тоді одних і других—в дійсності, на око одноцільне, козакування рило між ними що разу глибшу прирву. Це й виявилося виразно в 1619 р. після растовецької умови, коли січовики, незадоволені новим реєстром, не визнали Сагайдачного—провідника козацької знати з волости, скинули його з гетьманства й вибрали собі гетьманом Бородавку, що «готов з ними йти не тільки на море, а хоч би і в пекло». Причина такого розколу зрозуміла. Як перед тим упривілейоване Запоріжжя боролося з свавільниками з волости за право на привілеї, так тепер, навпаки, свавільники з волости, ставши економічно й політично на ноги, присвоювали виключно собі право козацького присуду, рішуче відмовляли його не тільки покозаченим посполитим, а ще й «запорізькій голоті», що її так хитро вже експлоатували й перед тим, проживаючи вигідно на своїх лежах та маєтках на волості, як це ми бачили з запису Старовольського.

Правда, з заколоту з Бородавкою нічого на цей раз не вийшло, бо Сагайдачний вміло об'єднав біля себе січовиків надіями на багату здобич в походах на турків, обіцянками вписати їх у реєстр, а Бородавку та його прибічників вбив, але процес розколу вже був очевидний, і чим далі, тим різко цей розкол ставав гостріший, хоч инколи й наче-б то бувала згода, коли городовому козацтву ставало круто в боротьбі з магнатами.

Городове козацтво з типовим своїм представником Конашевичем на чолі хотіло ще проте цього розколу, як не хотіло ще поривати рішуче з посполитами, розуміючи їхнє значіння для себе, яко покірливого у своїх руках знаряддя в боротьбі з магнатами, що на їхні маєтки та владу почало воно вже гострити зуби. Тому боротьба за православну віру проти унії та організація провославної церкви стають, з одного боку, способом притягти до себе ці маси, а з другого, гаслом, що під ним козацтво проводить свою екномічну та соціяльно-політичну лінію проти магнатів. Воно, взагалі не релігійне й ріжного ще походження та вірування, береться тепер під Конашевичем домагатися вперто скасування унії, надсилає петиції до сейму й короля, закладає манастирі, будує церкви, фундує православні школи при братствах і в 1610 р. заявляє через свою делегацію, що вкупі з духовенством буде боронити «своєї релігії», хоч-би прийшлося «голови положити». Під охороною Конашевича на Подніпров'ї відживає православний культурно-релігійний рух, зав'язується, власне в Київі, братство 1615 р. за власною друкарнею та вищою школою, що незабаром став центром науки на східній Україні, під назвою Могилянської Академії, що її організовує Петро Могила, київський архимандрит у 1630-х роках. У Київі відновляється православна мітрополія з Борецьким на чолі, перемиське владицтво, полоцьке, володимирське, луцьке, холмське, пинське. Те, що дуже вже поспішаються висвячувати владик, таємність посвячування, приїзд Могили, сина молдавського господаря—все це при особистих заходах Конашевича виразно говорило за те, що з боротьбою за православну віру звязаний дуже ще якийсь політичний намір; на жаль про нього нічого ближче не знаємо, бо Конашевич мудро вмів ховати свої плани перед цікавим оком панським. Але які б там плани не снував Конашевич, ставляючи єпіскопів навіть на західній Україні та ще так таємно та поспішно, для нас має значіння те, що городове козацтво вже одверто та не двозначно використовувало релігійне питання тільки для того, щоб прикрити свої політичні цілі та інтереси. Не даром Конашевич з усіма своїми полковниками вписався в братчики Київського братства.

Куруківська угода. Гетьманування Конашевича було, як сказано, початком нового етапу в еволюції козацтва. Коли перша доба була етапом зароджування взагалі козацтва, як верстви військово-службової в Речі Посполитій, то друга доба, від початку XVII ст., була вже витворенням економічної основи нової верстви та перенесенням ядра його з Пониззя на волость, а разом з тим, і початком оформлення політичної фізіономії козацтва. Після Хотинської кампанії розвиток далі йшов до того оформлення та дальшої кристалізації нової верстви, йшло далі перегрупування революційних сил у їхніх взаємовідносинах напередодні козацької революції. В центрі цього дальшого розвитку козацької верстви й лежать події 1625 р. та 1638 р.

Ще р. 1619 вислало козацтво з-під Хотина петицію до короля, щоб за їхні «у всьому християнському світі славні і всьому поганству очевидні заслуги, за готовність до услуг королеві і Речі Посполитій

дозволити товаришам свободний пробуток в маєтностях королівських, княжих, шляхецьких і духовних, і в тих містах, де вони мають свій пробуток, аби ніякі жовнірі не мали своїх леж і пристановищ», «що, коли захочуть, аби можна піти на службу до християнського володаря, як що який їх закличе», та щоб було скасовано унію; далі йшли звичайні домагання збільшити платню, збільшити реєстр та инше... Петиція, як бачимо, дуже характерна, коли взяти на увагу заходи Сагайдачного біля відновлення православної ієрархії, його змови з молдавським господарем, його опікунство над православними братствами церковними. Все те не двозначно ще раз показувало, що нове, городове козацтво носить вже за пазухою якийсь політичний підступ проти Речі Посполитої та проти «королев'ят», як звали тоді магнатів на Україні. І хоча король та сейм на таку згоду з козацтвом не пішли й намагалися козацтво після Хотинської кампанії обкраїти, поставити його на те місце, на якому було воно до Сагайдачного, проте сміливі домагання показували, що козацтво починає вже йти на політичну боротьбу з магнатами та Річчю Посполитою, маючи за пазухою готові нові наміри, що виходили поза звичайні дотеперішні домагання платні, реєстру, козацьких леж, стацій то-що, й маючи собі нового спільника, православне духовенство, що його верхи воно виховало за Сагайдачного на своїх політичних агентів. Що воно так було, що вище православне духовенство з Могилою та Борецьким на чолі було вже тоді дипломатією—політиками в козацтва, доказує меморіял київського православного мітрополіта Борецького до польського сейму й короля від 1622 р. В цьому акті ставленик Конашевича виправдує себе проти обвинуваченів у шпигунстві та ворохобництві проти цілости Польщі, і це також доводить дуже різкий меморіял 1623 р. покозачених обивателів волинських, що виступають проти унії та магнатського насильства і кривд, проти того, що православні «відсунені від урядів, від лавиці міської, що ремісники, з цехів витиснені, позбавлені церкви, а при тім терплять морди незносні, вязнення, баніції»...; на це вказує також велика політична та таємна козацька рада під Київом, вбивство козаками київського війта Ходики, міщанами з Витебська біскупа Кунцевича та ціла низка инших політичних вбивств. У повітрі почувалося вже якусь новину, що таємниче блукала з вуст до вуст по Україні, прикрашена всілякими згодами, та непокоїла магнатів, сейм, короля. Всі догадувалися, що насувається щось грізне, що воно ховається в таємних намірах мітрополіта Борецького, та козацьких старшин, але що таке, ніхто не знав; проте, всі його лякалися і тому всі на сеймі так рішуче поставилися до хотинських козацьких домагань, щоб ніяк не поступитися перед козацькими домаганнями, а рішуче повернути козаків у попереднє становище, в якому вони були перед війною, відібрати від козаків з Дніпра човни. Проте, найближчі події вияснили трохи і таємничі плани козацтва й спільної з ним, ново поставленої православної його церковної ієрархії.

Р. 1624 козацька знать несподівано склала з кримськими татарами наступно-оборонний союз, очевидячки, проти Польщі. Разом з тим з Відня прибув на Україну до Борецького якийсь Яхія, що видавав себе за сина померлого турецького султана. Борецький повіз його до

козаків, що були тоді на Запоріжжі і саме тоді змовлялися з кримцями про згоду. Почалися на скору руку таємні переговори з татарами, Віднем, шведами, Москвою, що мали на меті утворення спільно з Семигородом, Сербією та Болгарією одного союзу, щоб здобути в турків престіл вихрещеному Яхії, а заразом і втворити східнє православне царство. З переговорів, що за ними пішли й військові заходи, нічого не вийшло, бо Москва од непевної авантури відмовилась, не довіряючи Яхії, а татари через рік, з намови Польщі, угоду цю розірвали; але випадок з Яхією і союз з кримцями смертельно переляками Польщу. Тепер вже було видно, куди гне козацька політика, що одночасно майже з планами на Яхію, бачучи їхню непевність, почала через своїх православних єпископів балакати з Москвою, про те, чи не прийняла б вона їх під свою царську руку. І хоча, як кажу, і з тих, і з других планів нічого не вийшло, налякана Польща вирішила як найшвидче запобігти небезпеці, що фактично утворила вже на Подніпров'ї «удільну козацьку державу», як писала магнатська комісія, розглядаючи політичні вбивства козаків у Київі. І хоча зліквідувати козаччину Польща не збіралася—на це в неї не було сили, але за всяку ціну вона хотіла з корінням вирвати її політичні плани, знищити основу для політичних міркувань козацтва—це їй вдалося—бодай тимчасово.

Р. 1625 рушив на Подніпров'я Конецпольський, щоб приборкати козаків та перевести в життя постанову сейму про новий козацький реєстр. Татар вдалося йому легко перетягнути на свій бік грошовою данню, Москва, заживляючи свої рани від смути, не спішилася приймати під «високу государеву руку» українських автономістів, що скомпрометували себе тепер очевидячки перед Польщею. Таким чином, надії на те, щоб приборкати козаччину, були в магнатів як найкращі. Після постанови сейму козаки мали негайно виписати в реєстру всю чернь та видати її панам, покривдженим від бешкетів магнатам. Такі були тепер вимоги магнатів, і виконати їх мав примусити козаків Конецпольский. Відшкодувати, а самі мали перебувати тільки на зазначених сеймом кочовищах, одмовитися од присвоювання собі юрисдикції в містах та маєтностях так королівських, як і приватних, не вести більше ніяких переговорів з чужоземною владою та «видати явного шахрая Яхію», видати все листування з Москвою, та татарами, видати провідників переговорів та поладити на Дніпрі човни.

Конецпольський, дійшовши до Крилова над Дніпром, почав через комісарів переговори з козаками, щоб виграти справу без бою. Під Куруковим зустрілися противники. Козаки, бачучи, що їх несподівно оточив Конецпольський, а татари зрадили, погоджувалися майже на всі його вимоги і на виписку з реєстру черни, і на спалення човнів, і на покарання навіть сваільників, не дуже то протестували й проти унії, але рішуче домогалися того, щоб їм дано було змогу «в чеснім гандлю мати прожиток», просили повернути на волості маєтки козацьким семьям, що їх вони придбали за Сагайдачного, та не порушувати їхніх прав на землю і привілеї козацького присуду. Конецьпольський не дуже-то безпечно почував себе серед степів з сусідами татарами, що

готові були знову перейти до казаків, торгувався недовго. Нарешті козаки погодилися з Конецпольским, вибрали гетьманом Дорошенка, що його «подав» Конецпольский, підписали згоду на шоститисячний козацький реєстр, на вихід з шляхецьких маєтків—але з правом продати законно набуті землі, погодилися попалити човни, зреклися козацької юрисдикції над населенням, зреклися надалі приймати посполитих у козаки. За це козакам обіцялося платити 60.000 золотих та забезпечувалося право вільно торгувати, право уходів та промислів.

Такий був кінець далекосяглих козацьких планів з 1624 р. Умови для здійснення їх ще не наспіли, і козацтво знову опинилося в підлеглості у королев'ят, зобов'язавши себе віддавати «належне поважання та послушність старостам». Тепер, козакам довелося власними руками нищити все те, на чому старшина козацька з православним духовенством будувала свої плани на політичну незалежність Подніпров'я. Гетьман Дорошенко цілий рік їздив з старшиною по Україні й переводив куруківську умову в життя, «виписчиків» заганяв в панське послушенство, переводив козаків з приватних маєтків на королівщини.

Політичні плани розвіялися, доводилося захищати, принаймні, економічні здобутки, хоч-би й ціною політичних. До певної міри й було досягнено цього тим, що козаки дістали привілей на вільну торгівлю та промисел на волостях, тим, що за ними визнано було право власности на землю, набуту в «уцтивий, законом не зборонений спосіб». Правда, це право власности на землю визнавалося за козаками тільки в умовній формі дідичного держання, і то тільки на королівщинах—у приватних маєтках доводилося ліквідувати свої господарства, проте, це був для козацтва великий здобуток, коли зважити, що до того часу права такого вони не мали, бо воно належало самій тільки шляхті.

Події 1624—1625 р. ще раз підкреслили виразно, що на Україні наспіває, готова вже економічна та політична революція проти магнатської феодальної сваволі. Тодішні економічні та політичні домагання з боку козацтва були ще не ясні, проте, було вже очевидно, що починається боротьба за знищення шляхецької монополії, за нове, засноване на вільній конкуренції та на вільній приватній власності, право хазяйнування на землі, право на вільні промисли, на вільну торгівлю. Була це боротьба почасти за козацько-становий землевласницький, почасти за міщанський демократизм, що був не від'ємною частиною козацької психології, виробленої на промислах, демократизм, що приносив його безустанний прилив у козацькі лави міщанської еміграції, що тікала від шляхецького режиму на західніх землях, що набіралася також із опозиційних міщанських кол на Подніпров'ї. Правда, домагання ці, як сказано, були все-таки станові, як становий був і увесь той козацький демократизм, вихований у шляхецькій школі, проте, вони били по голові старо-феодальну станову систему, що в наслідок однобічности свого розвитку виродилася в магнатський паразитизм подніпровських королев'ят, що утворила на безмежних їхніх лятифундіях нічим не обмежену феодальну владу, підбила їм саму шляхту своїми держаннями та вислугами. Вони, козацькі ці домагання, робили перший прорив у зачарованому колі магнатської диктатури тим, що вимагали ширшого про-

стору для розвитку товарового господарства та участи в ньому широких шарів населення, простору, що перед тим замкнений був самими шляхецькими привілеями та регламентаціями торгівлі, промислу, землеволодіння. У хоч цілковитий прорив, що мав здійснитися через політичну революцію, про яку нишком думала козацька знать з вищим православним духовенством та багатшим міщанством, по всій лінії не вдався, проте, вже почався, здобуваючи принаймні реєстровому козацтву визнання права власницького землеволодіння на волості, права вільної торгівлі і промислу серед магнатської диктатури.

Козацькі суперечки. Козацька знать та вище православне духовенство, зневірившися тепер у здійсненні політичної революції, але заспокоєні на цей раз деякими економічними здобутками, що їх гарантували магнати незабаром ще раз під час заколотів 1630 р. т. зв. переяславськими пактами, ця козацька знать, як кажу рішила піти тепер на угодовство з магнатами, одкладаючи політичну революцію на кращі часи. Серед козацтва та духовенства православного склалася тепер сильна партія, що на її чолі стали гетьман Грицько Чорний, відомий тоді богослов і письменник Мелетій Смотрицький і нарешті сам київський мітрополіт Борецький з архімандритом Печерської Лаври, згодом київським мітрополітом Петром Могилою, що своїми величезними маєтками на Подніпров'ї рівнявся вже з магнатами. Оскільки козацька й церковна православна знать, почуваючи себе на разі до певної міри задоволеною на своїх маєтках, що визнав за нею уряд, браталася тепер з подніпровськими королев'ятами та навіть і рядове козацтво реєстрове після Курукова почувало себе до певної міри заспокоєним—остільки виписчики, так міщане й селяне з волости, як і сірома з Пониззя опинилися дійсно в такому становиці, що нікуди було податися, ремствували на магнатів, що обложили їх податками, данинами, що ганяли їх силоміць на панщину та забороняли козацьке дозвілля й козацькі промисли на Пониззі, стали обурюватися й на реєстровців. Розкол між посполитим та городовим козацтвом ще більш поглибився, коли реєстрова знать і собі стала заганяти в «обиклое послушенство» посполитих та помогати панам силоміць переводити в життя куруківську постанову. Відновився та ще поглибився розкол між низовим та городовим козацтвом, коли реєстровці вкупі з панами почали вимагати від січовиків, щоб ті зреклися свого дозвілля на Чорному морі, щоб повернулися на волость в послушенство до панів та Речи Посполитої, цеб-то, щоб стати на службу для послуг військових та своїми грабунками не перешкоджати Польщі спокійно торгувати з Туреччиною, українським магнатам возити в Царгород українську пшеницю, що її дуже виглядала тоді з України голодна Туреччина.

Таке становище не дозволяло довго ждати нових заколотів на Подніпров'ї. Посполиті виписчики ніяк не годилися йти в підданство, січовики знову не могли зректися свого дозвілля, що було основою їхнього прожитку, бо без грабіжництва немислиме було їхнє існування на Низу. Тому й не дивно, що в 1630 р. знову почалися заворушення

на Київщині, почали вбивати шляхецькі залоги, нищити панські маєтки. Грицько Чорний пробував був вгамувати заколоти, гасити їх кров'ю посполитих. Але на допомогу повстанцям рушили січовики, що їх Чорний виписав був з реєстру. Прикидаючися спершу його спільниками, вони зрадою захопили його і скарали на смерть вкупі з прибічниками.

Повстання поширилося тепер і на Переяславщину, на маєтності кн. Вишневецького. На чолі його став новий гетьман кандидат низовців, Тарас Трясило, що агітацією проти городових старшин перетягнув на свій бік добру половину рядового козацтва реєстрового. Магнати пробували спершу силою задавити повстання черни. Проти повстанців— збунтованих хлопів вислано було навіть відомого тоді горлоріза Ляща до його приєдналася і вся реєстрова знать. Під Переяславом після кількох боїв обідві сторони прийшли до згоди, подібної до Куруківської. Реєстровців загітовано було на згоду новими поступками: козацький реєстр збільшувався до восьми тисяч, обіцялося визнати за реєстровцями їхні маєткові права не тільки на королівщинах, а й на приватних посілостях. Повторилася знову стара історія: в реєстр попала вся знать— «кращі люди», а чернь знову амла вертатися до панів в «обикле послушенство».

І знову мало початися давнє присилування посполитих в панські піддані, знов пішли давні погрози на свавільне, непокірливе Запоріжжя, щоб перестало воно шарпати Туреччину, грабувати купецькі валки та перешкоджати торговельним взаєминам Польщі з Царгородом, знову пішло давнє невдоволення. Тепер знову почало клекотіти, готуючи нове повстання. Перешкодила тому тільки нова війна Польщі з Москвою: довелося королівським старостам, як за Сагайдачного, знову набірати козаків у похід, робити знов нові обіцянки втримуватися від дальшого насилування виписчиків. Коли ж війна в 1633 р. скінчилася, коли сяк так полагоджено було нові суперечки з Туреччиною, що загрожували Польщі війною, виконання переяславських пактів знову стало на чергу дня.

На цей раз магнати вирішили вдарити в саме серце козацького свавільства. Французький інженір Боплан, що від нього маємо знаменитий «Опис України», збудував Польщі сильну кріпость Кодак на Дніпрі. Для Польщі з того часу, як шведи обмежили її доступ до Балтійського моря, забравши в1625 р. частину Інфлянт, взагалі важливо було забезпечити собі для експорту береги Чорного моря, а тут на перешкоді стояло буйне, що ніякої влади не визнавало, Запоріжжя. Важливо було дістатися туди й подніпровським магнатам, що під носом мали морський шлях на південь, а користатися з нього через низове свавільство ніяк не могли. Все це разом склалося на те, що спільно вирішено було за всяку ціну скінчити раз на завжди з низовим дозвіллям. Це завдання й мала виконати кріпость Кодак з сильною найнятою німецькою залогою, що, з одного боку, мала пильнувати, щоб не збіралися на Пониззю «свавільні купи», та щоб не втікали на Пониззя з волости посполиті, що їх запряжено було тепер в панщину. Нарешті, за волость старости знову могли бути спокійні, реєстровці вірно їм служили, служило їм і вище православне духовенство з Могилою на чолі,

Могила не спинився перед тим, щоб насильно скинути з мітрополичого стільця в Київі проповідника магнатської опозиції Копинського й самому на цьому стільці сісти.

Запоріжжя, як то кажуть, чуючи письмо носом, відразу помітило, куди гнуть магнати, Кодак будуючи. Користуючися з війни Польщі з Швецією, в 1635 р. під проводом ватажка Сулими напали вони несподівано на Кодак, здобули замок, зруйнували його, а німецьку залогу вирізали до ноги, разом з її комендантом Марієтом. Але війна з шведами незабаром скінчилася, і шляхта метнулася чим дуж на Україну покарати свавільників. Заскочені нагло запоріжці, замісць того, щоб боротися, з намови поміркованої партії видали свого отамана Сулиму з його прибічниками полякам на кару, надіючися показати тим своє каяття та зняти з себе відповідальність за Кодак. Але не помилувала шляхта. Після карання Сулими поляки зруйнували до тла запорізький кіш, забрали всю гармату й попалили морські човни запорізькі.

Після двох років спокою на Запоріжжі знову заколотилося. Заклекотіло й на волості, де магнати разом з реєстровою старшиною, що розпаношилася вже й на приватних маєтках, почали робити нечувані насильства, щоб силоміць примусити посполитих робити панщину. Не минали навіть де-кого і з рядових реєстровців, що їм в 1633 р. з приводу обрання короля Володислава ще раз окремими статтями забезпечено було право користуватися з козацьких вольностей та привілеїв на приватних маєтках. І під час, коли на волості в Черкаськім та Чигиринськім полку рядове реєстрове козацтво починало шуміти вкупі з посполитими, скаржитися на утиск з боку навіть власних своїх старшин, на Запоріжжі підняв повстання Павло Бут, инакше Павлюк, з низовцями, бо й їм важко приходилося тепер, коли їхні морські чайки було попалено, і вони через те не мали звичайного прожитку.

На Україні знову вибухла громадянська війна так проти реєстрової старшини, як і проти шляхти. Павлюк з повстанцями захопив навіть в реєстровців всю їхню гармату, скарав на смерть реєстрову старшину, між иншим, гетьмана її Кононовича й розіслав по Україні універсали, закликаючи селян до повстання «за віру християнську та золоті вольності козацькі».

Повстання, проте, не вдалося. Коронне військо вкупі з великою частиною реєстровців встигло на голову розбити «збунтованих хлопів» та ще й захопити в свої руки Павлюка з старшиною; її, як звичайно тоді в козаків бувало, видали повстанці Потоцькому, що був на чолі в шляхти; і Потоцький страшенно карав населення Подніпров'я за бунт, вішав, садовив на палю кого попало, але спокою на Подніпров'ї не завів. Запоріжжя відразу ж рушило знову на повстання під проводом нового ватажка Острянина, не дозволивши магнатам навіть як слід відсвяткувати Павлюкову поразку. Острянин добре готовився до війни, порозсилав скрізь свої універсали, закликаючи до повстання, порозумівся з донськими козаками, але його й цих останніх все-таки було розбито Сам Острянин, не вижидаючи навіть кінця бою, втік на Слобожанщину, бо боявся, щоб «товариші» своїм звичаєм не віддали його в руки По-

тоцькому. Незабаром там і вбила його чернь, збунтувавшися під Чугуєвом проти свого отамана. Повстанці подніпровські якийсь час боронилися ще з Гунею на чолі, але потім здалися таки на ласку й на неласку коронному військові.

Аж тепер, здавалося, остаточно придушено козацьке свавілля. Не врятували його селянські заколоти, що скрізь піднялися по всій Україні, заходячи навіть в Галичину. Реєстровці вкупі з магнатами вміли їх завчасу придушити, доки вони не змогли ще з стихії стати зорганізованою в одне, одноцільною бойовою силою. Розбивши «стоголову гидру», Польща, тепер, вкупі з українськими, однаково чи православними, як от київський воєвода Кисіль, чи покатоличеними панами, як от кн. Вишнєвецький, взялася енергійно чистити козацтво від підозрілих та непевних елементів. Козацький реєстр переглянено було новою ординацією 1638 р. грунтовно, викреслено було з нього всіх, що могли здаватися непевними, відібрано було від козаків право вибірати своїх старшин, дозволено їм перебувати тільки на пограничних староствах, цеб-то: в Білій-Церкві, Каніві, Корсуні, Чигирині, Переяславі та в Черкасах, відновлено було Кодак, надіслано сильні залоги з Польщі, заведено паспорти для переселенців. Виписчики мали негайно повернутися до панів у послушенство, а реєстровцям за їхню «лицарську службу» та покірливість ще раз заплачено ствердженням козацьких привілеїв на землю «на вічнім та спадщиннім праві власности»

Тепер ликували магнати, забезпечені у своїх замках услужними реєстровцями та коронним війском, що його прислано було з Польщі додержувати «законного порядку» на Подніпров'ї. Шлях до Чорного моря Польщі було врятовано, пильно берегли його і Кодак, і два реєстрові полки на Запоріжжі. Революційна стихія, втративши свого дотеперішнього організатора—реєстрову знать та вище духовенство православне, притихла на якийсь час; скарав її на палях та на шибеницях знаменитий тоді авантурник Лящ, що за свої подвиги над подніпровським населенням здобув в нагороду Терехтемірівську землю. Притихла й боротьба проти унії, коли статті Володислава IV купили собі православну братію економічними та політичними концесіями. Але в низах, серед черни, хоч і втихла назверх бунтарська стихія, варилося й далі та клекотіло під землевласницькою диктатурою; класові суперечки тепер загострено було ще більше, хоча й щільно прикрито сталевим шоломом польської панцерної кінноти. Україна зробилася ніби одною великою купою сухого хмизу, що ждав, як влучно зазначає Єфименко, найменшої іскри, щоб спалахнути загальною пожежою.

Цією іскрою й були суперечки між реєстровцями та шляхтою—магнатами, що знову внесли серед них розбрат та знову пхнули перших на чоло революційної стихії, на цей раз переможної, справжньої вже революції.

III.

КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.

Напередодні Революції

Суперечності фільваркової господарської системи в її однобічності в половині XVII ст. дійшли на Україні до свого найвищого розвитку. З одного боку, грошове господарство що-раз ширшу захоплювало територію, пробираючися й на дике, запустіле до-недавно Запоріжжя, з другого боку, воно що-раз гостріше стикалося з суперечностями фільваркової системи, з її напів-старофеодальними пережитками, з магнатським її свавільством. З одного боку, воно—грошове господарство—викликало до життя що-раз нові продукційні сили, з другого, гнітило їх, приневолюючи їх нидіти й вироджуватися. Становище ставало чим далі скрутніше, і виходу з нього не видно було, не зважаючи на все блискуче зверху та роскішне життя пануючої класи напів уже дворян-поміщіків, напів ще феодалів і кожної хвилі загрожувало бурхливим, крівавим развалом системи одсталого шляхецького господарства.

Бо що ж являло собою велике та ніби-то інтенсивне на око, багато розвинене, панське господарство на Україні, що дехто хоче вважати його за капіталістичне. Вся інтенсивність цього господарства й полягала в тому, що воно не працювало на землі, як на капіталістичному підприємстві, нічого в неї не вкладало, хоч і поширювало свої розміри, не підносило культури, не використовувало як слід праці своїх підданих, капіталізуючи присвоєну додаткову її вартість. Воно тільки екстенсивно збільшувало селянські повинності, екстенсивно виснажувало робочу силу, працювало інвентарем та знаряддям не своїм, а власних підданих, воно стало тільки паразитом краєвого виробництва. Воно замкнуло тісним кільцем натурального способу розподілу біля свого фільварку все, що було йому піддане, а крім того, й себе ще відмежувало від міської продукції безліччю привілеїв,—монополіями, що замісць того, щоб захищати фільваркове господарство від конкуренції міста, звязали руки й ноги йому самому, та приневолювали висисати решту власних живучих соків. Далі йому нікуди було вже йти. Екстенсивність кінчалася на цілотижневій майже панщині хлопів, на данях, що виривали вже всі лишки з дрібних хлопських господарств; джерело доходу вичерпувалося, а знайти нове—через капіталізацію сільського господарства,—шляхта, не зважаючи на заведення промислів на своїх маєтках, не була в силі, бо не вміла й не могла. Шляхецький фільварок, що через обставини сконцентрував у собі все економічне життя краю, вже давно перестав грати ролю економічного поступу і, блискучий, роскішний зверху, гнив або всихав, з'їдаючи коріння власного існування, кожної хвилі готовий розвалитися й потягнути за собою в прирву увесь суспільний лад, що утворював його своєю еволюцією.

Так склалося в половині XVII ст. не тільки на Україні, а і в цілій Польщі. Ознакою цього було катастрофічне падання польського золотого та нечувана дорожнеча на всякі продукти. Державі завжди бракувало грошей, завжди в неї був дефіціт, в скарбниці звичайно було

пусто, бо не мала вона джерел для свого поповнення. Шляхта податків не платила, міщанство знову й селяне не мали звідки платити, та й за що платити, коли в містах торгівля й рукомесло замірало. Королівщини та монополії ніякого майже доходу не давали, бо їх звичайно роздавалося в «заслуги» та у «вотчини» шляхті для приватної експлоатації, як це практикувалося головним чином на східній Україні; незначний, дрібний прибуток давали й мита та акцизи, звичайно віддані в оренду за невелику ціну шляхецьким поплечникам-орендарям. Сейм пробував був постановою про «право складу» 1629 р. гальванізувати трохи міську торгівлю, як каже М. Грушевський, щоб залатати дірки доходами з неї, встановляв такси, щоб припинити дорожнечу, але через це міська економіка занепадала ще більше, дорожнеча зростала. Село стогнало під шляхецькою панщиною, однаково стогнали й приватні, й автономні міста, де хазяйнував шляхецький орендар-пропінатор, ниділи міста, віддані на ласку й неласку старостам конституціями 1620 р. та 1631 р., прикриті ніби-то державним контролем міських фінансів. До того ще й міська продукція, міська торгівля стали «подлим заняттям», за міську професію конституція 1633 р. позбавляла шляхецтва, хоч одночасно той самий шляхтич, що боявся зневажити власний «шляхецький гонор» міською професією, запобігливо торгував і промишляв і в себе на селі, і в місті, ховаючися за свого орендаря-еврея. Значіння міст впало до того, що конституція 1620 р. заборонила навіть міщанам носити дороге вбрання.

Так було взагалі в Польщі, що являла вже собою, як каже відомий історик О. Кутшеба, ще на початку XVII століття труп, що не в силі був підтримати власне життя, перебував у незлічимій летаргії, дійшов до загального занепаду економіки, науки, громадянської думки, і замісць того, щоб іти вперед, почав не тільки відставати, а йти назад, доїдаючи рештки від багатого свого минулого. Крім того Польщу заїдали загострені суперечки шляхецьких партій між собою—суперечки між магнатами та королем Володиславом, що намагався утворити сильну королівську владу та обмежити шляхецьку над ним самим сваволю. Про Володислава навіть говорили, що він таємні снує якісь плани з казацтвом, щоб спертися на нього проти магнатів. Все це показувало, що загальна криза недалеко.

На Україні було ще гірше, головним чином, на східній. Тут всевладно панувала навіть не шляхта, а самі магнати «королев'ята» славетні на величезних своїх та королівських латифундіях, що підбивали собі й виснажували юрби дрібнішої та безземельної шляхти й за її допомогою, за ціну кормління тієї ж шляхти, справді були кролев'ята на своїх староствах і маєтках. Тут їхня сваволя справді не мала вже впину з боку держави. Тут і суперечності фільваркової системи виступали ще гостріше, ніж на західніх землях польських, тим більше, що на Подніпров'ї з початку XVII ст. став концентруватися увесь опозиційний шляхті елемент, що викинений був сюди з заходу.

Проте, коли на західніх землях не було вже в гнилому громадянстві живучої сили, щоб вирвала його з мертвечини, на Подніпров'ї, на широких безмежних просторах, що недавно ще не знали пана, росла

під боком у магнатів, виковувалася в партизанщину нова суспільна верства, козацтво, що мало розірвати шляхецько-магнатську систему і створити умови для ново-феодального способу виробництва, утворити раціональну експлоатацію покріпачених рук та сильну замісць шляхецької анархії владу для охорони тієї експлоатації. Це була нова верства, на цей раз військово-службова, що знала ціну грошам, що сама вміла хазяйнувати на землі, сама торгувала в місті. Спочатку вона виборола собі визнання себе, яко верстви, визнання своєї приватної власности земельної, а тепер готова була вдарити смертельно по королев'ятах з їхньою дотепер прислужною дрібною шляхтою, щоб остаточно дати повну перемогу грошовому господарству та новим, дворянсько-кріпацьким, відносинам.

Колонізаційні відносини східньої України з своїми запобігливими «черкасами», як звали козаків, з покірливими посполитими, з панами-шляхтою та орендарями постійно хоч і бурхливо йшли вперед. Як-що на Київщині в 1585 р. на одно сільце припадало 4,2 квадратових міль всього простору того району, то в 1635 р. населення збільшилося до того, що на одно село припадає вже 1,4 кв. міль. На Уманщині в маєтностях Конецпольського на протязі 1609—1639 р. виросло нових 50 містечок та біля 1.000 сіл, так само швидко колонізувалися маєтності Вишневецького «на річці Сулі за Черкаси лежачі», Потоцького в Кременчузькому та Канівському районі. Росли не тільки села,—росли й містечка, оселені хрещеним і нехрещеним людом, з доброї та силуваної волі. Королев'ята бач не тільки заманювали на свої землі всякими пільгами емігрантів з заходу, що хмарою почали сунути сюди в XVII ст., а й силою набірали втікачів, засідаючи на них по ярах та балках, ловлячи їх як тварину. Але посполиті ніяк не схиляли шиї під ярмо, не зважаючи на репресії, і коли терпець уривався, піднімали бунт та, погулявши в магнатському маєтку, йшли світ за очі шукати нових осель-слобід, як це було в 1638 р., коли «піддані кн. Яреми Вишневецького, піднявши війну от міста Гадяцько, в кілька тисяч перебралися в Путивль». На їхнє місце приходили тоді звичайно нові поселенці, що вабили їх обіцюваними пільгами, поселенці, осаджені силою на спустілих слободах. І так ішло коловоротом скрізь, не дозволяючи ніяк магнатськими маєтками стати на шлях спокійного хазяйнування.

А тим часом козацькі маєтки на волості росли на очах, загосподарювалися на толоках у підсусідків, на своїй і найманій звичайно праці. Козацтво з волости знало вже ціну грошам, знало вже ціну праці; воно дбайливо хазяйнувало на своїх хуторах, здобутих немалою власною працею, немалими заходами за визнання їх своєю власністю; воно не витрачало набутого доходу на роскішне життя, а вкладало його в земельку, у промисли, щоб «вийти в люди», щоб збільшити свій капітал. Воно —здебільшого виходці з міського та селянського елементу—органічно відчувало потребу збірати (накопичувати) додаткову працю для дальшої продукції не на саме тільки роскішне споживання,—нарешті на це й не вистачило б їхнього звичайного дрібного господарства,—щоб зрівнятися багатством зі шляхтою, стати нарівні з нею, що роскошувала на крівавиці панщини та данів. Звідци й росла козацька дбайливість,

що здебільшого не знала силуваної праці хлопів-посполитих, що не мала своїх підданих, які спокусили б її на легке життя з чужої праці.

Вона жила з власної праці свого хазяїна, виховувалася на праці наймитів та джурів, а коли хуторець багатів і поширювався вона росла ще й на найманій праці посполитих, на толоках підсусідків, що їх осаджував такий реєстровець біля свого хутора, даючи їм одночасно захист перед старостинськими посіпаками.

Так виростав біля шляхецького козацький маєток, поширював своє виробництво, землю й, розвиваючись що разу більше, натрапляв на упривілейоване магнатське землеволодіння, що через паразитські монопольні свої права стояло йому поперек дороги. Здобувши собі, по довгій боротьбі, право громадянства поруч шляхецького землеволодіння, козацький хуторець, як на дріджах виростаючи, вдарився тепер головою об нього. Далі йому ніяк не можна було існувати поруч з магнатом, що держав усю землю і всю владу в руках та ще й поганенько хазяйнував; доводилося розвалити магнатський маєток до основи, даючи вільний простір розвиткові дійсно грошового господарства. І він розвалив його незабаром в силу історичного закону. Цей закон і відчував стихійно реєстровець, не зважаючи на деякий спокій після 1638 р., чим далі, то все косішим оком поглядаючи на магнатські посілості, вижидаючи, щоб узяти їх у свої хазяйські руки.

Така нагода швидко трапилася.

Перші бої. В Суботові жив-господарював собі на своїм маєтку не дрібний і небагатий землевласник, реєстровий сотник чигиринський Богдан Хмельницький, один з тих, що помагав переводити в життя ординацію 1638 р. З Хмельницького добрий був хазяїн, не даром навіть в часи великого повстання частенько заглядав він до свого маєтку та не менш цікавився своїми поросятами, ніж політичними подіями. Тому хазяйство його росло як на дріджах, викликаючи заздрі апетити у сусідів-шляхти.

З цієї заздрости й трапилося лихо. Один із заздрих сусідів, підстароста чигиринський Чаплинський забажав невеликим коштом придбати собі маєток Хмеля, і, як це часто бувало між панами-шляхтою, напав збройною силою на Хмельницького хутір, забрав собі не тільки Суботів, а ще й побив до смерти сина Хмельницького. Хмельницький вдався до королівського суду з жалобою на Чаплинського—але за це Потоцький ще й в тюрму його посадив. Реєстровці заворушились як у вулику з приводу того, що покривдили їхнього брата. Вони й допомогли Хмельницькому втікти з тюрми. Хмельницький, як звичайно, майнув негайно на далеке Запоріжжя просити захисту проти магнатської самоволі. Прихиливши до себе запорожців, Хмельницький послав послів до татар, закликаючи ще й їх на Україну собі на допомогу, обіцяючи їм багатий ясир.

Так почалася велика революція на Україні. Випадок з Суботовим був тільки малою іскрою, що впала в сухий як солома хмиз і запалила його небувалим вогнем.

У квітні 1648 р. Хмельницький—за цей час його вже обрано

було на Запоріжжі гетьманом,—після безуспішних переговорів з коронним гетьманом Потоцьким та королем Володиславом про скасування ординації 1638 р. рушив на волость проти Потоцького. Потоцький навмисне почав переговори, щоб виграти час для мобілізації шляхти проти «нової казацької авантури». Але ж на цей час козацька авантура не була просто авантурою, як незабаром виявилося. Реєстровці, що вислав їх проти Хмельницького Потоцький, знаючи, що між королем та королев'ятами немає згоди, бо й королеві самоволя магнатів дошкуляла, повбивали де-кого з своїх старшин, магнатських прихильників, і всі перейшли до Хмельницького. Син Потоцького, що його зрадили реєстровці, якийсь час боронився під Жовтими Водами, але, розбитий, нарешті на голову козацьким авангардом, попав до козаків у полон. На запіллі, на заклик козацьких агентів, на протязі одного місяця піднялося проти панів все населення київського, брацлавського та чернигівського воєводства. Змобілізовані шляхецькі головні бойові сили на Правобережжі під командуванням старого Потоцького та Калиновського, на Лівобережжі під проводом Яреми Вишневецького, опинилися зразу між двома ворогами: перед собою мали Запоріжжя та реєстрових козаків з татарами, а за собою збунтоване селянство та міщанство.

Довелося магнатам одступати, пробивати собі дорогу вогнем, мечем, нищити села й міста, щоб терором примусити населення до спокою, щоб не дати Хмельницькому можливости реквізувати собі харчі. Але ж Хмельницький відразу зрозумів, що дати спустошити Подніпров'я це для його те саме, що програти кампанію, і тому 26 травня, втягнувши Потоцького й Калиновського в приготовлену засідку, під Корсунем знищив до ноги старостинську армію ще й обох вождів забрав у полон. Тільки Вишневецькому пощастило з Лубенщини пробратися якось з великими втратами на київське Полісся й далі на Волинь.

Шлях для Хмельницького на західню Україну зразу став вільний без великого з його боку зусилля. А до цього ще помер Володислав, і в Польщі запанувала звичайна під час безкоролів'я анархія. Пани зовсім уже не знали, що робити. Море повстань селянських та міщанських залило не тільки Подніпров'я, а й Волинь, де-далі стало перекидатися на захід, в Галичину, Холмщину, Побужжя, Білу Русь. Посполиті, православне духовенство, міське населення, всі виливали свою помсту, що збіралася на протязі десятилітнього спокою, на магнатських землях і маєтках, на магнатських орендарях-євреях, на магнатських агентах-єзуїтах. Катастрофічне знищення магнатського рушення (ополчення) під Корсунем та анархія безкоролів'я зворушили й дрібну українську шляхту, як православну, так і католичену; вона й так багато терпіла від магнатської самоволі, здебільшого живучи з ласки державців-королев'ят, не маючи змоги втворити власне господарство, а коли його й мала, то не могла поширити. Напередодні ще революції, в 1646 р., зібрана на волинському соймику, вона заявила, що «перебуває в такому поневоленні у вільній та свободній Речі Посполитій, якого й греки в бисурмана не знають», та наказувала своїм послам на сейм «до ніяких справ не вступати, доки ця важка кривда не буде заспокоєна». Вона, прихильниця абсолютного монархізму, про який мріяла разом з Володи-

славом та реєстровцями, зразу зорієнтувалася в ситуації, що склалася після Корсуня, і масами почала переходити до Хмельницького, організовувати навіть повстанців проти магнатів; наприклад, відомий галицький шляхтич Семен Гнатович Височан, що склав партизанський відділ з дрібної шляхти та хлопів і міщан душ яких п'ятнадцять тисяч, або Станислав Мрозовицький, що збірав на Поділлі величезну ватагу й громив з нею магнатські маєтки, та багато инших, що згодом зсеред себе дали першорядних козацьких ватажків, полковників та прибічників Хмельницького.

Проте, Хмельницькому й реєстровій старшині, як здається, спершу й на думці не було використати зразу й цілком революційну цю пожежу. Вони підняли повстання в ім'я тільки козацьких привілеїв, і, коли православний магнат, воєвода київський Кисіль запропонував реєстровцям в імені короля переговори в справі скасування ординації 1638 р., обіцяючи цілковитий імунітет для реєстрового козацтва, якого мало бути 12.000, Хмельницький не тільки вже не пішов далі на захід, а спинився під Білою Церквою на межі козацької території, чим дуж подався потім до Чигирина, щоб ждати там кінця переговорів, а разом з тим боронити маєтки реєстровців і шляхти, що до нього пристала, від загальної пожежі; він навіть відпустив додому татар, що забрали з України за свою послугу Хмельницькому багато добра та бранців, яких, напевно перебільшуючи, сучасники нараховують 200.000 душ. Він, здається, ще й на думці не мав нищити на Подніпров'ю з корінням існуючі основні економічні та політичні порядки; реєстрове козацтво ніби то домагалося тільки реформи цих порядків і за їхню ціну, за скасування старостинської влади, за економічну для себе волю готове було майже й спокутувати свої гріхи, як це бачимо з листа Хмельницького до сейму з-під Білої Церкви. Він і загальної пожежі від свавільного хлопства не хотів, хоч сам закликав до неї, він стинав навіть голови тим, що всупереч його заборонам, кинулися грабувати панські маєтки, як це, наприклад, було з тими, що зруйнували Лубні, маєток Вишневецького.

Тим часом, не зважаючи на заходи Хмельницького, щоб надалі мирно вже вирішити справу козацького імунітету, загальне повстання росло на очах. На Сіверщині міщане й селяне здобули низку панських замків, а далі зовсім прогнали всю місцеву шляхту, як що де-хто з неї не пристав до повстання. На Київщині лютувало надалі повстання посполитих під боком таки у Хмельницького, і шляхта, оскільки не погинула в перших заколотах, з бідою переховувалася по православних манастирях, головним чином у Печерській Лаврі та в київському братстві, або пробіралася до Хмельницького, або, нарешті, сама ставала на чолі тих загонів, що бешкетували по латифундіях. Кодак здобули запорізькі загони й вирізали його залогу. На Брацлавщині й на Волині мордували магнатських прихильників загони Богуна, Ганжі та Кривоноса. У Винниці, Житомирі, Немирові, Острозі, Бердичіві, Умані, Красному, Тульчині, Полонному, Луцьку, Бершаді та инших містах еврейське населення вирізано було до щенту, яд-що не переборщують сучасники. Скаженіли загони й на Побужжю на Білій Русі в Галичині. Скільки жертв було за цей час, не можна сказати й приблизно на-

біть, досить згадати, що в де яких містах гинуло людей по кілька та по кільканадцять тисяч—наприклад у Полонному. Що далі, то лютували гірше, головним чином на Волині та Брацлавщині, де Вишневецький кидався на всі боки, бо його звідусюди шарпали повстанці; лютував він страшенно, а це ще гірше дратувало населення, доводячи жадобу крівавої помсти до-безкраю.

Польщу зовсім перелякала ця страшна пожежа; унутрішніх суперечок серед шляхти вже не чутно було. Не зважаючи на переговори з Хмельницьким, треба було за всяку ціну спинити Хмельницького, чіпляючися за його угодовство. Проти цієї стихії мобілізувалася шляхетчина, проти неї й виставила нову армію, щоб заразом обкраяти й домагання реєстровців. Хмельницький, наляканий тим, що до нього грізно ставиться на тільки населення, але й козаки, примушений був вирушити проти Польщі, що на гвалт мобілізувалася й через те відтягала переговори. Він закликав знову татар, об'єднався з Кривоносом, Нечаєм, Лисенком, Морозенком, що до цього часу вели на власну руку партизанську війну на Поділлі та Волині, і вкупі з ними під Пилявцями до щенту розгромив коронне військо, що вислане було проти повстанців. Тепер йому вже нічого було ждати—короля в Польщі не було, і вести переговори не було з ким,—і Хмельницький рушив далі на захід, об'єднавшися з ватагами Височана, що лютував на Покутті ще з початку травня.

З об'єднаними силами величезна армія Хмельницького підійшла під Львів, обложила його й розпустила одночасно загони до Перемишля та Кракова, в Литву й на Холмщину. Львів, не зважаючи на православну ірреденту, якось захищав себе і ніби-то власною силою, а в дійсності знову таки невиразною поведінкою Хмельницкого, що не дозволяв іти приступом на місто, забороняв черні грабувати передмістя. Ця поведінка Хмельницького під Львовим й довела до того, що у Львів козацька армія так і не увійшла. Хмельницький, задовольнившися викупом, залишив у Львові свого родича Захара для оборони міста від селянських та татарських ватаг, а сам рушив далі на захід під Замостя, обложив його і знову стояв тут кілька тижнів, гаючи даремно час. Вся політика цієї нерішучости Хмельницького в поході на Галичину та Холмщину виходила з того, що Хмельницький сподівався все-таки мирно поладнатися з новим королем. На королівський престол у Польщі мав сісти королевич Ян Казимир; на його рішучість козаки дуже велику надію покладали. До нього й писав Хмельницький перед обранням «щоб по волі його милости вже більш тих побічних короликів не було і щоб його милость рішив бути самодержцем, як і инші королі».

Тому й не дивно, що, скоро тільки обрано було Яна Казимира королем, і коли він дав згоду Хмельницькому, цей останній відразу одступив од Замостя й вирішив вернутися в Київ.

Козацькі думки Те, що Хмельницький з-під Замостя повернувся до Києва, що стримано поводився він під час походу на захід, те, що опікувався шляхецькими маєтками, нарешті те, що західні землі залишив на власну їхню долю, все це вкупі охолодило перший повстанський захват селянських та міщанських мас, що їх надто вже нищили,

стягаючи «дарунки» за поміч проти Польщі, ще й татарські загони. Проти Хмельницького почалося загальне обурення, шуміти почали й ватажки повстанців, як напр., Кривонос, ідеолог збунтованого поспільства. Почала ремствувати й галицька, волинська та холмська дрібна шляхта, що піднялася проти магнатів. Ремствував в Галичині Височан, що його залишив Хмельницький в Отинії на власні сили, шумів на Волині незадоволений Богун, домагаючися раз-у-раз у Хмельницкого «йти до Висли». Але Хмельницькому далекі такі політичні плани, що їх висувала самохіть повстанська стихія, були наче б то все ще чужі, і він з реєстровою старшиною одмахувався од них руками, як і на початку повстання, бажаючи вирішити подніпровський конфлікт мирною згодою з королем. Здавалося, що тупоголова станова його ідеологія не обняла ще ситуації в її цілому, не вийшла ще по-за вузько-станові інтереси навіть тоді, коли Хмельницький літом 1648 р. розірвав переговори й переможно вирушив на захід.

Звідки взялася та угодовська політика у Хмельницького та реєстрованої старшини під час самого розпалу боротьби? Ми знаємо вже які плани складало козацтво наприкінці гетьманування Конашевича та й після нього, головним чином, у 1625 р., чому ж козаччина тепер через свою знать ні з цього, ні з того одмовилася тих історичних вже планів в умовах, далеко кращих для їхнього здійснення, аніж раніш?

Коли слідкувати за ходом подій 1648 р., то побачимо і в Хмельницького, і де в кого з козацьких старшин вже з початку самого повстання надвозначну турботу за цілість шляхецьких економій, за збереження в них інвентарю живого й мертвого, щоб мати з чого прогодувати величезну армію. Їх страшенно лякає можливість спустошення Подніпров'я, і коли ватаги повстанців знищили багаті, загосподарені маєтності Вишневецького на Лубенщині, то Хмельницький не завагався навіть дати наказ стяти ватажкам того погрому голови. З листів Хмельницького до білоцерківського старости, до полковника Хмеленка, до київського воєводи та инших, наочно бачимо, що козацькій старшині важно було забезпечити тил армії, зберегти від бурхливої стихії «худобу, коні і річи та всяке инше добро» по панських маєтках, і що вона вказувала навіть деколи однодумній з собою шляхті, як це добро зберегти від татарських загонів та повстанців.

Все це було причиною нерішучого, як здавалося, поводження Хмельницького та його надій на переговори з королем, його заходів, щоб зберегти панські маєтки. Війна почалася весною і тягнулася ціле літо вже до пізньої осени, відіймала робітника в жнива від роботи, доводила до цілковитого знищення засіяні маєтки. Хмельницький цього найбільш і боявся й через те в червні поспішно так і відіслав додому татар, а сам повернувся від Білої Церкви до Чигирина, через те й вагався він іти новим походом на захід, доки не повстала загроза, що повстанці готові скинути його з гетьманства. Союзники його—татари та сп'янілі від помсти повстанці були разом і ворогами йому, готували для його армії голод, через незібраний врожай, через знищення маєтків. Хмельницькому дійсно було скрутно: з одного боку, не міг він припинити війну, щоб не повернути проти себе революційної стихії, з другого

боку, ніяк не міг він спокійно дивитися, як ця стихія нищить основу майбутнього його й реєстровців існування, що на ній революція мала забезпечити свої здобутки. І коли надія на згоду з королем почасти й спричинилася до вагання та, нарешті, до виступу Хмельницького в-осени 1648 р., то ще більше вплинула на це загроза голоду та економічні міркування козацької знати, що так несподівано дала наказ до того поспішного відходу назад до Київа, назад на Подніпров'я. А поспішати треба було, щоб урятувати те, що ще залишилося, щоб засіяти землю, щоб не голодувати на волі. Хмельницький з реєстровцями добрий був хазяїн і дивився з ними вперед далі ніж невгамовний Кривонос та инші ватажки. Він і забезпечив себе проти них ще в червні, після голосної ради козацької, що загрожувала скинути його, якщо не буде воювати далі, забезпечив, утворюючи при собі постійну вірну прибічну гвардію з найнятих татар, що мала боронити його від усяких можливих несподіванок. А погрози з боку Польщі він не боявся. Занадто добре знав він її силу, давно вже зрозумів всі суперечки між магнатами та шляхтою, між королем та магнатами, щоб боятися об'єднаного їхнього виступу проти революції.

Які ж політичні та економічні плани могла мати козацька знать, з Хмельницьким на чолі, не поспішаючи походом на західні землі України та дожидаючи там королівської згоди?

У Польщі ще до козацької революції 1648 р. в де-яких колах шляхецьких, як і в реєстровців, росла течія утворити абсолютну монархічну спадкову владу. Недаром закидали Володиславові IV таємні його зносини з козацтвом. Тепер, піднявши за допомогою татар повстання, реєстрова знать і покладала всю надію на те, що в Польщі почнеться загальний рух дрібної шляхти за ліквідацію магнатської олігархії, що не меншу мала силу у Варшаві, ніж на Подніпров'ї. Вона сподівалася, що король використає наддніпрянський заколот для того, щоб скинути магнатську олігархію. Тому й писала вона покірливі листи до Варшави, зазначаючи, що вона не проти Польщі та її цілости, а проти можних королев'ят. Здійснення спадкового монархізму абсолютного в Польщі, утворення сильної самодержавної влади, що їй бралося козацтво дати початок на Подніпров'ї,—така була мрія в реєстрового козацтва, навіть тоді, коли помер Володислав, і Польща готувалася обрати нового короля, що його козацтво бажало мати в особі Яна Казимира;—про те, щоб відірватися від Польщі, як гадає Ліпінський, козацтво, відай, ще не думало, бо не було тоді приводу до таких комбінацій, не бралося воно й поширювати соціяльних своїх домагань далі, по-за межі своїх станових інтересів, по-за межі своєї козацької території. За найближче завдання вважало воно—це знищити в себе на Подніпров'ї королев'ят-магнатів та утворити військову диктатуру, щоб за її допомогою король міг зміцнити свою владу в Польщі та перевести бажані козацтву реформи, цебто дати козацтву повну економічну й соціяльну рівність з шляхтою. Тим то й пояснюється, здається, неохота Хмельницького до дальшого воювання, нахил його до переговорів. Він трохи, може, й боявся, що пожежа хлопських бунтів перекинеться на польські землі та об'єднує всю шляхту вкупі з королем проти нього, яко провідника тієї пожежі.

Але надії козацької знати на такий кінець революції, як побачимо, не здійснилися, а чого козацька старшина так лякалася, те й сталося: хлопська пожежа на Україні дійсно об'єднала короля, магнатів і шляхту проти Хмельницького. Це виявилося вже до тих переговорів, на які стільки надій реєстровці покладали. І коли під час київського зімування ставало вже очевидно, що в сучасних умовах Польщі не можна сподіватися, що здійсняться козацькі плани, не можна покладатися на королівське слово, коли, з другого боку, духовенство й міщанство подніпровське вкупі з покозаченою в повстанні шляхтою вперто почали висовувати давнє питання про український автономізм, коли бурхливе море хлопських повстаннів ніяк не втихало, ніяк не дозволяло на мирні переговори з сеймом, тоді козацька старшина з Хмельницьким на чолі й вийшла по-за вузькі межі своїх планів, почала вже думати й про власне «князівство руське», про власного «самодержця руського», цеб-то про остаточний розрив з Польщею.

Київське зімування, що почалося після відступу з-під Замостя, було впорядкуванням розваленого господарства на Подніпров'ї, підсумовуванням дотеперішніх здобутків революції, а разом з тим вживанням заходів до того, щоб забезпечити їх. Одночасно воно було й кристалізуванням дальших козацьких планів, що їх силоміць висовували обставини, а перш за все спробою утворити на звільненій половині Україні вже власну тверду, абсолютну владу, коли стало виявлятися, що такої влади в Польщі не може бути при сучасних умовах,—воно було зразком оформлення тимчасового союзу з активними елементами в справі будування такої влади,—з міщанством, духовенством та прихильною частиною шляхти.

На їхню допомогу, цеб-то на допомогу декого з шляхти, на допомогу міщан та духовенства реєстровці могли надіятися сміло. Ці верстви населення об'єднувала з реєстровими, коли не в цілому, то у великій частині, спільна боротьба проти магнатської системи на Україні. Те, як поводився Хмельницький під час кампанії 1648 р., недвозначно показувало, що реєстрова знать вміє цінувати їхню дружбу та співробітництво. З їхньою участю, коли стало виявлятися, що новий король така сама забавка в руках магнатів, як і його попередники, й почалися на швидку руку політичні комбінації реєстровців, переговори з Туреччиною, Москвою, Волощиною та ин., щоб за їхньою допомогою на звільненій Україні власною силою завести твердий режим, упорядкувані відносини.

На цей раз твердий той режим силою революції набув форми диктатури гетьманської влади, що її визнали за потрібну міщане з духовенством, визнала й залишена при козаках шляхта, якої в козацькому війську тоді налічувалось до 7.000 чоловіка. Вони—міщане, духовенство, покозачена шляхта й дали тепер новий напрямок козацьким планам. Київські міщане з духовенством величали Хмеля, коли в'їздив він у Київ, «пресьвітлим господарем», «богом даним Богданом», мітрополіт київський поблагословив Хмеля навіть на двоженство з Чаплинською, патріарх, що прибув з Єрусалиму, причащав його без сповіди й величав яко монарха. Покозачена шляхта бралася знову за дипломатичні переговори

Хмеля з Польщею, з сусідами. Вона краще, ніж усі, розуміла, відай, що тепер конче потрібна сила зовнішня, що своїм протекторатом змогла б козацький режим забезпечити надовго; що на королівський авторитет нічого надіятись, це з кожним днем ставало ясніше. Звідци й почалися, через посередництво вищого духовенства та де-яких знатних шляхтичів, переговори з сусідами про прийняття під свою зверхність Подніпровської України, яко удільного вже князівства. Хмельницький хоча й сам почав величати себе «самодержцем з божої милости», але знав, що його на похапі, силою факту втворений абсолютизм неминуче мусить спіратися на сусідів, коли ставало вже очевидним, що в Польщі немає умов для здійснення цього абсолютизму, а потребу його для розвитку грошового господарства дуже вже відчувало на Україні перш за все козацтво, але не менш і міщанство та велика частина шляхти, головним чином, дрібної.

Політичний торг пішов на всі боки, одночасно з переговорами з Польщею, з новим королем, Яном Казимиром, на якого такі великі надії покладали ватажки революції: вони все ще сподівалися, що з королем дійде до порозуміння, і тоді б напевно вдалося зберегти здобутки революції. Реєстрова знать, маючи через обставини в руках своїх владу, торгуючись з сусідами, разом з тим не хотіла розривати цілком з шляхецькими традиціями; вона тільки хотіла їх формувати, переробити на свій смак і готова була піти на все, навіть на повернення приватних маєтків вигнаним королев'ятам, щоб тільки мати з боку Польщі забезпеченість, що нові її домагання буде задоволено. Це ясно бачимо ми в листі Хмельницького до Яна Казимира з-під Замостя, з листування Хмельницького з де-якими польськими панами.

Але ж у революції завжди буває так, що здійснюються не плани окремих груп, осіб, а щось инше, що відповідає об'єктивним умовам свого часу, що є наслідок даного історичного процесу. Ми звичайно характеризуємо людину та її вчинки не згідно з тим, як вона сама про себе та про ці вчинки думає, а грунтуємося на об'єктивній цінності тих вчинків, на об'єктивності вдачі тієї людини, на об'єктивності фактів в даних умовах історичних. Навіть більше, й самі ті плани, що виникають під час революції, часто є продукт безпосередньо звязаних з ними подій, і розвиваються вони разом з розвитком тих подій.

Так було й тепер у козацькій революції. На початку повстання реєстровці хоч і творили об'єктивно революцію, але суб'єктивно не виходили по-за станові свої інтереси на Подніпров'ї, а тим часом події примусили їх поширити свої домагання, коли поставили їх перед фактом знищення великої земельної власности, зліквідування всякої влади, коли тим самим примусили їх організувати нову владу, складати далекі політичні плани. Ще на початку повстання вони свідчилися перед королем та сеймом своєю лояльністю, присягали на свою вірність, а тепер під час київських переговорів, як це помітив сам Кисіль, сеймовий уповноважених в цих переговорах, Хмельницького й козаків і пізнати не можна було —так вони перемінилися. «Тепер,—казав Хмельницький до Кисіля,—шкода говорити багато. Я вже доказав, чого не думав зразу і докажу далі, що тепер задумав: виб'ю з лядської неволі увесь руський нарід.

Перш я за свою шкоду і кривду воював—тепер буду воювати за православну віру». Що треба розуміти під воюванням за православну віру, та звідки взялося це домагання, ми вже знаємо, проте, воно характерне для еволюції козацьких планів 1648 р.

Зборівська угода. Здійснити козацькі домагання в переговорах з Яном Казимиром було, проте, не можливо. Ян Казимир, через тогочасні умови був такою самою лялькою в руках магнатів як і його попередники, і замісць компромісу, що на його ладні були козаки погодитися, довелося дійсно таки «підняти все хлопство по Люблин та Краків, виганяти за Вислу усіх дуків і князів», як і погрожував п'яний Хмельницький Кисілеві,—замісць того, щоб посилати в сейм представників від козацтва, довелося наймати татарів у новий похід на королев'ят, що своєю охотою не хотіли зректися своїх феодальних прав на Подніпров'ї. Нарешті, що могли зробити переговори, коли рівночасно з ними йшла війна між невгамованим поспільством та магнатами, що помирити їх не могли ані угодовство реєстровців, ані будь-які обіцянки з боку сейму та короля. В самому Київі три дні різали панів та євреїв, що використовуючи тимчасову передишку, повернулися з своїх схованок. А тим часом на Поділлі та на Волині загони Потоцького й Вишневецького знову криваво гамували повстанців, що не хотіли панам коритися.

Не вийшло, проте, нічого і з переговорів з сусідами, головним чином, з Москвою, що на неї поглядало православне духовенство. Москва обдарувала гетьмана та полковників багатими дарунками, але про прийняття України під свою руку мовчала, а замісць того пропонувала козацькій старшині свою ласку тоді, коли цар Олексій сяде на польському престолі. Москва снувала тоді широкі плани,—їй треба було мати на свому боці польських панів для того, щоб ті обрали Олексія на короля,—через те й не хотіла вона дратувати їх зайвим опікунством над наддніпрянськими повстанцями.

Серед цих обставин гетьман Хмельницький з реєстровцями почав пильно готуватися до нової війни. Його домагання, щоб козацька територія на схід від Кам'янця, Горині, Прип'яти була тільки під козацьким присудом, сейм одкинув, перемир'я, що його підписано було перед початком травня, фактично не було. Довелося Хмельницькому далі пливти за хвилею революційної стихії. Забезпечивши собі допомогу від татар, донських козаків, кавказьких черкесів, молдавського господаря, Хмельницький мобілізував, під загрозою на горло, все, що жило на Україні, розіслав знову універсали, піднімаючи населення на панів, запевняв, що орда більше вже грабувати не буде, збірав гроші до козацької військової скарбниці, але ж ситуація була не дуже-то сприятлива Хмельницькому. Молдавський господар у останній як раз мент одмовився від інтервенції, литовський магнат Радзивил, що до цього часу вів переговори з козаками про нейтралітет, несподівано почав готуватися до нападу на козацьке запілля. Хмельницький мусив раптом робити додаткову мобілізацію на Чернигівщині та північній Київщині, щоб ні в якому разі не допустити до війни на козацькій території, а перенести її на західні землі.

Так почалася нова війна з Польщею. Втративши колосальну силу

людей, Хмельницький якось припинив і Радзивила на півночі, і польську армію на сході, в Галичині. Проте, війна скінчилася для козацтва нещасливо, не зважаючи на величезне козацьке військо—де-хто нараховує в ньому навіть до 300.000 чоловіка. Донці не прийшли, турки, що їх погромили венеціяне, закликали назад татар боронити Чорне море. Шляхецька пропаганда працювала успішно серед населення, вказуючи на грабунки, що чинили татарські загони, мовляв, козацька старшина продала селян татарам, обіцяючи амністію всім, хто покається в своїх повстанських гріхах. Хмельницькому ставало що-разу тяжче, не зважаючи на перемоги козацтва в Галичині. Татари, що їх підкупив польський король, готувалися до відходу, населення не мало вже давнього завзяття, покоштувавши татарської помочи. Козацький старшині довелося, не вижидаючи кінця війни, піти під Зборовом, у серпні 1649 р., на згоду з Польщею, щоб не допустити до катастрофи, бо армія починала розбігатися, чуючи, що татари вертаються у Крим. Хмельницький тепер навіть недовго й сперечався з королем і, підписавши угоду, чим дуж вертався на Подніпров'я, щоб захищати маєтності від союзницьких татарських загонів.

Зборівська угода, хоч її складено було серед несприятливих для реєстровців умов, все таки була великим кроком уперед проти того, що раніш було. Наддніпрянську Україну, цеб-то воєводство київське, брацлавське й чернигівське виділено було в окрему автономну провінцію козацьку; на ній могло перебувати 40.000 реєстрових козаків, однаково чи житимуть вони на королівщинах, чи на приватних маєтках. Їм забезпечувалося самоврядування з козацьким присудом, з виборним гетьманом на чолі, що підлягати мав безпосередньо самому королеві. Козацькі старшини мали бути виборні. Всіх полків намічено було 16. Королівське військо не могло вже перебувати на Подніпров'ї. На всіх королівських урядах мали бути тільки православні. Уніяти та єзуїти не могли перебувати на козацькій території, евреям заборонялося в козацьких землях мати рукомесло, торгівлю, держави, оренди; козакам дозволялося торгувати горілкою для своїх потреб та гуртом, тільки заборонялося їм шинкувати нею. Православний мітрополіт мав одержати місце в сенаті; шляхта, що брала участь в повстанні, діставала повну амністію та непорушність своїх маєтків. Вигнане панство могло вертатися на свої маєтки. Всі посполити, що не вписані в реєстр, мали повернутися в підданство, у приватне послушенство. Крім того, окрема ще була постанова, що гетьман має дати орді татарській «полоном городов дванадцять, котрі могуть виняти».

Козацький імунітет був урятований, королев'ят на Подніпров'ї більше вже не було, з феодальних володарів ставали вони звичайними землевласниками без давніх своїх феодальних прав. Не вигравало тільки населення посполите, цеб-то міщанство та селяне. Йому довелося дорого заплатити за зборівську згоду. Ось що оповідає один сучасник як ішло те «вибрання» полону татарами: «Котрі міста віддано татарам, в ті городи пішли були для віри від гетьмана по два чоловіки татар та по два черкас-козаків, потім наперед татар послано до тих міст своїх полковників з черкасами-козаками потайки і оманою—ніби то для закуплення

хліба і поживи—аби татари і козаки одчинили місто, а татарам Хмельницький звелів стояти в укриттю. Як черкасам і татарам відчинили город тоді татари вибрали, вирубали й випалили без останку Заслав, Межибож, Ямполь і инші городи і округи—городів з сімдесять або й більше. А прийшли під усі ті городи татаре підступом і в однім часі, аби по тих городах не було вісти про них що їм велено ті городи воювати і руйнувати і в неволю забрати замісць плати, по гетьманському велінню. І черкаси своїх людей, міщан в городах тих майно грабили». Це ще стверджує й літописець (Самовидець), оповідаючи як «Хмельницький з ханом розправили орду; козаки позводили багато городів і татаре людей в неволю забрали, а козаки майно забрали і опустіли значні міста». Про це лихоліття до нас залишилися сліди в народніх піснях, де співається:

«Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула,
Що велів брати дівки й парубки, й молодії молодиці.
Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
А молоді молодиці старого Хмеля проклинаючи:
Бодай того Хмельницького перва куля не минула,
А другая устрілила, у серденько уцілила».

Боротьба на два фронти. Зборівська угода кінчила перший етап козацької революції, етап спільної праці козацтва з поспільством. На східній Україні наслідком її мало бути утворення дуалізму: козацького і магнатського режиму з перевагою першого. Західня Україна мала надалі потонути в шляхецько-магнатському господарстві та ще й заплатити панам за шкоду. Тепер починався другий етап, етап роз'єднання бунтарів-союзників проти шляхецької диктатури.

Обидва вороги, цеб-то і козацтво, і шляхта-магнати не були з цієї угоди задоволені. Не зважаючи на те, що сейм ратифікував угоду, й казацька старшина всіх сил докладала на те, щоб її виконати, суперечності цього компромісу росли що далі, то більше, домагаючись його розірвання, намагаючись козацьку революцію довести до кінця. Природа суперечних змагань обох сторін не могла перетравити цього компромісу. До того ще широке населення відразу вороже поставилося до згоди, бо вона не дала їм ніяких здобутків за втрати від війни.

В козацькій революції брали участь поруч з реєстровцями, цеб-то з середняцькою земельною власністю й инші ще соціяльні групи: посполиті селяне й міщане, духовенство й запорожці. Що дала їм зборівська угода? Серед духовенства мала користь з революції сама тільки церковна знать, діставши формальне зрівняння своїх прав з представниками латинської церкви; нижче духовенство, не зважаючи на скасування унії, було й надалі принижене та експлоатоване коли не від панів, що поверталися назад у свої маєтки,то від козацької знаті, що позабірала собі спустілі магнатські маєтки. Ще гірше на зборівській угоді вийшло селянство. Тільки де-які глитайські його елементи попали в козацький реєстр, а дрібнота у своїй масі, що її й татари дуже ще пограбували, мала залишитися й надалі в приватному послушенстві. Міщанство також не здобуло собі ніяких прав, хоч увесь фінансовий бік війни лежав на

його плечах, навпаки після Зборова, як жертовного козла віддано було його на поталу татарському «вибіранню». Січовиків зовсім оставлено було на боці з їхніми домаганями вільного промислу та торгівлі на Низу, всіх їх не було вписано в реєстр, а крім того й саму назву їхню присвоїли собі дуки та дрібна шляхта з волости, що виключно себе почала тепер величати «славним лицарством запорізьким».

Ці то суспільні групи, що їх оминула зборівська угода, й стали на перешкоді до переведення в життя тієї згоди; навіть більше, голосно почали вони нарікати на «запорізьке лицарство» з волости, що в ньому майже половину посад обнімала покозачена шляхта. Де яка шляхта відразу взяла участь у повстанні проти магнатів, тепер вона масою вливалася в реєстр, записувалася на козацький присуд, щоб оборонити себе від магнатів, що знову поверталися. Загальне обурення почало згодом виливатися в бунт. Почалося, очевидно, з Запоріжжя, що вивело як-то кажуть, Хмельницького в люди.

Вже в-осени 1649 р. стався на Запоріжжі бунт; про нього, на жаль, не маємо докладніших відомостей крім тих, що там було обрано на гетьмана якогось Худолія, що Хмельницький ледве «вгамував повстання та велів шию втяти тому, що на Запоріжжі проголосив себе другим гетьманом». Згодом вибухло дуже грізне повстання виписчиків на Сіверщині та на Волині; з бідою втишив його Хмельницький вкупі з шляхтою, «по чім чернь трохи втихомирилася, хоч вся і не пішла все таки в підданство: одні, продаючи все і остаючися без нічого стають до козаків за джурів і у постоїв, инші з усім йдуть на Дніпро», як записував тоді Кисіль. На чолі кипучої черни на Волині став винницький ватажок Богун і, не зважаючи на Хмельницького, на власну руку вів партизанську війну проти магнатів, що загніздкувалися на своїх маєтках. Ще небезпечніше повстання вибухло в березні 1650 р. на Брацлавщині, де Нечай зорганізував величезну ватагу, як кажуть, з 40.000 душ. Нечай одночасно боровся з Хмельницьким і з магнатами: Конецьпольським та Калиновським, доки шляхта, що змобілізував Хмельницький вкупі з магнатами, не залила цього повстання в крові. Самого Нечая в 1651 р. через підступи Калиновського в Красному було вбито.

Повстанська пожежа росла й не згасала, допомагали цьому страшний голод та пошесті: люди, що до нитки пограбували їх татари, землі не засіяли, годувалися листям, корінням; пошесті нищили їх; вони «падали, як дрова по дорогах», пише один сучасник. Дорожнеча була надзвичайна, до того ще не було чого й купити, бо збіжжя, що надходило з Москви, не вистарчало, а сподіватися хліба з Польщі була даремна річ, бо й там був голод та грізні заколоти селянські. Хмельницький боровся з лихом, як тільки міг, карав виписчиків, виправдувався перед панами, але що міг він зробити проти стихії, що шукала хліба та волі і, не зважаючи на страшні кари, однаково грабувала й козацькі, і шляхецькі маєтки.

А тут ще на лихо ніяк не вдавалося козацькій старшині наладнати справу з магнатами. Суперечки за маєтки між ними то тут, то там переходили в кріввві бійки, а на козацькій пограничній смузі на Поділлю та на Волині між реєстровцями та панами почалася справжня громадян-

ська війна. Даремне Кисіль пробував грати ролю посередника. Ображені магнати його самого обернули у зрадника Польщі та магнатським інтересам, і ця латка назавжди приросла до Кисіля через те, що він був православний,—так думала про нього вся Польща. Даремне Хмельницький, стинаючи збунтоване хлопство, піддобрювався до панів; ображені магнати, як Потоцький, Калиновський, Вишневецький, вертаючись до втрачених маєтків, повсякчас порушували Зборівську угоду, і ніхто їх не спиняв. Виявилося, що Ян Казимир, на якого після Зборова стільки надій покладали знову реєстровці та дрібна шляхта, так само сліпе знаряддя в руках магнатської та єзуїтської зграї як і його попередники; замісць того, щоб приборкати магнатську сваволю зверху, він погрожував Хмельницькому карним походом на Україну. Надії на додержання зборівської згоди ставало менше; нарешті, ні та, ні друга сторона вже не думали, що серед таких відносин можна її додержати.

Козацтву тепер дійшло до того, що неминуче треба було шукати собі союзника по-за межами України. На Україні селянство й міщанство не могло вже бути таким союзником; суперечності інтересів козацтва з поспільством були вже надто виразні. А спіратися знову на Польщу проти власної черни ніяк не можна було, бо це означало б зректися всіх дотеперішніх здобутків революції. Зоставалася одна дорога: пливти з повстанчеською стихією далі, а разом з тим шукати собі по-за межами України такої сили, щоб з нею можна було позбутися магнатів, використавши на це й селянську стихію за допомогою сусідів, а далі придушити цю стихію й прибрати її до своїх старшинських рук. Переходовий характер Зборівської умови що-разу виразніше почав виявлятися. Ясно бачили його вже навіть найбільші між иншими угодовці і сам Хмельницький. Сквапливо починає він тепер нові дипломатичні переговори з Москвою, Швецією, Туреччиною, Трансильванією, Молдавією про допомогу проти Польші, а разом з тим знову й що-раз більшої сили в козацьких провідників набірає ідея про утворення самодержавної влади на Україні, хоча за це довелося б заплатити васальною підлеглістю України одному з сусідів. Навіть більше, дипломатичні заходи Хмельницького показують навіть зародження в недавнього чигиринського сотника династичної ідеї гетьманської: Хмельницький сватає свого сина Тимоша з Домною Розандою, дочкою молдавського володаря Лушула, готується сісти на князівському стільці на Подніпров'ї.

Остаточним наслідком переговорів Хмельницького на всі боки було визнання його з боку Туреччини володарем України на правах султанського васала: при чому, Царгород, приймаючи «найкращого з монархів религії Ісусової, гетьмана козацького Богдана Хмельницького під протекцію непобідимої порти», послав кримському ханові кріпкого й суворого наказу, щоб він «ніколи не повертав свої очі і вуха до польської сторони, а щоб зараз же своїм швидкольотним військом дав допомогу там, де це потрібним трапилося би». Обережна Москва все ще не хотіла рискувати своєю надією на приязнь польської шляхти й міняти її на непевного та бурхливого васала козацького.

Переговори Хмельницького з сусідами дуже перелякали Польщу та її чорноризого володаря. Сейм 1650 р. вирішив зімою скінчити з за-

машливим козацтвом і оголосив загальне посполите рушення, а разом з тим почав багатими подарунками перетягати на свій бік татарську знать. Хмельницький і собі рішив скінчити гру з Польщею та її королем, закликав татар, підняв селян, міщан і в 1561 р. вирушив на Галичину.

На цей раз Хмельницькому не щастило. Мобілізація не вдалася, а татари під Берестечком зрадили й ледве не потягли його самого в ясир. Кампанія скінчилася повною поразкою козацтва. Обернулися в нівець самостійницькі змагання православної церковної знати та козацької старшини. Проти Хмельницького, що вже рік величав себе «хотя і простим і нікчемним, а все ж таки богом назначеним єдиновладцею, самодержцею руським», збунтувалася його власна армія і на врочищі Масловім Броді на «чорній раді» ледве не вбила свого гетьмана. Ледве врятував його Богун. Зібравши розпорошені ватаги й сяк-так заспокоївши розшалілу чернь, Хмельницький мусив миритися з магнатами. А миритися треба було за всяку ціну, бо загроза була дуже велика. Чернь перестала вже вірити йому, почалися балачки про зраду. Почалися бунти проти гетьманщини. Пішли загальні навіть чутки, що він не Хмельницький, а підставлений магнатами шляхтич. Тому Хмельницький і поспішився з переговорами, склавши білоцерківську угоду, що до однієї третини вкорочувала зборівські пакти; замирившися з панами, кинувся він втихомирювати свою «праву руку»—збунтовану чернь; палив села, міста, садовив на палі, стинав голови, розсилав скрізь карні експедиції. Особливо грізні повстання вибухнули на Волині та на Сіверщині; сяк-так ледве придушив їх Хмельницький вкупі з панами, скаравши страшною карою провідців бунту Хмелецького та Гладкого.

Переяславська умова. Козацька старшина опинилася в безвихідному становищі. Для неї було вже очевидним, що все поспільство проти неї. Спілка з татарами, оборона панських маєтків, панщини, роз'єднали козацьку знать і посполитих остаточно. Не помогла пропаганда популярного ватажка козацького Богуна,—не помогло навіть нове оголошення війни 1652 р. проти магнатів. Чернь на мобілізаційні заклики не одзивалася і хмарою сунула на схід в Слобожанщину, шукаючи кращої долі. Багато із сіверян, киян, волинців, брацлавців кидало свої домівки, брало з собою що попало і мандрувало за Дніпро, в степи нинішньої харківської та воронізької губернії. А на Україні, на Поділлі, Волині, Київщині ще дужче лютували магнати з Степаном Чарнецьким на чолі, руйнуючи села й міста до-щенту. Втікачів гамували страшними карами реєстровські полки, бо боялися, щоб ті не спустошили втеками їхніх земель.

Козацтво, притиснене з двох боків—з боку магнатів та з боку власного населення—ще дужче почало шукати собі допомоги в сусідів. Про здійснення свого програму в межах Польщі через короля вже не могло бути й мови. Союз з татарами обходився надто вже дорого, а турецьке васальство Україні ніякої реальної надії не давало. Зоставалася одна Москва. Після реформ 1629 р. козацька старшина вбачала в ній ідеал дворянського абсолютизму, що один тільки мав силу приборкати магнатську самоволю—допомогти запорізькому лицарству впоратися з неспокійною чернею.

На цей раз Москва не одмовилася взяти під свою тверду руку козацьку революцію на Україні. Перед тим вона дуже обережно ставилася до протекції над козацтвом, навіть на початку революції, злякавшись загального повстання на Україні, злякавшись, що повстанська стихія перекинеться по-за межі Україні й на її землі, Москва зібрала під Путивлем велику армію на всякий випадок. Селянське повстання було не менш грізне для московського дворянського абсолютизму, ніж для феодальної Польщі. На початку козацька революція дійсно мала характер селянського повстання.

Але тепер обставини змінилися. Москва вже надто добре зрозуміла характер козацької революції, надто добре бачила досвід та вмілість козацьких старшин вгамувати селянські стихії, берегти законний порядок експлоатації. Вона розуміла, що козацтво на Україні не тільки вже безпечне для неї, для її кріпацьких порядків, а й зможе ці порядки боронити, виловлюючи та затримуючи втікачів з півночи, з кріпацького ярма дворянського. Все це добре зваживши, московський собор 1653 р. вирішив допомогти козацькій революції проти загрози її ліквідації, а разом з тим придбати собі таку багату територію з бажаним здавну доступом до Чорного моря. Надія на здобуття польського престолу для Романових, що могла ще стати на перешкоді такому рішенню,—коли вже був обраний Ян Казимир, коли в Польщі перемогли магнати,—давно вже згасла. До того ще треба було Москві попередити заходи козацтва до об'єднання з шведами, про що почала була дбати українська церковна знать, що відразу вороже поставилася до майбутнього союзу з Москвою, боячись її централізму, що загрожував зробити українських владик цілком підлеглими московському партріархові.

Так дійшло до голосної в історії переяславської умови в 1654 р. між Москвою та Україною.

Який був зміст тієї умови уявити легко. Це була умова реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції на Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодальних магнатів. Статті Богдана Хмельницького, що в них зазначено було домагання майбутнього дворянства українського, та царська жалувальна грамота запорізькому війську 27 березня 1654 р. говорять про це надто вже ясно. Подивимося тільки текст тієї грамоти:

«Ми, великий государ підданого нашого Б. Хмельницького, гетьмана війська Запорізького і все наше військо Запорізьке пожалували —веліли їм бути під нашою, царського величества високою рукою, по давнішим їх правам і привілеям, даним їм від королів польських і вел. князів литовських, і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського величества бояри і воеводи в їх військові суди мішатися не будуть. Число запорізького війська по їх власному прошенню веліли ми означити на 60.000 реєстрових і щоб завсігди було повне.

А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, ми лишили Запорізькому війську вибірати гетьмана самим між собою по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, щоб той нововибраний гетьман вчинив присягу нам. Маєтків козацьких і земель,

які вони мають для прожитку, від них і від дітей, від удів їх ми не веліли відбірати, а бути при них по давньому.

А коли почнуть приходити у військо Запорізьке з котрих пограничних держав посли з чимсь добрим, ми таких послів гетьманові лишили приймати, а нам, великому государю зараз писати все, з яких держав і в яких справах ті посли були прислані і з чим відправлені».

Таке читаємо в жалувальній грамоті. А в статтях Хмельницького і царських резолюціях на них, ще говорилося, що цар «велів давати на полковника 100 єфимків, на писара військового 1.000 золотих, на підписків, суддів, осаулів 300 золотих, на судейського писара і сотника по 100 золотих, на хорунжого по 50 золотих, на хорунжого сотенного і козака по 30 золотих, а крім того на полковника, військових осавулів і полкових, на писаря і суддів, щоб було по млину для вигодування»... По-за тим старшині з Хмельницьким приватно надано було окремі ще маєтності.

Не забули реєстровці в переяславській угоді і про своїх союзників—шляхту, що в Переяславі присягала спільно з козаками на вірність Олексію. Гетьман зокрема просив і за них, щоб «вони при своїх шляхецьких вольностях стали і маєтки свої мали, як при королях польських було». Не забули і про міщан, що помагали козацтву в трудні часи проти черни, для них випросили, щоб «по містах були урядниками війти, бурмистри, райці, лавники і доходи всякі грошові і хлібні збирали на царське величество».

Не забуте було й духовенство, хоч політичних прав автономних йому застережено не було—недаром вони так протестували проти умови—за те «пожаловано» було «митрополитові і всім людям духовного чину государську грамоту на маєтности, що ними тепер володіють».

Не забули й про чернь, про «праву руку», залишаючи її при «звічніх обов'язках». Брутально було відкинуто її від здобутків революції, від вольностей козацьких, заборонено вписувати в реєстр на швидку ногу, негайно розбіраючи «хто буде козак, а хто мужик». Потайки випрошено було в Олексія для старшин і грамоти «на послушенство мужиків», «на села при обов'язках», «на копи й дані», що їх мало давати старшині поспільство. Правда, цих грамот відразу не використовували, боялися, щоб чернь не забунтовала, їх заховали на кращий слушний час. А щоб забезпечити себе й від тієї черни, й від магнатів, старшина випросила в Олексія, що «військові люди царського величества на пограниччю для охорони України завсігди і на далі будуть стояти».

Такий був зміст Переяславської умови. Козацька знать могла бути тепер спокійна за своє виключне панування на Подніпров'ї. Вона здобула собі все, щоб стати пануючою класою в автономному державному устрію. Україна у взаємовідносинах з Москвою являла собою не васальну одиницю, не була з нею звязана персональною унією, як це думали проф. Сергіевич, Покровський, Грушевський та инші,—це була реальна унія. Гетьман був такий самий «підданий» московського государя», як і все військо запорізьке, і однаково з ним присягав «великому государеві і государським дітям, і наслідникам на вільне подданство», що «в усяких його государських повеліннях служитимуть по віки». Це виразно

підкреслює самий зміст умови і цікавий інцидент під час присяги на вірність Олексієві; коли козацька старшина стала домагатися, щоб царів представник так само заприсягнув додержуватися умови, то боярин Бутурлін заявив, що государеві не личить присягати своїм підданим, що цього ніколи не бувало й надалі не буде. І хоч Хмельницький зі старшиною демонстративно залишив московських послів самих у церкві з попами, проте ж, рішучість Батурлінова примусила його скоритися, заприсягти на вірність та послух цареві.

Отак козацька старшина ціною «холопства його царського величества» забезпечила собі виключне право на експлоатацію подніпровського посппільства, що здавна добивалася її, висовуючи козацькі вольности з шляхецькими привілеями. Тепер вкупі з московською армією козацька старшина повинна була вдарити всією силою на Польщу, щоб і західню Україну забрати в склад гетьманщини, збільшити тим територію свого панування. Але на диво, коли у війну з Польщею дійсно встряла Москва і готувалася вже в похід, козацька знать почала вхилятися від цього походу, і тільки спільний наступ «ляхів» з татарами примусив Хмельницького рушити під Львів та вислати полки на поміч Москві в Білу Русь. Аж тепер східня Україна остаточно очистилася від магнатів, але західньої України не здобула.

Що ж спричинилося до того, що так раптово прохолов військовий запал у козацьких старшин проти Польщі?

Незначний здавалося б інциндент з присягою в Переяславському соборі відразу породив недовір'я до Москви, до її заяв, а вкупі з тим і неохоту до будь-яких спільних з Москвою виступів, хоча б і проти Польщі. Спільна війна все таки почалася, але окупаційні заміри Москви проти Білої Руси та Західньої України, що на них претендувала козаччина, поводження Олексія з Хмельницьким, як з справжнім своїм холопом-боярином, хазяйнування самовільне московських воєвод на Україні внесло поміж спільників зерно незгоди та взаємного недовір'я. Через це козацька старшина не так прихильно вже ставилася до свого зверхника: бачимо вже відверте ворогування з царськими воєводами. Це була причина тому, як поводилося козацтво в поході на Польщу. Під Львовім під час облоги повірник Хмельницького, Виговський, потай радив навіть львівським міщанам не здаватися на царське ім'я. Нарешті кампанія скінчилася тим, що Москва замирилася з Польщею в 1656 р., не питаючи, навіть згоди в козацтва, не допускаючи його навіть до переговорів.

Так-то медовий місяць козацько-боярського подружжя відразу зіпсований був розбіжністю інтересів у двох спільників. Перспектива дальшого співжиття в тому нерівному подружжі була очевидна: Переяславська умова мала стати містком до окупації Москвою Подніпров'я. На обрію майбутнього зарисувалася брутальна природа московського купця-боярина, що загрожував козацьким апетитам більшою конкуренцією та нагальністю ніж подніпровський магнат. Відразу злякавшися цього привиду, козацька знать почала з підозрою приглядатися до планів свого спільника, старался відгадати їх у новій кампанії проти Польщі і тепер, після виленського перемир'я Москви з Польщею, в 1656 р., ки-

нулася одверто вже шукати нового собі спільника уже проти Польщі й Москви разом, звертаючися то до Шведів, то до Угрів. Загроза для неї була дійсно велика, бо Москву манила знову надія на коронування Романових польською короною, і за цю корону вона ладна була віддати козацьку самовладу на поталу вигнаним магнатам, що рожевими обіцянками обмотували царських дипломатів.

Козаччина вкупі з Шведами та Уграми починала тепер на власну руку війну з Польщею. Війна не вдалася, а проте, за час її Хмельницький приєднав до себе пінську шляхту, що присягнула йому на вірність в 1657 р., яко свому володареві. Факт цей, як і нові заміри Хмельницького, надзвичайно цікаві, бо ще раз показують, як на грунті політичного антагонізму з приводу питання, хто має бути на Україні хазяїном над людською працею, вкупі з класовою революцією виховувалося поняття політичної самостійности України. Перші ознаки його ми бачили в заходах 1625 р., вдруге з'явилося воно під час київських переговорів, а тепер воно ще раз підкреслило свою живучість в політичних комбінаціях Хмельницького, що їх палко підтримувало православне духовенство на Україні. Це поняття політичної незалежности України не мало ще національного свого змісту—набуло воно його вперше в XIX ст. в умовах наспівання буржуазного укладу—воно ще не було поняттям, що обгортало б в умовах всенародного демократизму в одну суцільність на грунті однієї культури й однієї системи продукції всі класи й групи населення даної території, воно було тільки поняттям боротьби за станові інтереси реєстрового козацтва з царськими воєводами, і коли становий цей характер козацтва остаточно розвалився в диференціяції економічній реєстровців на дворянській, холопській службі Романовим, це питання козацько-станової самостійности заниділо, щоб у XIX ст. відродитися знову вже яко національне питання, виховане в політичній боротьбі за буржуазний демократизм, в боротьбі, що виходила по-за межі одного стану, що підкопувала становий уклад, з його поліцейсько-самодержавним режимом, та намагалася його знищити.

Козацька революція закінчила Переяславською умовою другий етап свого розвитку і входила тепер у третій етап, що тягнувся аж до Полтавського бою та кінця Мазепи під назвою Гетьманщини. Старе господарство магнатське на Подніпров'ю остаточно було зліквідовано, старий становий порядок порушено було в самій основі дієвою силою революції маси, а не самими заходами козацької знати, не планами провідника її, Хмельницького. Козацька знать та її провідник зробили тільки висновки з готового факту, підхопили його напрямок, використали його енергію для себе. І в тому їхнє значіння провідників революції, в тому вся історична вага особи Хмельницького. Великість чи навіть геніяльність певної людини в історії не в тому, що вона робить історію через утворювання від себе історичних переломових моментів, а в тому, що вона краще ніж инші зрозуміла вагу цих переломових моментів, краще вгадала напрямок майбутніх наслідків сучасних їй історичних подій: і тільки це висовує дану одиницю на чоло в історії, тільки це робить її великою. Так було і з Хмельницьким; події висунули його наперед козацької революції, що знайшла в ньому свого привідцю, як це буває зав-

жди, що великі історичні події самі знаходять і висовують на чоло своїх геніїв. Тим то великі люди і творять історію, це безперечно, але щоб її творити, вони перше родяться нею й вони перше виховуються нею. Хмельницький був звичайний собі сотник, як і инші, до революції і не думав, може, про гетьманську булаву, а коли й думав, то не снував ще в голові таких далекосяглих політичних планів, що тепер ставали фактом, він навіть на початку революції, може й не мріяв про них: цього не дозволяла загальна тодішня політична несвідомість не тільки його класи, що була тільки класою в собі, а не класою для себе, а взагалі всього громадянства. Проте, разом з розвитком подій, що забезпечували йому економічні та політичні здобутки, він ставав ідеологом революції економічної й політичної. Роля його, що її движуть перипетії великої боротьби мас, хоч і не завжди щасливо, як це правильно підкреслює М. Грушевський, пристосовувалася до вимог цієї боротьби, але ж на Переяславській умові кінчалася, коли не рахувати його нових планів, кінчалася разом з ліквідацією старого порядку.

Тепер «великі» вожді більше вже непотрібні були, бо нічого вже не треба було ламати, а тільки треба було докінчувати те, що почалося: вони—«великі» вожді більше вже не з'являлися в найближчому столітті, бо їх не вимагав історичний розвиток. Тепер наставала сіра доба буденщини, доба остаточного виявлення дійсного дворянського характеру козацької революції, доба суперечностей козацького автономізму, що різко виявилися вже за Хмельницького і в 1657 р. загнали його в могилу. Тепер наставало поле для майстерньої гри московського боярина на струнах класового антагонізму гетьманщини, на апетитах продажної старшини, гри, що в остаточному свойму висліді, вкупі з еволюцією дворянсько-кріпацького укладу, покріпачила Україну, зробила з неї московську провінцію, загарбавши у свої руки Подніпров'я, а згодом і західні украніські землі, крім Галичини.

IV.

ГЕТЬМАНЩИНА.

Нові землеволодіння. Козацька революція менш як за десять років наче мітлою вимела на Подніпров'ї упрівілейовану шляхецьку земельну власність з її феодальними пережитками. Але де-яка частина її врятувала своє існування «на давному отчистому праву» завдяки тому, що вчасно приєдналася до загального повстання проти магнатської олігархії Вишневецьких, Конецьпольських, Калиновських, Потоцьких та инших, таких самих. Козацька знать вміла цю прислугу шанувати, як це видко з конституційної хартії, що в 1657 р. надав її Хмельницький пінській шляхті, гарантуючи непорушність дідичних «маєтностей», прерогатив, вільностий і судів шляхецьких, станові їхньому належних, як за королів польських бувало. Проте, шляхецьке це землеволодіння не було вже упривілейованою приватною власністю старого типу. Воно—шляхецьке землеволодіння—хоча ради економічної вигоди старшина й намагалася зберегти його, як оголошував універсал Хмельницького 1650 р. любець-

кій шляхті, «при добрах власних очистих, яко в привілегії здавна наданого мають», остаточно втратило на якийсь час своє існування, свою панщину, домініяльний свій суд і хоча де не де ще залишалося, але обмежувалося звичайно тільки незначною частиною давніх шляхецьких маєтків. «На чем хто из шляхти оседел прошлими часи и тепер сколько собою розроблених своих уживає и держить кгрунтов, а больше роспахати сам не может, а би тим контентували и тиє за власність свою мали. А що надто инши хто розробил, и еще не розробленних і запустілих мало би бути в околичности кгрунтов, которіє за отчиськіе собі шляхта звикла ославлювати и давним шляхецьким правом граничити, и не допускають сполмешканцом своим розробляти и поседати, то цало касую»,—як писав чернигівський полковник Лизогуб вже в 1690 р., — «и овшем, же би ровне і спокійне з шляхтою і всякие люди, яких хто може, кождие селяне в своем органиченію, лежачі пустіючі кгрунта посідали, розробляли и к пожиткові своєму без жадних заводів и турбацій приводили». І хоча Хмельницький у своїх універсалах ручився, що «уже волно вмиру й шляхті до своїх маєтностей приїзджать: козак нехай свого глядить і своїх вольностей постеригаєт, а до тих, котри не суть приняти до реєстру нашого, аби дали покой і в засівках, котри на ланах панських літа военого позасівали, знявши збіжжа тепер, ниви поодавали, а которие збоже по примирю сего літа на ланіх панських сеяли ярицу, аби десятую копу дали», та на ділі виконати це було важко, коли взяти на увагу, що кращі шляхецькі та магнатські землі порозбірали та поділили поміж собою козаки, селяне, міщане, а перш за все реєстрова старшина, як раз та сама, що універсали оголошувала. Проте, про повернення панщини, панського суду, про послушенство взагалі тепер і мови не могло бути. Хмельницький добре це розумів, коли про відновлення їх в Переяславі голосно вже й не згадував.

Нарешті, ледве чи знайшовся б тепер хто такий сміливий, що захотів би пробувати ще раз поновити давні домініяльні права, хоча б і під охороною московських воєвод, коли практика з часів козацьких замирень з шляхтою на протязі десятирічної революції навчила, чим може скінчитися така спроба; мало навіть знайшлося таких відважних, щоб дуже поспішали назад, на свої маєтки. Більшість панів воліла бідувати на заході, ніж повертатися на Подніпров'я, щоб там підставляти свою голову під дамоклів меч та наражати себе на помсту невтихомиреної ще стихії.

На Подніпров'ї не тільки зникла таким чином давня упривілейована земельна власність шляхецька, а «розірвався, як павутиння» увесь дотеперішній порядок землеволодіння взагалі; козацька революція, що добивалася як не для всіх, то принаймні для реєстрового козацтва, визнання приватної земельної власности, що фактично мала її до цьогу часу навіть не вся шляхта на Подніпров'ю, а тільки її аристократія, ліквідувала стихійно взагалі всю дотеперішню основу землеволодіння, і замісць давніх юридичних титулів на право землекористування утворила один, що грунтувався на праві власної сили: земля стала нічия, і власником на неї з'явився той, хто перше чи дужче поклав на неї свою руку. Вільна займанщина під час війни—оце й увесь титул для нового землеволодіння,

треба тільки було, щоб визнав його згодом гетьманський чи навіть московський уряд, коли наступила пореволюційна тиша.

На праві займанщини й став складатися новий порядок землеволодіння на Подніпров'ї. Стан фактичний почав оформлятися в юридичне поняття, черпаючи для себе готові зразки з практики литовського права; воно як раз підходило до того нового процесу складання земельних відносин, що його подніпровське населення почало перебувати в XVI ст., доки не опинилося в шляхецькій фільварковій системі. По-перше, він дав основу спадковій індивідуальній приватній земельній власності однаково, чи була вона в козака, чи в шляхтича, чи в селянина, чи була вона дрібна, чи велика, по-друге, він дав заразом початок ріжним категоріям землеволодіння так на публічному—військовому, як і приватному праві власности, по-третє, він через встановлення права індивідуальної приватної власности на землю для всіх шарів населення, дав почин мобілізації тієї приватної власности на землю, цеб-то вільному продажу, купівлі, заставі, оренді, поділові, відписуванню землі.

Правда, не скрізь була індивідуальна приватна земельна власність. Поруч з нею ми бачимо багато прикладів колективного землеволодіння, де треба було об'єднувати більшу кількість робочих рук, щоб обробляти цілину на спустілих маєтках, на хуторах козацьких та селянських грунтах. Треба тут пригадати, що запустіли не тільки панські землі, а й козацькі та селянські через війну, татарський ясир, а так само й через чуму, що з 1650 р. одвідувала кілька років Подніпров'я, викочуючи не раз цілі округи, жадної не залишаючи живої людини. Оброблювали ті цілини й бралися поселенці громадою, складаючи відомі вже нам сябри-складництва, братства або супряги, цеб-то де кілька хазяїв умовлялися працювати на своїх хазяйствах спільним інвентарем і спільними руками. Колективне це землеволодіння—землеоброблювання, згрунтоване цілком на умові, як слушно зауважує проф. Слабченко, не було, проте, «общиною», як де хто думає, і не протиставляло себе хуторському індивідуальному землеволодінню. Тут, навпаки, індивідуальний характер був дуже підкреслений умовою, що дозволяла вільно розпоряжатися вкладеним паєм та коли завгодно вийти з однієї асоціяції (спілки) й перейти до иншої або на самостійне хазяйнування. Хуторське хазяйство так само могло бути колективне, як сільське індивідуальним і навпаки: колективний чи індивідуальний характер господарства залежав тільки від того, як було організовано саму експлоатацію землі.

Таким чином вільна займанщина стала, як справедливо зазначає акад. Багалій, основою індивідуальної спадкової, родової власности того, хто зайняв її та міг на ній вести своє хазяйство цілком самостійно без жадної залежности від инших. Населення, як пише сучасник, «под свои жилища, дома и футори, осягли і позаймовали (земли) и потому сталися всі ті добра бить власними через займи. Оніє займи свої малоросіяне разними означали способами — об'орували, копнами обносили и рвом окопували, кляками ограничивали, и что хотіли в тех займах строили». Займанщина зробилася титулом за існування одночасно індивидуально-приватної, як і військово-публічної земельної власности. Бо треба знати, що гетьманський уряд всю незайняту землю оголосив військовим зе-

мельним фондом. Ця то вільна займанщина, що увесь її зміст був у тому, що «де хто схочет, тамо и пашет и сіно косить», хоч і тяглася до кінця XVII ст. та навіть часто траплялася й на протязі XVIII ст., головним чином на Правобережжі, та що буйно розквітчалася наприкінці XVIII ст. і на початку XIX на Запоріжжі, не зважаючи на те, що незайняті землі було націоналізовано, швидко почала вимагати юридичного собі оформлення. Однобічного титулу займання тепер, у мирному будівництві, було вже не досить, бо він доводив до повсякчасних насильств, а тимчасом інтенсивне трьохпільне хазяйство вперто вимагало певних гарантій спокійного, непорушного володіння, щоб мати змогу доходити своїх прав не тільки силою, а ще й судовим процесом.

Таким юридичним титулом стала форма «надань». Надання було способом забезпечити з боку уряду кому-небудь навіки спокійне землеволодіння та спадкування придбаної землі. Вже під час революції манастирі, що найменш потерпіли від заколотів, намагалися забезпечити свої давні маєтки перед ласою старшиною козацькою та і взагалі перед збунтованим поспільством гетьманськими універсалами. Дбала про це й «прихильна та зичлива шляхта», як це ми бачили на прикладах з любецькою та пінською шляхтою, дбала козацька старшина, як наприклад у 1656 р. Юрій Бакуринський, що йому Хмельницький універсалом за його вірну службу ствердив, «купление в полку черниговском кгрунта и села». Тепер такі жалування чи надання стали загальною юридичною основою права власности. Жалували грамотами не тільки гетьман, а ще й полковники у своїх полкових округах, жалували й московські царі, як це було вже під час Переяславської умови, коли Москва потайки пожалувала Хмельницькому, Виговському, Тетері та иншим право власности на села і міста, що вони позаймали.

Надавчі грамоти давалося не тільки на існуюче право власности. Величезний земельний фонд козацький довго лежати облогом не міг, коли охочих здобути землю було надзвичайно багато. Гетьманський уряд почав роздавати його манастирям, шляхті, а головним чином козацькій старшині. Надання націоналізованої землі «в совершенное і спокойное владение и употребление со оних и всяких прожитков и доходов» могло бути, або «до волі и ласки нашой», або в «зуполное владение», точнісінько так, як колись за литовських часів. Серед загальної, проте, боротьби за гетьманську булаву після Хмельницького гетьманське надання великої сили не мало, не було міцне, зате що-раз більшого значіння набірає царська жалувальна грамота, що вже безперечно забезпечувала маєток не тільки за прохачем, а ще й за його нащадками. Звичайно випрошувала її знать після гетьманського надання, гарантуючи тим «владеніе собі, и жені, и дітям, и потомству на вічніе времена» а крім того «волно ім ті вотчини продать и заложить, и в приданое дать и во всякие кріпости дать».

Очевидно жалувальні грамоти та надавчі універсали в першу чергу діставала знать. Звичайні дрібні землевласники, селяне чи міщане, або навіть козаки надіятися на них не могли. Вони за те, щоб забезпечити собі непорушне володіння своїми займанщинами, навіть давніми батьківськими хазяйствами, дворами, віддавали себе—і це часто траплялося—«під протекцію» знаті, як це звичайно бувало зо вдовами та сиротами

по козацькій старшині. Така протекція, цеб то віддання себе під опіку можному, забезпечувало дрібного землевласника від насильств. За таку, протекцію треба було, однак, протекторові давати де-які подарунки-дані, а инколи ще й «робити толоку з гречности».

Були ще й такі селяне, що віддавали себе не тільки під старшинську протекцію, а визнавали на своїх маєтках верховну власність старшин, стаючи таким чином поконвічними орендарями; це називалося підсусідством. Підсусідки головним чином набиралися з нових втікачів із заходу, що осідали на займанщинах старшин, манастирів і за одержану в посідання землю повинні були давати данину, робити певну роботу.

Надання, жалування, протекція, підсусідство вже в 1680-их р.р. призвели до утворення ріжних видів землеволодіння. Більші та менші гарантії землеволодіння, більше та менше упривілеювання його остаточно визначили характер самого землеволодіння, що поділялося тепер на кілька категорій. До категорій військового земельного фонду належали рангові маєтки, що з них користувалася козацька старшина тільки з титулу свого уряду і тільки на час справування його, до нього належали ще так звані ратушні та вільновійськові маєтності, що з них користувалися сотні. Окрему групу складали магістратські маєтки, що були власністю міст з магдебурським правом, та манастирські й церковні маєтності, що належали манастирям або вищій церковній посаді. Приватно-правні маєтки чи господарства на приватному праві власности були спадкові старшинські, шляхецькі, козацькі та селянські господарства. Ті маєтки стали тісно звязуватися з соціяльними групами, що ними володіли, тому перехід маєтку з вищої категорії в нижчу навпаки щораз більше обмежувалося тільки для трьох останніх категорій і, коли, наприклад, козак набував селянський чи міщанський грунт, то на ньому не міг уже користуватися з козацького імунітету. Селянам та міщанам знов було заборонено купувати козацькі землі та користуватися з козацьких привілеїв. Старшин та шляхти заборони ці не торкалися, бо заведено було їх на їхню користь, а саме, щоб посполиті не могли переходити в козаки, та щоб їхні землі могли звільнятися від усяких повинностей, що ними старшина та шляхта почали обтяжувати селянські та міщанські грунти. Врешті на приватному праві голого земельного посідання без права власности були згадувані вже підсусідки, звичайно короткострокові орендарі, що почали з'являтися наприкінці XVII ст., та кредитори — вірителі, що брали землю в застав, за позичені гроші.

Разом з розвитком вільного індивідуального землеволодіння на Подніпров'ю ускладнялися й оформлялися і взаємновідносини між окремими одиницями цього землеволодіння. Спільне та довільне користання незайнятими ще землями, наприклад, у вигляді козацьких уходів разом з процесом присвоювання тих земель індивидуальними господарствами прибрало юридичної форми службового права—сервітутів окремих господарств. Зліквідувати довільне право пасти скотину, ловити рибу, право бортництва, звіроловства, право рубати дерево, збірати гриби, ягоди, горіхи в лісі було неможливо новому землевласникові, що випросив собі «на вічність» чи «до живота» шматок степу чи лісок з річкою. Дово-

дилося тільки умовитися з сусідами, в який спосіб, в яких межах та ще й деколи, за яку винагороду, звичайно толокою, користуватимуться вони надалі з своїх набутих прав на чужій тепер землі; такі умови й дали почин сервітутам, що звичайно прислуговували дрібним хазяйствам проти великих, що головним чином і пригортали до себе жалуванням необняті до цього часу «пустоші», з яких дотепер користувався той, хто хотів. Згодом бувало, що, як показує практика кінця XVII ст. та початку XVIII ст., такі сервітути встановлювалося й наново, коли колонізаторові цілини треба було придбати нових поселянських підсусідків на свою землю або взагалі як-небудь притягнути на неї робочі руки, — суміжних селян та козаків за надання їм сервітуту, або коли встановлення такої службовости вимагали економічні інтереси двох суміжних землевласників.

Революція та промисловість. В описові козацької України французького інженіра Боплана, що в 1635 р. Кодак будував, знаходимо замітку про людей, вправних у всіх ремествах: теслів, ковалів-зброярів, кушнірів та инших. Серед них є такі, що вміло обробляють салітру, якої здобувають дуже багато, жінки у них прядуть льон та вовну, виробляють полотно й тканини для свого вжитку; всі вміють добре пиво варити, гнати горілку та инш. Характеристика надзвичайно влучна для подніпровських відносин тодішнього виробництва. Вона показує, що, не зважаючи на підупад міського ремества на Україні взагалі, вирібна промисловість на Подніпров'ї знайшла все таки собі притулок серед козацького промислу, була невід'ємною частиною козацьких тих вольностей, що ними козацтво так дорожило й за них так побивалося. Здебільшого промисловість ця була характеру військового, бо перш за все обслуговувала військові потреби низових та городових козаків.

Та було й ще одне пристановище, де розвивалося промислове виробництво, незаниділе зовсім під шляхецькою п'ятою. Це було художнє, здебільшого, виробництво по дворах у королев'ят, що закликали до себе високо кваліфікованих майстрів з-за кордону й через них навчали своїх підданих. Виробництво це місцевого ринку не обслуговувало, не виробляло нічого через комунікаційні труднощі й на вивіз за кордон, а майже виключно обслуговувало власні потреби магнатів: проте, воно свідчило, що промисловість, коли не рахувати сюди дрібного, що саме себе обслуговувало, сільського виробництва, не потонула зовсім у хліборобській системі шляхецької економії, хоча й тісно була з нею звязана, складала невід'ємну її частину.

Революція, що вимела на Подніпров'ї магнатську економію з її порядками, дала тепер широкій простір розвиткові промисловости, гарантуючи їй необмежену волю підприємства разом з вільною торгівлею, що тісно була звязана з виробництвом і не складала окремої категорії чисто розподільчого характеру. Нова пореволюційна промисловість не втратила, проте, давнього свого змісту, цеб то обслуговування в першу чергу військових та власних потреб нової знати з козацьких старшин. Вона родилася від козацьких та магнатських підприємств виробничих і з цею природою, хоч і в инших обставинах, існувала вона й далі більш

як півстоліття, доки остаточно не вибилася на власну свою дорогу. Проти революційної промисловости нове виробництво в умовах загальної розрухи поширилося кількісно через колосальний попит з боку козацтва. Відразу збільшилося коло робітників через необмежену волю підприємства. Через ці зміни вона стала иншою, цеб то перестала бути монополізованою та регламентованою, зсунула з мертвої точки місцевий ринок, давши йому вільну конкуренцію і виробництва, і обміну, а тим самим дала тепер і широкий простір швидкому зростові приниділих було продукційних сил країни.

Вже за часів революції бачимо чималий розмах промислової продукції, що пояснюється несподіваним попитом з боку революції на потрібні на війні речі. Після революції, коли робочу силу звільнено було від походної служби та повернено до звичайної праці, цей розмах удесятнив себе, розвиваючи на протязі другої половини XVII ст. безліч підприємств, приватних і публічних, швидко ліквідуючи розруху, загоюючи рани від революційної пожежі. Цей розмах, хоч і мав на меті, в першу чергу одягти, озути та озброїти голу й босу козацьку армію, але виконуючи це невідкладне на завтра завдання, ступнево переходив на заспокоювання потреб широких мас населення та, заспокоючи їх, висовував нові потреби в населення, висовував наперед потребу продукції на вивіз, а тим самим творив і поширяв нові галузі виробництва. Робити яке-небудь майстерство, торгувати почав одразу всякий, хто хотів і мав на це спроможність: козацька знать і шляхта, духовенство й міщанство, козаки й селяне, свої й захожі. Воля підприємств спричинена розрухом, давала можливість боротися з цим розрухом, заспокоювати найперші потреби, мати дохід з вивозу за кордон, і козацька знать уже в особі Хмельницького добре це розуміла, коли цю волю торгівлі й підприємства не тільки легалізувала без обмежень для подніпровського населення, а ще й поширила її на підприємців чужоземних.

В першу чергу і на першому місці розвивалося тепер давнє знайоме вже нам млинарство з торговельною своєю спекуляцією хлібом. Готова мука стала в умовах голоду й розруху сільського господарства цінним предметом збуту, тим більше, що після пограбування маєтків у країні було багато дорогого металу в населення, за який можна було її купувати. Досить сказати, що після перемоги під Пилявцями козаки захопили в свої руки дорогоцінних річей на 10 міл. зол. карб. За млинарство тому і вхопилася козацька старшина, а з нею й кожен, кого на це ставало. Млини водяні, вітряні, кінні, ручні, пливучі та бережні будують скрізь і надзвичайно багато. Іх випрошувала вже собі під час переяславської умови козацька старшина, за них розпочався гострий конфлікт між Москвою та гетьманщиною, коли в 1665 р. «острянскіе и козельскіе и всего киевского полку мельницы воевода Шереметев отпускал на государя к Киеву», про них в 1677 р. писав гетьман Самойлович, що «сколько не есть мельниц в украинских городах и в полках, а то мало не все козацькие волние хотя и есть и посполитих людей».

Надзвичайне поширення млинарського промислу характерне ще тим, що млин у ті часи був не тільки підприємством, що виробляло муку

на продаж, а був основою взагалі промислового підприємства, щось подібне до нашої фабрики. Млин мав тоді найріжноманітніше призначення: тут товкли просо, дерли крупи, робили сукно, виробляли порох, папір, обробляли дерево, точила, залізо. Коротко, силою води та вітру млин заміняв людську робочу силу. Це було примітивно-машиново-фабричне виробництво, занесене на Україну з Чехії та Прусів у XV і XVI ст. Млинарство, як каже проф. Слабченко, грало тут першорядну ролю навіть в добу пари та електрики. Не даром російський уряд під час війни з Мазепою та шведами наказав в 1709 р. знищити млинарські приналежності. Цим він дійсно позбавлял Мазепу та шведів грунту для кампанії, позбавляв армію харчів, одягу та зброї.

Не менше значіння мав і другий промисел: гуральництво. Україна подніпровська, багата на збіжжя, не в силах була через брак безпосередніх звязків з заходом, вивозити всі свої лишки за кордон і тому, здавну переробляла їх на горілку, торгуючи нею не тільки в себе, а ще й далеко по-за межами, головним чином, на Московщині. До революції гнати й продавати горілку це був, проте, привілей самої шляхти, що торгувала нею через своїх орендарів. Нелегально гнало горілку й козацтво. Тепер, коли революція повалила всякий правний порядок, гнати горілку почало гарячково все населення на Україні. Гуральні з винниками тепер траплялися частіш ніж млини, даючи величезні доходи та споюючи по шинках населення. Шинків, що торгували горілкою, медом, пивом, стало тепер стільки, що справді Україну можна було назвати країною шинків. Сама Полтавщина на початку XVIII ст. мала зареєстрованих під податком 395 усяких шинків, 52 солодовень, 24 броварів, а ще більш було незаписаних казанів, що варили горілку тільки для свого вжитку. Гнав горілку, хто хотів, і хоча козацтво вже під час Переяславської умови хотіло привілеї на цей дохідний промисел залишити виключно при реєстровцях, хоча в 1667 р. гетьман Брюховецький хотів зробити це силою, через те, мов, що «од того израстают бунти и лісам умаление и хлібам убивка», проте, «винниць и винников полно» було скрізь, як це стверджує універсал Мазепи з 1690 р.

Дуже ще допомагало поширенню продукції здобування салітри та тютюнництво. Здобування салітри разом з продукцією пороху після 1648 р. зробилося індивідуальним правом усякого, і в XVII ст. здобувалося її до 20.000 пудів за рік. В 1657 р. миргородські міщане продали велику партію салітри в Москву, в 1690 р. московські купці закупили величезні запаси її в міщан переяславських та гадяцьких. У Кочубея в Диканці був великий салітряний завод. Такі власні заводи мав Мазепа на р. Самарі, Апостол та инші, що на рік брали з них десятки тисяч чистого доходу. Були приватні порохові заводи у Хмельницького, Многогрішного, Брюховецького, були й публічно військові, між ними на першому місті треба поставити заводи й величезні склади в Батурині та Київі.

Тютюнництво взагалі було поширене ще здавну, коли занесли його сюди татари, і кожен вважав за потрібне тютюном засіяти в себе шматок городця, але воно не було високої кваліфікації. Сорти тютюну (бакун) були низькі, вироблення поганеньке. Проте, торгували ним і з чу-

жими землями, головним чином з Московщиною, і з одного Лубенського повіту вивезено було в 1722 р. тютюну 23.616 пудів.

Значну рубрику в краєвому виробництві складала продукція сукна та полотна. Виробляли їх і домашнім способом селяне, міщане та козаки, виготовляли й на суконних та полотняних фабриках. Суконні фабрики були як я вже казав, звязані тісно з млинарством, і сукно виробляли вони не дуже вже добре. Не дивлячись на те, що в 1713 р. закуплено було для московського війська в Нижені кілька десятків тисяч аршин сукна, доброго сукна на Україні до XVIII ст. не виробляли, а звичайно привозили його з-за кордону, міняючи за вовну несчисленних отар овець.

Ще слабше стояло рудництво на Подніпров'ю. Залізо здобували в північних тільки болотяних районах тай то небагато, проте, заводів, де виробляли залізні вироби, головним чином, зброю, було досить багато. Вони, очевидно, переробляли здебільшого сировину закордонну, такі, наприклад, були чернигівський, межигірський, білоцерківський, любецький, коронецький, київський, глухівський та стародубський заводи.

Краще стояла продукція шкла, що від XVIII століття своїми виробами заливала Москву, її район—Чернигівщина та почасти Київщина, де одночасно розвинена була продукція поташу та смоли, де здавну високого розвитку досягло оброблювання дерева на будівельний матеріял. Широко розповсюджені були папірні та цегельні, поширені були кушнірство, римарство, ганчарство, хоча це останнє було досить невеликої якости, на півдні навіть поширене було й шовківництво.

Спільне в характері всіх цих галузів промисловости того часу було те, що вона не являла собою самостійного великого підприємства з технічним поділом праці, що має на увазі широкий та далекий ринок. Було це звичайно дрібне виробництво, звязане здебільшого з сільським господарством, початкове, що мало обслуговувати неодягнену та неозброєну армію та перші потреби населення. Підприємства того часу ремесницького типу, індивідуальні, працюють вони з невеличкою кількістю найманих робітників, яким платять грошима (3—5 коп. на день) і натурою. Але вже й тоді трапляються спроби організувати підприємства на товариському паєвому капіталі; така була, наприклад, велика фірма Е. Ширая в Стародубі у 1680 р.р. Помічається в промисловості напрямок відірватися від звязку з сільсько-господарским підприємством, стати на власні ноги, як це ми бачимо на руднях, суконних фабриках, гутах та порохових заводах, на гарбарнях. Одночасно з тим ми бачимо диференціяцію між ремесницько-цеховим власне підприємством та фабрично-заводським. Ремесницько-цехове підприємство не виходить по-за рямці домашньої роботи за допомогою учнів на натуральній платні, звідци й назва для нього «дім»,—надзвичайно поширене тоді означення взагалі для того, щоб відріжняти його від фабрично-заводської промисловости, що починає працювати деколи найманим робітником, частіше підданим, прикріпленим до фабрики, і дає почин технічній диференціяції своїх, виробників. Це й лягло в основу українського мануфактурного виробництва XVIII ст. Ця диференціяція праці, проте, була тоді ще не виразна, та навіть у XVIII ст. мала більше соціяльно-економіч-

ну природу, ніж технічну. Вона все ще йшла в тому напрямкові, що виробники поділялися на цехових майстрів, мандрівних ремесників, вільних найманих робітників та підданих, або грунтувалися по загальній професії, як ковалі, слюсарі, римарі, винники, мірошники. Окремих спеціялістів в одному й тому самому, наприклад, збройному виробництві, щоб знали та виконували тільки спеціяльну свою частину роботи, ще не було. Вперше з'явилися вони згодом на мануфактурній фабриці, де, наприклад, коло однієї рушниці працювало біля десятка-двох спеціялістів, кожен з них знав тільки якусь певну частину своєї роботи.

Народження поміщицького господарства. Виганяй лихо в двері, воно лізе в вікно, каже наша народня приказка. Ледве позбулося населення Подніпров'я ненависної шляхетчини з орендарями, як тут почало розпаношуватися своєрідне нове панство та ще з досконалішим способом експлоатації. Ледве що зліквідовано було упривілейовану земельну власність з старою її фільварковою системою, як з козацького хутора почав показувати роги поміщик, що тільки-но народився й почав уперто домагатися собі права громадянства та ще й дворянства, класти важку свою руку на дрібні підприємства, одгризаючися одночасно од московського спекулянта, що й собі прагнув на Підніпров'ї легко поживитися. Економічний демократизм з його вільним підприємством та торгівлею—це було тільки практичним гаслом для старшинського хутора. Надалі він був з природи йому ворожий і вже під час революції давав населенню відчути, щоб воно не дуже-то захоплювалося тією економічною волею. Згадати хоча б те, як Хмельницький зараз-же на початку революції звелів стяти голови привідцям зухвалого хлопства, що насмілилося пограбувати лубенські маєтки Вишневецького та забрати собі гарно загосподарені його землі. Коли ж революція минула, і реєстровому козацтву, що взяло політичну владу у свої руки, не загрожував більше всемогутній досі магнат, гасла економічної рівности та волі чудесно забувалося: їх замінювалося тепер програмом нового упривілейованого господарства, позбавленого феодального поміщицького становища, а впертому мужикові, що ніяк не хотів повірити на слово новій економічній політиці, товкли в голову, що економічна нерівність збудована на одвічних божих законах. Доводилося це доводити не тільки в проповідях ліберальному духовенству, як от Симон Полоцький, що в «Блудному сині» переконував своїх читачів в тому, що економічна воля та рівність гірші від неволі; доводилося це доводити ще й озброєним кулаком козацькій старшині на головах тих, що не хотіли мовчати та працювати на німому послухові. Вся політика теперішня, цеб-то пореволюційна, козацької знати, зводилася до того, щоб, давши простір та розгін продукційним силам при повному розвиткові грошового господарства, знову покріпачити в ньому трудящі маси, покріпачуючи продукційні їхні сили. А до того треба було перше забезпечити собі над ними економічну перевагу, знесилити всю ту масу дрібних індивідуальних господарств, щоб тим певніше взяти їх під свою диктатуру, диктатуру поміщика й майбутнього дворянина.

Почалося це одночасним наступом на двох фронтах: на сільсько-

господарському й на промислово-торговельному фронті. Україна, як зазначає проф. Слабченко, не зважаючи на велику кількість міст і містечок, не виявила ще виразної ріжниці по-між продукцією міста та села. Шляхецьке господарство не допустило до дальшого розмежування й стерло своєю системою ту ріжницю, що втворилася в XVI ст., тому й наступати старшинам було легко. Мобілізація землі на індивідуальних началах та началах умови, воля промислів полекшували цей наступ, що почався ще під час революції з того, що козацька старшина та взагалі козацтво займали кращі землі, важливіші промисли, що Переяславська умова цю займанщину закріпила за ними на правах спадкового чи прекарного, цеб-то тимчасового володіння. Мобілізація землі дозволила тепер пустити в широкий оборот купівлі-продажу дрібні хазяйства; голод і нужда, відсутність ремонту, відсутність награбованої готівки, що швидко розлізлася між пальцями—як кажуть: легко прийшло, легко й пішло,—примушували дрібного власника запозичатися в старшини, заставляти їй свої грунти та навіть продавати свою землю. Старшина, маючи в скринях та горшках великі запаси готових грошей з пограбованих магнатських скарбів—Хмельницький після Корсуня відіслав був на свій хутор 13 возів з дорогоцінними річами—маючи під руками робітників яко невільників-рабів, що набрано їх було на татарах яко підсусідків, радо приймаючи до себе втікачів з Заходу, з Росії, «будто вольного слугу» за платню,—кинулася тепер на «скуплю» грунтів, на «грабіж» хазяйств, коли довжник не віддавав на строк довгу. А треба знати, що кредит став тоді надзвичайно дорогий, доходив до 20%, тому віддати позичку, взяту на переднівок звичайно, не було відки. А вірителям—старшинам це й на руку: вони й заспокоювали свої претенсії на довжників, примусово продаючи задовжене їхнє майно, цеб-то з «грабіжу», при чому покупці продаваних маєтків звичайно були ті самі вірителі.

Хутір через «скуплю» та «грабіж» на очах ставав старшинською латифундією; з старшини чи реєстровця заможнішого ставав поміщик, що підносив своє господарство, удосконалюючи його техніку, приганяючи з-за кордону племінну скотину, кращі сорти насіння, заробляючи величезні гроші за перероблене на горілку або продане в Москві та в себе збіжжя, за муку. З хуторянина робився капіталіст, що не з'їдав своїх доходів, а держався принціпу, що гроші роблять гроші, збільшував ступнево свій основний капітал, вкладаючи в нього ще й доходи з рангового маєтку, що його почав уже вважати за свою власність. При тому він не робив ріжниці між козацьким та посполитим грунтом, однаково оплутував і його своєю спекуляцією. «Грабіж» і «скупля» почалися ще під час Переяславської умови і на початку XVIII ст. мали вже величезні розміри, утворюючи надзвичайне таке збезземелення, що в половині XVIII ст. перед остаточним покріпаченням селян, на Полтавщині, наприклад, було до 45 проц. беззємельних. За приклад такої «грабіжки» та насильства—може служити випадок з старшиною Лизогубом, що взяв в «арешт», цеб-то заставу «грунтик» у козака Шкуренка за позичку 50 злотих. Коли ж настав час оддавати довг, Лизогуб просто за дрібницю заарештував Шкуренка й держав його два тижні в себе в льоху, щоб Шкуренко не міг вчасно попродати волів,

що вигодував на продаж. Коли ж минув строк, Лизогуб звелів повести Шкуренка до конотопського попа й силою списати з ним «купчу» на грунтик. Визволившися, пробував був Шкуренко викупити грунт, але Лизогуб покликався на «купчу», і Шкуренко програв справу. Таких прикладів без кінця.

За старшинським прикладом ішла й шляхта, ішли й манастирі та духовенство, поширюючи свої маєтності скуплею та грабунками. Багато маємо таких прикладів, коли селяне або козаки за те, що «оніе отцове на прошение наше через многие літа сколько потребно нам било деньгами і хлібом нас ратовали, якого прото нами забрано денежного и хлібного долгу уистися и набитками нашими не могучи попустилисьмо в вічність грунта нашіе власніе».

Козацька знать шляхом скуплі та грабунків набувала собі земель ще від часу Переяславської умови та й після того намагалася забезпечити собі максимум економічних здобутків через надання та жалування, і на це постійно реагувала козацька сірома та посполиті, а так само й запорожці, що з острахом дивилися, як вільні степи їхні почав орати старшинський плуг, як старшинська займанщина виганяла геть їхні вільні промисли. Зріст індивідуального господарства взагалі не відповідав громадянським поглядам січовиків на земельну власність, не відповідав і поглядам сучасних реформаторів, що проповідували християнський комунізм, приміром, київський монах Єпіфаній Славинецький та полтавський епіскоп Методій, що виробив навіть у 1663 р., готовий проект націоналізації приватної земельної власности. І коли Хмельницького заступив гетьман Іван Виговський, коли козацькі дуки переборщили своїми заіманщинами та грабіжами та ще й оголосили для себе становий імунітет на зразок шляхти, запорізька «голота» й подніпровська «сірома» підняли страшенний заколот на Лівобережжі, втягнули в цей заколот полтавський та миргородський полки з Пушкарем на чолі. Виговський кров'ю залив це повстання й задушив його, але реформи імунітету перевести не зміг. З гадяцької умови у 1659 р. з Польщею, що мала забезпечити цей імунітет, нічого не вийшло, а навпаки Виговський позбувся булави, а згодом і життя, не встигши стати володарем «великого князівства руського» під протекторатом Польщі.

Ворожі настрої «нетяг» до «дуків» зручно використовували на свою користь усякі демагоги того часу, наприклад, запорізький ватажок Брюховецький, що в 1663 р. за допомогою черни на «Чорній раді» захопив у свої руки гетьманську булаву, при чому «барзо велика притуга на людей знатних была». Під напором нетяг він навіть спершу оголосив націоналізацію землі, що її виробив згаданий Методій, конфіскував в першу чергу маєтки старшин, міст, манастирів; націоналізація, проте, швидко провалилася, коли міста та старшина збунтувалися проти диктатури Запоріжжя й помогли Дорошенкові з Правобережжя забрати собі Лівобережжя та повернути приватній власності попередні її права.

Не зважаючи, проте, на ті грізні заколоти, що на гетманщині не припинилися навіть у XVIII ст., поміщицьке господарство росло на очах без упину. Козацький старшина чим далі переставав бути військовою

людиною і з військово-службової одиниці ставав господарем-поміщиком. Сам навіть Брюховецький випросив собі шестаківську волость на Сіверщині на вічність, оженився з «московською девкою» та ще й набув московське спадкове дворянство. Це й не дивно. Боротьба, що відбувалася тоді на Україні взагалі була боротьбою не проти класового суспільства, а боротьбою за новий класовий устрій. Всі навіть найлівіші програми, що були тоді в моді, оберталися в діяметрально-протилежну дійсність і тільки-но падали старі перепони новому розвиткові, тільки-но революційні елементи здобували владу, вони самі ставали пануючою класою.

Козацький дука, стаючи поміщиком, захоплюючи землю, намагався змонополізувати в своїх руках сучасне виробництво промислове. Тут йому ворогом був однаково спекулянт з міста і козацький дрібний підприємець на свойому хуторці. Вже в Переяславі добився він, цеб-то дука, привілею на виключне право виробляти та продавати горілку. І хоч цього права на протязі більш як століття не довелося йому здійснити, проте, не перестаючи, воював він за те, щоб удержати за собою принаймні виключне право продавати горілку; це право остаточно і ствердив мазепинський універсал 1690 р. Маючи тепер в руках виключне право пропінації, одну з славетних колись вольностей шляхецьких, козацький дука вперто намагався сконцентрувати в себе оцей і всі найдохідніші промисли, як-от млинарство, добування салітри, тютюнництво, гамарництво, а разом з тим забезпечити собі й робочі руки на своїх промислах. Охоче приймав він до себе втікачів: холопів з Московщини, хлопів з Польщі, викуповував бранців у татар і турків, примушуючи їх відробляти викуп, осаджував підсусідків на своїй землі, перемовляв до себе усяких майстрів з міста, а згодом почав навіть випрошувати собі право насильно приписувати посполитих до своїх фабрик, навіть тоді, коли вони й «послушними» йому не були.

Використовуючи невільну працю тих нещасливців, старшина-поміщик провадив тепер концентрацію промислів на свому маєткові, руйнував та нищив своєю конкуренцією дрібного підприємця на селі і в місті. Всі більші млини, всі ті заводи та фабрики, що ми їх бачили, переходили в його руки навіть тоді, як належали до військового фонду. За міщанами, козаками, посполитими зоставалося тільки дрібне ремесницьке підприємство, що працювало робочою силою самого підприємця та инколи незначною кількістю наймитів. Цехи, що віджили після революцій, не могли вже грати такої ролі як в XV та XVI ст.; відокремлені від братств, вони вже були тільки професійною організацією і дбали тільки про кваліфікацію своїх членів, що їх поміщик-старшина наймав на свою фабрику,— монополії на цехове виробництво вони вже не здобули.

Так росло нове поміщицьке господарство, росли нові латифундії. Під охороною військової влади самого підприємця-старшини, вільні від контрибуційного тягару на утримання війська, могли розвинутися вони без краю. І він—цей розвиток—ішов уперед, не спиняючись ні на хвилину серед заколотів гетьманщини, готуючи одночасно покріпачення селянства, ступнево складаючи дальший дворянсько-кріпацький самодержавний уряд.

Відродження кріпацтва. Козацька революція змела з Подніпров'я не тільки давнє шляхецьке землеволодіння, вона зліквідувала також і всі його атрибути, а в першу чергу послушенство підданих, не зважаючи на те, що козацька знать намагалася задержати його для себе в давній силі. Посполиті, хоч і не попали в реєстр чи компут, як його тепер звали, у своїй масі фактично в підданство не вернулися, не вернулися, принаймні, на якийсь час. Але ждати довелося не довго. Велика земельна власність при нерозвиненій тоді виробничій техніці, коли не було машин, без його існувати ще не могла.

Проте, перші почали покріпачувати селян манастирі. Манастирське землеволодіння найменш потерпіло від революції: духовенство, що роздмухало повстанську стихію селянства проти панів, зберегло свої маєтності, а почасти й послушенство під час загальної пожежі. Ще в 1648 р. Хмельницький в універсалі до селян, підданих Київо-Печерського манастиря писав, щоб «до того манастиря послушни були и роботи и повинности всякіе одправляли, перестерігаючи на себе військового карання». Такий універсал видав Хмельницький і для Крупицького манастиря, «аби йому жадной кривди и перешкоди од старшини и черни и от поспольства нихто не важился чинити». І хоча «чернь и поспольство» не всюди слухалися гетьманських універсалів, але право на панщину за манастирями все таки зоставалося, і при кращих умовах вони поспішилися прикласти всіх зусиллів, щоб його здійснити.

Таким чином послушенству, коли не для всіх, то принаймні для де-яких манастирських посполитих навіть не треба було поступово відновлятися, воно існувало, або відразу ж поверталося й набірало старого свого змісту, якщо й притихало на де-яких час. Ще більше, манастирі перші починають випрохувати собі право на послушенство навіть від таких селян, що збулися давніх своїх панів і не рахувалися вже їхніми підданими. Надання та жалування маєтків манастирям після Хмельницького нормально звязані з покріпаченням селян у цих маєтках на послушенство манастиреві. Так, наприклад, гетьман Многогрішний сам мужицький син, надаючи маєтності манастиреві в Новгород-Сіверську, виразно постановляв, щоб «в тіх би маєтностях крестьяне всякое послушенство отдавали под жестоким войсковим смертним каранием».

За прикладом манастирів пішла незабаром і військова старшина. Не вдовольняючися тим, що діставала собі в державу чи навіть на власність маєтність з військового фонду, згодом почала вона випрошувати разом з маєтком ще й право на послушенство посполитих, що сиділи на жалуваній землі. Перше таке комбіноване надання для старшин, як каже В. Барвинський, маємо в універсалі ніженського полковника Золотаренка, з 1662 р. Цим універсалом він дає пану Кимбаровичеві «на вживлення» село Березу й наказує, «аби вуйт и вся громада помененному пану належное послушенство при звиклій повинности оддавали». Правда, «звиклі повинності» ті були ще тільки практикою, а законом що до своєї якости та кількости не врегульовані, не були ще надто докучливі: звичайно треба було «як прикажуть в потребу» сіно косити, дерево, збіжжя возити, гаті гатити та давати невеличкі дані до двора, проте-ж, це були вже панщизняні повинності на приватних осіб.

Отак-то надання та жалування відчинили хвірточку для повернення панщини на старшинські манастирські та шляхецькі маєтності. Був це найпростіший спосіб завести панщину, узаконити її, хоча й дуже небезпечний. Посполита чернь не завжди погоджувалася на такі «новини» й відповідала бунтом. Наприклад, у 1648 р. зараз же на початку революції вона «розграбувала» Густинський манастир, при чому «чернцов окрутне мордували»; в 1663 р. зчинилася на Київщині та Полтавщині різанина державців і старшин, за Брюховецького 1668 р. вибух грізний бунт на Харківщині, при чому вбито було полковника Ріпку та сотника Хведоровича, в 1687 р. «стало веліе замішання у войську: почали старшину забивати по городах, містечках і селах», в 1727 р. «сотник Глинский-Жуковский, от своих подданих Волошиновских забит, пробит, поколот и нос ему отрізан».

Щоб повернути панщину був ще один спосіб, безпечніший та певніший від жалування: це осаджування старшиною втікачів з заходу, з півночи та безпритульних і «дейників» на своїх землях. Такі поселенці зразу й з своєї доброї волі попадали «в обиклое послушенство», за користування наділеною їм землею. Відсутність вільної незайнятої землі зневолювала втікачів та збезземелений місцевий сільський пролетаріят приставати на такі умови, тим більш, що при згоді вимоги послушенства були невеликі, тільки вже потім вони почали побільшуватися, виростати й кількісно, і якісно. Гарячкове це осаджування колоністів-підсусідків та швидке побільшування тягарів послушенства було тісно звязане з орендною системою експлоатації старшинських маєтків. Старшини, що в свій час були при військово-публічних справах, почали віддавати свої маєтки в державу—оренду. Віддавали не тільки землю дрібним землевласникам—це звалося чиншом і з'обовязувало такого чиншовика не тільки платити чинш, а ще й до обиклого звичайно послушенства, крім того він ставив навіть під приватну юрисдикцію старшини,—а й одпускати цілі маєтки в оренду окремим підприємцям. Такий підприємець-орендар старшинського маєтку мав нагоду видушити все, що тільки вдавалося з селянина, підсусідка, чиншовика, щоб задовольнити і старшинські потреби та набити повно й свої кишені. Тому гонитва за підсусідками, за чиншовиками була не менш гарячкова, ніж «земельна лихорадка». Бували випадки й силуваного осаджування селян на старшинських землях. А кількість кандидатів на оселювання росла на очах; давали їх скупля та грабіжі, давали їх тисячі втікачів. Гетьман Мазепа пробував був урегулювати право осаджування, дозволяючи його тільки за згодою гетьманської влади, а самоволю карав немилосердно, як свідчить про це його наказ 1707 року.

Гарячкове осаджування поселенців та орендна система особливо поширилися за гетьмана Самойловича та за Мазепи. Самойлович, воюючи з правобічним гетьманом Дорошенком в 1677 р. силою зробив масовий «згін» на Правобережжі. Тисячі тоді набрав він селян та перегнав їх на Лівобережжя, колонізуючи степову прикордонну смугу понад річкою Орелею. Подібний «згін» зробив і цар Петро I в 1711 р., переганяючи чотирі роки правобережців за Дніпро, колонізуючи ними старшинські та державні землі.

Коли додати до цього, що не рідко складалося добровільні умови на відробітки за позичені гроші, за викуп з ясиру, то процесназбірування земельною знаттю робочої примусової сили стане вже цілком очевидним.

А робочу силу назбірувалося не тільки для роботи на землі, збіралося її й для праці на старшинських або шляхецьких заводах та фабриках. Спершу поміщик-старшина умовлявся з майстрами та робітниками, на багато років наймаючи для себе їхню працю, а далі почав приписувати вже цілі села посполитих до своїх фабрик та заводів, очевидно шляхом царського надання та жалування, спершу за провини проти послушенства та за довги, як це видно, наприклад, з універсалу Скоропадського 1718 р., а згодом просто так, без ніякої причини, а тільки тому, що йому потрібні були робочі руки. Така умова та приписання «на роботу» стало згодом правом спадковим поміщика, спадковим «послушанием» робітника чи селянина, і факт покріпачення був уже готовий, покріпачених почали відписувати або продавати своїм спадкоємцям. До того ще виробилася практика, що той, хто поступив на роботу, підпадав під приватну юрисдикцію поміщика, виходив із загальної «посполитої» підсудности.

Практика приватної підсудности над робітниками й майстрами, що умовлялися в «роботу і послушание» почалася ще за старого Хмельницького. Вже в 1654 р. маємо слід заходів де-яких козацьких старшин перед московським царем, щоб визнав він за ними право, «аби били волни в своих подданих, как хотя ими урежати и обладати». Правда, ця петиція торкалась тоді тільки бранців татарських та довжників, що виконували під примусом фактичну панщину, але практика такого «урежання и обладання» переходила швидко й на звичайних посполитих, що попали в економічну підлеглість поміщикам, на чиншовиків, умовлених робітників і майстрів, і вже за гетьмана Самойловича, прозваного «поповичем», вона стає вотчинним правом суду для поміщика: «Полковникам и начальним людям, которым вотчини дани и грамотами утвержени, и им тіх своіх вотчин крестьян судити и приноси вольние у них принимати, сіна и дрова на себе готовить им веліл». І чим більше маєтків військових, рангових переходило у приватну власність, чим дужче росли скупля й грабіж, чим більше ставало збезземелених селян, що поневолі мусили терпіти й послушенство, й поміщицьку юрисдикцію, щоб тільки мати шматок землі та стріху над головою, тим дужче росла поміщицька влада над послушними, тим ширші кола посполитих покріпачувалося в послушенство, тим на міцніші ноги ставало вотчинне право українського поміщика-старшини. Невільницька праця, що на ній держалося старшинське господарство 1648—1654 р.р.—на хуторі одного Хмельницького було біля кілька сот полонених татар, згодом до них докупив він ще православних бранців в Царгороді по 300 зол.,—з одного боку, умовлена праця найманих робітників, добровільні толоки сусідів-селян та підсусідків, з другого, ступнево всі однаково перетворилися в панщину, що її врешті за Мазепи, в 1701 р., було оголошено обовязковою для всіх посполитих, однаково чи сиділи вони на своїх ґрунтах, чи були підсусідками.

Правда, посполите населення боронилося руками й ногами від кріпацтва, що на нього насувалося. Повстання посполитих вкупі з козацькою чернею, бунти підданих були на порядку дня, не зважаючи на страшенні кари з боку старшин. Особливо грізні заколоти вибухли після того, як скинула Москва Самойловича з гетьманства, 1687 р. Різанина старшин, державців, орендарів, руйнування маєтків дуже нагадували 1648 р: «Посполитие не только орендаторов, але и инших можних людей и крамаров невинних брали безумне і иміне их между себе росшарповали». Збунтувалися навіть козаки, що їм дошкулювала старшина: в таборі під Кодаком козацька чернь повкидала своїх старшин у вогонь та поприсипувала живцем землею, подібне діялось також і в гадяцькому та инших полках. Повстання притихло тільки тоді, як Мазепа, що його старшина обрала на гетьмана, за допомогою найнятого війська та московських салдатів страшенно покарав бунтівників палями, шибеницями, відрізуванням ушей та носів, після чого «станула в мирі тишина і безбоязненное людям тамошнім мешкане», як це констатує сучасний літописець козацький, Величко.

Так зростала нова панщина «на козацькій вольній землі». Тепер тільки треба було, щоб послушних прикріпити до їхніх панів, заборонити їм право переходу. І на це пускалися вже старшини-поміщики. В 1707 р. маємо приклад, як Мазепа видав наказ, щоб людей, що втікали з його маєтків до Іскри «переймати, грабити, забирати и без пощадення вішати»; так почали звичайно згодом робити всім, що зважилися кидати давні свої оселі дотеперішніх своїх панів та переходити на нові, до нового пана, на лекше послушенство. Особливо так поводилися з тими, що були в спадковому «послушанню», передусім з робітниками, що умовлялися на «вічну роботу», та з приписаними до фабрик та заводів. Але поки що це все таки були винятки. Правилом стало таке поводження в середині XVIII ст., коли остаточно було довершено покріпачення селян.

Суперечності гетьманщини. О. Єфименко, характеризуючи гетьманщину з її заколотами, каже, що «все, що відбувалося по смерті Хмельницького на політичній сцені української землі, має вигляд якоїсь безладної і безглуздої гри випадковостей». Так, коли будемо розглядати ті події як раз з точки погляду Єфименко, що коли не стало Хмельницького, то «життя було покинуто на волю стихійних сил», то до иншого розуміння тих подій, що розбухалися по смерті Хмельницького, дійсно, як здається, прийти не зможемо. Проте, розглянувши вперед економічно-соціяльний стан гетьманщини та природу самої козацької революції, озброївшися перед тим матеріялистичним методом, мусимо прийти, однак, до висновку, що вся та гетьманська завірюха з знаменитою своєю «руїною» була не вислідом стихії, залишеної без провідника,—тут і кращий за Хмельницького провідник не здолав би дати ради,—а неминучим, вислідом того економічно-соціяльного процесу, що й сам неминуче складався. Це були вияви дальшої боротьби знати за дворянську революцію, за поміщицьке господарство, боротьби між бунтівничою стихією та дотеперешнім її спільником і керовником-заможнім реєстровцем, що ще до революції, хоч і «неправно боніфікував (удобряв) свій

хутір, млини будував, медом, горілкою та пивом шинкував, цегельні ставив, ліси корчував, а тепер, вигнавши магната з його феодального гнізда, грубо по диктаторському усував всі перепони на свойому шляху, напосідався взяти цю стихію революційну в карби, і одкинувши зайві вже тепер свої демократичні гасла готовився покріпачити її на свойому хуторі, що виріс уже у великий поміщицький маєток». Це були закономірні явища закономірних класових суперечностей, економічних, соціяльних і політичних суперечностей, що серед них викристалізувався дворянин-поміщик, з природженим йому грубим насильством, неперебірчивістю в засобах, для якого увесь той «козацький демократизм» був тільки переходовим станом, неминучим злом, що його як найшвидче треба було позбутися, а крім того ще й забити в нього осикового кілка, щоб і по смерті своїй не лякав він своїм привидом спекулянських його планів та снів.

Ми вже бачили, як розвивалися економічно-соціяльні суперечності нового господарства на Україні, тепер подивимося як загострювалися вони в соціяльно-політичних умовах гетьманщини. Гетьманщина для нас—це не голе поняття існування гетьманської влади, це поняття взагалі всієї господарської та громадянської системи, що утворилася після революції, це доба, що фактично кінчила своє існування тоді, коли Мазепа легалізував двохденну наразі панщину, легалізував поміщика, а тим самим повалив всю основу, що на неї до цього часу спірався козацько-становий уклад з гетьманською владою. Мазепине гетьманування —це межа на переході від козацько-станової диктатури до утворення дворянсько-кріпацького укладу з його поліцейсько-бюрократичною владою самодержавства.

Що являла собою гетьманщина в соціяльно-політичному розумінні?

Це була переходового характеру організація громадянства на принціпі військово-станової диктатури, організація, що в ній крім компутового козацтва ніхто більш не має повних громадянських прав. Вона була переходова, бо тимчасово та й то поверхово сяк-так оформила права суспільних кол на Подніпров'ї та привілеї реєстрового козацтва,—це було потрібно для встановлення старшинської диктатури,—але не визначала вона меж у цих правах та обов'язків суспільних груп населення до себе; завдяки цій військово-становій диктатурі всі публічні інституції того часу були виключно військові, козацько-станові, коли не вчисляти сюди місцевого самоврядування де-яких міст на німецькому праві та імпровізованого сільського самоврядування у вигляді відновленої практики копних судів.

Ця диктатура реєстрової знати й полягала в тому, що органи управління були тільки козацько-станові, і що тільки саме козацтво мало право обіймати в ньому посади; цим козацько-становим органам підлягало фактично все населення. Тільки православне та й то вище духовенство та населення магістрацьких міст, як згодом стали зватися міста на магдебурському праві, мали власне судівництво та власне управління під верховною юрисдикцією гетьмана та генеральної старшини його (генеральна військова канцелярія з генеральним писарем на чолі, генеральний суддя). Управління і суд складали тоді одну неподільну функцію,

виконували її на місцях в сотенних округах (10—20 на полк) сотники, а в полкових округах (10 на правому, 8 на лівому березі Дніпра), полковники з полковою старшиною (полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, осавули). Управління було примітивне, «подлуг козацьких обичаїв», сперте здебільша на давню практику литовсько-польського права, що давало нагоду до наиможливішої самоволі з боку старшин. Від цього надужиття не в силах було захистити населення сел і волостей ніяке право самоврядування, що з'являлося під час революції, яко засіб імпровізованої самооборони, від нього часто-густо не могли оборонитися навіть міста магістрацьким своїм самоврядуванням.

Козацька диктатура уможливлювала великі надужиття ще й через невпорядкованість фінансового боку гетьманщини; згрунтована на контрибуційній системі, усім тягарем грошових данів та натуральних повинностів налягла вона на населення, й до того виключно майже на селян та міщан, обдираючи їх до нитки козацькою «стацією» та иншими вимогами на утримання козацького війська свого й найнятого, а крім того й московських залог та воєвод. В оподаткуванні не було також ніяких сталих правил, тому при старшинському суді «стація» давала широке поле для надужиття. Брав і тягнув з населення всякий, хто хотів: сотники і їхні прибічники на прожиток собі і своїм слугам, полкова старшина, гетьманський уряд, а до того ще й моськовські офіцери та воєводи. Брали дані-податки грошима, натурою, ганяли під хуру, ставили по хатах найняте військо, наказуючи годувати його, ганяли на всяку роботу. Наприклад, Многогрішний у 1670 р. вигнав майже все населення чернигівського і ніженського полків возити збіжжя до Київа, а Мазепа в 1707 р. змобілізував майже половину Подніпров'я, щоб косити сіно, возити збіжжя, поправляти дороги для майбутньої шведської кампанії. Скоропадський мобілізував цілі повіти, щоб перевозити з його заводів залізо до Нижнього Новгорода.

Тому й не дивно, що при такому укладові, при незносимих стаціях бунтувалося населення, роздратоване старшинською самоволею, або втікало світ за очі, рятуючи себе однаково й від козацького раю, як і від московських здирств. Еміграція на Слобожанщину, на Запоріжжя, на Дін що-разу зростає, не зважаючи на драконовські постанови гетьманської влади про втікачів. Втікали поодинці, втікали й цілими оселями та волостями. Уже в 1659 р. через козацьку стацію з Київа «міщане и всякие жилецкіе люди вивезлися с женами и дітьми и со всіми животи из домов своих в струги и байдаки на Дніпр».

Від напливу переселенців з гетьманщини й виросла Слобідська Україна. Московський уряд здавну радо приймав сюди втікачів, організуючи з них на козацькому праві, «по своим обиклостям» пограничні сторожеві полки. Тут біля Чугуїва осів був ще після 1638 р. Яцко Остранин, з козацьким полком, згодом його вбили; в 1652 р. оселився над р. Сосною полк Дзинковського, закладаючи місто Острогозьк, одночасно майже друга партія втікачів заклала м. Суми, ще инша в 1654 р. м. Харків. За часів Мазепи було вже на Слобожанщині повно людности, що жила своїм козацьким укладом в п'ятьох полкових округах.

Козацька диктатура обурила проти себе все населення на Под-

ніпров'і. Не даром за часів Брюховецького, в 1665 р., воєвода Шереметьєв писав з Київа в Москву, що «тепер епископ, архимандрит печерский и всіх малоросійських монастирей архимандрити и ігумени, і приходские попи с міщанами в большом совете и соединении а с гетьманом, полковниками и козаками совету и всех мало за то, что гетьман во всех городах многие монастирские маєтности также и мещанские мельници отнимает, да он же гетьман со всех малоросійських городов, которими великому государю челом ударил, с мещан берет хлеб й стацію большую грабежом». Духовенство обурювалось на козацьку диктатуру за те, що вона віддавала його на поталу неситому московському патріярхові, що підкопував його значіння своєю казенною байдужістю до питання віри; міщане за те, що його оддано на поталу московським залогам та воєводам, знищено права його самоврядування. Духовенство й міщанство відограло було величезну ролю в козацькій революції, а тепер не тільки позбавили їх будь-якої участи в правлінні, а й самої автономії, постановляючи зразу, що «митрополиту кийвському быть под благословением патриарха московского», а в «городах доходи всякие денежные и хлебные сбирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людям, которих царское величество пришлет». Майбутні дворяне вже тоді вбачали в недавньому свойому спільникові-міщанстві свого конкурента у владі, майбутнього буржуа з його демократизмом, коли з таким поспіхом вкоротили для нього здобутки революції, коли за часів Брюховецького шукали причини селянських заколотів в «шатости городов» та радили московським воєводам, що «надобно все их висеч и выжечь и всячески разорить, также и села около них, чтобы вперед в тих городах и селах жителей не было».

Зростав антагонізм не тільки через суперечки між становими групами населення надніпрянської України, загостровався він і в самій пануючій верстві—реєстровому козацтві. Спричинювалася до цього антагонізму не тільки економічно-соціяльна диференціяція козацтва, а ще й соціяльно-політична, що неминуче виростала з першої. Основне з козацьких вольностей, чим дорожила раніше вся козацька маса і постійно його від шляхти захищала, був козацький демократизм, що його виховали на Запоріжжі низовці. Увесь зміст цієї вольности був у тому, що козацтво «вольними голосами» мало обірати своїх старшин з гетьманом на козацькій загальній раді. Революція, проте, замісць того, щоб розвинути її ширше, навпаки, утворила сильний абсолютний режим гетьмана та його старшини. Вже за Хмельницького козацька загальна рада була тільки формальність, що дуже дратувала запорожців та козацьку чернь на волості. Після Хмельницького ступнево занехаювали й цю формальність, і всі, найважливіші навіть справи, як це й відповідало майбутньому дворянству, вирішував сам гетьман з участю генеральної старшини, що була щось подібне до кабінету міністрів при гетьманському дворі.

Очевидно, що на цьому грунті мусили виникати прикрі непорозуміння між рядовим козацтвом та запорожцями, з одного, й старшиною, з другого боку. Досить буде вказати на величезний бунт лівобережної козацької голоти під проводом Пушкаря за гетьманування Виговського

в 1659 р., зараз же після смерти Хмельницького. Ледве втихомирив його Виговський при допомозі найнятого німецького війська та татар. Рядове козацтво, головним чином, спролетарізоване—дейники—за всяку ціну хотіло впливати на соціяльно-економічну политику старшини, що збезземелювала його, повертаючи в посполитих, що оточувала себе найманим військом та «московськими ратними людьми»; а тим часом старшина не то що не радилася з ним, козацтвом, а ще й призначалася без його участи і проти його волі. Запоріжжя здавна косо дивилося на панські заходи реєстровців взагалі, а тепер ніяк не могло погодитися на абсолютизм страшинської олігархії. Тому не дивно, що ті й другі тісно об'єднувалися проти старшинської диктатури і старалися повалити її при кожній нагоді. З цього антагонізму і скористався запорізький демагог Брюховецький в 1663 р., коли на «чорній раді» в Ніжені він кинув гасло старшинського погрому та націоналізації старшинських маєтків. Але «чорна рада» змінити загального процесу не могла, і сам її автор Брюховецький не зневажив старшинським звичаєм і випросив собі і своїм найближчим прибічникам, коли повалено було Золотаренка та Сомка, величезні маєтки та ще й московське дворянство.

Очевидно, що серед таких відносин і сам Хмельницький не зміг би дати ладу. Класова боротьба не притихала ні на хвилину. Серед хаотичної «земельної лихорадки», серед запеклої боротьби за класове панування, а одночасно серед скажених забігів наввипередки дістати в Москві жалувальну грамоту на млин, завод, на село, на промисли, на підданних, ни одна людська одиниця не спинила б колеса історії, що котилося до утворення дворянсько-кріпацьких відносин. Пануюча класа ще не оформилася, не викристалізувала себе, вона ще складала себе в загальній метушні, через те й одностайно і не могла виступити проти инших станів, що над ними готовилася панувати вічно. Вона ферментувала, бродила, як молоде вино в казані, шукаючи самовизначення, проганяла одних гетьманів, настановляла других, хиталася то в бік Москви, то в бік Туреччини, як Дорошенко в 1670 роках, то в бік Польші, як Виговський в 1659 р., то знову до шведів, як Мазепа на початку XVIII ст., звідци й брався той хаос в гетьманщині після Хмельницького, звідци й зміна подій як у калейдоскопі, звідци й розділення гетьманщини в 1663—70 році на Правобережну й Лівобережну, звідци й та вся «руїна» з її продажним партіями, що вперто боролися за своїх кандидатів на гетьманську булаву. Старшина ловила золоту рибку в скаламученій воді і, коли хто ставав їй на перешкоді, брутально кінчала з ним, робила один на одного доноси в Москву ради грамоти на маєток, скидала гетьманів, коли вони не дуже-то були їй зручні, обірала нових, щоб і їх послати знову в Москву на скарання, мов за зраду його величеству, як зроблено це було з Самойловичем та иншими.

І так ішло протягом цілого століття, доки дворянство остаточно зформувавшися, не зліквідувало не то що козацьку автономію, а й саме козацтво. А тим часом московський боярин приспішував цей процес, допомагав цій продажності, інтригував на всі боки, щоб зробити шлях для свого торговельного капіталу на південь і схід через Азовське та Чорне море, готовив собі нову колонію.

Московські інтриги та боротьба за автономію. Московський голодний апетит на багаті пшеничні поля Подніпров'я, а ще радше на безпечні шляхи для транзитної торгівлі в Азію та до підземних скарбів, що їх так скапливо кинувся шукати Петро в донецькому басейні зараз же після поразки Мазепи, дав відчути себе вже під час Переяславської умови. Вже тоді московський капітал через царських послів одмовився присягати на Переяславську хартію, даючи недвозначно зрозуміти, що государ підданим не присягає. Вже тоді Хмельницький чутким вухом схопив наміри московського боярина і намагався розірвати невигідну спілку. Після Хмельницького смерти апетит цей зростав в міру того, як росли суперечності гетьманщини; московський капітал, загарбавши всю собі експлоатацію міст, простягав свою руку ще й на козацькі та манастирські землі, на козацькі заводи й фабрики, на козацькі підприємства на козацькі промисли. А робилося це, з одного боку, шляхом вільної купівлі маєтків та промислових підприємств, з другого боку, шляхом простого вивласнення на казну або шляхом оголошення, що той чи инший промисел—государева монополія, як сталося це з продукцією пороху та зброї за часів Мазепи. До того ще московський купець-боярин ретельно скуповував на Україні всю добру золоту та срібну монету, а замісць неї засипав поганою, здебільшого мідною, організував товариства спеціяльно для торгівлі українською сировиною, а разом з тим обмежував старшині право вивозити сировину та товари за кордон. Наприклад, уже в 1667, а потім у 1714 р. заборонено було вивозити безпосередньо з України за кордон льон, коноплі, юхтову шкуру, хліб, сало; вивозити їх дозволялося тільки через Московщину, одночасно закордонним купцям погрожувалося конфіскацією товарів, коли б вони зважилися оминати царський наказ.

Очевидно, що ці апетити Москви на українські товари, головним чином на сировину, не дуже були до вподоби козацькій старшині, бо хазяйство її росло і не терпіло не тільки московських регламентів, а й московської конкуренції. Вона, козацька старшина, що зараз-же після вибуху революції поспішила договоритися, в 1649 р., з Турками про торгівлю на Чорнім морі, і боролася, як могла, щоб вдержати виключне своє право чорноморської торгівлі та домашньої експлоатації. В 1665 році старшина добилася того, що заборонено було «государевим ратним людям давать фальшивую монету малоросіянам», хоч за те пішла заборона вивозу фабрикатів (крім сировини) з України в Росію, в 1669 р. вона випросила від царського уряду заборону купувати московським людям землю на Україні. Але припинити московську конкуренцію, московську заборчу політику це не могло, тому вони, ці заходи й постанови, й залишилися тільки на папері, як це видно з пізніших, нових заходів та прохань старшини перед царем про нові заборони.

На грунті цієї конкуренції московського боярина та українського старшини й виросла боротьба за те, щоб вирватися гетьманщині спід московської зверхности, боротьба, що йшла до початків XVIII ст., далі ступнево притихаючи—коли українському старшині за втрачену автономію кидала Москва жалувальну грамоту на села, визнавала за ним право мати кріпаків та давала право громадянства в Московщині, улеслюючи ображеного титулом «потомственного дворянства». Москов-

ський купець-боярин знав забаганки українського поміщика і однією рукою задовольняв їх, одрізуючи другою собі що-разу більший пай з додаткової праці українського мужика та ремесника та нацьковуючи хитро-мудро одну на одну ворожі класи, групи та партії.

Цим під'южуванням ворожих класів і партій одних проти одних Москва мала на меті ослабити опір гетьманщини московським заборчим планам. Уже після смерти Хмельницького не аби-яку ролю відограло це під'южування в повстанні Пушкаря проти Виговського. Але Виговський, небитий в тім'я, зрозумів демагогічну гру Москви і вирішив шукати захисту для гетьманщини у згоді з Польщею. Порозумівшися з українською шляхтою та вищим духовенством через відомого соціянина Юрія Немирича, зложила українська старшина в 1659 р. з Польщею Гадяцькі пакти; на підставі цих пактів гетьманщина мала стати суверенним «великим князівством руським», здобути конституцію всіх станів. У маніфесті, що його розіслано було з цієї нагоди до всіх європейських держав, розрив з Москвою мотивувалося тим, що вона «замісць того, щоб поступати щиро і на свободи не замишляти, а ще примножати їх більш і більш... рішила нас придавити і поневолити та внесла ще усобиці, піддержуючи ворохобників і гільтаїв усяких».

З гадяцьких пактів нічого не вийшло. На звістку про згоду з Польщею, придушене під Полтавою повстання вибухло ще дужче на Лівобережжі, до нього пристали й запорозьці з Сірком на чолі. Виговський утік, а гетьманська булава дісталася нікчемному Богдановому сину, Юрасеві Хмельницькому. Не виграла й Москва. Бо коли вона попробувала тепер обмежити козацькі, точніше старшинські вольності, то Юрась Хмельницький за намовою старшини, використовуючи обурення людности грабунками від московських залог, не тільки перейшов на бік Польщі, а й ще під Чудновом розбив московське військо.

Московський уряд побачив, що перебавив трохи у свойому поспіхові. Він вирішив, з одного боку, одступити Правобережжя Польщі, щоб лекше справитися з старшиною на Лівобережжі, і одночасно повів широку пропаганду проти козацької знати. Наслідком тієї агітації була, як уже знаємо, ніженська «чорна рада» та обрання Брюховецького гетьманом; разом з тим стався розділ гетьманщини в 1663 р., бо на Правобережжі почав гетьманувати старшинський кандидат Тетеря, що був одним з авторів Гадяцьких пактів. Москва й ствердила цей розділ Андрусівським перемир'ям з Польщею, залишаючи на цей раз Правобережжя під зверхністю Польщі.

Московська гра на Лівобережжі пішла тепер на всіх струнах, а тут ще засипала старшина Москву доносами один на одного ради славетних грамот.

У наслідок доносів незабаром скарано було «за зраду» Брюховецького; про його реформи осталася в усній словесності дума про козака-нетягу «Феська Ганжу Андибера», що карає «дуків-срібляників» за їхні багатства та людску кривду. Після Брюховецького покінчено було з Многогрішним, що його—«мужичого сина»—видали старшини Москві на скарання. Гетьманів і гетьманчиків множилося до схочу, а Москва потирала руки, одного караючи, другого ласкаючи, відповідно до ситуації. Після скарання Многогрішного Москва посадила геть-

маном свою креатуру—Самойловича Івана, прозваного «Поповичем», Обірала його купка старшин навіть не на Україні, а біля Путивля, під охороною штиків московських. Самойловича спіткала, проте, така сама доля, що й попередників. На доноси московських воєвод та українських старшин його було вислано на заслання, майно сконфісковано, сина в Сівську покарано на горло, а гетьманом затверджено, як кажуть його сучасники, в 1687 р. Івана Мазепу, що купив собі цю посаду у воєводи Голіцина за 10.000 золотих.

Коли на Лівобережжі Москва встановляла свій режим власними руками українського панства, на Правобережжі «руїна»—доба лютої боротьби на Наддніпрянській Україні за владу гетьманську, за посади та маєтки—ще більших набувала розмірів. Там Дорошенко, а потім випущений з в'язниці Юрась Хмельницький під охороною турецьких та татарських загонів встановляли козацьку самостійність — палили села й міста, садовили на палі неприхильних до їхньої влади та пробували загарбати ще й Лівобережну гетьманщину, воюючи з Самойловичем та воєводою Ромодановським. Населення знову втікало цілими оселями за Дніпро на Слобожанщину, кидало «князівство» Сарматії, яким Туреччина оголосила правобічну гетьманщину, а тих, що ще осталися, виганяв Самойлович за Дніпро, коли в 1676 р. на якийсь час здобув собі Правобережжя.

Таким чином гетьманщина, так правобічна, як і лівобічна являла собою дійсно саму руїну, а безтямна боротьба серед взаємних доносів, лизунства, шпигунства, дикої гонитви за маєтками, за посадами, серед селянських і козацьких бунтів, серед скажених змаганнів безконечних партій за гетьманську булаву справді могла здаватися «якоюсь безладною, та безглуздою грою випадків». Однак, уважно розібравшися в цьому хаосі суперечностей, що кісткою став у горлі гетьманщині, ми бачимо, що в ньому, як раз червоною ниткою проходить закономірне та систематичне у своїй цілості завершування дворянської революції. Цей хаос випадків і брався з того, що взялися за чуби, почали боротьбу на життя й смерть, суперечні класові змагання за те, чи бути на Україні поміщикам та кріпакам, чи ні, чи бути гетьманщині на свойому хазяйстві, чи стати колонією московського капіталу, що вперто добивався до берегів Чорного моря, шукаючи давніх торговельних шляхів на схід та південь. Це був останній, рішучий бій за нове господарство, за новий спосіб експлоатації, за новий соціяльно-політичний уклад. Кінчався він на Лівобережжі гетьмануванням Мазепи: за його часів остаточно придавлено було тут селянські маси страшенними карами за спроби ще раз скинути накладене на них ярмо кріпацтва, за його режиму легалізовано було поміщицький стан царською постановою 1687 р. про спадкове володіння старшини своїми маєтностями та універсалом 1701 р. про обов'язкову панщину, за його гетьманування й вибухла в останнє великим полум'ям спроба гетьманщини видертися з рук московського конкурента, спроба, що скінчилася полтавською поразкою та знищенням Січи в 1709 р.

За часів Мазепи, що став гетьманом р. 1687 в добу страшенних заколотів серед посполитих та козацької голоти, що насилу вдало

ся йому їх приборкати найнятим військом, українське панство, як сказано, здобуло собі остаточну економічну та соціяльну перевагу. Царська грамота 1687 р. стверджувала за ним, яко за пануючою класою, вже загально, а не індивідуально спадковість дотепер набутих маєткових прав, універсал 1701 р. робив всіх посполитих, чи сиділи вони на своїх, чи на панських грунтах, поміщицькими підданими у старшин. Тепер ще треба було надати свіжо спеченому поміщикові трохи зовнішнього блиску. І він пильно його став шукати, присвоюючи собі небувале шляхецьке походження, шляхецькі герби, щоб доказати перед пихатим бояриномом московським, що ось-то й він йому пара, не з панських, мовляв, свинопасів. Шляхетне походження треба було мати, щоб зрівнятися становими правами з московським бояриномом, бо упривілейоване навіть на Україні становище цього боярина болюче кололо українського старшину.

Але московський боярин і не думав рівнятися з «гетьманишками», як з погордою прозивали в Москві старшинську козацьку знать, що запобігла в неї ласки та гетьманської чи полковницької булави, — московський боярин крім того умів ще влучно піднімати козацьку чернь на «гетьманишків», щоб давати їй потім кріваво душити руками тих самих гетьманишків і з цього мати нагоду ще міцніш тримати у своїх руках козацьких дуків. Завдяки московським інтригам й вибухло в 1692 р. повстання козацької голоти під проводом Петрика, що до 1696 р. буровив на Подніпров'ї «й пробував був втягнути в цю ворохобню й запорожців, запевняючи їх що їм допоможуть браття наші голоколінники з бідними людьми, котрих сердюки (гетьманське наймане військо), орендарі та ті дуки, що їм царі маєтності понадавали, мало все живцем не їдять». Московська агітація довела до того, що в 1701 р. після проголошення панщини знову закипіло на Україні проти гетьманщини. Січовики збіралися скидати Мазепу, поспільство палило маєтки й масами втікало на Запоріжжя або на правий беріг Дніпра, де Палій, починаючи з 1689 р., боровся з Польщею за козацьку автономію.

Серед таких відносин Мазепа, хоча і просив Москву допомогти йому проти «посполитого народу», перейнятого свавільним рухом, «що не хоче визнавати своєї влади», проте, давно вже перестав цій Москві вірити. Для його вже очевидна була гра на два боки московського боярина, і він, пустившися сам на демагогію, єднав для себе Запорожців, почав готуватися до боротьби з Москвою, щоб позбутися в'їдливого опікунства. А ситуація тепер була дуже сприятлива. Зопоріжжя дуже перешкоджало її замірам прибрати до рук береги Чорного моря, піднімаючи січовиків проти старшин, ослабляючи і тих, і других. Москва готувалася вдарити на Запоріжжя і змести з лиця землі це вічно бурхливе гніздо, що скубло московські купецькі каравани та піднімало поспільство й міщан проти царських воєвод. Запорожці, одрізані московськими залогами від торгівлі з гетьманщиною, готові були на все, щоб тільки вдержати свої промисли і торгівлю перед моськовським суперником. Поспільство, що багато терпіло від московських стацій та під Петриком готове було визволяти себе «від московських і своїх панів», однаково ненавиділо і старшин, і ще більш московських зайдів-воєводів, і

салдатів, що для них козацька старшина виганяла тисячі підвод возити хліб, сіно, овес та переводила нечувані реквізиції. З другого боку, між Москвою та Шведами вибухла тоді велика, так звана Північна війна, що принесла поразку московському і союзному з ним польському війську під Нарвою та Ригою.

Мазепа й вирішив використати як найшвидче сприятливі ці умови й, забезпечивши собі поміч від Січи, об'єднався з шведами, що прийшли вже в Польщу й наближалися до України. Але Петро І запобіг катастрофі, що нависла над ним: між посполитими через своїх агентів пустив він поголоску, що Мазепа готується продати Україну за панщину та унію Польші, у Глухові на місце Мазепи, гетьманом призначив Скоропадського, а сам, не гаючи часу, напав перше на Січ, «щоби викорінити це зрадницьке гніздо». Здобувши її через зраду запорізьких старшин, страшенно покарав він повстанців: січовикам «голови луплено, шию до плахи рублено, вішано та инші тиранські смерти задавано». Тепер, знищивши Січ, Петро під Полтавою легко вже розправився з Мазепою та з Карлом, розбивши їх в 1709 р., завдяки партизанщині українського поспільства проти шведської армії.

Полтавська баталія була фактично закінченням гетьманщини. Український старшина з польсько-шляхецькими пережитками в останнє пробував рятувати свою військово-службову природу через відмежування себе від московського конкурента самостійністю під шведським протекторатом, але його перемогла поміщицько-дворянська природа Скоропадських, Ханенків, Галаганів, Апостолів, що в Глухові кинули анатему на всі козацькі пережитки, та і на все своє минуле, втілене в особі Мазепи. Поміщицький плуг мав зорати козацький степ з його козацьким дозвіллям, а невгамований свавільник мав стати тихим, сумирним підприємцем-капіталістом, мав стати на своїй землі тихим, покирливим холопом-дворянином його величества государя всеї Руси. Січ, тікаючи від поміщицького плуга, винеслася до Олешок біля Дніпрового гирла, на чужій стороні сконав незабаром Мазепа. На Правобережжі Петро на додаток до всього чотирі рази робив «згін», щоб пустинею оддати його Польщі, а на Лівобережжі посадив гетьмана у Глухові під пильним оком московських резидентів та ще й зорганізував в 1722 р. славетну «малоросійську колегію» з шости московських командирів, щоб наглядали й перевіряли все козацьке судівництво та управління.

Тепер уже безпечно можна було починати ліквідацію самої козаччини, коли стято було її голову під Полтавою та на Січі. Тепер дійсно на гетьманщині «станула тишина и безбоязненное людям тамошнім мешкане».

Революція й культурне життя.

«Розвиток культурного життя призначений на те, щоб санкціонувати й декорувати новий соціяльно-політичний уклад, панування нової економічно - ліпшої верстви», каже проф. Грушевський у своїй найновішій праці «Історія української літератури». І дійсно, придивімося до всього культурного життя подніпровської України з часів гетьманщини, то мусимо констатувати, що не тільки козацько-степовий уклад уже знайшов те санкці-

онування у сучасній собі культурі, головним чином у історичному письменстві, а й змагання за дворянську революцію в первісному початковому їхньому змісті вже шукали в ній свого санкціонування. Разом з тим ми мусимо підкреслити ще й той цікавий факт, що ні одна з дотеперішніх епох культурного життя на Україні так різко не відбивала сучасних їй соціяльних суперечностей, соціяльної боротьби, як ця епоха гетьманщини. Так писані твори, як і усна словесність того часу—це ціла історія гетьманщини, що увіковічила своїм змістом всі її суперечності до найменших подробиць.

І треба б тільки розглянути її, розібрати з соціяльного боку, щоб одкрити її деталі, що їх не добачали або просто таки оминали, не хотіли згадувати до цього часу «історики» української літератури. Треба придивитися ближче до усної народньої творчости того часу, як це радив і про це мріяв у свій час Драгоманов з Антоновичем, і можна мати суцільну й повну картину громадянського життя гетьманщини в усій його глибині. Бо культурна творчість, це є не тільки творчість сама для себе, змагання до якоїсь неіснуючої абсолютної ідеї чи краси,—це є соціяльний факт і функція соціяльного життя громадянства, що виростає на ріжних ступінях громадянської еволюції, є засіб і завдання поступу та боротьби того життя.

Чим характерне взагалі культурне життя того часу? У чім його санкціонування складеного вже козацького укладу і змагань до майбутнього, поміщицького ладу? Революція 1648 р. усунула одного класового супротивника й за те постановила проти селянства нового—козацьку знать. Але вона — революція на якийсь час розкріпачила ті класи, що покріпачила їх шляхта, та покликала їх на перший час до громадяньского будівництва. Вона дала для його творчости не тільки нові теми дня, а й нові сили, дала величезний розмах ріжноманітності, змістові та формі її. Вона мостила дальшу дорогу тій творчості, вчинивши ще ширший прорив в дотеперішній церковщині та відірваності від насушного соціяльного життя. Це був велетенський крок вперед в порівнянні з полемічною літературою XVI ст., творчістю самого духовенства, що од його, так сильно тхнуло то аскетизмом, то конфесіональністю. І в новій, принаймні, наполовину, як не більше, світській творчості, хоча вона й не позбулася ще цілком давньої своєї моралізаторської природи били вже джерелом нові свіжі мотиви реалізму та сірої на око буденщини; вона близько й безпосередньо стала до широких мас населення так своїм змістом, як і своєю формою, а передовсім мовою, бо завдання її було обслужити ті саме широкі маси козацтва та міщанства, що з них вона виростала. І, не зважаючи на свою схоластичність, що гнітила її своїм сухим формалізмом та своєю пустословною реторикою і діялектикою київського школяра-спудея,—культурна творчість гетьманщини не тільки через своїх світських авторів цікавилася питанням дня, тільки до його приглядалася, аналізувала його на свій лад, шукаючи через своїх творців щораз нових, живих шляхів, що-раз нових, живих мотивів.

У новій творчості взяли участь широкі кола населення, не однаково зацікавлені в новому громадянському укладові, через те вона—

нова культурна творчість — відразу стала на ріжні шляхи, відразу виявила класові свої суперечності, відразу роздвоїлася. Вона — ідеологія, з одного боку, пануючої класи, козацької знати, що починала п'ятися до шляхетного дворянства та словами відомого проповідника архімандрита Єлецького манастиря Галятовського виправдувала класово-становий поділ, давши йому початок від трьох синів Ноєвих. Вона з цього боку ще й ідеологія законного порядку самодержавного, що знайшла свій вираз у творах теоретика абсолютизму Теофана Прокоповича, автора нової поетики-штуки писання віршів, автора політично-філософського трактату «Правда воли монаршей» та прислужника і співробітника петрових реформ, що спіралася на роялістичні принціпи подібного ж другого сподвижника Петрового, Стефана Яворського та літописця Самовидця, відвертого ворога січового демократизму та народовладства взагалі. Вона санкціонувала встановлену нову диктатуру нової класи, коли віршами сучасних поетів, наприклад, Климентія Зінов'єва та Заруцького, сучасників Мазепи, оспівувала катування посполитих, голосячи, що «кат—потреба всюди свого часу», з погордою дивилася на «простого мужика, простий обичай» та славословила похвальними віршами ще кращих катів за їхні «лицарство і мужність».

Але, з другого боку, вона — ідеологія критики нових порядків, нової експлоатації, що бичувала її усною словесністю, деякими проповідями-казаннями, віршами, драматичною сатирою інтермедій, інтерлюдій, вертепів. Автори цієї ідеології здебільшого виходці з поневолених мас, що вкупі з ним вболювали над новим покріпаченням, новими насильствами. Досить згадати хоча знаменитого проповідника Радивилівського, що немилосердно бив по голові козацьких дуків, що «то лихвами, то поборами тяжкими, то позвами убогих і підлих людей стискають, яко риби то великие менших рибок пожирають», що не знаходив слів для того, щоб висловити своє обурення на продажність козацьких судів, бо «нехай не знать, як хто винним будет, если обвинений человік на верху декрету сего сьвітного завісить ворок з златом або сребром, латво ся невинним чинить».

Одночасно нова творчість оперта почасти на західніх взірцях псевдокласицізму, на західній науці та філософії, що їх поширював з'українізований німець, архімандрит Печерської Лаври Іннокентій Гізель, починає закладати перші зародки національного світогляду. Вона словами того самого Радивилівського радить боронити «грудьми лицарськими милу отчизну від куль, від стріл, від спис, шабель поганських», вона боліє серцем і душею в літописця-самоука Величка, «яко красная и всякими благами изобиловавшая земля и отчизна наша україно-малоросійськая во область пустині богом оставлена і населниці ея, славнії продки наші, безвісні явишася».

Революція надзвичайно уріжноманітнила культурну творчість гетьманщини, в першу чергу письменство. Київ з могилянською академією стоїть у центрі тієї творчости в науці й мистецтві, що своїми впливами захоплюють культурне життя і в Московщині й навіть виховують його своїми силами. Несуть цю творчість на північ повними пригорщами всі ті вчені еміґранти з України, що ними Москва обсажувала вищі свої

церковні посади та переводила свої реформи за Петра; несуть її численні організатори нових шкіл, драматурги, повістярі, поети, проповідники й майстрі, що утворили на Україні прегарний стиль козацького бароко, пристосувавши його й до дерев'яного церковного будівництва. А в Москву було що нести таким, як Єпіфаній Славінецький, Арсеній Сатановський, Симон Полоцький, Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Дмитро Тупталенко, що їхніми руками з могилянської академії, як писав у 1739 р. смоленський єпіскоп Вишневський, «як з православних Атен вся Росія джерело премудрости почерпала та всі свої нововведені колонії напоїла й виростила». Це не була звичайна фраза чемности в листуванні до київського мітрополіта, а дійсність, що доводила своє існування сотнями шкіл, поставлених на зразок та вказівки київської школи, сотнями книг, написаних на київських взірцях, сотнями палаців і церков, що збудували їх майстрі подніпрянські. Наука на Подніпров'ї за гетьманщини далеко пішла вперед, шкільництво, доступне для всіх, зацвіло, як перед тим не бувало. Мандрівних учителів, мандрівних студентів, мандрівних поетів та майстрів повно було по всіх закутках Подніпров'я. Освіта добіралася до найглухіших містечок, втворивши середню й вищу школу, давши для неї низку підручників, покликаючи що-раз нові сили до творчости. І вони з'являлися й мандрували в далеку, відсталу, замкнену від західніх впливів Москву.

З нової культурної творчости передусім треба згадати про історіографію, що дала нам досить обєктивні записки літописців, які не обмежуються самим фактичним з'ясуванням подій. Воно й зрозуміло, коли зважимо те, що революція вимагала ідеологічного свого виправдання; його й дав козацький літопис, намагаючися дати прагматичний, цеб-то пояснюючий огляд української історії. Після мемуарних записок литовської доби, після «кроничок» та «диаріушів» з польскої доби—козацький літопис справді ще починається також «кроничками» та «діяріушами», як літопис Боболинського, діяріуш Самійла Зорки—секретаря Хмельницького, але вже «Сінопсіс» Гізеля 1674 р. робить рішучий перелом в переході до прагматичної історії. Він і став загальним підручником історії на сході Європи, доки його не витиснув «Краткий Летописец» Ломоносова 1760 р. За Гізелем з'являються нові праці, найважливіші з них: невідомого шляхтича Самовидця з військової канцелярії, доведений до 1702 р., і мовою, і об'єктивністю дуже цінний; літопис Грабянки, гадяцького судді полкового, з 1710 р. з поганим стилем та мовою; врешті прегарне «Сказаніе о войні Козацькой з поляками через Зіновія Богдана Хмельницького» 1720 р. Самійла Велички «канцеляристи негдись войска Запорожского», «истинного Малоі Россіі сина і слуги», що «понудился вивести простим стилем і нарічіем козацьким історію народа нашего козацько-руського», й його боротьби «за отчизну, за древнії волности свої».

Як-що писання козацьких літописів мали політичне завдання історично виправдати автономне панування козацької верстви на Подніпров'ї, то драматична, віршова творчість намагалася ще й побілити худороднє здебільшого походження нової пануючої класи, козацької знати. Та знать, що вперто вишукувала собі шляхецьких старовинних,

родоводів щедро платила своїм придвірним літераторам за високопарне їхнє оспівування багатства й шляхетности не тільки героїв революції, а й героїв наживи; з другого боку, ця віршова творчість, оскільки її не оплачувала гойна рука старшини-мецената, охоче бичувала своєю сатирою та гумором сучасний на-пів уже станово-поміщицький уклад, висміюючи його на всі лади. —

Драматичне письменство зайшло на Україну в XVI ст. через Польщу з Заходу, давши початок шкільній драмі, релігійного змісту з коротенькими в антрактах комічними сценками з буденного життя, буденною таки мовою, цеб-то з інтермедіями та інтерлюдіями на побутові теми.

Оті-то інтермедії та інтерлюдії, що їх перші маємо з-під пера Якуба Гаватовича, є дуже цінний матеріял для вивчення тодішніх відносин. Бо коли шкільна драма,—не рахуючи сюди голосної того часу політичної вистави «Милость Божія Україну от неудобносимых обид людских чрез Богдана Хмельницького освободившая», 1728 р. — звичайно не виходила по-за межі релігійних тем та високопарних пустослів на честь козацької знати, то інтермедії та інтерлюдії, ці «междувброшення забавния игралища», що розвинулися згодом в самостійну комедію, густо-часто були глибоко прикритою гумором критикою пануючих відносин, що солоно відплачувала за старшинські надужиття.

Новим явищем в українському письменстві поруч з великою кількістю перекладної белетристики на лицарські мотиви була поезія, так панегірична, як і сатирична. Віршове письменство, що почалося з полеміки в кінці XVI ст. та свого теоретика знайшло в Прокоповичеві, авторові нової поетики, пристосованої до західніх псевдокласичних манір, не одмежувалося тоді ще різко від драматичного письменства. Що до свого змісту, то воно, ставши дійсно віршоманією, вислуговувалося перед старшиною здебільшого панегіриками — похвальними віршами, даючи заробіток на життя віршомазам. Дійшло до того, що Галятовський навіть богові вишукав гербовий знак і описав його похвальним віршем, а один з професіоналів-віршомазів, автор «Малоросийськой песни об измене Мазепи», готов був гуртом «всех изменников овіршописати по имени на вічную их от всего народа злую память и пагубу».

Але крім цих офіціяльних, сказати б, віршомазів, що «жеби до смаку вдячного припадаючи, пера свои второпне мудро написано княжатам и монархам офірували», та устами Зінов'єва, сучасника Мазепи, старшині поради на катування посполитих давали, мовляв, «четвертуйте і паліте, бийте, і стинайте, а если кого коли вішати будете, то примучіть перш добре—нехай не забуде»—развивалася ще й справжня поезія, так сатирична, що має свій початок ще з XVI ст., як і історична та побутова, повна страждання мас і насильства дуків. Це були твори дрібних цього світу, незнаних здебільшого з імени нам авторів, що їх увіковічнена, здебільшого не в книжках, а в народній пісні творчість, повна класової боротьби, перепліталася густо-часто з народньою творчістю про нову панщину, про здирства й катування, про безземелля козацької голоти, про зріст старшинських латифундій та роскіш палаців, про продажність суддів та ин. З нею ра-

зом на ярмарках і торгах, на празниках і святках співала вона на одну тему про Феська Андибера, що карає дуків-срібляників, бо за ними «всі луги і луки», бо «нігде нашому брату, козаку-нетязі стати і коня попасти», співала про гетьманщину, що з нею «надокучила нам вража панщина», та згадувала вкупі з нею про добрі часи, коли «були добрі пани, легкі на роботу, цілий тиждень собі роби, панові в суботу».

Наприкінці я хотів би згадати ще про будівництво того часу, що характерне й для громадянської еволюції того часу, для характеристики переходу старшини в поміщика. Після шляхецького ренесансу XVI ст. на Україні в звязку з ростом козацько-старшинських маєтків росте й потреба роскошів, що виявляється, з одного боку, в тій великій лицарській перекладній літературі, а з другого, в масовім будуванні величних палаців, з багатою обстановою церков, з багатим різб'ярством (скульптурою) і орнаментом. З'українізований, власне, «покозачений» бароко—це основний стиль казацької архітектури та малярства. Забагатілий старшина удавав з себе мецената мистецтва, викидав колосальні гроші на багаті будівлі, на різьбу, малювання, щоб блиском і виставністю догнати польських та московських магнатів. Кінець XVII-го ст. та початок XVIII—це доба найвищого розвитку козацького бароко; головними меценатами були Самойлович, Мазепа, Апостол. Занепала гетьманщина, упало і бароко, а разом з подворянщенням козацької знати на зміну барокові з'явився елегантний та сантиментальний рококо.

Така була дворянська революція на Україні в її ідеологічному розвиткові. Ідеологія не відставала ні на крок від економічних та соціяльних змін, що її вони годували, оформлювали й тягнули за собою, ще раз доказуючи і стверджуючи правильність історичного закону, що людське буття визначає людське думання.

Тепер черга поглянути, що одночасно діялося на Західній Україні та на Правобережжі, що залишилося після Мазепи під Польщею, яким шляхом прийшло до дворянсько-кріпацької системи на всій Україні, що об'єднала її вкупі з Польщею під самодержавним, поліцейським чоботом московського государя, віддаючи тільки західній шматок з них Габсбургам у Австрії та Гогенцолернам у Прусії.

ЛІТЕРАТУРА.

До відділу VI.

М. Грушевський—Історія України-Руси т. IV, VI.
„ Студії з економічної історії України.
„ Очерк Истории Украинского Народа.
„ Джерела до Історії України. Т. I—III, VII.
Архив Юго-Западной России—ч. I, II, V, VI и VIII.
Акты Юго-Западной России—ч. I—III.
Статут Литовський першої й другої редакції у „Врем. Моск. Общ. Ист. и Древн."—т. XVIII і XXIII.
Ztryjkowski—Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. I, II. 1846.
Jabłonowski—Handel Ukrainy XVI w. „Atheneum"—1895.
Антонович—Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. 1885 г.
М. Любарский—Литовско-Русский Сейм. 1901 г.
Дашкевич—Заметки по истории Литовско-Русского государства. 1885 г.
Н. Рожков—Русская история в сравнительно-историческом освещении. III. 1922.
„ Обзор русской истории с социологической точки зрения. II. 1905.
М. Возняк Історія Української літератури. II, 1922 р.
О. Ефименко—Історія Українського Народу I. 1923.
„ Записки о Южной Руси. I, II.
Jabłonowski—Zródła dziejowe. XVIII, XIX, XXII.
Довнар-Запольский—Государственное хозяйство вел. кн. Литовского. Т. I. 1901.
Кутшеба—Очерк истории общественно-государственного строя Польши. 1907.
Łozinski—Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach. 1889.
Харлампович—Западно-русские православн. школы XVI и нач. XVII в. 1898 г.
Святловский—Происхождение денег и денежных знаков. 1923.
П. Кулиш История воссоединения Руси. I. 1889.
Петров—Западно-русские полемические сочинения XVI в. 1894.
Франко—Іван Вишенський і його твори. 1895 р.
Prohaska—Przyczynki krytyczne do dziejów unii. 1895.
П. Клепатский—Очерки по истории Киевской земли. 1912.
Архангельский—Борьба с католичеством и умственное пробуждение Южной Руси к концу XVI в. 1886 г.
Новицький—Розвідки про селянство на Україні XV—XVIII ст. 1901 р.
В. Антонович-Багалій—Розвідки про міста і міщанство на Україні, XV, XVIII ст. 1904 р. (т. XXV „Р. Іст. Бібл.").

До відділу VII.

М. Грушевський—Очерк Истории Украинского Народа. 1906 г.
„ Ілюстрована Історія України. 1918.
„ Історія України-Руси т. VII і VIII.
„ Джерела до Історії України-Руси. VIII. 1908.
„ Культурно-национальний рух на Україні XVI—XVIII, ст. 1912.

В. Доманицький—Козаччина на переломі XVI, XVII ст. 1905.
Д. Эварницкий—История запорожских козаков. Т. I—III. 1892, 1895, 1897.
Н. Рожков—Русская история в сравнительно-историческом освещении. Т. VI 903.
„ Исторические и социологические очерки. 1906.
„ Происхождение самодержавия в России. 1906.
Н. М. Покровский—Русская история. Т. II. 1920.
П. Кулиш—История воссоединения Руси. Т. I—II. 1874.
Н. П. Василенко—Очерки по истории Зап. Руси и Украины. 1916.
О. Ефименко—Южная Русь. Т. I, II. 1905.
„ Історія Українського Народу. II. 1905.
С. Єфремов—Історія українського письменства. 1918.
Н. Костомаров—Русская история в жизнеописаниях. II. 1905.
„ Історичні монографії т. I—XI.
„ Очерк торговли московского государства. 1862.
А. Лазаревський—Малороссийские посполитие крестьяне. (1648—1785). 1908.
О. Левицкий—Очерки народной жизни в Малороссии. 1902.
І. Новицкий—Розвідки про селянство на Україні-Русі. XV—XVIII ст. 1901.
О. Антонович-Драгоманов—Исторические песни малороссийского народа. Т. I, II, 1875.
В. Антонович—Виклади про часи казацькі на Вкраїні. 1912.
М. Слабченко—Организация хозяйства Украины. Т. I—III. 1922.
„ Малорусский полк. 1909.
В. А. Келтуяла—Курс истории русской литературы. Ч. I кн. 2.
В. Барвинский—Крестьяне в левобережной Украине. XVII—XVIII ст. 1909.
Д. И. Багалей—Займанщина в левобережной Украине „Киев Стар.“ 1882.
„ Очерки из русской истории II. 1913.
„ Історія Слобідської України. 1918.
О. Левицкий—Социнианство в Польше и Юго-зап. России, „Кіев Стар.“ 1882.
В. А. Мякотин—Очерки социальной истории Малороссии „Русск. Бог.“ 191 .
В. Липинский—Україна на переломі. 1920.
„ Z dziejów Ukrainy. 1912.
М. Возняк—Історія українскої літератури. Т. II. 1922.
М. С. Александров—Государство, бюрократия и абсолютизм 1919.
Архив Юго-Западной России.—Ч. III, ч. V, ч. VI, ч. VII, ч. VIII.
Акты Юго-Западной России.—II.
Zrodła Dziejowe.—V, XX, XXII.
Летопись Самовидця— О начале войны Хмельницького. 1878.
Величко—Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст. I—IV.
В. Шугаевский—Монета и денежный счет на Украине XVII ст. 1918.
Д. Дорошенко—Огляд української історіографії. 1923.

ЗМІСТ.

Відділ VI. Станово-Шляхецьке суспільство.

Відділ VII. Козацька Революція.

LIBRARY
9
JUN
1978
UNIVERSITY OF TORONTO

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

0128 2837

DK 508 I38 ch.1-2
IAvors'kyĭ, Matviĭ, 1885-1937
Narys istorii Ukraïny.
[Kharkiv], 1923.